EMAKEELE SELTSI
AASTARAAMAT
66
2020

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA
EMAKEELE SELTS

EMAKEELE SELTSI AASTARAAMAT

Peatoimetaja Mati Erelt

66
2020

Teaduste Akadeemia Kirjastus
Tallinn 2021

Emakeele Seltsi aastaraamat 66 (2020) /
The Year Book of the Estonian Mother Tongue Society 66 (2020)

Toimetuskolleegium Riho Grünthal (Helsinki), Cornelius Hasselblatt (Groningen), Tuomas Huumo (Turku-Tartu), Helle Metslang (Tartu), Karl Pajusalu (Tartu), Raimo Raag (Uppsala), Kristiina Ross (Tallinn), Urmas Sutrop (Tartu), Lembit Vaba (Harjumaa), Jüri Viikberg (Tallinn), Tiit-Rein Viitso (Tartu), Eberhard Winkler (Göttingen)

Toimetus Mati Erelt peatoimetaja
Riina Reinsalu toimetaja

Toimetuse aadress Emakeele Selts
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn

telefon 644 9331
e-post es@eki.ee

Trükk trükikoda Pakett

ISSN 0206-3735 (trükis)
ISSN 2228-1215 (võrguteavik)

Emakeele Selts on asutatud 1920. aastal
Emakeele Seltsi aastaraamat ilmub 1955. aastast

Emakeele Seltsi aastaraamat on registreeritud andmebaasides:
ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences)
Linguistic Bibliography Online (Bill)
Linguistics and Language Behavior Abstracts (ProQuest)
MLA International Bibliography (Modern Language Association)
Scopus (Elsevier)

Täistekstid veebis:
www.kirj.ee
www.emakeeleselts.ee
www.ceeol.com

Emakeele Seltsi aastaraamatu väljaandmist on rahaliselt toetanud
Haridus- ja Teadusministeerium

© Emakeele Selts

SISUKORD

Madis Arukask, Eva Saar
Deminutiivid idapoolsete läänemeresoome rahvaste animistlikus keelekasutuses 9
Diminutives in the animistic language use of the eastern Finnic peoples 38

Maimu Berezkina, Kara D. Brown, Kadri Koreinik
Vene keel kui ressurss Eestis 39
Russian as a resource in Estonia 63

Enn Ernits
Eesti-Ingeri viljelusnimed 64
Estonian-Ingrian cultivation names 89

Tiit Hennoste, Helle Metslang, Külli Habicht, Külli Prillop
Kuue (inter)subjektiivsuspartikli kasutus eesti keele registrites 91
The use of six (inter)subjectivity particles in Estonian registers 122

Gunta Kļava
Covid-19 mõju liivi keele omandamise võimalustele 124
The effect of Covid-19 on Livonian language learning opportunities 138

Vilja Oja
Millega seostub sõna *loojuma* 139
Associations of the word *loojuma* 151

Renate Pajusalu
Suuline relatiivlause viitevahendina 152
Relative clauses in spoken Estonian as referential devices 176

Liisi Piits, Mari-Liis Kalvik
Fonoloogiline varieerumine eesti keeles kolme nähtuse näitel..... 177
Phonological variation in Estonian on the basis of three phenomena 201

Fred Puss
Koer või Kuningas? Eesti perekonnanimede püsivusest 202
Koer 'dog' or Kuningas 'king'? Persistence of Estonian surnames 236

Halliki Põlda, Riina Reinsalu, Katrin Karu
Mitteformaalõpe praktikute keelekasutuses..... 238
Nonformal learning in practitioners' language use..... 259

Maire Raadik
Laenamine, analoogia ja tähendus liitnimisõnamoodustuses 261
Borrowing, analogy and semantics in compound word formation..... 293

Sven-Erik Soosaar
Võimalikke protoeuroopa substraadi jälgi eesti keele dendronüümides..... 295
Possible traces of a Proto-European substrate in Estonian dendronyms..... 309

Anne Uusen, Helin Puksand
Põhikooli I ja II astme õpilased arvutiga kirjutajatena: kas pikemaaegsem arvuti kasutamise kogemus tagab paremad tulemused tekstiloomes? 310
1st and 2nd stage students of basic school as writers by computer: does a longer-term computer use experience guarantee better results in text creation? 326

Lembit Vaba
Alternatiivseid etümoloogiaid VII. *kail*, *pendima*, *raidama*, *ruttama* ja (*muna*)*tael* 327
Alternative etymologies VII 341

Natalia Vaiss
Verbide transitiivsuse kontiinumist eesti keeles 344
The verbal transitivity continuum in Estonian..... 386

ÜLEVAATEID

Tiiu Erelt
Emakeele Seltsi keeletoimkond XX sajandi II poolel 389
The language committee of the Mother Tongue Society
in the second half of the 20th century..... 407

Jüri Valge
Sada aastat Emakeele Seltsi: tee ja tähised..... 408
100 years of the Mother Tongue Society: the path and landmarks..... 428

RINGVAADE

Emakeele Seltsi 101. tegevusaasta (2020)
(Killu Mei) 431

2020. aastal Emakeele Seltsi üritustel peetud ettekanded
(Killu Mei) 437

2020. aastal Emakeele Seltsile saadetud või kingitud kirjandus
(Annika Oherde) 440

2020. aastal manala teele läinud Emakeele Seltsi liikmed 444

In memoriam Helmi Neetar
(Vilja Oja) 445

Emakeele Seltsi juubilarid 2020. aastal 448

Helju Kaal 90 450

Helle Metslang 70
(Mati Erelt)..... 452

Emakeele Seltsi liikmete nimestik seisuga 31.12.2020 454

Lühendid 460

Emakeele Seltsi aastaraamat 66 (2020), 9–38
http://dx.doi.org/10.3176/esa66.01

DEMINUTIIVID IDAPOOLSETE LÄÄNEMERESOOME RAHVASTE ANIMISTLIKUS KEELEKASUTUSES[1]

MADIS ARUKASK, EVA SAAR

Annotatsioon. Idapoolsete läänemeresoome rahvaste maailmapilt ning eluviis on tihedalt seotud looduskeskkonna ja vastavate uskumustega ning moderniseerumine on nende puhul alanud märksa hiljem. Kultuurilises võrdluses ja keelelise käitumise pragmaatikast lähtudes võib tõdeda, et tihedas loodusseoses elavate põlisrahvaste suhtluspraktikates ning eneseväljenduses on emotsioonid ja isiklik hinnangulisus küllaltki tagaplaanil, sellel on aga usundilised põhjused. Artiklis uuritakse idapoolsemate läänemeresoome rahvaste (eriti vepslaste) keelekasutuse eripära animistlikust aspektist. Ennekõike keskendutakse deminutiividele, mida neis keeltes esineb võrreldes muude läänemeresoome keeltega tunduvalt rohkem. Deminutiivide külluslikul kasutamisel peab neis keeltes olema mingi muu põhjuslikkus kui tänapäeval kõikjal domineeriv antropotsentriline hinnangulisus. Oma välitöökogemustele tuginedes analüüsime animistliku deminutiivse keelekasutuse tagamaid ja põhjuslikkust.

Võtmesõnad: animism, antropoloogiline keeleteadus, kõnelemise etnograafia, läänemeresoome keeled, pragmaatika, usund ja keel

1. Sissejuhatus

Olles mitmeid aastaid vepslaste ja teiste läänemeresoome rahvaste seas välitöid teinud, nendega ühist eluruumi jaganud ning osa saanud nii nende keelelisest kui ka uskumuslikust maailmapildist, hakkavad paratamatult silma torkama teatud üksikasjad, mis kameraalsel korpusetekstide lugemisel või sõnaraamatute lehitsemisel samamoodi kohale ei jõua. Kui inimeste kõnelemist ja tegutsemist ümbritseb tihedam kontekst, mida

[1] Uurimistööd on finantseerinud Eesti Teadusagentuur (PUT 670) ning hõimurahvaste programm.

uurija saab vahetult jälgida ja kogeda, omandab aines teise värvingu. Kui keeleainese ja konteksti koosmõju on pikaajalisem – nagu see juhtub vähegi tõsisemalt võetavatel välitöödel –, hakkavad settima kvalitatiivselt teist sorti arusaamad uuritava inimrühma maailmapildi ja keelekasutuse seostest. Selliste tunnetuslikult tajutavate ning olemuslikult kõnekate seikade kasvõi oletuslik mõista ja selgitada püüdmine aitab edasi liikuda ka muude keelte mõistmisel ning loomulikult pakub teiste keelte aines ka rikastavaid paralleele, selgitusi ja taipamisi.

Selle artikli teemaks on deminutiivide kasutamise põhjuslikkus eri rahvastel, ennekõike aga idapoolsematel läänemeresoomlastel. Nagu öeldud, tõukub see teema vepslaste, aga ka lüüdide ja karjalaste ning isurite, vadjalaste, setude ja teiste lõunaeestlaste juures läbi viidud välitöödest ning isiklikest kogemustest pikema aja jooksul. Põhjaeestilise eesti ühiskeele kõnelejale ei saa märkamata jääda, et keeliti on deminutiivide kasutustihedus nii läänemeresoome kui ka teistel rahvastel omajagu erinev. Et me mõlemad oleme ühe vanema kaudu võrumaist päritolu ning meil on seetõttu kokkupuude lõunaeesti keelega varasest lapsepõlvest olemas, tuleneb erinevuse tajumine esmajoones eesti keele kahe väga erineva põhikuju tundmisest ja tajumisest. Tõepoolest, võru (aga ka setu või mulgi) keeles on deminutiivide kasutamine igapäevaselt (olnud) tunduvalt ulatuslikum kui põhjaeestlastel, kus deminutiivsust esineb kas juba kivistunud (leksikaliseerunud) rudimentidena või siis tähistab nende kasutamine üsna sihiteadlikku ettevõtmist kellegi või millegi spetsiaalseks (rõhutatud) kiitmiseks, meelitamiseks, hellitamiseks jne. Viimasel juhul on deminutiivsetel vormidel selgelt teadvustatud tähendus ja funktsioon. Neile vastanduvad keeled, kus deminutiivid näivad paiguti olevat otsekui teadvustamata kõnevoo loomulik osa, ehkki päris sajaprotsendiliselt see ei tarvitse nii olla.

Deminutiivide ulatuslikumaid kasutusjälgi (põhja)eesti keeles võib leida keeleajaloolistes kihistustes, mis tähendab, et ka siin on olnud deminutiivide kasutussfäär varem mingil põhjusel laialdasem[2]. Väga palju deminutiive leidub eesti regilauludes (ning ka muudes folklooritekstides), mis viitab sellele, et eri allkeeltes ja/või žanrides on eesmärgist ja funktsioonist tulenevalt keelekasutuslikud vahendid küllaltki erinevad, sealhulgas mitte üksnes poeetilistel, vaid ehk enamgi veel usundilistel ja

[2] Eesti keele teadusliku grammatika (EKG I: 501) järgi on tänapäeva eesti keeles kaks deminutiivsufiksit: *-u* ja *-ke*(*ne*).

sellega seotud suhtlusstrateegilistel põhjustel. Niisiis tuleb deminutiivide uurimisel silmas pidada ka allkeelte ressursse, mis võivad olla seotud erinevate taotluste, suhtlusstrateegiate, rühmade ning nende uskumustega. Kõnelemise etnograafiline uurimine (kitsamas mõttes alates Hymes 1962) juhatab meid palju laiemale väljale, kaugemale meile arvatavalt tuttavast, justkui iseenesestmõistetavast maailmapildist, eemale sellepõhise tajumise ja seletamise ainuvõimalikkusest.

Idapoolsemate läänemeresoomlaste (eriti vepslaste, karjalaste) traditsiooniline maailmapilt erineb tuntavalt viimase pooleteisesaja aasta jooksul üsna äkilise muutuse läbi teinud eestlaste maailmapildist. Moderniseerumine ja rahvuslik emantsipeerumine tõid eesti kultuuris kaasa suuri muutusi usundilises tunnetuses ning uskumustes, samuti suhetes igapäevase elukeskkonnaga (*resp*. loodusega[3]). Kadunud vana maailmapilti võisid suhteliselt paremini hoomata veel saja aasta eest tegutsenud või sündinud eesti keele- ja rahvaluuleteadlased, kuid mitte enam tänased uurijad või inimesed üldse. Arhailisem maailmatunnetus, mida seostame animistliku metsakultuuri ning kogukondliku, sealhulgas ka erinevaid usundilisi sfääre ühendava kollektiivsusega, võis eestlastel muutuma hakata paiguti veelgi varem, olles mõjutatud keskkonna eripärast ning ajaloolistest, kõrgreligioossetest ja olmelistest eriarengutest[4], milles keskset osa on mänginud pikemaajalisem lääneliku kultuuriruumi serval asumine.

Eeldame, et see kõik puudutab ka siin vaadeldavat kitsamat teemat – deminutiive, nende kasutussfääri ja selle tagamaid. Me liigume antropotsentrilise või valdavalt inimestevahelise keelekasutuse ringist animistlikku ontoloogiasse, milles inimene oma praktikatega ei ole mitte kõiksuse kese, vaid selle osa. Sellise maailmapildi vahetumat tundmaõppimist on meile võimaldanud iseäranis välitööd Kesk-Vepsa külastutes Venemaa Leningradi ja Vologda oblastis ning vähemal määral ka uurimiskäigud teiste läänemeresoome rahvaste juurde. Loomulikult tõdeme siin, et pole põhjust kõnelda läänemeresoome rahvaste maailmapildist ja olemisviisist

---

[3] Seda võiks märgistada ka n-ö kultuurkeelte eeskujul eesti keelde leiutatud *looduse* sõna ja kontseptsioon ise, mille abil inimkeskne maailm ja selle väline sfäär või vastand nüüd lõpuks diskursiivselt eristati.

[4] Eesti mõtteloos oli tõenäoliselt üheks selliseks perioodiks Liivi ja Põhjasõja vaheline nn Rootsi aeg, periood, mil sõjavapustustega käis kaasas vana külakatoliikliku maailmapildi väljajuurimine luterluse poolt, uusaegse maailmapildi sissetung, riigipoliitika hüplikkus jm. Selle aja idealiseerimine on pigem retrospektiivne tegevus.

(ontoloogiast) kui läbinisti vaid animistlikust. Arusaadavalt on rahvaid sajandite jooksul vähem või rohkem mõjutanud eluviisi järkjärgulised muutused, kristliku maailmavaate lisandumine ning viimaks ikkagi ka üldisem moderniseerumine. Siiski pole kõik see tegelikust, elatavast tunnetusest ja toimimisest varasemaid kihistusi täielikult välja tõrjunud.

2. Deminutiivide funktsionaalne mitmekesisus ning selle tagamaad

Deminutiivide funktsioonid maailma keeltes on mitmekesised, väljendades ennekõike suurust (väiksust), hellitavat suhtumist (kiindumust), viisakust ja heasoovlikkust, hüpokoristlikkust (pehmendavat-lepitavat suhtumist), aga ka pejoratiivsust (halvendamist) või hoopis augmentatiivsust (algse omaduse või tähenduse suurendamist/paisutamist). Selle suhtelise mitmekesisuse juures on aga ilmne nende funktsioon võtta mingist positsioonist lähtuv seisukoht, kus „kõneleja subjektiivne hinnang antakse edasi erinevate alussõnast lähtuvate morfoloogiliste teisenduste abil“ (Martín Calvo 2020: 84). Hinnangu andmine keeleliste vahenditega hõlmab nii semantilisi (väiksus/suurus, umbkaudsus, tähtsusetus, intensiivsuse kasv jms) kui ka pragmaatilisi tunnuseid (nõrgenemine, imetlemine, hellitamine, tagasihoidlikkus jms). See on väga harilik keeltevaheline tunnusjoon, mis avaldub lapsekeeles ning keele omandamisega seotud tähelepanekutes (Prieto 2005: 65), ja loomulikult mitte ainult seal. Deminutiive kasutades positsioneerib inimene end kas tahtlikult või ka teadvustamatult kellegi või millegi suhtes.

Deminutiivsusega võib mitmetes maailma keeltes väljendada ka sugu. Eesti keeles, kus grammatilise soo kategooria puudub, saab seda teatud juhtudel väljendada just deminutiivsufiksiga (*temake*).

Paljudes keeltes ei tarvitse deminutiividel ilmtingimata olla (enam) mingit selgelt tajutavat funktsiooni. Semantiliselt tühjadena on deminutiivid võrdsed alussõnaga. Niimoodi on leksikaliseerunud suurem osa deminutiividest eesti keeles. Deminutiivide tuhmumisele osutab seegi, et paljudel juhtudel ei ole tuletise alussõna enam iseseisvana keeles tarvitusel ning selle tähendus ei ole enam selgelt läbipaistev, nt eesti keeles *pääsuke*, *siisike*, *väike*, *tilluke*, *natuke*, *äike*, *päike* (vrd nt eLõ *päiv*, mille tähendus on nii ’päev’ kui ka ’päike’ > *pääväkene* ’päevake; päikseke’). Nii ongi paljud kunagised deminutiivid deminutiivsuse minetanud ja kasutusel tähenduselt neutraalsena. Näiteks, et moodustada deminutiivi

sõnast *pääsuke*, on kaks võimalust: 1) lisada veel üks deminutiivsufiks (*pääsuke* + *ke*(*ne*) → *pääsukesekene*), seejuures võiks eesti keeles sufiksite jada olla ka lõputu: *pääsukese*(*kese*)*kene*; 2) kasutada desufiksatsiooni ehk eemaldada sõnast viimane formaalne deminutiivsufiks (*pääsuke* → *pääsu*). Desufiksatsioon on Petar Kehayovi ja Rogier Bloklandi (2007: 98–99) hinnangul deminutiivide moodustamisel soome keeles märksa harilikum kui eesti keeles.

Deminutiivsust võib peale sufiksiaalse tuletuse väljendada ka muude keeleliste vahenditega. Eesti keeles kuuluvad siia kahtlemata analüütilised konstruktsioonid, nagu *kulla ema*, *kuku laps*, mida saab omade sõnavaraliste vahenditega moodustada igas läänemeresoome keeles, aga ka muud sünteetilised sõnamoodustusviisid. Koondtermini *mittesufiksaalne deminutiivituletus* all on eesti näitel uuritud deminutiivse *i*-hääliku sisestamist tüvesse (nt *mees* → *mehike*[5], *kapp* 'puunõu' → *kipp* 'kibu'), omastavavormi leksikaliseerumist (*poeg* → *poja* 'pojake', *vend* → *veňna* 'vennake') ja deminutiivset geminatsiooni (*ema* → *em̆me*, *isa* → *iss̆i*) (Kehayov, Blokland 2007). Deminutiivne geminatsioon on eriti omane just laste- ja hoidjakeelele, seda nii eesti kui ka soome keeles, nt sm *hevonen* → *heppa* 'hobune', *silmä* → *simmu* 'silm' (VISK § 206), aga ka lõunaeesti keeles, nt *silm* → *tsim̆m*: *aig om t̆śim̆mäk̆kese*ʔ *vaĺlalõ las̀kõ*ʔ 'on aeg silmakesed lahti teha' (SESS).

Deminutiivsust väljendatakse paljudes keeltes ka mittemorfoloogiliste vahenditega. Maailma toonikeeltes saab deminutiivsust edasi anda näiteks tooni abil (vt nt Jurafsky 1996: 539), eesti ja lõunaeesti keeles saab deminutiivsuse väljendajaks olla pelgalt palatalisatsioon[6], sageli esineb see koos *u*-deminutiiviga, nt ee *käsi* → *käť´t´u*, *kõht* → *kõť´t´u*, *kuť´śu*, *noť´śu* (Kasik 2015: 241); eLõ *kuĺ´l´a* 'kulla, armas'.

Keeled on pidevas muutumises, nõnda ka keelte morfoloogiline vara, mis allub keele häälikuloolise arengu seaduspärasustele. Nii on aja jooksul muutunud ka läänemeresoome deminutiivsufiksite häälikuline koosseis. Samas võivad aja jooksul muutuda ka deminutiivsufiksite roll ja funktsioon. Deminutiivafiksid kuuluvad adjektiivimoodustajate ja

---

[5] Mõnel juhul jääb küsimus, kas tuletis sisaldab interfiksi *i* või on see sõnavormi häälikuloolise kujunemise tulemus, nt GenSg **meehe-n* + *Ut* + *kAinen* > **mēhū̱tkäinen* >> *mehike* (vt Kehayov, Blokland 2007: 94).

[6] Näiteks Lauri Kettunen (1962: 118–124) eristab eesti keeles peale regressiivse ja progressiivse palatalisatsiooni ka deminutiivset palatalisatsiooni.

nominaliseerijate kõrval maailma keeltes kõige kergemini laenatavate afiksite hulka (Gardani jt 2015: 9; Seifart 2020). Sellele, et deminutiivsufiksid on liikuv keeleline vara, st kergesti laenatav element, on juhtinud tähelepanu ka Lembit Vaba (2004), uurides eesti perekonnanimistusse kuuluvaid nimesid, mis sisaldavad võimalikku läti deminutiivset järelliidet.

Välitööd vepslaste, aga ka lüüdide ja karjalaste juures on näidanud, et vene keele pikaajaline mõju on kontaktkeeltes tuntav. Kindlasti mõjutab neid keeli ka deminutiivide rohkus vene keeles. Deminutiivsete vormide laenamisel on mitmeid mooduseid. Koos toorlaenuga võetakse üle vormiline deminutiivsus, asendades vene sufiksi vepsa omaga:

> vn короб-ка > vps *korobe-ińe* : *korobe-iže-n* 'karp/karbike' (GS, Päžar, Vologda oblast, 2017)

Silmatorkavad on ka juhud, kus vene deminutiivsufiksitele liidetakse omakeelne (siinses näites vepsa) deminutiivsufiks – võimalik, et vene deminutiivi pole hellitavana tajutud, või siis on tegemist mingi muu huvipakkuva tähendusnüansi lisamisega:

> vn девочка 'tüdruk' > vps *devotška-ińe*

> vn девушка 'neiu' > vps *devuška-ińe*, nt *devuškaińe ištub ulitsal* 'neiukene istub tänaval (õues)' (AR, Voilaht, Vologda oblast, 2014)

Läänemeresoome keelte deminutiivsust ja deminutiivide moodustust on kõigele vaatamata vähe uuritud. Enamasti on kirjeldatud deminutiive sõnamoodustuse ja tuletussüsteemi vaatenurgast ja nende osana (vt nt Kasik 2004, 2015 ja sealsed viited; Neetar 1990; Vare 1981, 1994). Mägiste (1928, 1929) on käsitlenud konkreetseid tuletussufikseid, Kehayov ja Blokland (2007) on vaadelnud eesti keele mittesufiksaalset deminutiivituletust, Kupp-Sazonov (2019) on võrrelnud eesti ja vene keele deminutiivsufiksite kasutust Anton Tšehhovi teoste tõlgete näitel. Ent seni puudub laiem evalueeriva morfoloogia (mh deminutiivide) ning deminutiivide funktsioonide ja deminutiivsuse rolli käsitlus nii eesti kui ka läänemeresoome keelte kohta. Kuna valdkond on väga lai, vääriks see mitut monograafiat.

3. Deminutiivid läänemeresoome areaali usundilises keelekasutuses

Kerkib küsimus, kas deminutiivide semantiline laenamine keelest keelde tähendab automaatselt ka pragmaatilise poole laenamist. Võiks eeldada, et viimane on esimesest mõnevõrra autonoomsem, enam seotud rahva või inimrühma igapäevase eluolu, kultuuritüübi, maailmapildi, uskumuste ja praktikatega. Kui eeldada deminutiivide massilist laenamist slaavi-balti keeltest läänemeresoome keeltesse, siis tuleks küsida, miks on eri keeled selles olukorras strateegiliselt erinevalt käitunud.

Vaadeldes meile teadaolevate andmete valguses ning oma kogemuste põhjal läänemeresoome keeleruumi, saame välja tuua iseloomulikke üldteadmisi deminutiivide kasutamise kohta. Üldisemalt võttes eristuvad selgesti ida- ja põhjapoolsemad karjala, lüüdi ning vepsa keel, kus deminutiivide kasutamine igapäevases kõnes on pigem tavaline. Ingerimaa keeled (vadja, isuri, ingerisoome) on deminutiivide esinemise poolest tunduvalt tagasihoidlikumad. Soome (ilma meiepoolse süüvimiseta) ning (põhja)eesti on samuti deminutiivivaesed keeled. Seevastu lõunaeesti keeles kasutatakse neid rikkalikumalt, nagu ka sissejuhatuses juttu oli.

Liivi keeles kohtame deminutiive samuti vähe. Selles on oma osa kindlasti häälikuloolistel aspektidel, nagu sise- ja lõpukadu, millega nii mõnegi sufiksi häälikuline koosseis on pea miinimumini viidud. Sellegipoolest ei puudu deminutiivsus seal täielikult. Kuivõrd on liivi deminutiivsus seotud läti keele mõjuga, me siin hinnata ei oska. Läti keelt on võrreldes leedu keele või slaavi keeltega hinnatud pigem deminutiivivaese(ma)ks, samas Skandinaavia keeltega võrreldes rikkamaks (Rūķe-Draviņa 1953: 452).

Kaasaegsest eesti perspektiivist võiks deminutiivsust pidada justkui mitteläänemeresoomelikuks jooneks, millekski, mis tuleneb pigem võõrmõjust (vene, balti) ning on seega sporaadiline. Ilmsesti see nii päriselt ei ole. Selle vastu kõnelevad nii ajaloolised tõigad kui ka eespool antud põgus ülevaade, mille järgi pole pikaajaline asumine vene keele kontakttsoonis (eriti vadjalaste, isurite puhul) deminutiivide ulatuslikumat kasutamist kaasa toonud. Rahvaluules, näiteks läänemeresoome rahvaste vanemate laulude keeles, on deminutiivsus samas kõikjal vägagi levinud. Kuigi meil pole põhjust välistada eriarengut keeliti, oleks siiski praktiline püüda otsida esmalt mingeid süsteemsemaid seletusvõimalusi. Et meie välitöökogemused on pannud meid üha enam tähelepanu pöörama

inimeste maailmapildile, siis võiks püüda jälgida mingeid uskumuste ja usundiga seotud mustreid, seda nii rahvausu kui ka kõrgreligioosses kontekstis.

Inimene ei ole justnagu autonoomselt eksisteeriva keele küljes olev „kandja“, nagu võib kameraalses uurimistöös lihtsasti tunduda, vaid keel sidestab inimest ümbritseva kõiksusega mitmekülgselt: inimene peegeldab maailma, suhtleb maailmaga ning seob ennast maailmaga keele vahendeid kasutades. Inimene on keele keskel, seda mitte kitsa antropotsentrilise mudeli, vaid üldisemas funktsionaalses mõttes. Keelega tehtavate tegude tagamaad on ühiskondlikud, sotsiolingvistilised, tegelikult aga veelgi laiemad. Iseäranis traditsioonilistes kultuurides ületavad nad tavamaailma piire ning püüdlevad tunnetuslikult transtsendentse poole. Keelelisi vahendeid kasutades suheldakse muude olenditega, loomade, lindude, paikade ja objektidega, surnute ning üleloomulike ilmingutega.

Tundub, et suhteliselt lühike, mõnesaja aasta pikkune valgustusajast alanud epohh on peamiselt lääne ühiskonnas keelelise suhtluse adressaate ja registreid palju muutnud, õigemini kahandanud. Veel uusajal on üleloomulike olendite kõnetamisviisid ja -praktikad olnud tavalised (hädavajalikud) ka läänekristluses (eksortsismis loomulikult ka nüüd, vrd Valk 1994: 149–153), rahvakultuuris on nad aga säilinud tänaseni ning küllap saamas uut hingamist seoses uusvaimsete praktikate ja esoteerika pealetulvaga tänapäeva inimeste elus. Nähtamatu maailma või ka iseendaga valjuhäälne kõnelemine on uuemal ajal lükatud ebanormaalsuse sfääri ning stigmatiseeritud võimalusel meditsiiniliste diagnoosidega, kuigi see pole olnud ebanormaalsus mujal, ei ajas ega ruumis.

Kui heita pilk eri (põlis)rahvaste mitmekesisesse traditsioonilisse maailmanägemise ja -kajastamise võimalikkusse, avaneb meie ees pilt, mis on kõike muud kui antropotsentriline. Selliste animistlike ontoloogiate dokumenteeringud vaatavad meile vastu väga paljudest välitööpõhistest antropoloogilistest (sealhulgas keele-) uuringutest maailma eri kohtadest ning nende põhjal loodud kontseptsioonidest inimese arusaama kohta teda ümbritsevast – sellest, mille keskel ta kogu aeg viibib ning millega ta peab end võimalike vahendite abil suhestama.

Maailm, milles tegutsevad nii inimlikud kui ka mitteinimlikud olendid, on inimpärane selles mõttes, et ka muudele (vaim)olenditele ja lindudele-loomadele omistatakse siin omadusi, mis on võrreldavad või otseselt pärit inimesele arusaadavatest kujutlustest. Juba klassikaks

saanud perspektivismi kontseptsioon, mille arendas välja Lõuna-Ameerika põliselanike maailmapildi ja uskumuste põhjal Eduardo Viveiros de Castro (1998), näitab, et ka loomade ühiskond on põlisrahvaste uskumuste kohaselt organiseeritud sarnaselt inimeste omaga (perekonniti, sugukonniti jne). Enamgi veel, ka loomad on siis, kui inimene neid ei näe, inimsarnased ning kõnelevad omavahel inimkeeles. Loomadena heiastuvad nad vaid inimsilmale. Laialt levinud totemistlikud uskumused, mis seovad inimese ja mingi loomaliigi sugulussuhetesse (inimene on loomset päritolu, tootemloom on ta esivanem), tõestavad, et traditsioonilistes ettekujutustes pole inimese ja looma vahel pidanud mingit liigipiiri olemagi, või siis on see rituaalides ja muudes piiripealsetes olukordades kergesti ületatav. Soome-ugri rahvaste karutotemismi on kõige enam dokumenteeritud hantidel ja mansidel (vt nt Lintrop 2007), kuid jälgi sellest leidub ka Karjalas (vrd Konkka 2014), küllap vepslastelgi (Vinokurova 2006: 105–117).

Totemistlikus maailmas on inimene olnud enam sugulane oma tootemi kui näiteks teise klanni või rahva esindajaga. Paljude rahvaste etnonüümides, milles sisaldub enesekohane „inimese“ või „tõelise inimese“ semantika, peegeldab see enda eristamist nii teistest rahvastest kui ka teistest olenditest, mis mõlemad paiknevad samaväärsel distantsil. Seda, et maailmapilt ei ole organiseerunud ja jagunenud meile tänapäeval käepäraste arusaamade, kategooriate ja taksonoomiate järgi, peegeldavad uurimused, mille kohaselt ei tarvitse ka surmajärgne teispoolsus olla inimese jaoks nii põhimõtteline eristusjoon, küll aga on võõras ja hädaohtlik hoopis ka „siinilmas“ varitsevate deemonlike olendite klass.

Küttimisega tegelevates kultuurides on elementaarne mõista kogu elu jahipidamise ja ärasöömise mudeli kaudu. Tšuktšide uskumuste kohaselt on näiteks kõigel kehaliselt olemasoleval elu (’hing’ = ’keha’ (*uvi’rit*)). Kehalise „nähtamatu“ poole, eluandva printsiibina on olemas *va’irgin* (’olemine, eksistents’) ning selle n-ö nähtav pool on *unatgirgin* (’elu’). Kui pärisinimene (või muu pärisolend) sureb, siis ta on tegelikult edasi „elus“, oodates taassündi. Kõik kehaline vajab süüa, kogu elusus kujutab endast pidevat jahipidamist erinevate olendite vahel. Pärisolendite maailmale vastandub siinilmas *tannit* – muu, võõras, mitteinimlik või „mittepäris“ ohtliku ilma esindaja, kes või mis võib pärisinimliku anastada, üle võtta, ära süüa. Selle väga konkreetseks avalduseks on koletislikud kannibalid (*ke’let*), kes võivad peituda igas tundmatus olendis. Nad tuleb ära tunda, nende eest end amulettide ja muuga kaitsta, et inimesest ei saaks nende

poolt ära õgitud ohver ning ta ei muutuks seeläbi ise *ke'let*'iks. Selleks muutumisega on seotud „tegelik surm“ kui ärasöödud saamine – väljumine *uvi'rit*-olemisest, mille esindajaid on kõiksuses olemas konstantne piiratud hulk (Lykkegård, Willerslev 2016). Mõistame selle näite abil hästi, kui erinev (limiteeritud) võib antropotsentriline maailmapilt olla pärimuskultuurilisega võrreldes.

Vepsa rahvakultuuris väärib tähelepanu inimliku ja vaimude ilma piiridel liikumise ja üleloomulike olendite (mh deminutiivse) kõnetamisega seoses karjuste ja teadjate tegevus. Mõlemad rollid on vaimselt piiripealsed, omamoodi mitteinimlikud või pühad selle sõna laiemas arhailises tähenduses (vrd Anttonen 1992). Nad osalevad karjatusperioodi eel maagilise lepingu sõlmimises metsavaimuga, misjärel hakkavad karjusele kehtima erilised kokkulepitud keelud, mis muudavad ta käitumise ja konditsiooni tavamõttes poolinimlikuks, mis ei kajastu aga üksnes ta edasises tegevuses (eraldi hoidmine ja distants tavainimlikust), vaid ka keelekasutuses (napisõnalisus; vt Arukask 2016). Karjus on karjatamisperioodil omamoodi väravavalvur inimliku ja vaimude ilma piiril, nendevahelise balansi garanteerija, selle eest vastutaja – et külakari maagilise lepingu rikkumise läbi otsa ei saaks ning metsavaim oma kiskjad koduloomadest eemal hoiaks.

Vaimudega suhtlemine ning sellele iseloomulik keelekasutus pole võõras ka ühelegi tavavepslasele. Selle kõige ilmekamaks tunnistajaks on paigavaimude poole pöördumisel kasutatavad palveloitsud. Neid läheb vaja vaimude hallatavasse sfääri sisenemisel: kalavetele saabudes, metsa minnes, ka võõrasse kohta ööbima sattudes, et pöörduda sealsete majahaldjate poole. Sellised lühikesed vormellikud pöördumised algavad alati vaimude perekonna deminutiivse kõnetamisega, nagu näiteks selles tekstis, mis on mõeldud kasutamiseks enese sisseseadmisel võõras elukohas:

> ***Ižandaižed, emagaižed, dedaižed, babaižed, lapsuded, veĺĺuded, sõzaruzed****, primkad tide kanzha mid, minun lapsid, pidagat kui ičetoi, (neljad* ***čogaišt*** *kummardade)*.
> [**Isandakesed, emandakesed, taadikesed, eidekesed, lapsekesed, vennakesed, õekesed**, võtke enda perre meid, minu lapsi, hoidke kui endi omi, (ja nelja **nurgakese** poole kummardada).]
> (VL, Kurb, Leningradi oblast, 2008)

Traditsiooniliste kultuuride ontoloogiline keerukus vaatab meile vastu ka muus läänemeresoome vanemas (aga alati mitte veel kadunud)

rahvakultuuris. Arusaam, et see maailm ei piirdu antropotsentrilise inimsfääriga, on tuttav igas rahvausus ning tuleb esile ka eesti usundilistes muistendites või üleloomulikuga seotud kogemuslugudes. Viimaseid kõnelevad inimesed ka tänapäeval, mitte ainult meelelahutuseks, ning nende lõppemist pole mõtet ennustada. Keelekasutuses on üleloomuliku suhte peegeldajaks ja osaks tabusõnad, samuti eriliselt kodeeritud kõne või vaikuse kasutamine kriitilistes situatsioonides ning mitmesugused muudki kõneteod (vt ka Arukask, Saar 2020).

4. Võimalikud kõrgreligioossed mõjud ning itkud ja loitsud

Läänemeresoome kultuuri- ja keeleruum jaguneb erinevate kõrgreligioossete uskkondade vahel, seetõttu on põhjust silmas pidada ka selle võimalikku mõju eri rahvaste uskumustega seotud keelekasutusele, siinkohal ka seoses deminutiivsusega. Esmapilgul näikse, et luterliku superstraadiga rahvakultuurid (eesti, soome) on deminutiivivaesed, õigeuskliku superstraadiga aga mitte. Siin aga hakkavad jällegi ühelt poolt eristuma vadja ja isuri ning teisalt lõunaeesti. On kindlasti seaduspärane, et protestantlik religioossus ning sellest vähem või rohkem mõjutatud inimeste maailmapilt on teispoolsuse (eriti surmajärgsuse) suhtes õigeusklikust erineval positsioonil. Luterlikus teoloogias puudub surmajärgset vaheala tähistava iseseisva sfääri kontseptsioon, milles eriti katoliikliku õpetuse järgi puhastatakse lahkunute hingi piinarikkas tules. Pole võimatu, et just luterliku teoloogia mõjul on ladina purgatooriumist etümologiseerunud eesti *põrgu* (vt ka Oja, Soosaar 2013 ja sealsed viited), mis katoliikluses aga sünonüümid (samad usundilised lookused) loomulikult ei ole. Õigeusk purgatooriumit otseselt ei käsitle, kuid on lahkunu hinge surmajärgse saatusega seoses nii õpetuslikult kui ka mälestamispraktikates protestantismist tunduvalt tegusam.

Reformeeritud kristluse argumendid purgatooriumi ja muu surmajärgse vähesel käsitlemisel tegelikus usupraktikas põhinevad seisukohal, et sellekohased veenvad tõestused puuduvad pühakirjas ning pole seega relevantsed. Puhastustuld „kuradi pettusena“ ründas juba Martin Luther (LU 2014: 182). Seeläbi on selge joonega tõmmatud piir ametliku usu ja selleteemaliste rahvausuliste uskumuste ja praktikate vahele. Kahtlemata on esivanemate kultus ning sellega seotud rikkalik matuse- ja surmajärgne kombestik midagi olemuslikult väga algupärast, mille on luterlus aga

suures osas tagaplaanile või päris välja tõrjunud. Õigeusklikud rahvakultuurid panustavad lahkunute mälestamisele mitu korda rohkem energiat ja tähelepanu, rikkalikumad on ka vastavad tavad ja kombed – need on selles mõttes tõelised mälestamiskultuurid.

Surma- ja mälestamisrituaalide keskne sõnaline folkloorižanr on itk, mis protestantlikus rahvakultuuris on teatavasti kadunud, välja tõrjutud, kuid mis eksisteerib (või on viimase ajani eksisteerinud) kõikjal õigeusklike läänemeresoome rahvaste hulgas. See ürgne žanr ja praktika pole ajalooliste andmete kohaselt tundmatu olnud ka näiteks eestlastel (millest annavad tunnistust kasvõi Läti Henriku teated) ning on kadunud tõenäoliselt alles viimaste sajandite jooksul. N-ö erandina kuuluvad itkukultuuride hulka ka Ingerimaa (luterlikud) soomlased (nende itkukultuurist vt eriti Nenola-Kallio 1982). See erandlikkus tuleneb aga ilmselt vadja-isuri areaalsest mõjust (*ibid*.: 14; Laanest 1997: 4) või veelgi enam nende rahvaste osalisest kultuurilisest substraadist, mis on ümberrahvastumise käigus saanud osaks kohalikust soomlusest.

Itkužanr on sarnaselt kohalike runolauludega (või ka regilauludega põhjaeesti ruumis) neid allkeeli, kus Ingerimaa rahvastel tuleb deminutiive ohtramalt ette (see kehtib loomulikult itkude kohta üldisemalt, ka muudel rahvastel). Seda võib seletada kas antropotsentrilises või animistlikus võtmes. Esimesel juhul oleks tegemist lahkunud kalli inimesega, kes igavesti leinaja südames edasi elab ning kelle suhtes on esikohal inimlikud isiklikud emotsioonid. Teisel juhul oleks tegemist kadunute klassi ümberkategoriseerunud või rituaali käigus ümberkategoriseeritava olendiga, kellega seoses hakkab kehtima mingi muu suhtenorm, mis on seotud muu hulgas surnuhirmu, tõrjemaagia, kunagi kindlasti ka totemistlike esivanemauskumustega[7]. Lihtsustatult öeldes oleks itkudes kadunukese deminutiivne kõnetamine samastatav või sarnane loomse maailma esindajate deminutiivse kõnetamisega, meile kõige käepärasemalt siis jahindusega seotud eufemismides (nt ee **karvoi* > *karu*, eLõ *virrui* 'hunt' (SESS)). Samuti avaldub see kindla võtte kasutamises vaimolendite puhul, lähtudes näiteks uskumusest, et surnu on teatud tingimustel saanud

[7] Kraasna maarahva kombeid, uskumusi ja ka kõnetegusid kirjeldades on seda omal ajal suurepäraselt tabanud näiteks Oskar Kallas, öeldes: „Surmaga lõppeb ainult kehalik olemine; hing elab pärast keha suremist veel edasi. Hinged võivad järelejäänud omakstele kahju ja kasu saata; neid kardetakse ja katsutakse neid lepitada, nende poole õhatakse, et nad oma abi ei keelaks“ (Kallas 1903: 91).

muutuda paiga- või majavaimuks (vrd Paulson 1997 [1966]: 108–113; Loorits 1990 [1948]: 52–54).

Arvestades itkude pigem kollektiivset funktsionaalsust ning arhailisi surnute kogukondlikkusega seotud uskumusi üldisemalt, on animistlik seletusviis siin kahtlemata asjakohasem või vähemalt ajaloolises plaanis ulatuslikum. Itkude funktsioon ja itkeja tegevus on (lisaks isiklikule emotsionaalsele aspektile) olnud ühiskondlik, antropotsentrilise maailma (kui seda minevikus kitsas mõttes üldse eeldada) piire ületav, ühtlasi rituaalis neid piire ka tõrjemaagilistel eesmärkidel taasuuendav. Isiklik lein hägustus suure tõenäosusega nende laiemate (olulisemate) funktsioonide sisse. Liiatigi ei saanud suhe lahkunu(te) ja ärasaatja(te) vahel olla arusaadavatel põhjustel alati ühtemoodi inimlikult lähedane või „positiivne“, itketud on aga kohustuslikult ühtemoodi kõiki lahkunuid (nt Konkka 1985: 33). Nii seletub vormellik itkukeelne deminutiivide kasutamine[8] nii läänemeresoome rahvastel kui ka teistel pigem animistliku maailmavaate ajaloolise domineerimisega.

Animistliku ja antropotsentrilise maailmapildi põkkumist võib silmas pidada ka muude poeetiliste deminutiivirohkete folkloorižanrite vaatlusel. Sellekohastesse näidetesse ülearu süüvimata täheldagem üldiselt, et deminutiive tuleb läänemeresoome rahvastel ette regulaarselt loitsudes, nii regivormilistes kui ka rahvusvahelisemates proosaloitsudes (historioolades). Kui itkude puhul võis deminutiivi kasutamisel veel oletada inimlikku lähedust kõnetatavaga, siis ei saa sellest väga juttu olla näiteks sellistes loitsudes, kus on vaja mõjutada pahategijat, et ta tekitatud kahju elimineerida. Eestigi ussisõnades nimetatakse madu näiteks Leenakeseks (eufemism + deminutiiv; vt Rüütel 1994: 31), millel ei ole suuremat pistmist hellitava deminutiivsusega. Loits žanrina on sageli agressiivne, ründav, maagiliselt ärategev. Seega on siin tegemist pigem strateegiaga, mida rahvapäraselt nimetatakse kiitmiseks (vt ka Oinas 1984: 218–219; Arukask, Saar 2020: 100–101). Kiitmise eesmärk on olnud maagiline kahjutegemine, sellekohaste näidete hulk on pärimustekstides suur. Deminutiivil on siin n-ö maagiliselt pehmendav/lahtistav efekt, et saavutada eelist, ülekaalu, mõjuvõimu vaenlase, konkurendi või muu kahjustatava üle.

Historioolades esineb deminutiive seoses üleloomulike vaimolenditega, kelle ülesandeks on üleloomulikus ruumis korda saata otsustav

[8] Deminutiivsust kategooriana on vepsa ja karjala itkudes ka mõnevõrra käsitletud (vt Stepanova 1985: 131–132; Žukova 2015: 110–113).

akt või aidata kaasa selle õnnestumisele. Proosaloitsus võivad selles osas esineda nii kristlikku päritolu kui ka loodusvaimudena identifitseeritavad tegelaskujud. Ühes meie poolt 2008. aastal Leningradi oblastis Nemži külastus salvestatud vepsa hambaloitsus kõneldakse näiteks kaheteist-kümnest tsaarikesest tsaarinnakestega, kelle osalusel toimub loitsus otsustav sündmus – murdub halja nurme keskel seisva kuldse kuuse (maailmapuu) oks, millest voolab välja vaik. Analoogiamaagia loogika kohaselt lastakse loitsus vaigu valgumisega kaduda (hajuda) ka teadja juurde tulnud patsiendi hambavalu.

Deminutiivne kood on ilmne ka enamikul läänemeresoome rahvastel levinud regi-/runolaulutraditsioonis, millel ei peaks animistliku usundi-lilise maailmaga justkui otsest tegemist olema. Nn Kalevala-kood (vt nt Kuusi, Tedre 1979) seob meid aga ikkagi aastatuhandetetaguse maailma-pildiga, mille vormelikeel on (kasvõi konserveerivalt) lauludes meieni toonud. Regilaulude üksikasjalisem vaatlus aga ei mahu selle artikli sisse ning vääriks eraldi käsitlusi. Tõenäoliselt leiaksime sealt aga nii eespool nimetatud maagilist kiitmist (*peremees-peremehike* jne) kui ka animist-likku või lihtinimlikku sõnakasutust (*emakene-hellakene* jne), mis võivad omavahel seguneda, ning kindlasti palju muudki mõtlemist väärivat.

Deminutiivide pragmaatika diakroonilise muutumise võimalikkust folklooris on oluline silmas pidada eriti pikemaealisemate žanride puhul, samuti seoses uskumuste ja nende muutumisega. Nii näiteks võib lapsega seotud deminutiivsus lisaks hoidjakeelsele registrile seletuda usundilise piiripealsusega. Sarnaselt lahkunuga (eesti keeles *kadunukene*), kelle hing on 40-päevase perioodi jooksul (sõltuvalt kultuuriruumist võib see aeg ka erineda) olnud seotud veel siinpoolsuse ja tuttavate kohtadega, on ka vastsündinud laps mõnede uskumuste kohaselt olnud sama perioodi jooksul seotud surnute ilmaga[9], asunud veel liminaalses üleminekufaasis (vt mitmeid näiteid van Gennep 1960: 50–64). Seega on tegemist olnud piiripealse anomaalse olendiga, kelle sünd inimesena ühiskondlikus mõttes seisis alles ees.

[9] Kristlikus kultuuris ei toimu tavaolukorras ka lapse ristimist enne selle perioodi lõppu, samuti mitte varrusid. Sama perioodi jooksul peetakse sünnitanud naist traditsiooniliselt veel roojaseks.

5. Deminutiivid animistliku maailmapildi peegeldajana

Deminutiivide (tegelikult enamiku keeleliste nähtuste) senisel käsitlemisel on lähtutud antropotsentrilisest mudelist. Selle järgi on keelt tarvis inimestevaheliseks kommunikatsiooniks, keelelise väljendumise adressaat, algus ja ots on inimene. Seega peegeldavad ka deminutiivide funktsioonid ja taksonoomia ennekõike antropotsentrilist mõtlemisviisi, ühtlasi tulenevad need sellest. Deminutiivid on keele see osa, mille kaudu antropotsentrilises mudelis väljendatakse väga palju emotsionaalsust. Deminutiive kasutades antakse edasi sellealast hinnangulisust, väljendatakse oma tundeid, on need siis positiivsed või negatiivsed. Antropotsentriline tunnetus ei tähenda, et deminutiivse adresseerituse või refereerituse objektiks peab olema ainult inimene. See võib loomulikult olla mistahes nähtus, olend, asi, mille inimene deminutiivi appi võttes oma tunnetusilma haarab, „määratleb“.

Animistliku ontoloogia oluline iseärasus – nagu meie seda kogenud oleme ja mõistame – on selles, et isikliku emotsionaalse poole väljendamise, hinnangute andmise ja seeläbi enese positsioneerimisega ollakse ääretult ettevaatlikud. Oleks õigem öelda, et paljudes traditsioonilistes kultuurides selline register pigem puudub: emotsionaalsust, intiimsust jms väljendatakse kas väga kitsastes usalduslikes piirides või on see silmnähtavalt ritualiseeritud või kollektiivselt reeglistatud. Sellist suhtluskoodi esindavad paljud maailma põlisrahvad, meile lähematest küttimise ja põdrakasvatusega tegelevad põhjarahvad, samuti animistliku metsamiljööga tihedas kokkupuutes olnud või olevad parasvöötme vööndi rahvad, kelle hulka kuuluvad ka (idapoolsemad) läänemeresoomlased (vt ka Arukask, Saar 2020).

Emotsioonide varjamine ning vastavate lingvistiliste või ekstralingvistiliste aktide puudumine või vähene esinemine on seotud eelkirjeldatud animistliku maailmapildiga, milles enese ohtuseadmine inimvälise vaimude maailma suhtes on suuremaid vigu. Väljenduslik vabadus, enese emotsionaalne representeerimine, hinnangute vaba väljendamine jms argiolukordades on tõepoolest omane pigem sekulaarsematele ja individualistlikumatele kultuuridele ja keeltele, ennemini läänes (*resp*. moderniseerunud kultuurides) kui idas (*resp*. traditsioonilisemates kultuurides). Esimeste hulka kuulub pigem ka vene keel oma üldkasutataval kujul linlikus, suurrahvalikult domineerivas miljöös. Vene kõnekeele kõrgendatud emotsionaalsusele on ka spetsiaalselt tähelepanu juhitud (Voronina

2012: 15; Holodionova, Rõženko 2019), ja Venemaa põlisrahvaste esindajad pigem irduvad sellest koodist, jäädes suletuks, sõnaahtraks, vaikivaks, „rumalaks“. On tähelepandav, et need jooned ei kao suhtlusest kiiresti ka siis, kui vahetuvad eluviis ja miljöö, näiteks seoses kiire linnastumise ja traditsiooniliste elatusviiside taandumisega 20. sajandil (vepslaste kohta vrd nt Siragusa 2018: 53–55).

Läänemeresoomelik traditsiooniline kultuuritaust on selles osas küllap hästi tuttav ka eestlastele. Veel 18.–19. sajandil on saksa kirikuõpetajad õpetanud eesti talupoegadele viisipärase suhtlemise nüansse. Heasoovlik Redik Willem Willmann (1793: 95) annab oma „Ellamisse-Juhhatajas“ sellist nõu: *Kui sa woora tuppa tulled, ja olled terretanud, siis ärra seisa mitte, kui olleksid sinna keleto. Monnel on se wiis nenda, kes woera jures olles ei lausu sanna mitte enne, kui neilt küssitakse: mis sa tahhad, ehk mis sa rägid?* Eesti talurahvast kujutab vaimselt endassetõmbununa (valdavalt flegmaatilisena, näoilmelt loiu, tuimana) 19. sajandi alguses ka Karl Ernst von Baer (1976 [1814]: 29–30) ning me ei pea teda süüdistama pahatahtlikkuses, vaid pigem tunnustama tema etnograafilist täpsust. Veel nüüdki võib angloameerika viisakusvestlemine ning sund täita vaikus kõnelemisega tekitada eestlases probleeme.

Kui aga deminutiivirikkus on inimkeskse (sh emotsiooniküllase) maailmapeegelduse silmapaistev osa, paneb selline positsioon meid küsima deminutiivse keelekasutuse ulatuslikkuse tagamaade kohta näiteks vepslastel või lüüdidel. Kui maailma emotsionaalne, isiklikest tunnetest või afektidest lähtuv peegeldamine pole kultuuris iseloomulik, vaid vastupidi – on ebasoovitatav või lausa ohtlik, peavad sellel olema mingid muud seletused.

Vaadeldes deminutiivivaest põhjaeesti keelt, võime märgata, et üks teemavaldkond, milles tänapäeva eesti kirjakeelde kivistunud deminutiivid esinevad, on seostatav vana usundilise maailmapildiga. On alust arvata, et sellised sõnad nagu *päike* ’päev$_{[dem]}$’, *äike* ’suur ja ürgne uskumusolend$_{[dem]}$’, *pääsuke* ’loomismüüdi maailmaloomisega seotud lind$_{[dem]}$’, aga ka interjektsioonid *taevake* või *jumaluke* annavad edasi pigem usundilist maailmavaadet, mis võib olla seotud ka viljakusmaagia ja heaoluga, mitte ei väljenda individualistlikku, isiklikult heakskiitvat positsiooni („päike on hea, sest tema käes on hea päevitada“). Aegadetagust suuremat deminutiivide kasutamist peegeldavad ilmselt ka mõned tänapäeva määrsõnad, nagu nt sõna **öö* + -(*i*)*nen* ’öö$_{[dem]}$’ temporaalses

funktsioonis kasutatavad (ajaloolised) allatiivi-, instruktiivi-, translatiivi-jm vormid: AllSg *öösel* : InstrSg **öösen* > *ööse* : InstrPl *öösi* ja *öösiti*, TrSg *ööseks*, mis moodustavad paarid samas käändevormis neutraalsete alussõnadega *ööl*, *öiti*, *ööks* (*ööse-* ja *öösi-* muid võimalikke päritolu seletusi vt Velsker 2006: 185–186).

Deminutiivide sage esinemine linnunimetustes (*lõoke*, *siisike*, *värvuke* jt) ei ole pidanud tähendama nende hoolivat hellitamist vms, vaid see tuleneb hoopis lindude kui õhuolendite usundilisest ambivalentsusest. Linnud on seotud teise ilmaga, neis on nähtud surnute hingi, nende mõju on võinud olla ka hukutav (vrd linnupete kui tõrjemaagiline söögikord kevadsuvisel ajal). Vormel *teele-teele, kurekesed* on olnud loitsuosa, mis sai Friedrich Kuhlbarsi abiga lasteluuletuseks märksa hiljem.

Eesti keeles on kõik sellised deminutiivid koos uskumuste taandumisega oma algse sisu kaotanud, neid ei tunnetata enam mingit tähendusvarjundit lisavana, deminutiivsus on üksnes morfoloogiline. Inimeses ei toimu neid sõnu kasutades enam mingit tunnetuslikku nõksatust, mis kunagi võis olla ootuspärane ja mis võis käia koos nende kasutamisega. Deminutiivirikkad keeled sisaldavad ka tunnetuslikult (või emotsionaalse laetuse poolest) väga erineva tasandi näiteid. Vene keeles leidub peale sõnade, kus deminutiivsusel on selgelt kas vähendav, meelitav, halvustav vm funktsioon, ka selliseid, kus igasugune selline tähendusvarjund puudub[10] või on sellel vaid mingisugune tähendust eristav ülesanne. Vene *ручка* ('sulepea; käepide'), *полка* ('riiul') või *папка* ('mapp; ümbriskaaned') ei väljenda mingit erilist tundelist laetust, äärmisel juhul ehk vaid seda, et need ei ole tingimata (väga) suuremõõtmelised esemed. *Машинка* tähendab spetsiifiliselt kirjutusmasinat, eristavalt sõnast *машина* auto vm masina tähenduses. *Скамейка* ja *скамья* vahel võib veel olla mõningane tähendusvarjund, ehkki mõlemad tähistavad pinki ning pigem on kasutusel esimene sõnakuju.

Võiks küsida, kas ei ole deminutiivirohke vepsa või lüüdi keele puhul tegemist sarnase (venemõjulise) olukorraga, kus deminutiivid on sageli muutunud semantiliselt tühjaks. Vepsa deminutiive käsitledes vihjab sellisele sisutusele otseselt Riho Grünthal (2015: 111–113). Siinkohal väärib aga märkimist, et deminutiivide kaudu inimene mitte ainult ei

[10] Sarnaselt eesti sõnaga *äike*, kus respekteeritavast taevajumalast on saanud tülikas või vaenulik loodusnähtus ning deminutiivsusel pole sellega enam mingit pistmist, vrd setu *äio* ja *äiolanõ* 'üleloomulik olend, kurat$_{[dem]}$' (SESS).

peegelda maailma ega püüa seda mõjutada, vaid ka positsioneerib end maailma asjade suhtes. See positsioneerimine võib olla isekas ja antropotsentriline, aga ka teistsugune. Esimesel juhul on see ootuspärane sellise maailmatunnetuse korral, kus asjad on loodud või välja mõeldud inimese hüvanguks, et tal oleks neist kasu. See on maailm, mille filosoofia väljendub kõnekalt 5. sajandi kreeka filosoofi Protagorase ütluses: kõigi asjade mõõt on inimene. Deminutiivsus on seega siin otsekui mingi (kvaasi)defineeriva funktsiooniga nähtus, mille abil inimene end (ilmselt ka eba- või alateadlikult) maailma asjadega võrdleb või end nende suhtes (või vastupidi) seadistab.

Animistlikus maailmapildis positsioneeritakse end aga oluliselt teisest lähtekohast. Deminutiive kasutades inimene mitte ei kõrvuta ega võrdle end maailma asjadega, ta ei põrku nendega mingitel korrastuslikel või kindlaksmääratavatel eesmärkidel, vaid deminutiivide kasutamise strateegiad on seotud usundilise maailma entiteetidega. Animismis, kus kõik on hingestatud (maailm ei koosne mitte asjadest, vaid elusolenditest), on nende hulk aga tinglikult võttes piiramatu. Suhestuda tuleb kõigega. Mingil moel kõnetama peab kõike, mis inimest tema keskkonnas ümbritseb, igapäevases elus vähemalt seda, mis on tunnetuslikult registreeritav, silmatorkav, mille jaoks on üldjuhul olemas ka sõnad. Otse loomulikult aga ka seda, kes/mis nagunii on juba kategoriseeritav erilise või üleloomulikuna. Seda, mille ambivalentses ohtlikkuses ei ole põhjust hakata katse ja eksituse meetodil ise veenduma – ehk siis vaimolendeid ja ka kitsamalt inimkeskse ja sellest väljapoole jääva maailma mediaatoreid (linnud, tervist või heaolu tagavad või väljendavad asjad jms).

Animistlikule tunnetusele omased nähtamatu või ka pealtnäha vaid füüsiliselt olemasoleva „asise“ maailma esindajate kõnetamisviisid tulevad eksplitsiitselt esile tavade ja kommete kaudu. Regilaululised looduskõnetused või joiud, aga ka loodusrahvastelt tuttav puudega kõnelemine jõuvarude taastamise või muul eesmärgil (Arukask 2017), milles deminutiivide kasutamine võib olla kesksel kohal, on selle heaks näiteks. Pulmarituaali see etapp, kus pruuti valmistatakse kodust lahkumiseks ette ning ta itkukeeli jätab hüvasti oma kodu ja vanematega, sisaldab deminutiivseid pöördumisi muu hulgas ka kodus ja koduõues olevate erinevate objektide poole (keskvepslaste kohta vrd nt Salve 2000: 251–257).

Keelekasutus, käitumine, suhtumine, kogu olemine muutuvad sellesarnases rituaalses, kuid ka animistlikus argikäitumises sidusaks kultuuriliseks

tervikuks. Deminutiividel on animistlikus ontoloogias mõneti teistsugune ülesanne kui antropotsentrilises maailmapildis. Otsese peegeldamise kõrval või asemel ennetatakse nende abil väga mitmepalgelise, inimesele sageli otseselt käsiteldamatu või kategoriseerimatu maailma nähtamatuid karisid ja kitsaskohti või libisetakse neist otsekui mööda.

6. Näiteid välitöödelt

Loomulikult on deminutiivid ennekõike spontaansele kõnele omane nähtus. Lasta deminutiive demonstratiivselt kasutada või nende kasutamist kuidagi esile kutsuda võiks välitöötingimustes ehk ka võimalik olla, kuid sellelaadsete meetoditega katsetamine pole meie huviväljas olnud. Põhiliselt vestlemegi oma informantidega niisama, suunavate küsimuste abil või siis laseme neil endil kõnelda ja toimetada. Jutukamatelt keelejuhtidelt pole sel moel ainese saamine mingi probleem.

Siintoodud vepsa näidete puhul ongi tegemist selliste olukordadega. Analüüsitav materjal võiks olla muidugi mitmepalgelisem ja mahukam, kuid antud juhul pole probleemiks mitte materjali-, vaid mahupuudus. Illustreerime deminutiivide kasutamise temaatikat mõne näitega, mille seas on jutuajamisi, mis kajastavad nii tundlikumaid teemasid kui ka olmelisemaid olukordi.

(1) Ajasime keelejuhiga juttu ta kodu eeskojas istudes. Tegemist oli kõrgele vanusele vaatamata erksa ja tähelepaneliku inimesega, kellele pakkus meiega suhtlemine huvi. Me ei olnud sel hetkel temaga varem eriti kokku puutunud. Jutt oli üleloomuliku piirimail liikuvast inimesest, teemaks metsas eksimine. Alguses küsisime, mida metsa minnes öelda tuleb, hiljem oli juttu käitumisest, kui ollakse eksinud.

MA: Micced vaihed oma? Kut pidäb pakita?

MT: *Ka, pidäb [pakita], mäned ka: „voite-ik, voite-ik!“ da, „abutagat minei* ***marjaižid*** *kerata!“ da, „ougat minunke!“ da, „mina tulin tänne tämbei“ da, „kävuka minunke!“ da, ningo sanungi. Sid keradangi. Täl vodou* ***griboižid*** *ii‿le, suha om näged ka,* ***babukaižid*** *ii‿le,* ***griboižid*** *ne.*

/…/

MA: A konz ristitu mecäs segoib, mis pidäb teha?

MT: *Pɛipašton ka tari,* ***pɛivašt****-ne kacta, miš jot pɛi om. /…/* ***Pɛiveižele*** *kohtha astud dei,* ***tropeińe*** *tulob sid dei, tropadme kodihe,* ***mitteińe tropaińe****. En muškande.*

[MA: Millised sõnad on? Kuidas tuleb paluda?

MT: Jaa, peab [paluma], lähed ja: „tere, tere!“ ja, „aidake mul **marjakesi** korjata!“ ja, „olge minuga!“ ja, „mina tulin siia täna“ ja, „käige koos minuga!“ ja, niimoodi ütlengi. Siis korjangi. Sel aastal **seenekesi** ei ole, kuiv on näed ja, (mittelehik)**seenekesi**[11] pole, neid **seenekesi**.

/…/

MA: Aga kui inimene metsas eksib, mida siis peab tegema?

MT: Tarvis on päikesepaistet, seda **päiksekest** vaadata, et kus päike on. /…/ **Päikesekese** suunas astud ja, **teekene** siis tuleb ja, teed mööda [lähed] koju, **sellisekene teekene**. Nüüd ma enam ei hakka mäletama [igaks juhuks].]

(MT, Päžar, Vologda oblast, 2014)

Selles näites võib märgata, et deminutiivsed on metsast saadavad, metsa sfääri kuuluvad saadused (marjad-seened). Küttidel ja korilastel pole saagi ja saaduste hankimine kunagi pelgalt mehaaniline töö, vaid omamoodi spirituaalne akt, dialoogiline protsess teispoolsusega (vrd Ingold 2000: 61–76), mille juurde kuuluvad kõik ettenähtud rituaalid ning ettevaatusabinõud. Metsasaadused pole „pärit“ siinpoolsusest, vaid kellegi „teise“ meelevallast ja nende hankimisel (ning neist kõnelemisel) peetakse seda silmas. Näite teises pooles on kätte jõudnud kriisiolukord, mis tähendab seda, et metsa kaetuse[12] alt välja pääsemiseks on eriti olulised päike ja teerada. Loomulikult ei hakata neist deminutiivselt kõnelema alles eksimisel, vaid see on üleüldine kood. Usundiliselt tundlikule teemale osutab ka selle lõigu lõpp. Keelejuht väljendab siin, et ta rohkem (edasi) sellest asjast ei mäleta. Tegemist on n-ö tahtliku mittemäletamisega, mida usundilistel teemadel vesteldes sageli ette tuleb – informant saab ühel hetkel justkui aru, et neil teemadel ei ole vaja palju lobiseda, eriti võõrama inimesega.

(2) See vestlus leidis aset keelejuhi kodus, kus ta köögilaua ääres jutustab oma kasinast igapäevaelust ja toimetulekust. Olime juba pikemaajalised tuttavad ning tal polnud põhjust või vajadust meie eest midagi varjata. Meie kohtumised rõõmustasid teda alati.

---

[11] Vepsa keeles tehakse põhisõnavaras vahet kahel põhilisel seeneklassil: lehikseened (*seń* või venepäraselt *grib*) ning mittelehikseened (*babuk*).

[12] Läänemeresoome metsarahvaste seas levinud uskumus (sm *metsänpeitto*), mille kohaselt võib eksinu-kadunu olla vaimolendite poolt kaetatud nii, et ta jääb otsijatele nähtamatuks, olles samas ise suutmatu olulisi kohti ja metsast väljapääsu teed ära tundma.

Louk, tänämbei hlebnõi pɛi, mänen loukha, ostan leibäd dei ***nižušt*** *ostan vouktad dei* ***ningomaižed buhankeižed*** *on, a batonad ni kut en tahto‿en, en ostlegi, ni kut en tahto, en tahto‿en. Ningomad peńed* ***buhankeižed****, ostan mogoman,* ***pehmeińe****, sen radan da voi-se, en tahto voita ka majonezou voidudan sidä minä śön.*

/…/

Pjatnacat tõsjatš penzijad ka hvatib śöndha da minei śöndha sada hvatib, oukha ***hougoišt****, i kamu abutan, necile, vunukale opendaha ka tõsjača rublei andan kaikučel kul.* ***Vnutška*** *bezrabotnõi ištub Vidlas, radod i‿õle, sille* ***tuhandekeižen*** *andan. Vot sinei. […] Da* ***vunukaižele tuhandekeižen*** *andan.*

[Pood, täna on leivapäev, lähen poodi, ostan leiba ja ostan valget **nisusaiakest** ja **sellisekesed pätsikesed** on, aga batooni ei taha mitte kuidagi, ei ostagi, mitte kuidagi ei taha, ei taha mitte. Sellised väiksed **pätsikesed**, ostan sellise, **pehmekene**, selle teen ja see või, ei taha võida (määrida) ja majoneesiga määrin, seda ma söön.

/…/

Viisteist tuhat pensionit piisab söögiks, mulle söönuks saada piisab, **halukesteks** (küttepuudeks) ka, ja keda(gi) [veel] aitan, neile, lapselapsele kooli jaoks ka tuhat rubla annan igal kuul. **Lapselapseke** istub tööta Vidlas, tööd ei ole, sellele **tuhandekese** annan. Vot sulle. […] Ja **lapselapsekesele tuhandekese** annan.]

(MA, Ladv, Leningradi oblast, 2016)

Siin on tegemist argisema teemaga, mis kuulub siiski eaka inimese jaoks n-ö ellujäämistemaatika hulka. Deminutiivselt käib jutt poest saadavast meelissaiast, samuti eluliselt üliolulisest pensionirahast ning küttepuudest. Eks Venemaal on tavainimese jaoks ka riiklik struktuur ja võimusüsteemid „mütoloogilised“ asjad ning nendepoolsed hüved on pärit omamoodi üleloomulikust sfäärist. Inimliku läheduse mõttes on deminutiivne ka lapselaps (kasutatud vene *внук*-tüve). Esimesel mainimisel on seejuures kasutatud venekeelset sõna (naissoost, ühtlasi deminutiivset komponenti sisaldav *внучка*), teisel juhul vepsa deminutiivi.

(3) Olime Pondalas külas korraga mitmel inimesel, kes kõik teadsid väga palju huvitavat ja tavatsesid uurijate meelehärmiks läbisegi kõnelda. Jutuks oli kariloomade pidamine nii kolhoosiajal kui ka enne seda, karjused ja nende töö, kohustused, karjatamisega seotud maagilised keelud-tabud jms. Siin toodud näites küsitakse, kuidas viis karjus läbi karja maagilist piiramist (vepsa *ümbärduz*) – olulist rituaali karja kevadisel väljalaskmisel, kus kokku kogutud karja ümber käidi loitse või palveid

lugedes maagiliste esemetega. Sellele võis eelneda ka muid tähtsaid tegevusi, näiteks metsast sipelgapesadest mätaste toomist karjateele, arvatavalt analoogiamaagia põhimõttel – et kari hoiaks kogu suve kokku nagu sipelgad pesas ning loomi kaotsi ei läheks.

MA: A hän tezi kut pidab teha ümbardust?

TS: *A ümbärduz om, hö, muražnoitta todaz,* ***murahaižid*** *todaz,* ***tanhaižele*** *vedaz,* ***živataižen*** *kons pästaškatas ka kaikid proittaz,* ***jumalaižil*** *kaikid* ***kogoižil*** *pandaz i kaikid proittaz, siga sanutaz kut* ***necižil*** *vaihil što bõ naku midä tehda i tol´ka takim putjom i ratihe.*

[MA: Aga tema teadis, kuidas tuleb teha ümbardust?

TS: Aga *ümbärduz* on, nemad (loomad), sipelgate abil piirata tuuakse, **sipelgakesi** tuuakse, **karjatanumakesele** viiakse, kui **loomakest** välja laskma hakatakse, siis kõigist käiakse ümberringi, kogu **karjakesega** pannakse ja kõigist käiakse **ikoonikestega** ümberringi, seal öeldakse kuidagi **sellisekeste** sõnadega, et seal kohas [st karjas olles] mida teha ja ainult sellisel moel tehtigi.]

(TS, Pondal, Vologda oblast, 2014)

Kariloomade pidamine on vepslastel olnud eluliselt tähtis tegevus ning nii külakogukonna kui ka hiljem nõukogude ühismajandite karja hoidmisel oli elukutseliste karjuste maagilistel oskustel suur kaal. Karjatamine ei toimunud mitte kultuurkarjamaadel, vaid metsakarjamaadel, seetõttu oli kogu maagia kese suunatud inimsfäärist välja, metsavaimuga lepingu sõlmimisele ning sellest kinni pidamisele. Loomad anti kogu karjaajaks metsavaimu meelevalda. See võiks põhjendada ka seda, miks selles näites on deminutiivsed nii loomad ja kari kui ka maagilised vahendid (karjateele puistatavad sipelgad, ikoonid, maagiline sõnakasutus).

(4) Erinevalt eelnenud näidetest toimus järgnev jutuajamine meesinformandiga, ehk siis deminutiivide kasutamine ei ole vaid naiste pärusmaa. Kõneleja on Šonadalal sündinud ja seal kogu elu elanud. Deminutiivid hakkasid kuhjuma eriti siis, kui jutt läks kena Uk-oja kaldal mäe otsas asuvale külakabelile (*časovneińe* ~ *časovnikeińe*) ning sellega seotud muudele objektidele (tee, oja, mägi). Näis, nagu liiguks kõnelev mees mõtetes ise mööda maastikku kabeli suunas ja selle ümbruses, millega koos muutus kohe ka ta positsioon.

IA: *A tam vot on Mäǵjärv* ***dorogaińe*** *sigä, hän ii‿amu tehtud, mogom-*
puteińe *tehtud* ***časovnikeižno****. A tam ranše sigä oli no, svjatoje mesto. Sigä* ***rutšeińe*** *jokseb, oja.*

MA: Ojaińe.

IA: *Ka. Vot necel ojou oli svjatoje mesto. A* ***puteižen*** *tegiba sinnei* ***mägudele*** *sid´,* ***mäguden*** *libud i sid´ na praava. A se oja nazõvaješja Uk-oja.*

MA: Uk-oja?

IA: *Uk-oja. Daa.*

MA: A nece svjatoje mesta, mis siga tehliba edu?

IA: *No ranše vod, pedronpɛi vot praznik nece, /…/ käveliba sinne nece* ***čassonikeižno****, ojale. Külbliba siga.*

[IA: Aga vot seal on Mägjärve **teekene** seal, see on hiljuti tehtud, selline **rajakene** oli tehtud **tsässonakese** juurde. Aga varem oli seal püha paik. Seal jookseb **ojakene**. Oja.

MA: Ojake.

IA: Jaa. Vot selle oja juures oli püha koht. Aga [nad] tegid **rajakese** sinna **mäekesele** siin, **mäekesele** lähed üles ja siis paremale. Aga selle oja nimi on Uk-oja.

MA: Uk-oja?

IA: Uk-oja. Jaa.

MA: Aga mis seal pühas paigas ennemalt tehti?

IA: No vot varem, vot selle küla püha oli pedropäev, /…/ käisid sinna **tsässonakese** juurde, oja äärde, kümblesid seal.]

(IA, Šondal, Leningradi oblast, 2016)

(5) Sama mehe puhul köitis tähelepanu ka see, et deminutiivide järgi otsustades (vrd näites sõnade *pert´* 'maja' ja *pert´eiń*e 'maja$_{[dem]}$' kasutamist) näis kadunud vanematekodu talle armsam (olulisem, püham?) kui see maja, mille ta oli ise koos vennaga ehitanud ja kus ta on sõjaväest tulekust saadik hiljem elanud.

Nece pert´ minun velĺeŋke tehtud. /…/ Minä läksin armija necest pertišt, udes, udest pertišt. /…/ A edu meid´en raditelski ***pert´eiń*****e** *naku oli, kuz traktor seižub, vot sid´ oli* ***pert´eiń*****e***. A sigä oli* ***dvoroiń*****e***, se meid´en dvor jo uz tehtud om.*

[See maja on mu vennaga ehitatud. /…/ ma läksin sõjaväkke sellest majast, uuest, uuest majast. /…/ Aga vanasti meie vanemate **majakene** oli sealsamas, kus traktor seisab, vot seal oli **majakene**. Aga seal oli **majapidamisekene**, see meie majapidamine on juba uus tehtud.]

(IA, Šondal, Leningradi oblast, 2016)

Selle näite võib muidugi lugeda ka isikliku inimliku meeleliigutuse valda kuuluvaks, millel ei tarvitse animistliku üleloomulikkusega sidet olla. Kuigi vepslastel on ka elamud üleloomulike majavaimudega asustatud, ei saa me kõigele vaatamata puhtinimlikku (antropotsentristlikku) mõõdet

täielikult välistada. Nii nagu sai ka sissejuhatuses tõdetud, ei ole meil traditsioonilise läänemeresoome kultuuritüübi puhul põhjust kõnelda vaid läbinisti animistlikust ilmavaatest, kuigi oleme veendunud selle domineerimises vähemalt idapoolsematel rahvastel.

7. Kokkuvõte

Siin artiklis esitatud põhiargument on, et vepsa ning ka teiste idapoolsemate läänemeresoome keelte deminutiivirohkus on seotud ennekõike animistliku, mitte antropotsentrilise ontoloogiaga. Selle järgi ei saa inimene, kelle uskumuslik maailmapilt on kaugelt laiem, kui vaid inimkeskne suhteliselt sekulaarne haare seda tavapäraselt käsitleb, lähtuda maailma kajastamisel üksnes isiklikust hinnangulisusest ja emotsionaalsusest. Vepslased ja Karjala põlisrahvad on suurema osa oma etnogeneesist veetnud metsamiljöös ning viibivad selles keskkonnas osaliselt ka tänapäeval. Nende uskumustes ja tunnetuses on praeguseni suur osa hõivatud nähtamatu vaimude maailma esindajatega, seda nii metsas kui ka kalavetel (üldse „looduses“), aga ka inimsfääris – nii võõrastes paikades kui ka oma kodus.

Siin esitatud seisukohad põhinevad järgmistel argumentidel.

1. Kui deminutiivsus (või vähemalt deminutiivsuse käsitlemine) eri keeltes on seostatav valdavalt personaalse hinnangulisuse ja ka inimliku emotsionaalsusega, siis mis saab olla deminutiivide funktsioon neis keeltes, kus animistlik maailmapilt ei sea neid omadusi käitumises ja väljenduslikkuses esikohale, vaid hoopis vastupidi – väldib või surub neid igapäevaelus tagaplaanile? Deminutiivne keelekasutus peab siin järelikult põhinema millelgi muul ja seda olulisel määral.
2. Meie arvamust toetab isiklik kogemuslikkus välitöödel vepsa külades viibides ning vepslaste kõnetegusid reaalses tegevuses jälgides. Pole kahtlust, et nii vanema kui ka keskmise põlvkonna vepsa keelejuhtide jaoks on animistlik maailmapilt endiselt tegelik tunnetatav reaalsus.

Sellel, mis meile deminutiivide kasutuses mõtestuks emotsionaalse väljenduslikkuse, hinnangulisuse või kasvõi viisakusena, peab animistlikus ontoloogias olema mingi teine funktsioon. Argine emotsionaalsus on animismis tugevalt tabuline, moodne viisakus kategooriana aga suhteliselt uus asi, seda vähemalt idapoolsetel läänemeresoomlastel, kelle tihedam

kokkupuude modernse maailmaga on paremal juhul sajakonna aasta vanune, paiguti aga veelgi hilisem. Meile tänapäeval viisakuse mõttes elementaarsed kõneteod (nagu tänamine või komplimentide tegemine) on varem olnud negatiivse märgiga, mõtestunud maagiliselt ohtu seadvate või otseselt kahjustavate praktikatena. Ettenähtud viisakust on kahtlemata esinenud ka traditsioonilises kombestikus, kuid seal on see olnud peamiselt rituaalne (ehk emotsionaalses mõttes tühi).

Eeldame oma kogemusele tuginedes, et deminutiivide kasutamine on idapoolsematel läänemeresoome rahvastel seotud animistliku maailmavaatega, seega pigem ettevaatlikkusega kui hinnangulisuse ja emotsionaalsusega. Deminutiivide abil väljendatakse respekti ja tähelepanelikkust, mille adressaat on inimväline maailm. Deminutiivid ei ole siin antropotsentrilise enesekesksuse teenistuses. Nad on seotud ellujäämisstrateegiaga, seda aga hoopis teisest perspektiivist. Animistlik keelekasutus on vaadeldavatel rahvastel säilinud ka hoolimata eluviisi ja kultuuritüübi paratamatust muutumisest. Nii nagu kultuuris, eksisteerib ka keelekasutuses teatud inerts. See tähendab, et varasemast maailmapildist pärit nähtused ei tarvitse kaduda üleöö, isegi mitte siis, kui uus maailmapilt või moevoolud end hoolega peale suruvad. Animistliku keelekasutuse jäljed püsivad aga kaua nii kõnelemise etnograafias, morfoloogias kui ka muudes keele koostisosades.

Kirjandus

Anttonen, Veikko 1992. „Püha“ mõiste rahvausundi uurimises. – Akadeemia 12, 2514–2535.

Arukask, Madis 2016. Vepsa-põhjavene karjusekultuur – rollid, tabud ja seksuaalsus parasvöötme metsavööndi traditsioonilises ühiskonnas. – Uurimusi vepsa rahvausust. (= Sator 16. Artikleid usundi- ja kombeloost.) Toim. Madis Arukask. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 13–88. http://dx.doi.org/10.7592/Sator.2016.16.arukask

Arukask, Madis 2017. Animistlik kõnelemine puudega kahe läänemeresoome näite põhjal. – Keele kõrgendikud. Pühendusteos professor Birute Klaas-Langi 60. sünnipäevaks. (= Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri 8 (1).) Toim. Kristiina Praakli, Tõnu Tender, Valter Lang. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 21−39. http://dx.doi.org/10.12697/jeful.2017.8.1.02

Arukask, Madis, Eva Saar 2020. Vaikimine, rääkimine ja muud traditsioonilised kõneteod vepsa rahvakultuuris kultuuridevahelises võrdluses. – Mäetagused 77, 89–116. http://dx.doi.org/10.7592/MT2020.77.arukask_saar

Baer, Karl Ernst von 1976 [1814]. Eestlaste endeemilistest haigustest. (= Loomingu Raamatukogu 33.) Tallinn: Perioodika.

EKG I = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995. Eesti keele grammatika I. Morfoloogia, sõnamoodustus. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Gardani, Francesco, Peter Arkadiev, Nino Amiridze 2015. Borrowed morphology: An overview. – Borrowed Morphology. Ed. by Francesco Gardani, Peter Arkadiev, Nino Amiridze. (= Language Contact and Bilingualism 8.) Berlin, Boston, Munich: Walter de Gruyter, 1–23.

Gennep, Arnold van 1960. The Rites of Passage. Chicago: University of Chicago Press.

Grünthal, Riho 2015. Vepsän kielioppi. (= Apuneuvoja suomalais-ugrilaisten kielten opintoja varten XVII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Holodionova, Rõženko 2019 = Светлана Ипполитовна Холодионова, Юрий Александрович Рыженко 2019. Языковая эмоциональность как культурологический феномен. – Гуманитарные и социальные науки. https://cyberleninka.ru/article/n/yazykovaya-emotsionalnost-kak-kulturologicheskiy-fenomen (29.01.2021).

Hymes, Dell 1962. The ethnography of speaking. – Anthropology and Human Behavior. Ed. by Thomas Gladwin, William C. Sturtevant. Washington: Anthropological Society of Washington, 13–53.

Ingold, Tim 2000. The Perception of the Environment. Essays on Livelihood, Dwelling and Skill. London, New York: Routledge.

Jurafsky, Daniel 1996. Universal tendencies in the semantics of the diminutive. – Language 72 (3), 533–578.

Kallas, Oskar 1903. Kraasna maarahvas. Helsingi: Soome Kirjanduse Seltsi trükikoda.

Kasik, Reet 2004. Eesti keele sõnatuletus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kasik, Reet 2015. Sõnamoodustus. (= Eesti keele varamu I.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kehayov, Petar, Rogier Blokland 2007. Mittesufiksaalne deminutiivituletus eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 52. Peatoim. Mati Erelt. Emakeele Selts. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 87–124.

Kettunen, Lauri 1962. Eestin kielen äännehistoria. Kolmas Painos. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 156.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Konkka 2014 = Алексей Петрович Конкка 2014. О культе медведя и «медвежьем карсикко» в финско-карельском пограничье. – Финно-угорские языки и культуры в социокультурном ландшафте России. Материалы V Всероссийской конференции финно-угроведов. Петрозаводск, 25–28 июня 2014 г. Петрозаводск: Карельский научный центр РАН, 229–232.

Konkka, Unelma 1985. Ikuinen ikävä: karjalaiset riitti-itkut. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kupp-Sazonov, Sirje 2019. Deminutiivsete noomenite funktsionaalsusest vene ja eesti keeles mõningate Tšehhovi jutustuste ning nende tõlgete näitel. – Lähivõrdlusi. Lähivertailuja 29. Peatoim. Annekatrin Kaivapalu. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing, 113−140. http://dx.doi.org/10.5128/LV29.04

Kuusi, Matti, Ülo Tedre 1979. Regivärsilise ja kalevalamõõdulise laulutraditsiooni vahekorrast. Dialoog üle lahe. – Keel ja Kirjandus 2, 70–78.

Laanest, Arvo 1997. Isuri keele Hevaha murde sõnastik. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Lintrop, Aado 2007. Vana traditsioon, noored esitajad. – Mäetagused 35, 7–26. http://dx.doi.org/10.7592/MT2007.35.lintrop

Loorits, Oskar 1990 [1948]. Eesti rahvausundi maailmavaade. Tallinn: Perioodika.

LU 2014 = Luterlikud usutunnistuskirjad, 2014. (= EELK Usuteaduse Instituudi õppekirjandus 11.) Tartu, Tallinn: SA Ajaleht Eesti Kirik, EELK Usuteaduse Instituut.

Lykkegård, Jeanette, Rane Willerslev 2016. Regenerating life in the face of predation: A study of mortuary ritual as sacrifice among the Siberian Chukchi. – Sibirica: Interdisciplinary Journal of Siberian Studies 15 (2), 1–39. https://doi.org/10.3167/sib.2016.150201

Martín Calvo, Rafael 2020. Evaluative derivatives and evaluative forms: Two distinct groups of affixed lexical units in evaluative morphology. – Bridging Languages and Cultures II. Linguistics, Translation Studies and Intercultural Communication. Ed. by Guntars Dreijers, Jānis Sīlis, Silga Sviķe, Jānis Veckrācis. Berlin: Frank & Timme, 83–112. http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.35871.92326

Mägiste, Julius 1928. *oi*-, *ęi*-deminutiivid läänemeresoome keelis. Läänemeresoome nominaaltuletus. I. (= Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis) B XII, 2.) Tartu.

Mägiste, Julius 1929. Eesti *-ss*-aineselisest deminutiivsuffiksist. – Eesti Keel 3–4, 69–75.

Neetar, Helmi 1990. Deverbaalne nominaaltuletus eesti murretes I. Tallinn: Eesti TA Keele ja Kirjanduse Instituut.

Nenola-Kallio, Aili 1982. Studies in Ingrian Laments. (= Folklore Fellows' Communications 234.) Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.

Oinas, Felix J. 1984. Keskpärasuse apoloogia. – Vargamäe tõde ja õigus. Esseid. Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 215–221.

Oja, Vilja, Sven-Erik Soosaar 2013. Eesti *põrgu*. – Emakeele Seltsi aastaraamat 58. Peatoim. Mati Erelt. Emakeele Selts. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 148–157. https://doi.org/10.3176/esa58.06

Paulson, Ivar 1997 [1966]. Vana eesti rahvausk. Usundiloolisi esseid. Tartu: Ilmamaa.

Prieto, Victor Moisés 2005. Spanish Evaluative Morphology: Pragmatic, Sociolinguistic, and Semantic Issues. Doctoral Thesis. University of Florida. http://etd.fcla.edu/UF/UFE0010940/prieto_v.pdf (08.01.2021).

Rūķe-Draviņa, Velta 1953. Adjectival diminutives in Latvian. – The Slavonic and East European Review 31 (77), 452–465.

Rüütel 1994 = Ингрид Рюйтел 1994. Исторические пласты Эстонской народной песни в контексте этнических отношений. (= Ars Musicae Popularis 12.) Таллинн: Академия наук Эстонии.

Salve, Kristi 2000. Kallite kasvatajate juurest võõrale vilule rannale. (Kesk-Vepsa pulmaitkudest). – Tagasipöördumatus. Sõnad ja hääl. Toim. Mare Kõiva, Kristi Salve, Ülo Tedre. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 241–264.

Seifart, Frank 2020. AfBo: A World-wide Survey of Affix Borrowing. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. https://afbo.info/ (29.01.2021).

SESS = Eva Saar, Paul Hagu, Inge Käsi, Maeve Leivo, Hanna Pook, Karl Pajusalu 2020. Seto eripäraste sõnade sõnaraamat. Tartu, Tallinn: EKSA.

Siragusa, Laura 2018. Promoting Heritage Language in Northwest Russia. (= Routledge Studies in Linguistic Anthropology.) New York, London: Routledge.

Stepanova 1985 = Александра Степановна Степанова 1985. Метафорический мир карельских причитаний. Ленинград: Наука.

Žukova 2015 = Ольга Юрьевна Жукова 2015. Вепсские обрядовые причитания: От поэтики жанра к поэтике слова. Петрозаводск: Карельский научный центр РАН.

Vaba, Lembit 2004. „Hellad“ nimed. Ühest lätitaustalisest perekonnanimetüübist. – Emakeele Seltsi aastaraamat 49. Peatoim. Mati Erelt. Tallinn: Emakeele Selts, 50–82.

Valk, Ülo 1994. Kurat Euroopa usundiloos. Sissejuhatus demonoloogiasse. Tallinn: Vikerkaar.

Vare, Silvi 1981. Nimisõnaliited tänapäeva eesti kirjakeeles. Tallinn: Valgus.

Vare, Silvi 1994. Nimi- ja omadussõnatuletus tänapäeva eesti kirjakeeles. (= Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 6.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Velsker, Eva 2006. Ööd tähistavad ajaväljendid eesti murretes, ühis- ja kirjakeeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 51. Peatoim. Mati Erelt. Emakeele Selts. Tallinn: Emakeele Selts, 184–207.

Vinokurova 2006 = Ирина Юрьевна Винокурова 2006. Животные в традиционном мировоззрении вепсов (опыт реконструкции). Петрозаводск: Издательство ПетрГУ.

VISK = Auli Hakulinen (päätoim.) 2005. Iso suomen kieliopin verkkoversio [online]. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. https://kaino.kotus.fi/visk/etusivu.php (29.01.2021).

Viveiros de Castro, Eduardo 1998. Cosmological deixis and Amerindian perspectivism. – The Journal of the Royal Anthropological Institute 4 (3), 469–488. http://dx.doi.org/10.2307/3034157

Voronina 2012 = Людмила Петровна Воронина 2012. Семантика и прагматика деминутивных суффиксов в русском языке. – Вестник Томского государственного университета 359, 15–17.

Willmann, Fr. Willem 1793. Ellamisse-Juhhataja. Ma rahwale heaks üllespantud sest Öppetaiast. Tallinn.

Madis Arukask
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
madis.arukask@ut.ee

Eva Saar
Eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
eva.saar@ut.ee

Diminutives in the animistic language use of the eastern Finnic peoples

MADIS ARUKASK, EVA SAAR

Diminutives are significantly more used in the languages of the eastern Finnic peoples (Veps, Karelians, Ludians) than others (especially Estonians or Finns). This could be explained by the long-term influence of the Russian language, which is extremely rich in diminutives. However, there are not as many diminutives in Votian or Ingrian, which are no less influenced by Russian. In the analysis of the use of diminutives of both Russian and other languages an anthropocentric perspective dominates. In the linguistic studies, evaluative use of language, courtesy behaviour and expression of emotions have been viewed almost exclusively in terms of human-centred (interpersonal) communication. Our long-term fieldwork has shown that the worldview of the eastern Finnic peoples is still heavily influenced by animistic cognition of nature and corresponding beliefs and linked to related behavioural practices and speech acts. The peoples of northern Eurasia, whose worldview is dominated by animistic ontology, are characterized by relatively restrained, non-emotional self-expression, which has to do with caution about the world of spirits. People do not talk about their feelings and plans; they also avoid giving assessments, making compliments, and praising others. Diminutives, as a phenomenon generally related to assessments and emotions, must have another function here. Based on our experience, we assume that this is related to an animistic worldview, leaning toward caution rather than an overflow of emotion. Diminutives express respect and attentiveness, which are addressed to the non-human world and are not in the service of anthropocentric self-centeredness. They are linked to a survival strategy, but from a different perspective.

Keywords: animism, anthropological linguistics, ethnography of speaking, Finnic languages, pragmatics, beliefs and language

Emakeele Seltsi aastaraamat 66 (2020), 39–63
http://dx.doi.org/10.3176/esa66.02

VENE KEEL KUI RESSURSS EESTIS

MAIMU BEREZKINA, KARA D. BROWN,
KADRI KOREINIK

Annotatsioon. Artiklis tutvustame kahe empiirilise uuringu tulemusi, mis puudutavad vene keele positsiooni tänapäeva Eestis. Uuringute raamistamiseks sirvime esmalt kirjandust, kus käsitletakse kolme keelepoliitilist protsessi: venestust, venekeelse elanikkonna lõimimist ja vene keele kaubastumist. Seejärel anname ülevaate Richard Ruízi mudelist, mis sobib hästi vene keelega seotud ideoloogia analüüsimiseks. Mudelis on keeleideoloogia laias laastus jaotatud kolmeks: keel kui probleem, õigus ja ressurss. Uuringutest ilmnes, et kaks Eesti keelekasutusvaldkonda, kus on vene keele suhtes kujunenud ressursikeskne orientatsioon, on avalikud teenused ning kahesuunaline keelekümblus alushariduses. Mõlemad viitavad nii muutusele keeleorientatsioonis kui ka vene keele vahetusväärtusele.

Võtmesõnad: teine keel, kakskeelsus, avalik teenus, kahesuunaline keelekümblus, keelepoliitika, hariduspoliitika, sotsiolingvistika

Eestis püsib praeguseni Nõukogude aja pärandina asümmeetriline kakskeelsus. Vene keele kui teise keele oskust märkis 2011. aasta loendusel üle poole miljoni (*ca* 60%) eesti keelt esimese keelena kõnelevatest elanikest ja eesti keele oskust umbes alla 200 000 (*ca* 44%) vene keelt esimese keelena kõnelevatest elanikest (REL 2011). Sarnase tulemuseni jõuti Eesti ühiskonna integratsiooni monitooringutes (2008−2020), mille järgi on vene keelt oskavate eestlaste osakaal 54% ja eesti keelt oskavate mitte-eestlaste osakaal 41% elanikkonnast. Paraku pole kolm aastakümmet tagasi taastatud riigikeele (*de jure*) staatus ja sellest lähtuv keelepoliitika lühikese ajaga suutnud parandada kümnete tuhandete Eesti püsielanike eesti keele oskust (Puur jt 2016a, 2016b)[1], enamik neist on vene

[1] 2019. aasta jaanuaris möödus 30 aastat ENSV keeleseaduse vastuvõtmisest. See seadus oli esimene omasuguste seas Nõukogude Liidus, mis peatas eesti keele

kodukeelega[2]. Selle valguses paistab venekeelne elanikkond, ennekõike selle vähe lõimunud ja ükskeelne osa, aga ka vene keele domineerimine taasiseseisvunud Eesti ühiskondliku probleemina.[3] Samas on näiteks kontaktlingvistikas vene ohu fookus juba mõnda aega asendunud neutraalsema hoiakuga (Blokland, Kehayov 2010). Kuidas aga sobiks vene keele üle Eesti oludes veel arutleda?

Artiklis rakendame üle ilma tuntud keelepoliitika ja -korralduse ning kakskeelsuse uurija ja õppejõu Richard Ruízi (1948–2015) heuristikat.[4] See võimaldab keelepoliitikas ja -korralduses (Ruízil *language planning*) ning laiemalt keeleelus eristada kolme nn keeleorientatsiooni või -ideoloogiat[5]: keel kui probleem (*Language-as-Problem*), keel kui õigus (*Language-as-Right*) ning keel kui ressurss (*Language-as-Resource*) (Ruíz 1984). Esmalt anname ülevaate vene keelt raamistavast makrodiskursusest ehk arutelust, mis loob vaadeldava nähtuse suhtes domineeriva (keele)ideoloogilise platvormi (vrd van Dijk 1998). Keeleideoloogia (taas)loob sotsiaalset erinevust; seda kasutatakse põhjendusena, et kujutada osa keeli ja nende kõnelejaid teistest väärtuslikumana (Blackledge 2005). Seejärel tutvustame kahe empiirilise uuringu tulemusi, milles ilmnevate keeleideoloogiate uurimiseks kasutame tööriistana Ruízi mudelit. Metodoloogiliselt on mõlemad uuringud kvalitatiivsed ja keskenduvad ennekõike tähendustele, mida omistavad keeleküsimustele uuritavad-informandid.

Kara Browni uuringu fookuses on kahesuunalise keelekümbluse lasteaiad ja nn koolietnograafia. Browni välitööd (2015–2019) hõlmasid

---

staatuse edasise erosiooni ja juhatas sisse eesti keele positsiooni taastamise vahetult enne Eesti taasiseseisvumist (Raun 1995).

2 Eesti mittevene ja mittelääne etniliste minoriteetide venestumise kohta vt Aidarov, Drechsler 2013.

3 Sõltuvalt kontekstist on ükskeelsust ja mitmekeelsust peetud nii probleemiks kui ka boonuseks. Ingrid Gogolinilt (1993) pärineb mõiste *ükskeelne haabitus* (sks *monolinguaer Habitus*), mis tähistab ükskeelsuse normi ja ükskeelse praktika normaliseerumist. Mitmekeelsuse eeliseid, peamiselt mitmekeelse indiviidi paremaid kognitiivseid ja metalingvistilisi võimeid, ükskeelsuse ees kätkeb ingliskeelne termin *multilingual benefit*.

4 Tema keeleorientatsioonide mudel, mis nägi ilmavalgust kümme aastat enne keeleideoloogia mõistet, olles nõnda omast ajast ees, pole senini kaotanud oma aktuaalsust nii Ameerika Ühendriikides kui mujal maailmas (Hornberger 2016: xvii).

5 Kasutame *keelekorraldust* ingliskeelse termini *language planning* vastena.

tunnivaatlusi, koosolekuid ning eri sündmuste ja tähtpäevade tähistamist ning intervjuusid koolidirektorite, õppejuhtide, õpetajate, ministeeriumi ja kohalike omavalitsuste haridusametnikega. Lisaks analüüsiti lasteaedade, linnade ja valdade arengukavasid, artikleid kohalikes ja üle-eestilistes ajalehtedes. Brown jäädvustas ka keelemaastikke, et kajastada keelekümblusprojekti keelevalikuid lasteaedade ruumides. Maimu Berezkina etnograafiline uuring on aga vene keele funktsioonist avalikke teenuseid puudutavas teavitustöös. Etnograafiline meetod ei piirdu üksnes tiheda kirjeldusega, vaid sisaldab nii vaatlust kui ka intervjuuainestiku ja dokumentide, samuti meediasisu, nt veebilehtede analüüsi. Berezkina uuris nii veebilehti kui ka intervjueeris asjassepuutuvaid ametnikke (2014–2016). Artiklis käsitleme Browni ja Berezkina ainestikust vaid piiratud osa. Meid seob ühine akadeemiline huvi mitmekeelsuse ja keelepoliitika vastu. Meie autoripositsioon lubab arutleda vene keele keelepoliitilise ja -ökoloogilise rolli üle mineviku- ja nüüdis-Eestis võrdlemisi emotsioonivabalt, kuid ometi mitmekeelsust jõustades.

1. Kolm keelepoliitilist protsessi Eestis: venestus, venekeelse elanikkonna lõimimine ja vene keele kaubastumine

Eesti elanike esmaste vene keele kontaktide üle võib otsustada slaavi ja vene laenude (leviku) põhjal: (ida)slaavi laenud eesti keeles pärinevad I aastatuhande teisest poolest, vanemad ja uuemad vene laenud on tulnud vastavalt 15.–17. sajandil ja alates 18. sajandist (vt Must 2000; Blokland 2005). Uusajaga sai alguse mitu sajandit kestnud Vene ülemvõim Eesti aladel, mis tõi kaasa üha intensiivsema keelekontakti vene keele ja selle kõnelejatega ning laiema ühiskondliku muutuse.

Üks olulisim (keele)poliitiline protsess, mida on püütud analüüsida nii ajalooallikate kui kollektiivse mälu toel, on venestus ehk Vene impeeriumi (ja ka Nõukogude Liidu) Baltikumi-poliitika ja selle tagajärjed (Thaden 1981; Pavlenko 2008, 2011; Tannberg, Woodworth 2009, 2010). Romanovite impeeriumi ja Nõukogude Liidu ruumi (sümboolse) hõivamise ning assimilatsiooni- ja akulturatsioonipoliitika on tekitanud kujunevatele rahvusriikidele tõsiseid probleeme (Miller 2009: 49). Neid probleeme on taasiseseisvunud Eestis püütud lahendada teise protsessi ehk elanikkonna lõimimise kaudu. Kolmas, vene keele kaubastumise (ingl *language commodification*) protsess on seotud rände, turismi, kaubanduse jt üleilmsete

nähtustega (Muth, Ryazanova-Clarke 2017; Pavlenko 2017). Kõiki kolme saab vaadelda ruízilikus võtmes.

Venestamise puhul on eristatud planeerimatut, administratiivset ja kultuurilist venestust, uuritud venestuse lõimivat mõju, aga ka vastupanu sellele (Thaden 1981). Rahvusliku ja imperiaalse narratiivi ühendamise kõrval toonitavad ajaloolased üha vähem venestusplaane ja üha enam venestuse tegelikku mõju, käsitledes peale eri rühmade subjektsuse ka nende agentsust (vrd Tannberg, Woodworth 2009, 2010). See ühtib pöördega keelepoliitika uurimises, kus mõistetakse poliitikat tulemuse, mitte kavatsuse kaudu (vrd McCarty 2011; Koreinik jt 2018). Impeeriumi poliitikaga haarati Balti kubermangude elanikkond kiiresse sotsiaalsesse ja majanduslikku moderniseerumisprotsessi. Võrreldes Poola-Leeduga puudus eesti-, liivi- ja kuramaalastel Venemaa-vastasus ning kirjandus-, kunsti- ja teadussaavutused võisid vene keele, kultuuri ja eluviisi neile atraktiivsekski teha. (Thaden 1981) Valdavalt jäädi venestamise suhtes immuunseks, ent sajad tuhanded asusid ometi õnne otsima impeeriumi avarustesse, kus osa neist venestus (*ibid.*: 9).[6] Juba Katariina II valitsemisajal alanud (ja Aleksander II ajal hoogustunud) riigihalduse venestamine oli kaalutletud poliitika ja ühtlasi kõige domineerivam venestusmeede Balti kubermangudes. Vene keele staatuse ja funktsioonide edendamine liigitatakse pigem administratiivse, mitte kultuurilise venestamise alla; viimane pidi aitama Venemaal muutuda modernseks rahvusriigiks (*ibid.*). Impeeriumi suurim assimileeriv potentsiaal peitus kahtlemata riiklikus hariduspoliitikas, ent see ei realiseerunud, sest eestlaste ja lätlaste seas oli oma kultuuripärandi väärtustamine tugevasti juurdunud (Brüggemann 2012).

Imperiaalne keelepoliitika realiseerus aga Nõukogude moderniseerumis- ja industrialiseerimispoliitikas. Eesti keele positsioon *vis-à-vis* vene keelega nõrgenes 1980ndatel, üleliidulise fenomenina tugevnes vene keele roll rahvustevahelise suhtlemise keelena (Raun 1985: 27). Ehkki ametlik seletus seadis eesmärgiks kakskeelsuse, domineeris vene keele, mitte retsiprooksuspõhimõte, sest vene- *vs.* eestikeelse õpetuse

[6] Nt eestlaste väljarändeliikumises Venemaale võib eristada kolme perioodi: 1) varane stiihiline lähiränne kuni 19. sajandi keskpaigani; 2) massiline väljaränne 1855–1905; 3) stolõpinlik organiseeritud väljaränne 1906–1914/1917. Eestlaste väljarännet iseloomustavad sihtkoha suhteline lähedus, ligi 90% jäi Euroopa-Venemaa piiridesse, ning selle agraarne iseloom. (Rosenberg 2007)

maht (4,5) eestikeelsetes koolides oli 1980ndate alguses kolm korda suurem kui eesti- *vs.* venekeelse õpetuse maht (1,6) venekeelsetes koolides (*ibid.*: 25, 28). Industrialiseerimispoliitika tõttu on Eestis Euroopa üks suurimaid välispäritolu rahvastiku osakaale (Puur jt 2013), venekeelne elanikkond on segregeerunud (Golubeva, Austers 2010; Toomet jt 2015; Mägi 2019), segregatsiooni on alal hoidnud paralleelne koolisüsteem (Silova 2006; Brown 2013). (Taas)iseseisvunud riikide tänane areng on kas reaktsioon nõukogude keelepoliitikale või selle jätkumine (Brown 2013: 241).

Ehkki taasiseseisvunud Eesti lõimumispoliitika peaks leevendama nii artikli algul nimetatud asümmeetrilist kakskeelsust[7] kui ka etnilist segregatsiooni, aitab lõimimisteemaline (akadeemiline) diskussioon raamistada vene ükskeelseid kui probleemi. Arvukat vene keele kõnelejaskonda peetakse Eesti proovikiviks, lõimumisprotsessi aeglaseks ja komplitseerituks (Lauristin, Heidmets 2002; Rannut 2008: 437; Ehala, Zabrodskaja 2014). 1980. aastate lõpus alanud muutusi keelte võimuvahekorras on tähistatud mitmeti: keeleline normaliseerumine (vrd *language normalisation*, Laitin 1992; *linguistic normalisation*, Rannut 2008), lahtivenestamine (*derussification*, Pavlenko 2008), staatusvahekorra muutus (Blokland, Kehayov 2010), staatuse ümberpööramine (*status reversal*, Ehala 2017). Nõukogude Liidu lagunemine 1991. aastal lõi tingimused unikaalseks „sotsiolingvistiliseks eksperimendiks“, millega muutusid vene monolinguaalid üleöö enamusest vähemuseks (Pavlenko 2008: 276).

Ühe või teise riigi poliitikast rohkemgi mõjutab keele kaubastumist üleilmastunud majandus, mis on keele- ja identiteedimuutustega mitmeti läbi põimunud: eri sektorite, nt turismi ja teeninduse keskmes ongi mitmekeelne suhtlus. Keele kaubastumine paneb ühtlasi proovile riigi- ja kogukonnakesksete keeleressursside tootmis- ja jaotusahela. Keelt ei defineerita enam kui põlise kõnelejaskonna võõrandamata omadust või üksikisiku eriomast annet, vaid kui mõõdetavat oskust. Et elu keerleb ümber rahvusvahelise kaubanduse, omistatakse kakskeelsusele üha suurem väärtus. (Heller 2003)

Väljaspool oma päritoluriiki asub, reisib ja tarbib üha suurem hulk inimesi, kes panevadki aluse nende keele kaubastumisele. Näiteks veerandsaja nõukogudejärgse aastaga (1991–2016) on Venemaalt välja rännanud

[7] Ühepoolse kakskeelsuse kohta vt Hogan-Brun jt 2007.

vähemalt kuus miljonit inimest (Vorobyeva jt 2018).[8] Vene keel on regionaalne *lingua franca*, siinse poliitilise, sõjandusliku ja majandusliku ülivõimu keel ning oluline info- ja kultuurivahendaja (Pavlenko 2008: 301). Selle kõnelejate käitumine nt Balti riikides erineb traditsiooniliste sisserändajate või vähemuskeele kõnelejate omast.[9] Lätis võib läti keele oskus hõlbustada sotsiaalset mobiilsust, kuid vene keel aitab luua ärikontakte nii nõukogudejärgses ruumis kui ka üleilmse vene diasporaaga; etnilise majanduse nišš on vähendanud survet läti keelt omandada (Pavlenko 2008; Commercio 2010, viidatuna Leppik, Vihalemm 2015 järgi). Sebastian Muth (2017) kinnitab vene keele oskuse vajalikkust Leedu meditsiiniturismi sektoris, mis näitab ilmekalt vene keele kaubastumist. Suuremate keelte majanduslik eelis tuleb sellest, et neid osates kasvavad klientuur ja turuosa.

2. Kolm orientatsiooni: keel kui probleem, õigus ja ressurss

Ruízi arvates (1984: 16; 2010; vrd Hornberger 2016) loovad eri orientatsioonid – keel kui probleem, õigus ja ressurss – keeltele ja nende (ühiskondlikule) rollile eelhäälestuse[10] ehk selle, kas keeltes ja keelelises varieeruvuses nähakse tähenduste varamut või probleemide allikat (vrd keelte paabel). Olles alateadlikud ja ratsionaalselt põhjendamata, toimivad orientatsioonid põhiargumentide või binaarsuste (hea *vs.* halb, õige *vs.* vale) tasandil. Nende abil saab uurida olemasolevaid ja kujundada uusi poliitilisi suundi, sest nad moodustavad keelepoliitika ja -korralduse tuuma, määrates, kuidas keeltest räägitakse, mis andmeid (nt üks või mitu emakeelt, mitme keele oskus) kogutakse, milliseid järeldusi tehakse (vrd Guba 1984). Ruízi esimene näide pärineb Valter Taulilt (1974: 56), kelle keelekorralduslik lähtekoht on keel kui vahend (*language as a means*),

[8] Vene keelt peetakse endiselt monotsentriliseks keeleks, mille ainukest ja ühtset normingut kontrollib Venemaa (Kamusella 2018: 153–154). Vt ka Ryazanova-Clarke 2017.

[9] Võib muidugi vastu vaielda, et nüüdsel rände- ja digiajastul ei olegi traditsioonilisi sisserändajaid, sest rändega kaasneb hargmaisus, st sidemete hoidmine või teenuste tarbimine siht- ja päritoluriigis (Glick jt 1992; vrd Koreinik, Praakli 2017; Vihalemm, Leppik 2019).

[10] „Complex of dispositions toward language and its role, and toward languages and their role in society --- [what/that] --- determine what is thinkable about language in society“ (Ruíz 1984: 16).

millest tuleks lähtuda nii olemasolevate keelte korraldamisel kui ka uute rahvusvaheliste, ühis-, regionaal- või rahvuskeelte loomisel. Tema teine näide on sotsiaalpsühholoog Herbert C. Kelmanilt (1971), kes käsitleb keelt sentimentaalse kiindumusena (*language as sentimental attachment*). Sestap võib keelekogukond või -rühm tajuda tühisematki keelelist diskrimineerimist eksistentsiaalse ohuna. Ruíz pakub kahe levinuma – keel kui probleem ja keel kui õigus – kõrvale kolmanda orientatsiooni ehk keele kui ressursi, millel on tema meelest eeldusi keelekorraldust olemuslikult ümber mõtestada. Orientatsioonid pole üksteist välistavad ega kokkusobimatud: ühes olukorras sobib üks, teises teine.

Probleemikeskse orientatsiooni korral seostatakse vähemused automaatselt (sotsiaalsete) probleemidega. Näiteks „väikesed keeled" seotakse sageli intellektuaalse piiratuse, keele ebatäiuslikkuse, provintsiaalsuse, irratsionaalsusega (vt diskussioon Ruíz 1984: 19–20). Kakskeelseid kooliprogramme rakendatakse üksnes siis, kui nendega kaasneb taanduv kakskeelsus või koguni keelevahetus. Enamasti nähakse mitmekeelsuses ohtu ühiskondlikule sidususele.

Orientatsioon keel kui õigus on seotud inim- ja kodanikuõiguste diskussiooniga. Keelelised õigused peaksid olema kaetud põhi- (ja ka põhiseaduslike) õigustega (vrd õigus isikuvabadusele, privaatsusele, enesemääramisele, rahvusele ja kaitsele diskrimineerimise eest), kuid paraku pole keelelised õigused võrreldes põhjalikult reguleeritud omandiõigusega ei universaalsed ega olemuslikud (vt nt Arzoz 2007). Ometi ei anna keelelised õigused üksnes juurdepääsu valimistele, kohtu- ja haldusmenetlusele, avalikule teenistusele, vaid mõjutavad ka isiku rahulolu eluga. Keelelistest õigustest ammendava loetelu koostamine on raske, mistõttu on venima jäänud õiguslik debatt nende üle.[11] Näiteks seotakse kohtulahendites sisserändajate keelelised õigused päritoluriigi keelega, mis ei pruugi nende esimese keelega kokku langeda (*ibid.*). Õiguste rakendamine võib põhjustada avalikkuse vastuseisu, aga ka rühmade (nt lapsed *vs*. kool, lapsevanemad *vs*. kooli juhtkond, enamus *vs*. vähemus, kohalik *vs*. riigiomavalitsus) vastandumist. Ühe (indiviidi) õigused seatakse vastamisi paljude teiste (grupi) õigustega, pooli on keeruline lepitada ja õigusi eri

[11] Keeleliste õiguste debatti on mõjutanud rahvusvaheline õigus, sh ÜRO inimõiguste ülddeklaratsioon (1948), OSCE Helsingi lõppakt (1975), Euroopa regionaal- ja vähemuskeelte harta (1992), Barcelona deklaratsioon (1996), Euroopa Liidu põhiõiguste harta (2000/2012), aga ka kehtiv ja tavaõigus, kohtulahendid.

õigussüsteemidesse lõimida. Õiguskeskse orientatsiooni põhiküsimused on, kellele on õigused suunatud, millistes domeenides on need tagatud ja millised vahendid on rakendamiseks olemas (vt tabel).

Ruízi eesmärk oli orientatsiooniga keel kui ressurss pakkuda „vastunarratiivi“ kahele teisele orientatsioonile (Hult, Hornberger 2016: 38). Ressursikeskne orientatsioon peaks leevendama vastasseisu ning rõhutama koostööl põhineva keelekorralduse olulisust. Iroonia seisneb selles, et keelekogukonnad on muutunud ühiskonnale väärtuslikuks just tänu spetsiifilisele keeleoskusele, mille väljajuurimiseks nähti haridussüsteemis vaeva (*ibid.*: 26). Nüüdseks paradigma mõõtmed võtnud mudelit otsima motiveeris Ruízi (1984) tollane tooniandev suhtumine vähemustesse ning võimalus pakkuda jõustavat alternatiivi, mis seaks individuaalse ja ühiskondliku mitmekeelsuse positiivsesse valgusesse (*ibid.*). Paraku on ressursikeskne orientatsioon seotud keele kaubastumise protsessiga, millega omistatakse väärtus ennekõike (normitud) suurkeeltele, mitte väikese kõnelejaskonnaga kirjakeeleta suulistele keeltele (Heller, Duchêne 2016).

Francis Hult ja Nancy Hornberger (2016) on kõiki kolme orientatsiooni inventeerinud ja välja pakkunud, milliseid küsimusi võiks neid analüüsides esitada (vt tabel).

Keeleprobleemiks on peetud enamasti praktilistest vajadustest tulenevaid küsimusi, ent ka teatud keeli ja keelevorme (*ibid.*: 34; vt ka Hult 2010). Probleemikeskse orientatsiooni ideaal on ükskeelne, mentaliteet assimileeriv ja tulemus taanduv, mitte lisanduv kakskeelsus ning keeleõppemeetod keelde sukeldumine, mitte keelekümblus (*submersion vs. immersion*) (*ibid.*). Keel kui õigus on õiguslike meetmetega rakenduv kompensatoorne mehhanism. Keelega seotud õigused võivad olla positiivsed või negatiivsed, olenevalt sellest, kas need on suunatud edendamisele või sallivusele (*promotion-oriented* ja *tolerance-oriented rights*, Kloss 1971), mida võib olla keeruline eristada. Näiteks kriminaal- ja haldusmenetluses on peamine tõrgeteta kommunikatsioon ja süüaluste võrdne kohtlemine, mitte keele väärtustamine (Arzoz 2007).

Niisiis peaks orientatsioon keel kui ressurss olema probleemikeskse orientatsiooni antitees (Hult, Hornberger 2016). Selmet vaadelda vähemuskeele kõnelejaid kui ühiskonna lõhestajaid, nähakse neis eksperte, kes omavad spetsiifilist keelelist ressurssi. Tegemist on kaasava lähenemisega, mille järgi arvatakse, et keelelisest mitmekesisusest tõuseb tulu

Tabel. Uurimisküsimused, millele eri keeleorientatsioonide puhul vastust otsida (kohandatud ja kärbitud allika Hult, Hornberger 2016 põhjal)

Keel kui probleem	**Keel kui õigus**	**Keel kui ressurss**
• Kuidas on keeleline mitmekesisus raamistatud riikliku ühtsuse suhtes? • Mis keeli positsioneeritakse probleemina? • Kui mõned keeled on keelatud, siis mis olukorras või funktsioonis? • Milliseid sotsiaalseid probleeme seostatakse keeleprobleemidega? • Kelle jaoks on keel probleem? • Milliseid muresid tekitab individuaalne ja ühiskondlik kaks- ja mitmekeelsus? • Millist ohtu nähakse teistes keeltes? • Kuidas seotakse keelt assimilatsiooniga? • Mil määral aitab poliitika kaasa ühiskondliku mitmekeelsuse kõrvaldamisele või vähendamisele? • Kuidas on keeleprogrammid struktureeritud, et edendada üleminekut domineerivale keelele?	• Mis keelte millised funktsioonid on seadusega või muu *de jure* poliitikaga tagatud? • Millistes ühiskondlikes valdkondades on keelelised õigused tagatud? • Milliseid isikuvabadusi seostatakse keelega? • Mis kitsendused või piirangud on tehtud keelelistele õigustele? • Kellele (indiviidid või rühmad) on keelelised õigused tagatud? • Milliseid keelelisi õigusi nõuavad keelevähemuste kaitsjad? • Milliseid (eelkõige inim- ja finants-) ressursse eraldatakse keeleliste õiguste rakendamiseks? • Milline varjatud või implitsiitne vastuseis on *de jure* keeleliste õiguste praktiseerimisele? • Milline õiguslik alus tagab keelevähemustele võrdse juurdepääsu haridusele?	• Mis keeli kujutatakse ressursina? Kelle jaoks? Mille jaoks (nt kultuuri-, identiteedi-loome, akadeemiline edasijõudmine, kognitiivne areng, kultuuridevaheline mõistmine, kaubandus, riiklik julgeolek)? • Kes otsustab, mis keeled on millised ressursid? • Kes saab (millistest) keelelistest ressurssidest kasu? • Milline vahe on enamus- (riigikeelel) ja vähemuskeelel kui ressursil? • Millist erilist teadmist ja kogemust arvatakse keelelistel vähemustel olevat? • Kuidas aidatakse kaasa keelevähemuste keelehoiule, kaduva keele taaselustamisele või levikule? • Mis haridusprogrammid toetavad elukestvat kaks-/mitmekeelsust?

kogu ühiskonnale. Ometi võib mitmekeelsuses peituda ka riikliku julgeoleku oht (vrd destruktiivne mitmekesisus), mida kujutab endast näiteks ükskeelsuse ja segregatsiooni või etnilise ja kultuurilise mitmekesisuse kombinatsioon olukorras, kus puudub jagatud kollektiivne identiteet või mida komplitseerivad teiste riikide regionaalsed huvid (Ehala 2019: 30; Ryazanova-Clarke 2017).

3. Vene keel Eesti haridussüsteemis: problemaatiline ressurss?

Nagu artikli alguses öeldud, tõi taasiseseisvumine uuesti esile ja raamistas vene keelega seonduvat probleemikeskset orientatsiooni – vene keele kõnelejate eesti keele oskuse puudumist. Et probleemile lahendust leida, on Eesti valitsused ligi kolmekümne aasta jooksul kasutanud haridussüsteemi lõimumisprogrammi nurgakivina. Lastele lisaks on püütud parandada vene keelt kõnelevate õpetajate eesti keele oskust (vrd Koreinik, Klaas-Lang 2021). Sama eesmärgi teenistusse rakendati ka venekeelsetes lasteaedades ja üldhariduskoolides toimuv osaline ja täielik keelekümblus. 2015. aastal käivitati esimesed kahesuunalise keelekümbluse programmid[12], millest kujunes märgiline hetk riiklikus orientatsioonis: esimest korda pandi täieliku eesti-vene kakskeelsuse nimel kokku eesti ja vene kodukeelega lapsed ning võrdsele alusele nende keeled. Nõnda kaotati domineeriva õppekeele kui peamise ressursi eelised teise keele ees.

Kõnealusel initsiatiivil oli mitu eesmärki: kasvatada vastastikku mõlema kogukonna eesti ja vene keele oskust, pakkuda etnilistele eestlastele võimalust varases eas teist keelt omandada (selline võimalus on venelastel vähemalt teoreetiliselt juba olemas) ja tõhustada lõimumist. Eksperimendi raames toetati eesti-vene kahesuunalise keelekümblusega lasteaiarühmade loomisel nelja omavalitsust: Pärnut ja Tartut (2015. ja 2016. a) ning Tallinna ja Tapat (2016. ja 2017. a).

---

[12] Kahesuunalise keelekümbluse programm (*two-way immersion* ehk *dual-language program*) on kakskeelse õppe tüüp. Kahesuunaline keelekümblus lähtub põhimõttest, et pool päeva õpitakse vene, pool eesti keeles ja pooled lapsed on vene-, pooled eestikeelsed. Õpetajad järgivad reeglit „üks õpetaja – üks keel“, st õpilastega suheldakse korraga vaid ühes keeles (vrd *one-parent-one-language*-printsiip perekonna keelepoliitikas). Kahesuunalise keelekümbluse programmis õpetatakse õppesisu ja kirjaoskust kahes keeles. Määrav on õppeasutuse keeleökoloogia (vrd Haugen 1972), mis juhib ja toetab kakskeelset õpet.

Needsamad lasteaiarühmad olid ka Kara Browni uuringu keskmes. Brown vaatles lasteaedade katseid kujundada lasteaiaõpe ruumiliselt ümber nii, et keeleõppe võimalused jaotuksid keelerühmade vahel võrdsemalt ja tõhusamalt. Samuti uuris ta, kuidas avaldus neis orientatsioon keel kui ressurss ning kuidas tulid lasteaedade töötajad muutustega kaasa.

Kahesuunalise keelekümbluse programmid n-ö pesitsevad olemasolevas, aegade jooksul kujunenud keelekeskkonnas, sest keeleline orientatsioon ei joondu hõlpsasti poliitiliste muutuste järgi. Postkolonialismi teooriad (Annus 2018) ja ruumikäsitlused (Soja 2010; Horton, Kraftl 2014) osutavad, et nõukogudeaegne keelepoliitiline lähenemine nt alusharidusele (eraldi lasteaiad) mõjutab jätkuvalt 21. sajandi kahesuunalist keelekümblust. Kahesuunalise keelekümbluse eesmärgil toimuv ruumiline ümberkorraldus sõltub suuresti orientatsioonist – sellest, (kas ja) kuidas märgatakse ja hoitakse keelelist ressurssi (vt näide 1 direktori sõnavõtu kohta). Märkimist väärib, et neljas lasteaias ei tulnud kordagi kõne alla keel kui õigus, keelt probleemina mainiti vaid möödaminnes; vastupidi, intervjuu keskmes oli mitmeti keel kui ressurss.

(1) Otsustati [liituda projektiga] sellisel moel, et meil on ju kakskeelne lasteaed. Meil on umbes 15–20 aastat nii vene kui eesti rühmad lasteaias. Ja siis lapsevanemad nägid head võimalust, et kuna meie lasteaias on nii vene lapsed kui eesti lapsed, siis võiks panna ühte rühma ja teha selline kahesuunaline. Kuna projekt oli juba olemas Eestis ja siis me sinna liitusimegi.

Kahesuunalise keelekümbluse rakendamine olenes sellest, kuivõrd teadlikud olid koolijuhid oma õpetajate keelelistest võimetest. Lasteaedades pidi kakskeelne tandem varem olemas olema. Õpetajate keeleoskus ja kakskeelsus olid „puutumata ressurss“, mis oli jäänud õppetöös suuresti kasutamata alates ajast, kui õppekeel oli kas eesti või vene keel. Enamikul juhtudest oli domineeriva eesti keelega õpetaja omandanud vene keele Nõukogude Eesti keeleharidusepoliitilistest valikutest tulenevalt. Nad olid vene keelt õppinud ajal, mil selle oskuse puudumist mõisteti probleemina. Domineeriva vene keelega õpetajad olid eesti keelt õppinud enamasti koolis (pärast 1991. aastat), kui eesti keele oskuse puudumisest sai n-ö probleem, või kasvades eesti-vene peres. Lasteaia muusika- ja liikumisõpetajate kakskeelset võimekust võib omakorda pidada taasavastatud ressursiks, millest kujunes projekti jaoks lisaväärtus. Nad polnud kunagi kasutanud oma eesti või vene keele oskust ega isegi (endale) tunnistanud,

et võiksid vastavalt vene või eesti keelt õppetöös kasutada. Üks intervjueeritud muusikaõpetaja rääkis, et ta polnud vene keelt kasutanud aastakümneid, kuid kui tal paluti vene keeles tundi ette valmistada, koges ta, et saab sellega hõlpsasti hakkama. Seevastu juhtkonna kakskeelsus (nagu ka nende võime navigeerida sujuvalt eri keelte ja kultuurikontekstide vahel) oli nelja lasteaia ühisjoon, aga ka ressurss, millele tuginevad kahesuunalise keelekümbluse omaksvõtt ja rakendamine.

Õppevara ja koolimaastik lähtusid samuti keele kui ressursi eeldusest ja valmistasid ette pinda kahesuunalise keelekümbluse omaksvõtuks. Enamikus lasteaedades, kus olid kakskeelsed rühmad, jagati ühisel alal (koridorid, uksed, välialad) eesti- ja venekeelset infot ning riputati üles kakskeelseid teateid, et soodustada mh lapsevanemate suhtlemist. Ühes lasteaias oli silt „Lp. lapsevanem! Laste turvalisuse tagamiseks pane värav ülevalt riivi! / Ув. родители! Для безопасности детей закрывайте калитку на задвижку!“. Samasugust keeleökoloogiat ilmestas ka koridoris asuv kakskeelne teade, mis manitses mitte sisse tooma kärusid ja kelke. Sedasorti sildid olid käepärane vahend luua kakskeelset keskkonda ka väljaspool mainitud rühmi.

Kolmes lasteaias neljast olid enne eksperimenti olnud nii eesti- kui ka venekeelsed rühmad (eraldi, kuid samas majas) või valdavalt venekeelne õpe, kuid eesti keelel ja eestikeelsel õppel oli teatud olukordades (nt pühade tähistamine) tähtis roll. Üks lasteaiaõpetaja meenutas:

(2) Viis aastat tagasi [olid eesti kodukeelega lapsed vene rühmas], aga seda, kui vene laps on eesti rühmas – see on olnud kogu aeg. See on päris ammu, see on algusest saadik olnud, selle rühma avamisest saadik. See on 1992. aastal, siis ta on 25 aastat olnud, kui vene laps on eesti rühmas. Umbes nii alustati eesti keele õpet ka 25 aastat tagasi.

Need asutused olid juba varem (vanemate soovil) soodustanud (õppe)keelepõhiste rühmade segunemist või liitunud eestikeelse keelekümblusprogrammiga:

(3) See eesti keele õpe vene lastele on olnud meie majas juba, ma ei tea kui kaua, 20 aastat. Sellepärast tundsingi nii palju huvi koos kolleegidega selle kahesuunalise vastu, kuidas see toimib.

Lasteaedades oli orgaaniliselt tekkinud ja aastakümneid püsinud paindlik ökoloogia, kus eesti ja vene keelt kasutati keelemaastikel vaheldumisi nii suuliselt kui ka kirjalikult. Kahesuunalise keelekümbluse programm sobis

lasteaedade alusväärtustega, nt ühe lasteaia arengukavas seisis: „Majas eksisteerib sõbralikult koos kaks kultuuri, nende lõimimine on kogu personali igapäevatöö. Väärtustatakse kodukohta, kultuuritraditsioone ning üldtuntud väärtushinnanguid. Paralleelselt eesti traditsioonidega õpitakse tundma slaavi kultuuri ja selle omapära."

Ajaloo keerdkäikude tõttu võimaldab 20. sajandi keelepoliitiline pärand kahesuunalise keelekümbluse rakendamist 21. sajandil. Paraku saab otsa aeg kahesuunalise keelekümbluse programmi arendada: õpetajaskonna noorenedes asendub nende eesti-vene kakskeelsus eesti-inglise kakskeelsusega ning muutuvad nii puutumata kui varjatud keeleressursid.

4. Vene keel Eesti avalikus sektoris kui piiri peal mängimine

Maimu Berezkina (2017, 2018) viis 2014. aastal läbi uuringu vene keele positsioonist avaliku ja teenindussektori töötajate seas, kelle ametikoht nõuab suhtlemist klientide ja/või avalikkusega. Analüüs põhineb Maksu- ja Tolliameti, Politsei- ja Piirivalveameti, Sotsiaalkindlustusameti ja Töötukassa töötajatega tehtud viiel poolstruktureeritud intervjuul ning nende asutuste veebilehtede analüüsil. Intervjueeritavate valikul lähtus Berezkina eeskätt nende ametikohast. Ta intervjueeris Tallinna büroodes töötavaid ametnikke, kes tegelevad oma igapäevatöös avaliku suhtlusega ning edastavad teavet avalike teenuste kohta, nt välissuhtluse spetsialistid, kommunikatsioonijuhid, veebitoimetajad. Uuringus osalejaid oli kokku seitse (kahel juhul intervjueeriti kahte töötajat korraga) ning kõik intervjuud toimusid 2014. aastal Tallinnas. Ülal mainitud nelja riigiasutuse veebilehti analüüsiti aastatel 2014–2016, kasutades virtuaalse keeleetnograafia meetodit (*virtual linguistic ethnography*, vt Kelly-Holmes 2015).

Eesti rahvusriigi jaoks võib vene keelt pidada tõsiseks katsumuseks. Riigi institutsioonid peavad järgima seadusi (nt keeleseadust ja avaliku teabe seadust), mis seavad eesti keele kasutamise ametlikus ja avalikus suhtluses esikohale. Samas on nende institutsioonide eesmärk pakkuda avalikke teenuseid kogu Eesti elanikkonnale ja levitada avalikku teavet efektiivselt, sõltumata inimeste keeletaustast ja -oskusest.

Et võimaldada suhtlust Eesti venekeelse elanikkonnaga, panustavad Eesti riigiasutused vene keelt oskavatele töötajatele. Näiteks eelistatakse informantide sõnul Tallinna teenindusbüroodesse töölevõtmisel inimesi, kes oleksid vähemalt suuliselt võimelised klientidega ka vene keeles

suhtlema. Inglise keele oskust peetakse samuti oluliseks, kuid vähemal määral. Selline personalivalik toob eestikeelse töötajaskonna silmis omakorda kaasa vene keele suurema väärtustamise. Näiteks on Tallinnas avalikku, aga ka teenindussektorisse tööle kandideerivate inimeste hulgas populaarsed vene keele kursused. Üks intervjueeritud Politsei- ja Piirivalveameti töötaja seletas vajadust võtta tööle vene keelt oskavaid inimesi järgmiselt:

(4) .. igapäevatöös ikka me kõik lähtume pigem nagu sellest lihtsamast, me ei mõtle seda, et kas see on seadusega reguleeritud, pigem me lähtume sellest, et meil endal on asutusena seda vaja ja see on meie jaoks oluline. (Intervjuu Politsei- ja Piirivalveametis, juuni 2014)

Sellised eelistused peegeldavad olukorda, kus osa Eesti elanikkonnast ei ole võimeline ametiasutustega riigikeeles suhtlema, ning illustreerivad tegelikku suhtluspraktikat. Mitme intervjuus osaleja sõnul on aga vene keele kasutamine nende asutuste jaoks kohati kui „piiri peal mängimine“ (intervjuu Maksu- ja Tolliametis), sest arvesse tuleb võtta nii Eesti küllaltki ranget keeleseadust kui ka mitmekeelset reaalsust. Vene keele kasutamine teenindusbüroodes keeleseadust siiski otseselt ei riku, sest keeleseaduse säte „Asjaajamine võõrkeeles“ lubab suulisel asjaajamisel riigiasutuste töötajatega mõlema osapoole nõusolekul kasutada peale eesti keele ka muid keeli (KeeleS § 12).

Töötukassa pakub oma töötajatele täiendavaid keelekursusi, kus kasutatakse spetsiaalselt välja töötatud õppematerjale, mis sisaldavad venekeelset terminoloogiat. See tava arenes välja järk-järgult, tuginedes asutuse kogemusele oma klientuuri keeleoskusega. Näiteks oli 2014. aasta kevadel Eestis registreeritud 33 000 töötust kolmandikul väga piiratud eesti keele oskus (intervjuu andmed). Seetõttu on Töötukassa jaoks ülioluline pakkuda vene keeles nii suulist abi kui ka tõlgitud teavet. Üks Töötukassa intervjueeritud töötajatest kirjeldas asutuse keelevalikuid järgmisel viisil:

(5) Meie eesmärk on inimesi tööle aidata ja kõige parem ongi inimesi tööle aidata, kui nad saavad infot täismahus oma emakeeles. Tunduvalt mugavam [võrreldes sellega], kui seda teha teises keeles või endale tõlki vahele palgata. Me siin ei jälgi riigi keelepoliitikat, me lähtume oma eesmärgist, ja otstarbekas on inimestele infot jagada nende emakeeles. (Intervjuu Töötukassas, august 2014)

Nüüdisajal muutub paljudes tehnoloogiliselt arenenud riikides elanikkonnaga suhtlemine aina digitaalsemaks. Tänu digitaalsete platvormide ja veebipõhiste iseteenindusvõimaluste kiirele arengule võiks Eesti riigiasutuste veebilehti juba teenindusbüroode virtuaalseks paralleeliks pidada. Näiteks esitatakse Eestis 98% tuludeklaratsioonidest digitaalselt.[13] Mis puutub vene keele kasutamisse Eesti e-riigis (vt Jansen 2012; Tammpuu, Masso 2018), siis näitasid Berezkina uuringu tulemused, et eesti-, vene- ja ingliskeelsed ehk kolmkeelsed veebilehed on riigiasutuste jaoks kirjutamata reegel. Mitmed avaliku sektori venekeelsed leheküljed on eestikeelsetega peaaegu identsed, veebilehtede tõlkimisel pööratakse vene keelele rohkem tähelepanu kui inglise keelele. Näiteks selgitas uuringus osalenud Sotsiaalkindlustusameti töötaja sellist praktikat nii:

(6) Meie näeme küll, et kogu meie asjaajamisel vene keel moodustab päris suure osa ja inimestel peab olema võimalus pöörduda vene keeles, et saada aru, millist hüvitist neil on õigus saada. Nad on sotsiaalmakse maksnud, neil on õigus hüvitist saada, järelikult on neil ka õigus informatsiooni saada. [---] Seda on ka meie kodulehest näha, et meil vene keel peaks olema ikka samas mahus kui eesti keel. (Intervjuu Sotsiaalkindlustusametis, august 2014)

Veebipõhises suhtluses Eesti riigiasutustega on venekeelsete elanike jaoks ka omajagu kitsaskohti, näiteks tuleb venekeelsel veebilehel paiknevaid avaldusi ikka eesti keeles täita. Üldiselt on aga Eesti virtuaalses avalikus ruumis võimalik vene keeles siiski päris hästi hakkama saada. Keeleseadust selline praktika jällegi ei riku, sest seaduse järgi võib Eestis registreeritud asutuste veebilehtedele lisada mis tahes võõrkeeli, niikaua kui esitatud infost on olemas vähemalt eestikeelne kokkuvõte (KeeleS § 16(4)).

Eesti avalikus sektoris, mis on orienteeritud just teenustele ja teabe edastamisele, võime näha vene keele kaubastumist. Tallinnas oodatakse inimestelt, kes teenindussektoris töötavad, vene keele oskust, millel on avaliku sektori kontekstis suurem väärtus kui inglise keelel. Sel puhul tundub olevat toimunud nihe orientatsioonilt vene keel kui probleem orientatsiooni vene keel kui ressurss suunas. Kui osa keelevähemusest on ükskeelne, peab riik hakkama rääkima nende keeles, et tagada hästi toimiv avalik sektor. Uuringu tulemused näitavadki, et venekeelsel avalikul teabel on täita tähtis osa avalike teenuste tõhusal pakkumisel (nt pensionide,

[13] Vt e-estonia.com.

toetuste või töötuskindlustushüvitiste saamine, tulu deklareerimine, ID-kaardi taotlemine). Vene keele kasutamine võimaldab suhelda suure osaga elanikkonnast, kes ei ole võimeline eesti keeles riigiga suhtlema. Sestap on vene keel avaliku sektori institutsioonide jaoks hinnaline vara. See väljendub nii teavitustööle orienteeritud ametnike keeleoskuses kui ka vene keele kasutamises veebis eesmärgiga jõuda venekeelse elanikkonnani. Nii mõneski olukorras eelistaksid ametnikud kasutada vene keelt veelgi ulatuslikumalt, kuid seda ei näe ette riiklik keelepoliitika.

Kokkuvõtvalt võib seega öelda, et Eesti riigiasutuste halduspraktikas lähtutakse eelkõige elanikkonna tegelikust keeleoskusest ning vene keelt kasutatakse avalikus sektoris, nii teatud piirkondade (siinses uuringus Tallinna) teenindusbüroodes kui ka asutuste veebilehtedel, laialdaselt. Seejuures toimivad need veebilehed suures osas digitaalsete teenindusbüroodena.[14]

5. Kokkuvõte: vene keel, vahetusväärtus ja ressurss

Üks peamine küsimus ressursikeskse orientatsiooni puhul on, kelle jaoks või miks on keel, praegusel juhul vene keel, ressurss (Hult, Hornberger 2016). Siin on olulised vähemalt kolm mõõdet: 1) kas keel on ressursiks üksikisikule või isikute rühmale/ühiskonnale, 2) kas keel omab tähtsust vahetusväärtusena, mille eest saab midagi muud (suhteid, positsiooni, raha jne), või millegi muuna, ning 3) kuidas kõnelejaskonna arvukus keele väärtust mõjutab. Viimast mõõdet kujundab minevik, st vene keele dominantne positsioon Nõukogude Liidus. Eesti koolide ja ühiskonna venestamine kujutab aga olevikus ehk taasiseseisvunud Eestis tahestahtmata ressurssi, näiteks kahesuunalise keelekümbluse lasteaedade jaoks.

Lenore Grenoble (2017: 244) möönab, et oma väikese kõnelejaskonna tõttu (ja hoolimata riigikeele staatusest) on eesti keel vähemuskeel ja seega suhteliselt nõrgemas positsioonis. Eesti keeles nähakse ressurssi peamiselt Eesti territooriumil, kus eesti keele kasutus on reguleeritud avalikus sfääris ja teatud ametites ning kus eesti keele oskus tagab juurdepääsu haridusele ja koos sellega sotsiaalsele mobiilsusele. Vene keele oskajale võib eesti keele oskus olenevalt soost (ja sektorist) anda 10% palgalisa (Bormann jt

[14] Spolsky (2004) arvates moodustab riigi rahvastiku keelepraktika tegeliku keelepoliitika (*real language policy*) tuuma.

2019; vt ka Valk, Simmul 2019), mistõttu on tegemist ennekõike ressursiga üksikisiku seisukohast.

Vene keelt tunnetavad ressursina need eestlased, kes lähevad vestluses vene keele kõnelejaga vene keelele üle. Sellist käitumist on peetud nõukogude aja pärandiks, seda on ette heidetud ja koguni hurjutatud. Lasteaedade näitel osutub lasteaiaõpetajate aastakümneid tagasi omandatud vene keele oskus ühiskondlikuks ressursiks, mis võimaldab kahesuunalise eesti-vene keelekümbluse rakendamist. Avaliku ja teenindussektori puhul aga ilmneb, et vene keele oskusel on võtmeroll eluliste sotsiaal-, korrakaitse- ja päästeteenuste osutamiseks riigikeelt mitteoskavatele elanikele. Ametnike sõnul on eesti keele prioriseerimisest tähtsam avaliku teenuse tõhus osutamine, mis kujundab vene keelest olulise ressursi eelkõige Tallinna tööturul, kuhu on koondunud põhiosa avaliku sektori asutustest. Et mõlemad, eesti ja vene keel on teenindussektoris ressurss, kinnitavad ka pealinna keelemaastikud (nt Kedars 2018; Pošeiko 2019) ja tööturg (vrd Lindemann 2011; Toomet 2011; Bormann jt 2019).

Oluline on mõista, et keelte kaubastumise tingimuses on esiplaanil keelte instrumentaalne ja vahetusväärtuse funktsioon. Ajal, mil keelt peetakse kaubaks, peab keeleoskus võimaldama jõuda võimalikult paljude inimesteni. Seda saab saavutada kahel moel: õppides ära võimalikult palju keeli või õppides keelt, mida kasutab palju inimesi (Weinstock 2014). Uusklassikalise majandusteooria järgi teeb ratsionaalne indiviid täiusliku informatsiooni tingimustes ja kulu-tulu analüüsi põhjal otsuse sõltuvalt oma keeleoskuse algtasemest või sellest, kui palju ollakse nõus pühenduma keeleõppele muu elu kõrvalt. Enamasti ei ole indiviidid läbinisti ratsionaalsed või pole neil olukorra hindamiseks piisavalt informatsiooni. Asjakohane näide on Eesti lastevanemate dilemma, kas soovitada lastel õppida B-võõrkeelena Eesti arvukama kõnelejaskonnaga vähemuskeelt või näiteks mõnda ELi ametlikku keelt, sest keeruline on ennustada, mis keeli võib tulevikus vaja minna. Siiski ei saa unustada, et keelekasutaja, -omandaja ja -õppija jaoks on oluline ka keele identiteedi funktsioon: oma päritolu mõistmiseks või kuuluvuse kinnitamiseks õpitakse oma lähedaste, (vana)vanemate või kaaslaste keeli. Seetõttu tuleb teha vahet, kas keeles nähakse ressurssi riigi julgeoleku seisukohast, tööturul või elanike identiteeti ja kogemust silmas pidades.

Ressursikeskse orientatsiooni puhul tuleb aru anda keele- ja loodusressursi põhjapanevast erinevusest: loodusvara ammendub, keeleressurss

kasvab koos kasutamisega (Ruíz 1983: 65; 2010). Kuigi kahesuunalise keelekümbluse lasteaedade kogemus osutab selgelt, et põlvkonnavahetusega ammendub lähiajal õpetajaskonna eesti-vene kakskeelsus kui ühiskondlik keeleressurss, näitab lastevanemate huvi kahesuunalise keelekümbluse vastu ja avaliku sektori elanikkonna teavituskohustus ressursikeskset keeleorientatsiooni, mis lähtub nii keele kaubastumise kui ka laiemast ressursikesksest loogikast.

Kirjandus

Aidarov, Aleksandr, Wolfgang Drechsler 2013. Estonian russification of non-Russian ethnic minorities in Estonia? A policy analysis. – Trames: A Journal of the Humanities and Social Sciences 17 (2), 103−128. http://doi.org/10.3176/tr.2013.2.01

Annus, Epp 2018. Soviet Postcolonial Studies: A View from the Western Borderlands. London, New York: Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315226583

Arzoz, Xabier 2007. The nature of language rights. – JEMIE: Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe 2, 1−35.

Berezkina, Maimu 2017. Russian in Estonia's public sector: 'Playing on the borderline' between official policy and real-life needs. – International Journal of Bilingual Education and Bilingualism 20 (4), 417−427. https://doi.org/10.1080/13670050.2015.1115004

Berezkina, Maimu 2018. Managing multilingualism on state websites: How institutional employees explain language choice. – Current Issues in Language Planning 19 (1), 98−116. https://doi.org/10.1080/14664208.2017.1391495

Blackledge, Adrian 2005. Discourse and Power in a Multilingual World. John Benjamins Publishing Company. https://doi.org/10.1075/dapsac.15

Blokland, Rogier P. C. E. 2005. The Russian Loanwords in Literary Estonian. (= Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 78.) Rijksuniversiteit Groningen. https://research.rug.nl/en/publications/the-russian-loanwords-in-literary-estonian (01.03.2021).

Blokland, Rogier, Petar Kehayov 2010. Vene keele mõjust eesti keeles. Tagasivaateid ja perspektiive. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 1 (2), 35−54. https://doi.org/10.12697/jeful.2010.1.2.03

Bormann, Sven-Kristjan, Svetlana Ridala, Ott-Siim Toomet 2019. Language skills in an ethnically segmented labour market: Estonia 1989–2012. – International Journal of Manpower 40 (2), 304–327, https://doi.org/10.1108/IJM-06-2017-0115

Brown, Kara D. 2013. Language policy and education: Space and place in multilingual post-Soviet states. – Annual Review of Applied Linguistics 33, 238–257. https://doi.org/10.1017/S0267190513000093

Brüggemann, Karsten 2012. Imperiaalse pöörde Balti aspekt. – Sirp 13.09.2012. https://sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/imperiaalse-poeoerde-balti-aspekt/ (08.01.2021).

Ehala, Martin 2017. After status reversal: The use of titular languages and Russian in the Baltic countries. – The Battle for Ukrainian: A Comparative Perspective. Ed. by Michael S. Flier, Andrea Graziosi. Harvard University Press, 563−585.

Ehala, Martin 2019. Eesti keelest pikas perspektiivis: keele- ja identiteedipoliitiline analüüs. – Keel ja Kirjandus 1–2, 6−20.

Ehala, Martin, Anastassia Zabrodskaja 2014. Ethnolinguistic vitality and acculturation orientations of Russian speakers in Estonia. – The Russian Language Outside the Nation. Ed. by Lara Ryazanova-Clarke. Edinburgh: Edinburgh University Press, 166–188. https://doi.org/10.3366/edinburgh/9780748668458.003.0007

Glick Schiller, Nina, Linda Green Basch, Cristina Blanc-Szanton (eds.) 1992. Towards a Transnational Perspective on Migration: Race, Class, Ethnicity and Nationalism Reconsidered. (= Annals of the New York Academy of Sciences 645.) New York: New York Academy of Sciences.

Gogolin, Ingrid 1993. Der monolingualer Habitus der Multilingualen Schule. Münster: Waxmann.

Golubeva, Maria, Ivars Austers 2010. Alternative civil enculturation: Political disenchantment and civic attitudes in minority schools in Estonia, Latvia, and Slovakia. – European Education 42 (4), 49–68. https://doi.org/10.2753/EUE1056-4934420403

Grenoble, Lenore A. 2017. Epilogue. – Language Policy Beyond the State. Ed. by Maarja Siiner, Kadri Koreinik, Kara Brown. Cham: Springer International Publishing, 241−245. https://doi.org/10.1007/978-3-319-52993-6_13

Guba, Egon G. 1984. The effect of definitions of *policy* on the nature and outcomes of policy analysis. – Educational Leadership 42 (2), 63–70.

Haugen, Einar 1972. The Ecology of Language. Stanford: Stanford University Press.

Heller, Monica 2003. Globalization, the new economy, and the commodification of language and identity. – Journal of Sociolinguistics 7 (4), 473−492. https://doi.org/10.1111/j.1467-9841.2003.00238.x

Heller, Monica, Alexandre Duchêne 2016. Treating language as an economic resource: Discourse, data and debate. – Sociolinguistics: Theoretical Debates. Ed. by Niklas Coupland. Cambridge: Cambridge University Press, 139−156. https://doi.org/10.1017/CBO9781107449787.007

Hogan-Brun, Gabrielle, Uldis Ozolins, Meilutė Ramonienė, Mart Rannut 2007. Language politics and practices in the Baltic states. – Current Issues in Language Planning 8 (4), 469−631. https://doi.org/10.2167/cilp124.0

Hornberger, Nancy H. 2016. Honoring Richard Ruíz and his Work on Language Planning and Bilingual Education. Multilingual Matters.

Horton, John, Peter Kraftl 2014. Cultural Geographies: An Introduction. Routledge.

Hult, Francis M. 2010. Theme-based research in the transdisciplinary field of educational linguistics. – Directions and Prospects for Educational Linguistics. Ed. by Francis M. Hult. (= Educational Linguistics 11.) New York: Springer, 19−32. https://doi.org/10.1007/978-90-481-9136-9_2

Hult, Francis M., Nancy H. Hornberger 2016. Revisiting orientations in language planning: Problem, right, and resource as an analytical heuristic. – The Bilingual Review / La Revista Bilingüe 33 (3), 30−49.

Jansen, Sue C. 2012. Redesigning a nation: Welcome to E-stonia, 2001–2018. – Branding Post-Communist Nations: Marketizing National Identities in the "New" Europe. Ed. by Nadia Kaneva. New York: Routledge, 79−98.

Kamusella, Tomasz 2018. Russian: A monocentric or pluricentric language? – Colloquia Humanistica 7, 153−196. https://doi.org/10.11649/ch.2018.010

Kedars, Marleen 2018. Keelemaastik Tallinna vanalinnas aastatel 2013–2017. – Philologia Estonica Tallinnensis 3, 131−154. https://doi.org/10.22601/PET.2018.03.05

KeeleS = Keeleseadus. Riigi Teataja, RT I, 16.06.2020, 5. https://www.riigiteataja.ee/akt/131122015022 (08.01.2021).

Kelly-Holmes, Helen 2015. Analyzing language policies in new media. – Research Methods in Language Policy and Planning: A Practical Guide. Ed. By Francis M. Hult, David Cassels Johnson. Malden: Wiley, 130–139. https://doi.org/10.1002/9781118340349.ch12

Kelman, Herbert C. 1971. Language as an aid and barrier to involvement in the national system. – Can Language Be Planned? Sociolinguistic Theory and Practice for Developing Nations. Ed. by Joan Rubin, Björn H. Jernudd. Honolulu: University Press of Hawaii, 21−51.

Kloss, Heinz 1971. The language rights of immigrant groups. – International Migration Review 5 (2), 250–268.

Koreinik, Kadri, Birute Klaas-Lang 2021. Linguistic repertoires and teacher resilience: Russian-dominant bilingual teachers in Estonian-medium schools. – Multilingual Practices in the Baltic Countries. Ed. by Anna Verschik. (= Acta Universitatis Tallinnensis. Humaniora.) Tallinn: TLÜ Press, 179−206.

Koreinik, Kadri, Kristiina Praakli 2017. Emerging language political agency among Estonian native speakers in Finland? – Language Policy Beyond

the State. Ed. by Maarja Siiner, Kara D. Brown, Kadri Koreinik. Cham: Springer International Publishing, 81−98.

Koreinik, Kadri, Maarja Siiner, Kara D. Brown 2018. Kas keelepoliitika uurimise keskmes peaks olema riik? – Keel ja Kirjandus 1−2, 67−81.

Laitin, David D. 1992. Language normalization in Estonia and Catalonia. – Journal of Baltic Studies 23 (2), 149−166. https://doi.org/10.1080/01629779100000371

Lauristin, Marju, Mati Heidmets (eds.) 2002. The Challenge of the Russian Minority: Emerging Multicultural Democracy in Estonia. Tartu: Tartu University Press.

Leppik, Marianne, Triin Vihalemm 2015. The paradox of national language acquisition: Russian speakers' labor market positions in Estonia. – Journal of Baltic Studies 46 (4), 471−496.

Lindemann, Kristina 2011. Explaining different returns from human capital in the labour market. – The Russian Second Generation in Tallinn and Kohtla-Järve: The TIES Study in Estonia. Ed. by Raivo Vetik, Jelena Helemäe. Amsterdam University Press, 93–118. https://doi.org/10.1515/9789048512881-007

McCarty, Teresa L. 2011. Ethnography and Language Policy. New York: Routledge.

Miller, Alexey 2009. Venestus või venestused? – Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerumine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. Toim. Tõnu Tannberg, Bradley Woodworth. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 33−49.

Must, Mari 2000. Vene laensõnad eesti murretes. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Muth, Sebastian 2017. Russian as a commodity: Medical tourism and the healthcare industry in post-Soviet Lithuania. – Journal of Bilingual Education and Bilingualism 20 (4), 404–416. https://doi.org/10.1080/13670050.2015.1115002

Muth, Sebastian, Larisa Ryazanova-Clarke 2017. The commodification of Russian around the world. – Journal of Bilingual Education and Bilingualism 20 (4), 381–384. https://doi.org/10.1080/13670050.2015.1115000

Mägi, Kadi 2019. Venekeelse elanikkonna elukoha segregatsioon ja integratsioon Eestis. – Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat. Toim. Arvo Järvet. Tallinn: Eesti Geograafia Selts, 177−196.

Pavlenko, Aneta 2008. Multilingualism in post-Soviet countries: Language revival, language removal, and sociolinguistic theory. – International Journal of Bilingual Education and Bilingualism 11 (3−4), 275−314. https://doi.org/10.1080/13670050802271517

Pavlenko, Aneta 2011. Linguistic russification in the Russian Empire: Peasants into Russians? – Russian Linguistics 35 (3), 331−350. https://doi.org/10.1007/s11185-011-9078-7

Pavlenko, Aneta 2017. Russian-friendly: How Russian became a commodity in the European service industry and beyond. – International Journal of Bilingual Education and Bilingualism 20 (4), 385−403. https://doi.org/10.1080/13670050.2015.1115001

Pošeiko, Solvita 2019. Glocal commercial names in the linguistic landscape of the Baltic States. – Multilingualism in the Baltic States. Societal Discourses and Contact Phenomena. Ed. By Sanita Lazdiņa, Heiko F. Marten. London: Palgrave Macmillan, 369−405. https://doi.org/10.1057/978-1-137-56914-1_12

Puur, Allan, Leen Rahnu, Jaak Valge 2016a. Eesti keel sisserändetuultes (1). Demograafiline tagasivaade 1989–2011 ja edasipilk. – Keel ja Kirjandus 4, 268−280.

Puur, Allan, Leen Rahnu, Jaak Valge 2016b. Eesti keel sisserändetuultes (2). Demograafiline tagasivaade 1989–2011 ja edasipilk. – Keel ja Kirjandus 5, 354−372.

Puur, Allan, Luule Sakkeus, Tiit Tammaru 2013. Rahvastik. Eesti inimarengu aruanne 2012/2013. − Eesti maailmas. Toim. Mati Heidmets. Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 13−26.

Rannut, Mart 2008. Estonianization efforts post-independence. – International Journal of Bilingual Education and Bilingualism 11 (3–4), 423−439. https://doi.org/10.1080/13670050802148780

Raun, Toivo U. 1985. Language development and policy in Estonia. – Sociolinguistic Perspectives on Soviet National Languages: Their Past, Present and Future. Ed. by Isabelle T. Kreindler. Berlin: Mouton de Gruyter, 13−36. https://doi.org/10.1515/9783110864380-003

Raun, Toivo U. 1995. The Estonian SSR language law (1989): Background and implementation. – Nationalities Papers. The Journal of Nationalism and Ethnicity 23 (3), 515534. https://doi.org/10.1080/00905999508408400

REL 2011 = 2011. aasta rahva ja eluruumide loendus. RL0436: rahvastik emakeele, võõrkeelte oskuse, soo ja elukoha järgi, 31. detsember 2011. Eesti Statistika.

Rosenberg, Tiit 2007. Eestlaste väljaränne 19. sajandil ja 20. sajandi algul. Mõte 03.07.2007, 8−10. https://epl.delfi.ee/artikkel/51092896/eestlaste-valjaranne-19-sajandil-ja-20-sajandi-algul (08.01.2021).

Ruíz, Richard 1983. Ethnic group interest and the social good: Law and language in education. – Ethnicity, Law, and the Social Good. Ed. by W. A. van Home. Milwaukee: American Ethnic Studies Coordinating Committee, 49–73.

Ruíz, Richard 1984. Orientations in language planning. – NABE Journal 8 (2), 15–34. https://doi.org/10.1080/08855072.1984.10668464

Ruíz, Richard 2010. Reorienting language-as-resource. – International Perspectives on Bilingual Education: Policy, Practice, and Controversy. Ed. by John E. Petrovic. Charlotte: Information Age, 155−172.

Ryazanova-Clarke, Lara 2017. From commodification to weaponization: The Russian language as 'pride' and 'profit' in Russia's transnational discourses. – International Journal of Bilingual Education and Bilingualism 20 (4), 443−456. https://doi.org/10.1080/13670050.2015.1115005

Silova, Iveta 2006. From Sites of Occupation to Symbols of Multiculturalism: Re-Conceptualizing Minority Education in Post-Soviet Latvia. Greenwich: Information Age.

Soja, Edward W. 2010. Seeking Spatial Justice. University of Minnesota Press.

Spolsky, Bernard 2004. Language Policy. Cambridge: Cambridge University Press.

Tammpuu, Piia, Anu Masso 2018. 'Welcome to the virtual state': Estonian e-residency and the digitalised state as a commodity. – European Journal of Cultural Studies 21 (5), 543−560. https://doi.org/10.1177%2F1367549417751148

Tannberg, Tõnu-Andrus, Bradley Woodworth (toim.) 2009. Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. I kd. (= Eesti Ajalooarhiivi toimetised 16 (23).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

Tannberg, Tõnu-Andrus, Bradley Woodworth (toim.) 2010. Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. II kd. (= Eesti Ajalooarhiivi toimetised 18 (25).) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.

Tauli, Valter 1974. The theory of language planning. – Advances in Language Planning. Ed. by Joshua A. Fishman. The Hague: Mouton, 49–67.

Thaden, Edward, C. (ed.) 1981. Russification in the Baltic provinces and Finland, 1855−1914. Princeton: Princeton University Press.

Toomet, Ott 2011. "Learn English, not the local language!" Ethnic Russians in the Baltic states. – The American Economic Review 101 (3), 526−531. http://dx.doi.org/10.1257/aer.101.3.526

Toomet, Ott, Siiri Silm, Erki Saluveer, Rein Ahas, Tiit Tammaru 2015. Where do ethno-linguistic groups meet? How copresence during free-time is related to copresence at home and at work. – PLoS ONE 10 (5), e0126093. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0126093

Van Dijk, Teun A. 1998. Ideology: A Multidisciplinary Approach. Sage Publications.

Valk, Aune, Liis Simmul 2019. Milliseid keeli on tööturul vaja? – Sirp 29.03.2019. https://sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/milliseid-keeli-on-tooturul-vaja/.

Vihalemm, Triin, Marianne Leppik 2019. Multilingualism and media-related practices of the Estonian Russian-speaking population. – Multilingualism in the Baltic States: Societal Discourses, Language Policies and Contact Phenomena. Ed. by Heiko F. Marten, Sanita Lazdiņa. (= Palgrave Studies in Minority Languages and Communies.) Palgrave Macmillan, 239–267. https://doi.org/10.1057/978-1-137-56914-1_8

Vorobyeva, Olga, Ivan Aleshkovski, A. A. Grebenyuk 2018. Russian emigration at the turn of the 21st century. – Filosofija. Sociologija 29 (2), 107–118. https://doi.org/10.6001/fil-soc.v29i2.3706

Weinstock, Daniel 2014. The complex normative foundations of language policy. – Language Policy 13, 317–333. https://doi.org/10.1007/s10993-014-9326-y

Maimu Berezkina
MultiLing
Universitetet i Oslo (UiO)
Postboks 1072 Blindern
0316 Oslo
Norra
maimu.berezkina@gmail.com

Kara D. Brown
College of Education
University of South Carolina
Wardlaw College 136
Columbia, SC, USA
brownk25@mailbox.sc.edu

Kadri Koreinik
Eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
kadri.koreinik@ut.ee

Russian as a resource in Estonia

MAIMU BEREZKINA, KARA D. BROWN,
KADRI KOREINIK

The article introduces a "resource perspective" on the Russian language in contemporary Estonia and illustrates this concept by showcasing empirical findings from two recent research projects. To frame the article, we first review the literature on language policy processes relevant to these developments: Russification, the integration of the Russian-speaking population, and the commodification of the Russian language. We then introduce Richard Ruiz' heuristic of language orientations – language as problem, language as right, language as resource – to provide a key conceptual foundation. The article focuses specifically on language as resource, which (re)frames language as an individual or community asset from language as a problem, or with a deficit perspective. The two case studies highlight current evidence of the language-as-resource orientation in different social sectors. Brown's qualitative research (2015–2019) examines language policies and cultures in the newly developed dual-language immersion programs in several kindergartens across Estonia. Her findings provide evidence of the ways that pre-primary educational organization and Soviet-era language policies (i.e., Russification) have helped to create language environments primed for the dual-language program. In these kindergartens, both Russian and Estonian serve as crucial resources for professional opportunity, the embrace of new pedagogies, and effective parent communication. Berezkina's ethnographic research (2017–2018) unpacks the function of Russian in the public sectors. Through her analysis of websites and interview data, she finds that for public sector employees in police, tax authorities, and social insurance, Russian is a key resource for customer and other public communication. Her research points to the ways that in certain geographic locations, like Tallinn, and virtual spaces, like websites, communication and information flow depends upon the availability of Russian in addition to Estonian, and, in some cases, English. Both of these studies demonstrate dynamic changes in orientation towards Russian and the exchange value ascribed to it in Estonia.

Keywords: second language, bilingualism, public service, dual language immersion, language-in-education policy, sociolinguistics

Emakeele Seltsi aastaraamat 66 (2020), 64–90
http://dx.doi.org/10.3176/esa66.03

EESTI-INGERI VILJELUSNIMED

ENN ERNITS

Annotatsioon. Kirjutises käsitletakse 1920.–1930. aastatel Eesti Vabariigi koosseisu kuulunud Eesti-Ingeri viljelusnimesid. Aines on ammutatud Eesti Keele Instituudi kohanimekogust, milles talletatakse ka keeleteadlase Julius Mägiste 1922. aastal kogutud toponüüme Eesti-Ingeri soomlastelt ja isuritelt. Mõningast lisa on andnud ka Eesti-Ingeris sündinute meenutused. Uurimuses tulevad vaatluse alla kunagiste põldude, kruntide, heina- ja karjamaade nimed ning nende päritolu, mis võimaldab atribuutide järgi eristada tähendusrühmi. Etümoloogia selgitamisel kõrvutatakse neid kohanimesid naaberalade (Eesti, Soome, Karjala kannase, Vadjamaa) sarnaste kohanimedega. Uurimuses tehakse kindlaks ka kohanimede determinandid. Viljelusnimede hulgas leidub nii primaarseid kui sekundaarseid kohanimesid, mis on moodustatud maatüki asendit, omadusi, loomi, taimi, rajatisi või otstarvet tähistavatest apellatiividest, samuti isikunimedest. Üks ja sama toponüüm võib mõnikord märkida nii heinamaad, sood, metsa kui ka põldu. See näitab nende kunagist vahelduvat kasutusala.

Võtmesõnad: viljelusnimed, toponüümika, etümoloogia, isuri keel, soome keel, vadja keel, vene keel, Eesti-Ingeri

1. Sissejuhatuseks

Tartu rahulepingu tulemusel liideti 1920. aastal kõige läänepoolsem osa Ingerimaad (ligikaudu 630 km^2) Eesti Vabariigiga. Sealne ala, eeskätt Narva jõge Laugaga ühendava Rosona jõe ümbrus oli muiste tõenäoliselt vadja ala, kuid põlisrahvas oli ajapikku isuristunud, pärastpoole soomestunud ja lõpuks venestunud. Narva (Naroova) vallas elas rohkesti isureid (1027) ja ingerisoomlasi (585), ent vähesel määral ka venelasi (216) ja eestlasi (47). Eesti Vabariigi algusperioodil oli sinna Nõukogude Venest saabunud üksikuid vadja pagulasi.

Suurematest küladest olid isuritega asustatud peamiselt Saarküla, Vanaküla ja Väiküla; kolmandiku elanike arvust moodustasid nad Hannikes ja Kalliveres. Karstula oli üldiselt vene küla. Peaaegu täielikult

koosnes soomlastest Kullaküla, rohkesti oli neid Kalliveres, Hannikes ja Uus-Feodermaal. 1920. aastate alguses valdasid kõik soomlased oma emakeelt hästi, vene keelt aga keskealised ja nooremad inimesed halvasti ning vanemad peaaegu mitte üldse. Ent isurid olid toona hoogsalt venestumas: täiskasvanud rääkisid omavahel sagedamini vene, harvemini isuri keeles, kuigi viimast veel valdasid. Lastega suheldi aga kangekaelselt ainult vene keeles, mistõttu alla kümneaastased lapsed ei osanud enam isuri keelt. (Mägiste 1922: 158; Ernits 1925: 129)

Eesti-Ingeri kohanimesid on 1922. aastal muualase kogumistöö kõrval kogunud toonane Emakeele Seltsi stipendiaat, pärastine Tartu ülikooli professor Julius Mägiste (1900–1978). Pikemalt on tema tegevust Eesti-Ingeri keelekujude uurimisel käsitlenud isuri keele eriteadlane Eva Saar (2015). Mägiste toponüümikogu sisaldab 175 sedelit loodus-, viljelus- ja asustusnimesid, millest kolmveerandsada toponüümi on talletatud isureilt. Nimetatu ongi jäänud Eesti-Ingeri kohanimede peamiseks allikaks. Siinkirjutaja teada pole Mägiste kogutud toponüüme seni uuritud.

Eesti-Ingeri toponüümia kajastab isurite ja ingerisoomlaste keelepruuki, mida Mägiste (1925: VII) pidas toona ühe murde, nimelt Rosona ehk Eesti-Ingeri murde alamurreteks. Noor uurija alustas kogumistööd Kallivere soomlastelt. Seejärel viibis ta paar päeva Kullakülas ja Hannikes. Isuri ainese kogus ta Väikülast.

Vähesel arvul on Eesti-Ingeri toponüüme oma mälestusteostes jäädvustanud kaks seal sündinud isurist koduloolast: Boris Jemeljanov-Jõgi (1915–1989) ja Nikolai Põder (snd 1924). Neist esimene on Väiküla käsitleva teose ühes peatükis „Kui rajad ja kivid jutustavad“ nimetanud veerandsada toponüümi ning püüdnud seletada lahti nende tähendust ja päritolu (Jemeljanov 2011). Paremini on see õnnestunud loodus- ja viljelusnimedega, mispuhul piirdutakse peamiselt kirillitsas esitatud isuri toponüümide tõlkega vene keelde. Suurem osa Jemeljanovi kogutud nimedest leidub ka Mägiste sedelkogus. Põder (2019) on oma raamatus maininud Vanakülast alla 20 toponüümi, põhiliselt ainult viljelusnimesid. Eesti-Ingeri toponüüme, eeskätt asustusnimede algupära on üritanud uurida koduloolane Valentina Pilli (2009) Narvuzist. Eesti-Ingeri XVI sajandi ja hilisemaid asustusnimesid on ajaloolise toponüümika seisukohast käsitlenud Peterburi Polütehnilise Ülikooli dotsent Aleksandr Dmitrijev (2016).

Käesolevas kirjutises käsitletakse Eesti-Ingerist kogutud kohanimesid, mis on seotud viljelusega: peamiselt põldude ja heinamaade

ning väheseid karjamaade nimesid.[1] Selline valik tuleneb asjaolust, et eraldi karjamaid oli vähe, sest loomade paimendamiseks kasutati pärast saagikoristamist põlde ja pärast niitmist heinamaid. Artiklis pööratakse eritähelepanu kohanimede päritolule. See võimaldab paigutada nad atribuutide ehk täiendosade järgi tähendusrühmadesse ja teha mõningaid üldistusi.

Eesti-Ingeri toponüümia on kas isuri- või soomekeelne, kuid selle raskesti kindlaks tehtavaks põhjaks on peetud vadja keelt, sest seal kandis kõneldavas isuri (tegelikult ka soome) murrakus on tugev vadja substraat (Ariste 1965: 96–97). Alati pole ühe või teise kohanime keeleline kuuluvus selge. Seetõttu on kirjutis võrdlevat laadi, kusjuures võimaluse korral tuuakse paralleele ka naaberalade (Eesti, Soome, Karjala kannase ehk maakitsuse ja Vadjamaa) toponüümiast ja üldsõnavarast.

Eesti-Ingeri kohanimede põhiliseks uurimisallikaks on Julius Mägiste sedelkogu (EKI 2). Mõnikord on sedelilt raske toponüümi välja lugeda, näiteks on keeruline eristada suur- ja väiketähti, eriti juhul, kui nimi on kirjutatud varakult kustuma hakanud pliiatsikirjas. Mägiste on talletatud nime taha märkinud enamasti, kus objekt asub. Osal nimedest, peamiselt nendel, mis on kirja pandud Kullakülast, on külanimi märgitud sedeli alaserva paremale poole. Seega pole päris kindel, kas nimetatud külast kogutud toponüüm märgib just selle küla objekti. Seepärast on siinses kirjutises need külanimed pandud sulgudesse.

Kirjutis toetub nii varasematele uurimustele kui ka sõnaraamatutele. Üldjuhul, kuid sellest on erandeid isuri keele sõnastiku (IMS) puhul, pole toponüümia käsitlemisel viidatud karjala, soome, vadja ega vene keele sõnaraamatutele (KKS, SES, VKS, VES). Kohanimede võrdleval käsitlemisel on peale kohaleksikonide uuritud Eesti-Ingeriga piirneva Vaivara kihelkonna toponüümide sedelkogu (EKI 1). Asjaomastele kohanimedele eelneb lühend Vai. Teatavasti on kogu nimetatud kihelkonna, kuid peaasjalikult selle idaosa keelepruugis rohkesti vadja-, isuri- ja soomepärasusi (Ariste 1962: 11 jj). Artikli kirjutamisel, eriti liigitamisel, on arvestatud Eesti kohanimeteaduse seisukohtadega (vt Saar 2009; Päll 2020).

Vadja, isuri ja soome toponüümide kirjapilti on artiklis ühtlustatud ja lähendatud kirjakeelele. Eesti-Ingeris räägiti isuri keele alamlauga murret,

---

[1] Siinkirjutaja on väga tänulik kolmele retsensendile rohkete kasulike paranduste ja ülevaatlikkust avardavate täienduste eest.

milles esinevad klusiilid *k*, *p*, *t* (näiteks *muta*), kuid IMS on orienteeritud Soikkola murdele, mistõttu on nad seal kirjutatud poolheliliste klusiilidega *ɢ*, *ʙ*, *ᴅ*, seega *muᴅa*. Nimetatud seika tuleks isuri sõnaraamatu kasutamisel arvestada. Kirjas ei tähistata kõrgenenud vokaale ega lühialgulisi geminaate. Mägiste talletatud kohanime esmasel käsitlemisel on ülilühike vokaal säilitatud (nt *Apaj^{a}välj^{ä}*), kuid kokkuvõtetes on see asendatud tavahäälikuga (*Apajaväljä*).

Tärniga * kohanimi on talletatud ainult teist liiki nimena, nt soonimi heinamaa nimena. Kui toponüüm on taastatud mõneti umbkaudse kirillitsas kirjutatud kirjapildi põhjal, siis on kohanime ette paigutatud tärn sulgudes (*). Kokkuvõtetes on tärnist loobutud. Seevastu tärn üldsõna ees tähistab selle oletatavat, seni registreerimata algkuju. Küsimärgiga on kokkuvõtetes eristatud kohanimed, mille rühmakuuluvus pole kindel.

2. Põllu- ja krundinimed

Maatükke, eriti põlde tähistavate toponüümide liigisõnad on is sm *pelto* ’põld’ (vrd vdj *põlto*), is *väljä* ’väli, põld’ (vdj *väl'l'ä*), is sm vdj *sarka* ’sarg (ühele perele kuuluv põllusiil)’ ja *sürjä* ’põlluharimiseks sobimatu maa’. Rosona-äärsete ingerisoomlaste üldsõna *sürjä* tähenduseks on märgitud ’liivik’ (Mägiste 1925: 65). See liigisõna on ilmselt sama päritolu kui ee *süri ~ sürje ~ sürjä* ’küngas’, mis on tuntud Ida-Eesti kunagistel vadjapärase rahvastikuga aladel, ning sm *syri ~ syrjä* ’mäeseljandik; mäehari’ (VMS II: 471; EES: 502; EKNR: Sürgavere). Isuri keeles on see tähendus säilinud mäenimedes *Kataajassürjä*, *Sürjä* ja *Sürjämmäki*, kuid üldsõna tähendab hoopis kõrval, eemal või mujal olevat, nt *hää kääntiis sürjää* ’ta pöördus kõrvale’ (vrd ka sm *syrjä* ’serv, äär; külg’) (IMS: sürjä; SPK: Syri, Syrjäntaka).

Väi *Apaj^{a}välj^{ä}* ’põld’ < i-sm vdj *apaja* ’noodatõmbamise koht’, kuid is *apaaja*. Kal *Apaj ~ Apaja* tähistab üht jõelahte (Mägiste 1925: 64).

(Kul) *Haapsürjä* ’kõlbmatu maa’ < is sm *haapa* ’haab’, vrd vdj *aapa*.

Haniken pelto ’põld’ on nimetatud küla järgi. On teadmata, kas seda on tehtud kuuluvuse või asendi alusel.

Väi *Hindrikaine sark^{a}* ’sarg’ < sm perekonnanimi *Hindrikainen* < mehenimi *Hindrikas ~ Hindrikka*.

Van **Kravun tükkü* ’talukrunt’, *Кравун тюкко* (Põder 2019: 112) < perekonnanimi *Krapu* < is sm *krapu* ’vähk’ (soome sõnal on muidki

tähendusi, vt SMS). Is *tükkü* 'tükk' tähendab ka maatükki, nt *too om meijän t'ükkü* 'too on meie tükk' põllusiilu kohta.

(Kul) Väi *Lautsark*[a] 'põld' < *lauta* 'laud'. Vrd ka (Kul) *Lautsaari*.

Van **Madiniitü* 'talukrunt' < mehenimi *Mati* + *niittü* : *niitün*. Eesti-Ingeri loomise järel jaotati seal talupoegadele maid. Toponüüm esineb mälestustes mitmel kujul, millest osa on vigased: *Мадинийду*, *Мадиншеду* ja *Мадиниду* 'Матвея луг [= Matvei aas]' (Põder 2019: 45–47, 159). Soikkola poolsaare Kolkkapää külale kuulus heinamaa nimega *Madinniittü* (IMS). Teisalt on võimalik, et tegu on eesti krundinimega, vrd *niit* : *niidu*.

(Kul) *Makaussürjä* 'kõlbmatu maa; karjamaa' < *makaus* 'magamiskoht', vrd is *makauuz* 'karja magamiskoht', vdj *makauz* 'ka: karja puhke- ja mäletsemiskoht karjamaal'.

(Kul) *Mutalan pellot* < **mutala* 'mudane koht', vrd is *muta* 'muda', sm *muta* 'muda, pori; turbakõdu', vdj *muta* 'soomuda; pori; muld; turvas'. Vrd sm *Mutala* (küla) (SPK: Viinijärvi); 1634 *Muttals öde* < **Mutala* (KK: 299; Muttal).

Väi *Niskasarat* : *-sarkoin* 'põld' < is sm vdj *niska* 'kukal'. Jemeljanov (2011: 335) on väitnud, et kohanimi *Нискъ саарат*, mille ta on tõlkinud kui '[põllu]ribad kuklas', on tulnud sellest, et nad paiknevad Kuradimäe järsul nõlval, mis meenutab kukalt. Tegu on metafoorse toponüümiga.

Väi *Patrinkaat'eet* 'heinamaa; põld' < mehenimi *Patri* < vn *Патря* < *Патрикий* või *Патрокл* (SRL: 339) + is *kaateet* 'meeste pealispüksid' (IMS: kaadjad). Jemeljanovi (2011: 335) teatel kasutati nime *Патринкаатет* 'Патрикеевы штаны [= Patriki püksid]' kandvat ala põlluna, st ajapikku oli maatüki funktsioon muutunud ja varasem heinamaa hariti põlluks. Tegu on metafoorse toponüümiga. Vrd ee *Kaatsora kund* < *kaadsaq* 'meeste püksid' (EKNR).

Väi *Petäipääl* 'põld' < is *petääjä*, sm vdj *petäjä* 'pedakas' + *pääl* 'peal'. Mägiste teatel on toponüüm kuuldud noorelt, keelt halvasti valdavalt isikult. Vt ka *Tammipääl*.

Väi *Pitksark*[a] 'põld' < is sm *pitkä* 'pikk', vrd vdj *piččä*.

Kul *Rahiken pelto* 'põld' < germaani mehenimi *Rahi* ~ *Rahikka* või läänemeresoome mehenimi *Rahikka*. Viimane oletatakse lähtuvat üldsõnast *raha* 'raha' või *rahka* 'kohupiim', vrd sm *Rahikkala* (KK: 374). Vähem tõenäoliselt võib Kullaküla toponüümi alussõnaks pidada is sm *rahi* 'pink, järi' või sm *rahi* 'paekivi', mida on samuti oletatud *Rahikkala* võimalikeks lähtesõnadeks, vrd ka ee *Rahinge* ja *Rahivere*, sm *Rahja* ja

rahijää (SPK: Rahi, Rahja; EKNR: Rahinge, Rahivere; SMSA: rahijää). Sama täiendosa sisaldab ka Eesti-Ingeri metsa- ja heinamaanimi.

Ruoppamaa 'maatükk Ropsu külas' < ? sm *ruoppa* 'kõduturvas; muda; mudasoo', *ruoppa* 'auk; vankriratta jälg teepinnas' või *ruopas* 'kivihunnik; jääkuhi' (vt EES: roobas). Keelejuhi teatel olevat kohanimi saadud Soomest või Rootsist tulnud asunikult. Muda või augu tähendusega on Saulo Kepsu seostanud ka Karjala kannase toponüümid *Ruoppa*, *Ruoppaniemi* ja *Ruppapellot* (KK: 395), ent arvesse võiksid tulla ka ülejäänud tähendustega lekseemid. Päris tähelepanuta ei saa jätta muistset läänemeresoome isikulisanime, vrd lv *Ropa* ~ *Rope* ~ *Roop* ~ *Ropp* (EKNR: Roobe, Roobi).

Van **Saare* 'talukrunt', *Caape* (Põder 2019: 47, 48) < ee *saar*, is sm vdj *saari*. Eesti-Ingeris maade jagamisel saadud eestipärane kohanimi.

Väi **Sammalotsan sarat* < is *sammal* ~ *sammel*, sm vdj *sammal* 'sammal' + is *ottsa*, sm *otsa* 'ots' (ent vdj *õttsa*). Primaarnime *Sammelotsa* pole registreeritud. *Otsa* tähistab järve, küla, saare jt objektide kaugemal asetsevat osa (Krjukov 2012: 300), ent konkreetsel juhul pole teada, mida *otsa* märgib. Jemeljanov (2011: 335) on nime *Самалотсан capam* ebaõigesti tõlkinud kui 'karusnahksed ribad'. Liigisõna *sarat* on mitmuse nominatiivis.

Väi *Savihaut*[a] 'heinamaa; põld' < is sm vdj *savi* 'savi' + is sm *hauta* 'auk'. Tähenduse seisukohalt jäävad vaatluse alt välja sm *hauta* 'haud; koobas; kaevik' ja vdj *auta* 'auk; hauakoht jões; haud'.

Van **Savisoo* 'maatükk', *Сависоо* (Põder 2019: 47, 159) < ee is sm vdj *savi* + *soo*. Võib olla samuti maajagamisel pandud kohanimi.

Väi *Suurpelt*[u] < is sm vdj *suuri* 'suur'.

(Kul) *Taipaalan sürjä* 'kõlbmatu maa' < ? sm *taipale* ~ *taival* : *taipaleen* 'kahe veekogu vaheline maakitsus; tee; vahemaa' (eriti tuntud Savos ja Kesk-Soomes) (SPK: taipale); krj *taival* (sama tähendusväli).

Väi *Tammipääl* 'põld' < is sm vdj *tammi* 'tamm : tamme' + *pääl* 'peal'. Mägiste teatel on toponüüm kuuldud noorelt, keelt halvasti valdavalt isikult. Vt ka *Petäipääl*.

Van **Vehkazikko* 'talukrunt', *Вехкасикко* (Põder 2019: 47, 48, 146) < is **vehkazikko* < *vehka* 'võhk', vrd vdj *võhkazikko* 'koht, kus kasvavad soovõhad' < *võhka*.

Väi *Vihnitsan nurkk*[a] 'põld' < sm *vihni* 'linnupüünis' + *nurkka*. See võiks olla Vihnitsa sooga (Väi *Vihnitsan suo*) mingil viisil seotud põld.

Sama alussõna on oletatud Karjala maakitsuse kohanimes *Vihiniemi* (KK: 496). Kirde-Eestis asuva Jaama küla nimi oli varem *Vihtitsa*, mida on ühendatud kas muistse isikunimega või soome sõnaga *vihti* 'linnupüünisesse suunav tara', vrd ka Iis *vihe* 'tara, mis suunab linnupaelte juurde' (EKNR: Jaama). Näikse, et vaatamata häälikulistele erinevustele on nii Eesti kui Ingeri toponüüm sama päritolu, tulenedes püünist tähendavast apellatiivist. Tugeva soome-ugri põhjaga Arhangelski oblasti ühe küla mitteametlikuks nimeks on samuti *Вихница* (Nadeždin). Üks retsensentidest soovitas seostada kohanime idaläänemeresoome *vihn*-tüvelise apellatiiviga: is *vihne* ~ *vihneg* 'ohe (viljapea okas)', krj *vihneh* 'sõkal' ja sm *vihne* 'sõkal' (vt ka HMS).

Karjala kohanimeuurija Irma Mulloneni (2002: 72–73) andmeil on liide *-ица* Süväri-äärse vepsa ala venekeelses toponüümias väga levinud, sh loodus- ja viljelusnimedes, nt *Розмениця* < vps *rozme* : *rozmegen* 'rooste'. Nagu näitest ilmneb, võib see esineda ka kujul *-ница*. Hääliku *n* lisandumine vene liitele on tekkinud sama häälikut sisaldavast adjektiivisufiksist (Trubatšov, Toporov 2009 [1962]: 140). Slaavi keelte samatekkeline üldsõnade liide *-ница* tähistab ruume ja mahuteid, nt *мельница* 'veski', *сахарница* 'suhkrutoos' (ITS: 56). Seega peitub nimetatud liites ka vihje millegi asukohale. Ingerimaa kohanimede sufiks *-nittsa* pärineb samuti ilmselt vene keelest, vrd ka *Paglnitts*[a] ja *Ruokonitts*[a] (vt ptk 4). Viimane võiks tähendada kohta, kus leidub pilliroogu. Sellest saab tuletada ehk ka teiste käsitletavate toponüümide algtähenduse, nimelt **paglnittsa* oleks 'linnupaelte koht' ja **vihnittsa* 'püünistara koht'.

Väi *Väärhänt*[ä] 'põld' < is sm vdj *väärä* 'kõver' + is sm vdj *häntä* 'saba'. Tõenäoliselt on tegu maastikuliselt loogelise viljeluskohaga. See on determinanditu metafoorne nimi. Krjukovi (2012: 304) Ingerimaa *häntä*-nimede näited käivad paraku ainult külaosade kohta.

V a h e k o k k u v õ t e. Eesti-Ingeri veerandsada põllundusega seotud toponüümi on moodustatud mitmesuguseid objekte kajastavatest üldsõnadest. Primaarseid toponüüme on 21, millest neli põllunime lähtuvad isikunimest (*Hindrikaine sarka*, *Kravun tükkü*, *Patrinkaat'eet*, *Rahiken pelto*), kaheksa põhinevad omadusel (*Lautsarka*, *Mutalan pellot*, *Niskasarat*, *Pitksarka*, *Ruoppamaa*, *Savihauta*, *Suurpeltu*, *Väärhäntä*), neli asendil (*Apajaväljä*, ?*Saare*, *Taipaalan sürjä*, *Vihnitsan nurkka*), neli puu- või muul taimeliigil (*Haapsürjä*, *Petäipääl*, *Tammipääl*, *Vehkazikko*) ning üks peab silmas otstarvet (*Makaussürjä*). Kõige sagedamini on maatükk saanud

nime oma kuju, suuruse ja pinnaseomaduste järgi (kaheksa toponüümi); poole harvemini teistel alustel, sh võrdselt neli põllunime isikunime, asendi ning seal kasvanud puu(de) või muude taimede järgi.

Kahest puuliigist tuletatud determinandita kohanimes (*Petäipääl*, *Tammipääl*), mille õigsuse teeb mõneti kahtlaseks tõik, et nad on Mägiste teatel talletatud keelt halvasti oskavalt inimeselt, esineb postpositsioon *pääl* 'peal'. Need on tekkinud ilmselt elliptiliselt ühendist **Petäi- ja *Tammipellon päällä*, vt ka *Müssün ojan pääll* (ptk 4). See on võimalik samal moel, nagu vadja keeles esineb teadaolevalt kaks põllu- ja heinamaanime alalütlevas käändes (*Ülisillalla*, *Roojõlla*) ning kohanimi tagasõnaga *Marfaa risii alla* 'koht Mati küla lähedal metsas, kus hundid murdsid tüdruku, kelle mälestuseks olevat seisnud rist' (Ernits 2020: 204).

?*Haniken pelto*, *Madiniidu*, *Sammalotsan sarat* ja *Savisoo* on sekundaarsed. *Niskasarat*, *Patrinkaat'eet* ja *Sammalotsan sarat* on mitmuslikud toponüümid, kusjuures kahel juhul tähistavad nad sargadeks jaotatud põldu ja *Patrinkaat'eet* mitmuslikkus tuleneb sellest, et lähtesõna on kasutatav üksnes pluuralis. Determinandita on enamasti omapärased nimed, sh metafoorsed (*Patrinkaat'eet*, *Väärhäntä*), *pääl*-osisega (*Petäipääl*, *Tammipääl*) ja eestipärane (*Saare*), v.a *Savihauta* ja *Vehkazikko*.

3. Heinamaanimed

Eesti-Ingeri toponüümidest moodustavad lõviosa heinamaanimed, mille liigisõnaks on is sm vdj *niittü* 'niit, heinamaa'.

Kal *Apasuun mäen alus* : *aluksen* 'heinamaa'. Kal *Apasuun mäki* ~ *Apasuunmäki* < *apaja* + is sm vdj *suu* 'suu'. Juba Mägiste (1925: 64–65) tõlkis selle Abajasuumäeks, oletades seejuures *-j*(*a*) kadu, kusjuures Kal *Apaj* ~ *Apaja* tähistab üht jõelahte. Kohanimedes on is sm vdj *suu* mitmesuguse tähendusega, nt soome keeles 'oja- jõe suue; jõedelta (*merensuu*); jõe või järve lähe; tee, põllu jm algus või lõpp'.

Väi **Bluutkoja* 'heinamaa; oja' < is *pluutka* 'pahandusetegija; petis' < vn *плут* 'kelm; petis; võllaroog'. Vrd ka vdj *pluutta* 'kelm, petis' ja *bluutka* 'ümberhulkuja'.

Väi *Fil'kkan niittü* < mehenimi *Fil'kka* < vn *Памфил*, *Феофил* jt (SRL: 374). Kas mitte õigem poleks *Fil'kan niittü* (vrd järgmine)?

Väi *Frolkan niittü* 'heinamaa' < mehenimi *Frolkka* < vn *Фролка* < *Фрол* (SRL: 377). Niit asub samanimelisel saarekesel (Väi *Frolkkan saari*).

Väi *Halukonto* ’heinamaa’ < isikunimi *Halo* + **kontu* : *konnun* või is sm *halko* : *halon* ’halg’. Vdj *alko* : *algon* ei sobi häälikuliselt. Isikunimena tuleb arvesse *Hali* ~ *Haloi*, mis õigeusunimena lähtub vene mehenimest *Фалалей* või muistsest nimest **Haloi* (< *halata* ’igatseda; ihata’ või *haluta* ’tahta’), vt külanimed *Halola* ja *Halila* Karjala kannasel (KK: 112, 114). Lähtesõna *halko* näiteks võib tuua krj *Halgosuari* ja *Halgoselgü* küttepuude tegemise koha järgi (Mamontova 1994: 124).

Läänemeresoome sõna **kontu* väljendab eesti keeles ühelt poolt väheviljakat, tavaliselt asustamata maad (*kõnnumaa*), teisalt aga kuiva, kõrget maad (*kõnd*), seevastu soome, karjala ja lüüdi sõnad tähendavad enamasti kodupaika, soome *kontu* lisaks veel turvast ja sood ning karjala *kontu* hoopis põldu ja *kontošikko* ebatasast maapinda (vt EES; SPK: Kontula; SSA I: 398). Isuri ja vadja keeles on asjaomane apellatiiv hääbunud, esinedes vaid mõnes kohanimes, nagu is (Soikkola) *Randakonnun külä* ja *Tammikontu* ning vdj *Kõntu*. Seepärast jääb nende täpsem tähendus teadmata. Jemeljanovi (2011: 334) seletus, et *halu* tähendab kohta ja *konto* ~ *kontiu* karu, pole tõsiselt võetav. Näikse, et liitsõnade lõpu *o* ja *u* on vahetanud oma koha. Kohanimesedelil leidub näitelause *Halukonnos on hüvä hein* ’Halukontos on hea hein’. Vt ka *Haluvesi*.

Väi *Haluvesi* ’heinamaa’ < *Halu* või *halko* + *vesi*, vt *Halukonto*. Võimalik, et alguosa *o* > *u* on toimunud *Halukonto* mõjul. *kontu* tähistab kõrgemal kohal asuvat, *vesi* ilmselt madalamal paiknevat heinamaad. Öeldu tõenduseks leidub ühe retsensendi teatel sobiv paralleel Hargla kihelkonnast, kus Mustjõe heinamaadel, vanajõgede koolude tõttu vahelduval kõrgusel öeldakse olevat konnud ja luhad. *Kond* on seal kuiva pinnasega, *luht* aga niiske vanajõe koht (vt ka Saar 2009: 132–133).

Haniken niittü on nimetatud Hanikke küla järgi, vt ka *Haniken pelto*.

Kal *Hauta* (= *Suurhauta*) ’heinamaa’ < is sm *hauta* ’auk’. Vrd vdj *auta*. Lähtesõna augu-tähendus on tuntud kogu Soomes (SMS).

Väi **Huissuo* (= **Kuivsuo*) ’heinamaa’ < germaani lisanimi *Huide* ~ *Huite* (< **hvit* ’valge’) või sm *huitti* ’valge’, vrd sm *huisroho* ’raudosi (*Equisetum hyemale*)’ (kas valgete leheservade pärast?). Paraku on üldsõna tuntud vaid Edela-Soomes. Karjala maakitsuselt on külanimed *Huittula* ja *Huistuppula*, vrd viimasel puhul 1543 *Oloff huistupi* < *vit stub* ’valge habemetüügas’ ja 1533 *Oloff huitt*, *stub* ’ka: känd’ (SMS: huisroho; SPK: Huittula; KK: 132). Viimane näide osutab ka muutuse *t* > *s* võimalusele soonimes. Seetõttu tekib küsimus, kas *Huissuo* ja *Kuivsuo* on ikka

sünonüümsed, kuigi ’valge’ (= ’hele’) ja ’kuiv’ pinnase kohta sobiksid kokku. Jemeljanov (2011: 334) on täiendosa tuletanud väidetavast apellatiivist *huit* ’hukatuslik’, rääkides soo ohtlikkusest selle läbimisel. Tegelikult pole mainitud tähenduses seda sõnatüve läänemeresoome keeltest leitud. Üks retsensentidest pidas võimalikuks seostada Väiküla toponüümi karjala onomatopoeetilise verbiga *huisoa* ’tuhiseda; vehkida jms’ ning selle tuletistega; selline päritolu pole välistatud.

Jonniku heinamaa < ee *jonnik* ’jonnakas’ või kitsa levikuga sm *jonnikka* ’loid, veniv’ (SMS). Jääb teadmata, kas tegu on eesti või muu päritolu toponüümiga, sest pole selge, kas *heinamaa* on liigisõna või on see sedelile lisatud eestikeelne seletus.

Väi *Kaakali* ’heinamaa’ < *kaakale* ’kamakas, pank’ (SMS) või is *kaakeli* ’võrgu asukoha märk veepinnal’. Õige pole Jemeljanovi (2011: 334) seisukoht, et *Каакели* tuleneb soome sõnast *kaakeli* ’savi’, sest selle tähenduseks on ’kahhelkivi; katusekivi’, peale selle ei sobi see hästi heinamaa tähistamiseks.

Väi *Kakkarsaar* ~ *Kakkarsaari* ’saar ja heinamaa Rosona jões’ < is *kakkara* ’ahjusütel praetud õhuke pannkook; lehmasitakook’, sm *kakkar* ’kaapekakk, taigna ülejäägist tehtud väike leib (rohkesti Karjala, Savo, Ingeri); ümar kartuli- või kohupiimapirukas; pirukakoorik (ka Ingeri); (tatrajahust) õhuke pannkook (Karjala, Ingeri)’ (SMS: kakkar). Vdj *kakkara* ’kohupiimasai; kakk, pätsike’ loetakse isuri laenuks. Sõnatüvi on tuntud ka Kirde-Eestis, nimelt VNg *kakkar* ’tükk, klomp’ (EMS II: 556). Jemeljanov (2011: 334) on tõlkinud kohanime *Каккар-саар* samuti Pliinisaareks.

Läänemere saartel esineb mitu *Kakra*-nimelist loodusobjekti, nagu Phl *Kakralaid* ~ *Kakrelaid*, *Kakramaa* ja Khk *Kakrasäär*, mille kohta on kohanimeuurija Marja Kallasmaa varasemas teoses esitanud eesti keelest mitu häälikuliselt sobivat üldsõnavastet, sh *kakar* ’järvekaur; pütt’, hiljem aga piirdunud üksnes viimasega (Kallasmaa 1996: 74, 2010: 66; EKNR). Tegemist on läänemeresoome nn häälikuliselt ajendatud tüvega, mistõttu soome sõnal on murdeti mitu varianti, nagu *kaakkuri*, *kakkuri*, *kakara* ’punakurkkaur’ (EES). Juhul, kui eksisteerib kas üldsõnakuju **kakkar*- või on Eesti-Ingeri kohanimes esisilbi vokaal lühenenud, saaks Väiküla toponüümi linnunimetusega seostada kindlamalt.

Väi *Kaukolan niittü* ~ *Kaukulniittü* < algselt kohanimi *Kaukola* (> perekonnanimi) < isikunimi *Kauko* ~ *Kaukoi* < ?*kauka* ’pikk’, vrd sm *Kaukola*

(1506 *Kaukoyla* ~ *Kavkoyla* ’küla’, vt SPK: Kaukola). Teisalt, nagu on osutanud üks retsensente, saab toponüümi ühendada isuri sõnaga *kaukola* ’nõu virde jaoks; puust küna’, vrd sm *kaukalo* ’küna, mold’; vdj *kaukalo* ~ *kaukolo* ’küna’. Sel juhul on heinamaa saanud nime selle kuju järgi.

Väi *Koivikko* ’heinamaa’ < is sm vdj *koivikko* ’kaasik’. Vadja lekseem on isuri või soome laensõna (VKS). Ka Jemeljanov (2011: 334) on *Койвикко* tähendusest õigesti aru saanud.

Kal *Koppeli* ’heinamaa’ < sm *koppeli* ’väike hõredate seintega välisehitis, kuur, küün; hütt, hurtsik; väike tarastatud maa-ala’. Sõna on laialdase levikuga, registreeritud muu hulgas ka Ingerimaalt (SMS). Vrd ka ee *koppel* : *kopli* ’taraga piiratud heina- või karjamaatükk’ (EKNR: Kopli). Kallivere toponüümile on lisatud seletus: *niittü külän lähell*[a] ’heinamaa küla lähedal’.

Väi *Kromppi* ’heinamaa’ < is *kromppi* ’rüsijää’ või vdj *kromppi* ’konar, kühm’. Mõlemad sõnad on tõenäoliselt sama päritolu. Vrd ka Vai *Krompa augud* ~ *Krompka*. Eesti-Ingeri toponüümisedelile on lisatud näitelause *Krompis olla hüväd rohod* ’Krompis on hea rohi (= head rohud)’.

Väi *Kuivsuo* (= *Huissuo*; vt eespool) ’heinamaa’ < is, sm, vdj *kuiva* ’kuiv’.

Väi *Kulka* ’heinamaa’ < ? isikunimi *Kulka* < vn *Гулька* < *Гуля* < *Егор*, *Игорь*, *Сергей* või *Кулька* < *Куля* < *Акулина*, *Николай* jt (SRL: 302, 304). Ent vrd ka ee *kulka* ’kiilas, nudi’, Kod *kulka* ’võrgutähis’, *kulka* ~ *kulku* ’viinapudel’. Ka Narva linnajao nimi *Kulgu* ’Narva linnajagu’ (vrd 1801 *Kulga Weg* ’tee’, 1844 *Kulka*), mida on ühendatud eespool mainitud apellatiivide ja antroponüümidega, on päritolult ebaselge (EKNR: Kulgu).

Väi *Kurk'esuo* ’heinamaa’ < is sm *kurki* ’kurg’, vrd vdj *kurči* ~ *kurki*. Toponüümi täiendosa on mitmuse genitiivis nagu ee *Kurgema* puhul (EKNR: Kurgema). *Куркесоо* on Kuresooks (*журавлиное болото*) tõlkinud ka Jemeljanov (2011: 335).

Väi *Kärnäiset* : *Kärnäisten* ’heinamaa’ < lisanimi *Kärnäinen* < isikunimi *Kärnä* < *kärnä*. Lisanimi võib lähtuda ka otse adjektiivist *kärnäinen*. Soome-ugri päritolu apellatiivitüvel on lai tähendusväli: is *kärnäkäz* ’kärnane’ (nimisõna pole registreeritud), sm *kärnä* ’krobeline puukoor; kärn, lööve; (puu)korp; koorik; jääkirme; jäätunud maa’, *kärnäinen* ’kärnane; praguline, konarlik’ (SMS), vdj *kärnä* ~ *čärnä* ’kärn’, vrd ka ee *kärn* ’koorik, korp; nahahaigus’ (EES: 208; SMS). Kõigi nende tähenduste ühisosaks on ’krobeline pind’. Saarkülas registreeriti XVII sajandi alguses Iwanko

Feodorof Kärnyineni nimeline peremees kahe pojaga (NPK: 206). Selle nime võib seostada ehk nimesaanu kärnase või krobelise nahaga (Ernits 2016: 90–92). Kõne alla võiks tulla ka rootsi keskaegne isikunimi *Kärnä* ~ *Kärne*, vrd sm perekonnanimi *Kärnä* ja krj *Kärnäinen* (SSN: 452).[2] *Kärn*-tüvi esineb ka loodusnimedes, nt ee *Kärnjärv* ja sm *Kärnänkoski* (EKNR; SPK).

Väi *Laarikka* 'heinamaa' < eesnimi *Lari* ~ *Larikka* ~ *Laarikka* < *Laurentius* või vn *Иларион*, *Ларион*, *Ларисса* (SPK: Larinsaari, Larsmo; SRL: 305). Näiteks karjalastega seonduv *Larikka*-nimeline heinamaa on tuntud ka Põhja-Pohjanmaal (Nissilä 1948: 229). Eesti-Ingeri kohanimesedelile on kantud lause *Laarikkaa mäntii* 'mindi Laarikkasse [heinale?]'.

Kal **Laaskeeniittü* ~ *Laaskenniittü* 'heinamaa' < ? is *Laassee* : **Laaskeen* (< *Laasseen*) < vn *Власий* või *Евласий* (SRL: 266). On teada ka Kal *Laaskeniitün metsä*. Antroponüüm *Laasse* koos lähtekujuga *Власий* leidub ka IMSis.

Laherma 'heinamaa' < sm *laherma* 'väike laht; lahte meenutav maastikuobjekt', nt Kal *pien laherma oli sellast maata ja siin kasvo toisellaine roho* 'väike *laherma* oli lahte meenutav [tükk] sellist maad ja siin kasvas teistsugune rohi' (SMS), vrd krj *laherma* 'väike laht'.

(Kul) *Lartun niittü* < isikunimi *Larttu*, vrd vdj *Larttu ämmää laulu* 'Larttu eide laul' (Ariste 1986: 11).

Van **Lomu* 'mahajäetud koht Haavikko küla lähedal, kust niideti heina' < is *lomu* 'murtud oksad, risu' < vn *лом* 'murd, murtud tükid, puru', nt *бурелом* 'tormimurd'. Nissilä (1975: 37) andmeil tähendab *lomu* Soome-Karjalas kivist pinda. Siiski on Aunuse-Karjala *Lomu* ~ *Lomuniittü* seostatud karjala sõnaga *lomu* 'koli, prügi' (Mamontova 1994: 118). Viimane tähistab ka küttepuud ja kaigast (KKS). Põder (2019: 46, 146) on toponüümi kirjutanud venepäraselt mitmusliku sõnana *Ломы*.

Väi *Matalat* : *Madaloin* 'heinamaa' ~ *Mataloin niittü* < is *mataala*, vdj sm *matala* 'madal; madalik'. Mägistel on mõlemad kirjapanekud talletatud mitmuse nimetavas, kuid Jemeljanovil (2011: 334) ainsuse nimetavas, nimelt *Матала*, mille tähenduseks annab ta 'madal vesi; madalvee ala', väites, et Ivan Groznõi ajal (s.o XVI sajandil) seda heinamaad polnud – seal kohas asunud hoopis Rosona jõe suue.

Srk *Matoniittü* 'heinamaa' < is sm *mato* 'madu; uss; tõuk'.

---

[2] Ernits (2016: 92) nimetab nimeomaniku elukohaks ekslikult Väiküla, õige on Saarküla (lk 90).

(Kul) *Muntiruha* ’heinamaa’ < ? *Munti* + *ruha* (vt *Ruhan niittü*). Ehk seostub liitsõnalise toponüümi esipool skandinaaviapärase isikunime lõpuosaga *-munder* (< muinasskandinaavia *-mundr* ’kaitse’), nagu on oletatud soome külanimes *Muntee* (1559 *Veramundeby*, 1686 *Munde* < isand Vermunti nimi) (SPK: Muntee). Ühe retsensendi teatel esineb Eestis mitmes kohas *Mundi*-nimelisi talusid (Krl, Rak, Vas). Teine retsensentidest soovitas kohanime võrrelda aunusekarjala sõnaga *muntit* ’(halvustavalt rõivaste kohta:) hilbud, kaltsud’.

(Kul) *Mutalan niitüt*, vt *Mutalan pellot*.

Väi *Muuraispes's'* : *Muuraispes's'in* ~ Väi *Muuraspesät* : *Muuraspessiin* ’heinamaa’ < is *muurahain* : *muurahaizen* + *pezä* ’pesa’, vrd sm *muurahainen* ’sipelgas’ + *pesä* ’pesa’ (*muurahaispesä*), ent vdj *sippeligaz* ~ *siplikaz* ’sipelgas’ (*sippelikkaa pesä* ~ *sipplikkaa pesä*). Esimene nimekuju on kuuldud ühelt isuri keelt viletsasti rääkivalt noorelt, kuid genitiivi järgi on näha, et tegelikult on toponüüm mitmuse omastavas käändes. Mitmuslik on ka teine nimekuju, samuti on vene mitmusetunnusega *-u* ka Jemeljanovi (2011: 334) esitatud *Муурасnессu* ja selle tõlge. Huvitav on märkida, et kõigis nimekujudes on kadunud häälikuühend *ha*. Uuritavat kohanime kasutati väliskohakäändes, nimelt *Muuraspessiill*^{ä}.

Srk *Mäenaluz* ’heinamaa’ < is *mäki* : *mäen* ’mägi’ + is vdj *aluz* ’alus, -alune’, vrd is *mäenaluz*, vdj *aluz* ’-alune jt’, nt is *Kurenmäen aluz* ’väike põld Kolkkapää külas’ (IMS). Seevastu vdj *mäči* : *mä*(*j*)*ee*. Osis *-aluz* esineb ka vadja toponüümides *Čülänaluz* ’org Ičäpäiväst Kabrio poole’ ja *Marfaa risii aluz* ’koht Mati lähedal metsas, kus hundid murdsid tüdruku, kelle mälestuseks oli varem rist seisnud’ (vt Ernits 2020: 204).

Mäkkiin tauks^{e}*t* : *tauksiin* ~ Väi *Mäkkiin taus* : *tauksen* ’heinamaa’< is *mäet* : *mäkkiin* ’mäed : mägede’ + is *tauz* : *taukset* ’tagune : tagused’, vrd is *korvan taukset* ’kõrvatagused; nõlgtõbi’, vdj *taguz* ’-tagune’. Jemeljanovi (2011: 334) nimekuju *Мяккинтауc* ’Mäetagune’ lõpuosa on samuti ainsuses, kuid algusosad on mitmuses.

Väi *Mättlikk*^{u} ~ *Mättälikk*^{u} ’heinamaa’ < is **mättälikko* ’mätlik; ebatasane’. Võimalik, et see üldsõna on jäänud talletamata, kuid ta esinemus poleks üllatuslik, vrd vdj *mättälikko* ~ *mättäzikko* ’mätlik; mätastik’, *Mättelikoo sargad* ’põllumaa Liivčülä lähedal’ (Ernits 2020: 198); sm *mättäilikkö* ’samblane ala’ (SMSA); ee (Lüg, Jõh, Vai) *mätlik* ’mätastega (maa)’ (EMS VI: 355), Vai *Mätliku* ’heinamaa; talu’.

Kal *Mätäsillan niittü* < is sm vdj *mätä* 'mäda; pehkinud' + is sm vdj *silta* 'sild'. Toponüümi **Mätäsilta* pole talletatud. Vrd ka Kal *Mätäsillan metsä*.

Väi *Nagr^{i}zmaa* ~ *Nagrizmaa* 'heinamaa' < is vdj *nagriz* 'naeris' (vrd sm *nauris*) + *maa*. Liitsõna tähendab naeripõldu nagu sm *naurismaa* 'naeripõld, naerimaa'. *Nagrizmaa* nime kandis isuritel ka üks Loa küla heinamaid Soikkola poolsaarel (IMS). Tõenäoliselt on mõlemal juhul tegu endise naeripõlluga, mida hiljem kasutati heinamaana. Kohanimesedelil on lausenäiteks toodud *Nagr^{i}zmaall^{a} mäntii lüömää* 'Nagrizmaale mindi heina niitma (= lööma)'.

Kul *Niitünpää* 'heinamaa' < is sm vdj *niittü* 'niit, heinamaa' + is sm vdj *pää* 'pea; ots', vrd sm *pää* 'järve, neeme, saare jne ots' (Krjukov 2012: 301).

Van **Omasannikko* 'heinamaa', *Омасаннико* (Põder 2019: 147) < is sm *oma* 'oma' + is *sannikko*; vt *Sannikko*.

Väi **Paašana* ~ *Paašnoi* ~ *Pašan^{a}* 'heinamaa' < ? isikunimi *Pašana* + vähendusliide *-oi*, vrd vn perekonnanimi *Башанов*, mis lähtub eesnimekujust *Пашанья*; viimane on mehenimede *Павел*, *Пахом* jt lühendnimi (ka: *Пашеня* ~ *Пашиня*; PF; SRL: 340). Jemeljanovi (2011: 334) arvates tulenevat *Паашана* isurikeelsest taimenimest *паашана*, mida olevat tuntud ka nimetuse *гярбячч* all. Paraku ei õnnestunud mainitud apellatiivide **paašana* ja **gärbäč* kohta kirjasõnast tuge leida. Ehk on uuritav kohanimi seotud vene sõnaga (*пашенный* : *пашенная* : *пашенное* 'künnimaa-' (< *пашня*); SRN XXV: 305). Sel juhul võiks toponüüm osutada heinamaa varasemale kasutusele põlluna.

Väi *Pad'd'iniittü* < mehenimi *Paddei*, vrd vn *Паддей* (Golikov 1843: 198) või vähetuntud isikunime *Лампад* tuletis *Падя* või *Ипатий* jt lühend *Патя* (SRL: 123, 138–139, 337, 339). Paraku pole käepärast andmeid, kas *Паддей* on *Фаддей* teisendeid.

Väi *Patrinkaat'eet* 'heinamaa; põld', vt ptk 2.

(Kal, Väi) *Perkivon niitüt* ~ Väi *Perkkivo* ~ (Kul, Han) *Perkkivon niitüt* 'heinamaad Naroova vallas' < **perkivo*, vrd krj *pergivö*, sm *perkiö* 'kõrvalisse kanti rajatud uudispõld või heinamaa' (vt SPK: Perkkiö, Pirkkiö, Rantaperkiö). Ka Jemeljanovi (2011: 334) teatel oli *Перкиво* uudismaa, s.o põõsastest puhastatud koht. *Perkkivo* ~ *Perkivo* on terminnimi ja näitab, et esialgu oli tegu uudismaaga, kus tehti heina, kuid hiljem on see muutunud taas looduslikuks, vrd is (Rosona) *Perkivon kangas* 'nõmm'.

Mägiste kohanimesedelil on näitelause (Väi) *Perkivos on kaks sarkaa, tarviz lüüvvä maaha* ’Perkivos on kaks siilu, tarvis maha niita (= lüüa)’.

Väi *Pitk*[ä] *oja* ’heinamaa’ < is sm *pitkä* ’pikk’ (seevastu vdj *piččä*). Jemeljanovil (2011: 334) on kohanimi kirjas kujul *Питки-оя* ’pikk oja’, mis viitab samuti atribuudi teise silbi reduktsioonile. Mägiste sedelkartoteegi näitelause *Pitkää ojjaa mäntii lüömää* ’Pikkojale mindi heina niitma’ osutab, et liigisõna kasutati sisekohakäändes.

Väi *Potkioja* ’heinamaa’ < mehenimi *Potkoi* < vn *Потка* ~ *Потьк*а < *Потамий* või *Поман* + *oja* ’oja, kraav’. Sama päritolu on Karjala maakitsuse *Potkela* (KK: 359). Nimedes võib reeglipärase vähendusliite *-oi* või *-o* asemel esineda ka ainult *-i*, nt lehmanimi *Val'likki* (Mägiste 1925: 97). Teisalt võib tulla kõne alla is *potka* ’looma säär või sääreluu’ või mõni muu samatüveline tuletis, vrd is sm *potkia* ’jalaga lüüa, peksta’.

(Kul) *Rahikke* ~ (Kul) *Rahiken niittü* ’heinamaa’, vt *Rahiken pelto.*

(Kul) *Rantniittü* < is sm vdj *ranta* ’rand’. Liitsõnalises toponüümis on täiendosa lõpukaoline.

(Kul) *Rautsannikko* ’heinamaa’ < is sm vdj *rauta* ’raud’ + *sannikko*; vt *Sannikko*. Vrd is *Rautsoo* ’mingi väike soo’ (IMS: 468).

Väi *Rito* : *Rion* ’soo; heinamaa’ on ilmselt sama päritolu kui sm *Ritoniemi* < *rito* : *rion* ’risuhunnik; oksahunnik; kalade kudemispaigaks vette asetatud raod’, ee *ridu* : *ridu* ’risu’. Näitelause kohanimesedelilt kõlab: *ensimäine niittü on Rito, Rios lüüvää heinää* ’esimene heinamaa on Rito, Ritos niidetakse heina’. Sm *Ritalahti* ~ *Ritolahti* seostatakse üldsõnaga *rita* ’lõks, püünis’. Sm *ritohauta* ’hundiauk’ võis ehk püünisena tähendada algselt okstega kaetud auku (Wiedemann 1973 [1893]: 953; SPK: rito; KK: 388; SMSA: ritohauta). Ee *Reo* ja *Reola* näikse olevat teist algupära (EKNR). Jemeljanov (2011: 335) on *Рито* variandina esitanud *Риулинна* (vrd is *linna* ’linn’) ja oletanud lähtesõna *riukk* ’riugas’. Selline lekseem sõnaraamatuis puudub ja ta ei sobikski *Rito* lähtesõnaks.

(Han) *Ruhan niittü* < krj sm *ruha* ’räms, praht; hunnik; parvis jt’ (vt SPK: Ruha, Ruhade), *ruhka* : *ruhan* ’prügi, praht; heinapebred’ (SMSA), vrd is *ruho* ’vana kõlbmatu’, mis on ilmselt sama päritolu. Vt ka *Muntiruha*.

Väi *Rüömäniittü* < sm *ryömä* ’kobakas; jõhkard; nire, ojake; vesine (madal) nõgu’ (SMSA), vrd krj *ryömä*, mille tähendus viitab kaudselt porile (KKS: ryömä, rönä). Seega peaks kõrvutamisel soome lekseem maastikusõnana sobima.

Saarensuonniittü < is sm vdj *saari* ’saar’ + is sm *suo* ’soo’.

Väi *Saarukaiset* : *Saarukaisiin* ’heinamaa’ < is *saarukkain*, sm *saarukkainen* ’saareke, pisisaar’.

Han Väi *Sannikko* ~ *Sannikon niitüt*, vrd is *sannikko* ’koht, kus kasvab sõnajalgu’, sm *sannikko* ’liivik’, vdj *sannikko* ’raba (maastikuelement)’, vrd ee (Jõh) *sannik* ’vesine sooheinamaa’ (VMS II: 385). Sõna on talletatud samuti XV sajandil eraldunud vadja keele kreevini murdest taastatud kujul **sannikk* ~ **sannikko* ’soo’ (Winkler 1997: 327). Eesti vadja-isuri mõjualalt on teada Jõh *Sanniku* (heinamaa, mets, soo) ja Lüg *Sanniku* (heinamaa, jõgi). Saaremaal asuvad Sanniku ja Sanniku-Ure talu (Kallasmaa 1996: 368). Kohalikke olusid tundmata (kas niiske või kuiv) pole võimalik teha kindlaks, kas heinamaanimi on isuri või soome päritolu. Vt ka *Omasannikko*, *Rautsannikko*, *Vanasannikko*.

Väi *Savihaut*[a] ’heinamaa; põld’, vt ptk 2.

(Kul) *Sinatin niittü* < ? sm **sinatti* < vn *сенáм* ’senat, kohtuorgan Venemaal’. Oletatav lähtesõna on ehk tekkinud seetõttu, et vene keeles rõhuta *e* hääldub ligikaudse *i*-na. Nii näikse olevat tekkinud ka kunagine ee *sinat* ’senat’ (Wiedemann 1973 [1893]: 1048).

Srk *Sittur* ~ *Sitturi* ’heinamaa’ < is vdj *sitturi* ’sittuja, selline olend, kes palju peeretab ja situb’.

Väi **Strelkka*[*niittü*] (= *Strel’tsan jälet*) < vn *стрелок* : *стрелка* ’laskur; laskja, kütt’. Jemeljanovi (2011: 334) teatel on kohanimi *Strelkka* tulnud sellest, et tsaariajal asus siin vahimajake, jääger, et kaitsta metsa salaküttide eest.

Väi *Strel'tsan jälet* (= **Strelkka*[*niittü*]) < ? **strel'ttsa* : **strel'tsan* < vn *стрелец* : *стрельца* ’strelets (XVI–XVIII sajandi Vene sõjamees; vananenud mõistena sama mis *стрелок*)’ + is sm (Ingeri) *jälki* : *jälet* ’jälg (mitmuse nominatiivis)’ (astmevahelduse kohta vt Laanest 1966: 38; Mägiste 1925: 25), vrd sm (kirjakeeles) *jälki* : *jäljen*, vdj *jälči* : *jäljee* ~ *jällee* jt. Nimetamise motiivi kohta vt *Strelkka*[*niittü*]. Tegu on metafoorse kohanimega.

Kal *Suurhauta* (= *Hauta*) ’heinamaa’ < is sm vdj *suuri* ’suur’ + *hauta*, vt *Hauta*.

Kul *Suurniittü* < is sm vdj *suuri* ’suur’.

(Kul) *Tervhavvan niittü* < is sm *terva* ’tõrv’ (vrd vdj *tõrva*) + *hauta* ’siin: auk’. *Tervahauta* tähendab puutõrva utmiseks maasse kaevatud auku. Seda liitsõna tuleb Soomes jm ette rohketes toponüümides (SPK: -hauta). Kullakülas oli tuntud ka *Tervhavvan oja.*

Kul **Tiirika* [pigem siiski *Tiirikka* : *Tiirikan*] 'kannustik; [küsitluse ajal] heinamaa', vrd sm *Tiirikkala* (talu), ee *Tiirikoja*. Keelejuht on selgitanud: *Tiirikan kantosikko, enne mets, pien niittü* 'Tiirikka kännustik, enne [oli] mets, [nüüd] väike heinamaa'. Uuritav kohanimi on liigisõnata. Näitelause osutab ilmekalt objekti funktsiooni muutustele. Eriti perspektiivne pole toponüümi seostamine apellatiiviga sm *tiirikkä* 'ketas; võti [muukraud]' (SPK: Tiirinselkä, Tiirismaa; SMSA: tiirikkä). Pigem on kohanimi lähtunud soome isikunimest *Tiirikka* (vrd sks *Didrik*, *Diedrik*, *Dirck*), nagu on selgitatud ee *Tiirikoja* puhul (EKNR).

Väi **Ukonsuo* 'heinamaa' < is *ukko* 'vanamees; äike', vrd ka sm *ukko* 'vana mees; taat; jumalus Uku', vdj *ukko* ~ *ukku* 'vanamees; pikselöök' + is sm *suo* 'soo'. Vaivara kihelkonnas esineb *Ukkuoja* (EKNR: Uku). Välistatud pole ka tuletamine isikunimest, vrd ee *Uku* (1583 *Hukoby*). Ilmselt sama nime kajastab geograafilisel kaardil vigane *Укомсо*, mis tähistab mahajäetud kohta Narva jõe paremal kaldal (vt JZL: 30).

(Kul) *Umpapajan niittü* ~ *Umpiapajan niittü* < is sm vdj *umpi* 'umbne, umb-' + *apaja* (vt ptk 2), vrd vdj *umpiapaja* 'umbabajas, kinnikasvanud abajas', mis vihjab ka Kullaküla kohanime liittäiendosa tähendusele 'umbabajas'.

Van **Vanasannikko* 'heinamaa', *Ванасаннико* (Põder 2019: 116), vt *Sannikko*.

Srk *Vitsur*[i] 'heinamaa' < *vitsuri* 'vitsaga peksja?; vitstest punuja?' < *vitsa*, is sm vdj *vittsa* 'vits'. Liitega *-uri* lähtesõna täpsem tähendus jääb praegu selgitamata.

V a h e k o k k u v õ t e. Heinamaadega on seotud 66 kohanime. Nende seas on 41 primaarset toponüümi, millest üheksa põhinevad isikunimel (*Fil'kkan niittü*, *Frolkan niittü*, ?*Kulka*, *Laarikka*, *Laaskeeniittü*, *Lartun niittü*, ?*Paašana* ~ *Paašnoi* ~ *Pašana*, *Pad'd'iniittü*, *Tiirika*) ning viis seonduvad isiku apellatiivse nimetusega (*Kärnäiset*, *Sitturi*, *Strelkka, Strel'tsan jälet*, *Vitsuri*), viis asendiga (*Mäenaluz*, *Mäkkiin taukset*, *Niitünpää*, *Rantniittü*, ?*Saarukaiset*), kolmteist heinamaa omaduste ja seal kasvavate taimedega (*Hauta*, *Kaakali*, *Kromppi*, *Laherma*, *Lomu*, *Matalat*, *Mättälikku*, *Rito*, *Ruhan niittü*, *Rüömäniittü*, *Sannikko*, *Suurhauta*, *Suurniittü*), kaks heinamaal elavate loomade ja nende elukohaga (*Matoniittü*, *Muuraspesät*), üks endise kasutusalaga (*Nagrizmaa*) ning kaks rajatistega (*Koppeli*, *Tervhavvan niittü*). Semantilise liigituseta jäävad *Jonniku*

heinamaa ja *Sinatin niittü.* Kohanime *Kaukolan niittü* puhul pole selge, kas see lähtub isikunimest või maatüki kujust. Metafoorsed toponüümid on *Patrinkaat'eet* ja *Strel'tsan jälet.*

Heinamaanimede hulgas on ohtrasti determinandita nimesid, sh *Apasuun mäen alus*, *Hauta*, *Kaakali*, *Koivikko*, *Koppeli*, *Kromppi*, *Kulka*, *Kärnäiset*, *Laarikka*, *Laherma*, *Lomu*, *Matalat*, *Muuraspesät*, *Mäenaluz*, *Mäkkiin taukset*, *Mättlikku ~ Mättälikku*, *Paašana ~ Paašnoi ~ Pašana*, *Patrinkaat'eet*, *Perkkivo ~ Perkivo*, *Rahikke*, *Rito*, *Saarukaiset*, *Sannikko*, *Savihauta*, *Sitturi*, *Strelkka*, *Strel'tsan jälet*, *Suurhauta*, *Tiirikka*, *Vitsuri*. Omapärane on *Niitünpää* just heinamaa nimena, sest is sm *pää* tähendab otsa või lõppu. Mõned niite tähistavad terminnimed ei märgi sõnavaraliselt heinamaad, vaid teisi loodus- või kultuurmaastiku objekte (*Koivikko*, *Perkkivo*, *Sannikko*).

Rohkesti on samuti sekundaarnimesid: *Apasuun mäen alus*, *Bluutkoja*, *Halukonto*, *Haluvesi*, *Haniken niittü*, *Huissuo*, *Kakkarsaari*, *Koivikko*, *Kuivsuo*, *Kurk'esuo*, *Muntiruha*, *Mätäsillan niittü*, *Omasannikko*, *Pitk^{ä}oja*, *Perkivon niitüt*, *Potkioja*, *Rautsannikko*, *Saarensuonniittü*, *Vanasannikko*, *Tiirika*, *Ukonsuo.* Neist tähistavad liigisõna järgi soid *Huissuo*, *Kuivsuo*, *Kurk'esuo*, *Saarensuonniittü* ja *Ukonsuo*, mis näitab, et tegu on sooheinamaadega. Ojade-kraavidega seonduvad *Bluutkoja*, *Pitkäoja* ja *Potkioja*, mis on olnud ilmselt selgeteks orientiirideks.

Kaheosalist täiendosa sisaldavad *Muuraspesät*, *Mäenaluz*, *Mäkkiin taukset*, *Mätäsillan niittü*, *Nagrizmaa*, *Patrinkaat'eet*, *Saarensuonniittü*, *Savihauta*, *Strel'tsan jälet*, *Suurhauta*, *Tervhavvan niittü* ja *Umpapajan niittü*, kolmeosalist aga *Apasuun mäen alus.* Selle lõigu kohanimesid ühendab see, et atribuudiks olev nimeosa on kas liitsõna või endine liitnimi, atribuudis on kaks elementi.

4. Karjamaanimed

Eesti-Ingeri vähestel karjamaanimedel puudub nimeobjekti tähistav liigisõna. Peaaegu kõik toponüümid seostuvad Vanakülaga ja pärinevad ühest allikast (Põder 2019).

Van **Kiss^{a}n niittü*, *Киссын нитью* (Põder 2019: 111) < is sm *kissa* ’kass’ (vrd vdj *katti*, v.a Kukkuzis). Võiks silmas pidada, et ee *Kissa* on tuletatud isikunimest *Kiss ~ Kysse* jt (EKNR). Tegu on kunagise heinamaaga.

Van **Kurensaari* : **Kurensaares* ’hobuste karjamaa’, *Куренсаари* : *Куренсаарес* (Põder 2019: 111, 129) < is i-sm *kurki* : *kuren* ’kurg’ (vrd sm *kurki* : *kurjen*, vdj *kurči* ~ *kurki* : *kurgõõ*) + is sm vdj *saari* ’saar’. Vrd ka is *Kuremmäki* ’mägi Kolkanpääs’ (IMS). Toponüümi kasutati sisekohakäändes. Põdra tekstist selgub, et tegu pole veekogus asuva saarega, vaid Vanakülast teisele poole Rosona jõge jääva maatükiga.

Van **Lauzikk*^{e} ’karjamaa’, *Лаузик* (Põder 2019: 111), vrd ee *lausik* ’lame, tasane’, *lausi* = *lausik* ’lavats’ (Põhja-Viljandimaa) ning krj lausa ’jätkuv; tasane; tõsine’, sm *lausivesi* ’vihma-, lumesulamis- jm pinnavesi’ ja *lauska* ’habras; niiske mets või salu, tavaliselt jõe ääres’ (VMS I: 416; SMSA: lausivesi, lauska). Põder (2019: 127) on jäädvustanud ka toponüümi *Лаузике берег* ’rand, kallas’.

(Kul) *Makaussürjä* ’kõlbmatu maa; karjamaa’, vt ptk 2.

Van **Müssün ojan pääll* ’karjamaa’, *Мыссын оян пяль* (Põder 2019: 111). See lähtub oja- või kraavinimest: Van (*)*Müssün oja* ’karjamaa’ < ? is *müssü* ’lapsemüts; abielunaise peakate, tanu’ (ka: HMS), i-sm *müssü* ’lapsemüts’, krj *myssy* ’abielunaise peakate; juuksekrunn’. Nimepaneku motiiv on hämar. Põder on jäädvustanud toponüümi ühendina. Kirjapaneku täiendosa sisaldab kaht *õ*-d, kuid isuri keeles see häälik puudub. Pole kindel, kas *pääll* ’peal’ kuulub otseselt toponüümi juurde või pärineb sellisest lausest nagu nt *karjatati oja peal*, st ’oja ääres asuval karjamaal’.

Van **Paglnitts*^{a} : *Paglnits*^{a}*s* ’hobuste karjamaa, mis jääb Vanakülast vaadatuna teisele poole Rosona jõge’, *Пагльницы* : *Пагльницысс* (Põder 2019: 111, 129) < **paglnittsa* < is vdj *pagla* ’pael, nöör’ (vrd sm *paula*). Lähtesõna tähendus on teadmata ja nimepaneku motiiv hämar. Sufiks -*nittsa* kohta vt *Vihnitsan nurkk*^{a} (ptk 2). Toponüümi kasutati sisekohakäänetes.

Van **Ruokonitts*^{a} ’hobuste karjamaa Vanakülast teisel pool Rosona jõge’, *Руоконицы* (Põder 2019: 129) < **rookonitsa* ’roostik’ < is *rooko* ~ *rooku* ~ *ruuko* ’roog : roo’, sm *ruoko* ’pilliroog; roog’. Sufiks -*nittsa* kohta vt *Vihnitsan nurkk*^{a} (ptk 2).

V a h e k o k k u v õ t e. Karjamaanimesid on talletatud ainult seitse, kuid üks neist (*Makaussürjä*) kuulub nii põllu- kui ka krundinimede rühma. See on ainuke toponüüm, mis viitab kaudselt karjamaale. Primaarsed on *Kissan niittü*, *Lauzikke*, *Paglnittsa* ja *Ruokonittsa*. Kolm viimast on determinandita. Üldsõnu **paglnittsa* ja **rookonitsa* ’roostik’ pole teadaolevalt talletatud. Sekundaarnimesid on kaks: *Kurensaari* ja *Müssün ojan pääll*.

5. Kokkuvõtteks

Kirjutises käsitletakse 93 Eesti-Ingerist pärinevat viljelusnime (tabel 1). Siinkohal ei loendata heinamaanimede all uuesti toponüüme *Mutala*, *Patrinkaat'eet*, *Rahikka* ja *Savihauta* ning karjamaanimede all kohanime *Makaussürjä*, mida on lähemalt käsitletud põllu- ja krundinimede rühmas. Kogumis leidub 66 primaar- ja 27 sekundaarnime, mis moodustavad koguarvust vastavalt 71% ja 29%. Kõige rohkem on heinamaanimesid, nimelt kaks kolmandikku uuritavatest toponüümidest. Neist peaaegu pooled on sekundaarnimed. Karjamaanimesid, mis pärinesid üksnes ühe Vanaküla elaniku mälubaasist, on teada ülinapilt. Mõlema viljelusnimeliigi puhul on liiginime vaheldumine seotud maakasutuse muutusega aegade vältel, kusjuures liigisõna pole alati muutust kaasa teinud. Üks retsensente on täiendanud, et karjamaanimede vähesuse põhjuseks võis olla tõik, et varem karjatati Ingerimaal lehmi ümberkaudsetes metsades ja mujal karjatamiseks vähegi sobivates paikades ning eraldi karjamaid enamasti polnudki.

Tabel 1. Eesti-Ingeri primaarsete ning sekundaarsete loodus- ja viljelusnimede arv

Kohanimeliik	**Primaarsed**	**Sekundaarsed**	**Kokku**
Põllu- ja krundinimed	21	4	25
Heinamaanimed	41	21	62
Karjamaanimed	4	2	6
Kokku	66	27	93

Artiklis uuriti Eesti-Ingeri primaarsete viljelusnimede atribuutide algtähendusi rühmade kaupa (tabel 2). Selgus, et nende täiendosad tulenevad 1) isikust, enamasti eesnimest, harva perekonnanimest või ametist, 2) nimeobjekti asendist, 3) selle omadustest, 4) taime- või loomanimest, 5) rajatisest (kalmistu, sild jt) ning 6) objekti seosest varasema kasutusalaga. Terminnimesid on nende seas vaid üks (*Perkkivo ~ Perkivo*). Eristati suhteliselt kindla, ebakindla ja läbipaistmatu etümoloogiaga nimesid. Enamasti on kohanimede päritolu raske üheselt kindlaks teha, sest ühel või teisel määral jääb ebaselgeks, kas atribuut seondub isikunimega või eri tähendust evivate apellatiividega. Seepärast tuleks näiliselt täpsete arvude taga näha mõneti hägusamat pilti.

Tabel 2. Eesti-Ingeri primaarsete viljelusnimede jagunemine atribuutide tähendusrühmiti[3]

Tähendus-rühm	Põllu- ja krundinimed	Heinamaa-nimed	Karjamaa-nimed	Kokku	%
Isik	4	12 + 2	0 + 1	16 + 3	28,8
Asend	4	4 + 1	–	8 + 1	13,7
Omadus	8	13	2	23	34,9
Loom ja taim	4	2	–	6	9,1
Rajatis	–	2	–	2	3,0
Otstarve	1	1	1	3	4,5
Terminnimi	–	1	–	1	1,5
Ebaselge	–	3	–	3	4,5
Kokku	21	38 + 3	3 + 1	62 + 4	100,0

Primaarsete viljelusnimede täiendosa tähistab laias laastus kas viljeldava maa-ala omadusi või seondub mõne isikuga. Kolmandale kohale jäävad asendist johtuvad viljelusnimed. Ülejäänud semantilisi välju puudutavaid toponüüme on üsna vähe, maksimaalselt 15 (22,7%). Kolme kohanime etümoloogia jäi ebaselgeks. Seega olid nimeobjekti omadustega ja isikutega seotud kaks kolmandikku viljelusnimedest. Selgus, et isikust lähtus kuni 14 heinamaanime, mis moodustas seda liiki toponüümidest kolmandiku (34,1%), ning kõigest neli põllu-, krundi- ja karjamaanime (neist 16%).

Eesti-Ingeri viljelusnimede atribuutidel on sõnavaraliselt rohkem ühist Soome ja Karjala kannase kohanimede omadega ja suhteliselt vähe kokkulangevusi vadja toponüümidega. See vihjab tõigale, et vähemalt mikrotoponüümias avaldub vadja substraat nõrgalt.

Lühendid

Han = Hanikke; i-sm = ingerisoome; Kal = Kallivieri; Kul = Kullankülä; Srk = Saarkülä; Van = Vanaküla; Väi = Väikülä

[3] Üksikult seisev või plussmärgi ees asuv arv näitab enam-vähem kindla, plussmärgi järel aga ebakindla etümoloogiaga sõnade arvu.

Kirjandus

Ariste, Paul 1962. Teiste läänemere keelte elemente Vaivara murrakuis. – Emakeele Seltsi aastaraamat 8. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Ariste, Paul 1965. *Vadja* kohanimedes. – Slaavi-läänemeresoome suhete ajaloost. Artiklite kogumik. Toim. Harri Moora, Lembit Jaanits. Tallinn: Eesti Raamat, 91–106.

Ariste, Paul 1986. Vadja rahvalaulud ja nende keel. (= Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 22.) Tallinn: Valgus.

Dmitrijev 2016 = А. В. Дмитриев 2016. Топонимия Ивангородского лена 1580-х годов. Материал для историко-топонимического словаря Ингерманландии. – Linguistica Uralica 4, 247–265. http://dx.doi.org/10.3176/lu.2016.4.02

EES = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2012. Eesti etümoloogiasõnaraamat. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. http://www.eki.ee/dict/ety/.

EKNR = Marja Kallasmaa, Evar Saar, Peeter Päll, Marje Joalaid, Arvis Kiristaja, Enn Ernits, Mariko Faster, Fred Puss, Tiina Laansalu, Marit Alas, Valdek Pall, Marianne Blomqvist, Marge Kuslap, Anželika Šteingolde, Karl Pajusalu, Urmas Sutrop 2016. Eesti kohanimeraamat. Toim. Peeter Päll, Marja Kallasmaa. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. https://www.eki.ee/dict/knr/.

EMS II = Eesti murrete sõnaraamat 2_8. *kabjalagin – kandervärk*, 1998. Koost. Anu Haak, Evi Juhkam jt. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

EMS VI = Eesti murrete sõnaraamat 6_{27}. *muskama – mütsakas*, 2016. Toim. Mari-Liis Kalvik, Mari Kendla, Tiina Laansalu. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

Ernits, Enn 2016. Eesti-Ingeri isikunimedest XV–XVII sajandil. – Õdagumeresuumlaisi nimeq. Läänemeresoomlaste nimed. Names of Finnic People. Toim. Jüvä Sullõv. (= Võro Instituudi toimõndusõq. Publications of Võro Institute 30.) Võro: Võro Instituut, 82–102.

Ernits, Enn 2020. Vadja loodus- ja viljelusnimedest. – Nimede kiiluvees: pühendusteos Marja Kallasmaale 70. sünnipäevaks. Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri 11 (1). Külalistoim. Mariko Faster, Peeter Päll. [Tartu:] Tartu Ülikooli Kirjastus, 163–211. https://doi.org/10.12697/jeful.2020.11.1.08

Ernits, Villem 1925. Eesti-Ingeri Eesti-Soome kultuursünteesi katselavana. – Üliõpilasleht 6. Hõimunumber, 128–130.

Golikov 1843 = И. И. Голиков 1843. Деяния Петра Великого, мудрого преобразителя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам 15. Издание 2-е. Москва.

HMS = Isuri keele Hevaha murde sõnastik, 1997. Ainestiku kogunud ja käsikirja koostanud Arvo Laanest. Tallinn: Eesti Keele Instituut.

IMS = R. E. Nirvi 1971. Inkeroismurteiden sanakirja. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVIII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

ITS = Историческая типология славянских языков. Фонетика, словообразование, лексика и фразеология, 1986. Под редакцией А. С. Мельничука. Киев: Наукова Думка.

Jemeljanov 2011 = Б. К. Емельянов (Йыги) 2011. Пласты истории села Венкуль, сиречь Наровского, с незапамятных времен по настоящее время. Санкт-Петербург: Реноме.

JZL = Юго-Запад Ленинградской области, 1998. Топографическая карта, масштаб 1: 100 000. Редактор Д. Иванов. Санкт-Петербург.

Kallasmaa, Marja 1996. Saaremaa kohanimed 1. [Tallinn:] Eesti Keele Instituut.

Kallasmaa, Marja 2010. Hiiumaa kohanimed. Toim. Eevi Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

KK = Saulo Kepsu 2018. Kannaksen kylät. (= Kotimaisten kielten keskuksen verkkojulkaisuja 54.) Helsinki: Kotimaisten kielten keskus. http://scripta.kotus.fi/www/verkkojulkaisut/julk54/Kannaksen_kylat.pdf (02.03.2020).

KKS = Karjalan kielen sanakirja. Toim. Marja Torikka. https://kaino.kotus.fi/cgi-bin/kks/karjala.cgi (20.02.2021).

Krjukov 2012 = А. В. Крюков 2012. Соматическая лексика в финской географической терминологии и топонимии Ингерманландии. – Acta Linguistica Petropolitana. Труды Института лингвистических исследований 8_1. Ответственный редактор Н. Н. Казанский. Санкт-Петербург: Наука, 289–329.

Laanest 1966 = Арво Лаанест 1966. Ижорские диалекты. Лингвогеографическое исследование. Таллин: Академия наук Эстонской ССР.

Mamontova 1994 = Н. Н. Мамонтова 1994. Топонимия Олонецкого края. – С. И. Кочкуркина, Н. В. Куспак, В. Г. Платонов. Древний Олонец. Под редакцией С. И. Кочкуркиной. Петрозаводск: Институт языка, литературы и истории Карельского научного центра РАН, 111–129.

Mullonen 2002 = И. И. Муллонен 2002. Топонимия Присвирья. Проблемы этноязыкового контактирования. Петрозаводск.

Mägiste 1922 = J. Mg. 1922. Reisust Eesti-Ingeris. – Eesti Keel 5–6, 156–164.

Mägiste, Julius 1925. Rosona (Eesti Ingeri) murde pääjooned. (= Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli toimetused. Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B. Humaniora 7.) Tartu: [Tartu Ülikool].

Nadeždin = Н. И. Надеждин. О чем рассказывают микротопонимы. http://www.microanswers.ru/article/o-chm-rasskazivajut-mikrotoponimi.html (19.02.2021).

Nissilä, Viljo 1948. Pohjois-Pohjanmaan karjalaista nimistöä. – Virittäjä 4, 215–243.

Nissilä, Viljo 1975. Suomen Karjalan nimistö. (= Karjalaisen Kulttuurin Edistämissäätiön julkaisuja.) Joensuu.

NPK = Новгородские писцовые книги 4. Переписные оброчные книги Шелонской пятины 1886. Санкт-Петербург: Археографическая комиссия.

PF = Происхождение фамилий. http://familyface.net/people/name.php?letter=%CF (27.12.2020).

Pilli 2009 = В. А. Пилли 2009. [Без заглавия.] – Топонимика Кингисеппского района. Электронное дополняемое издание. Составитель: В. В. Демина. Кингисепп, 13–32. http://libr-kingisepp.narod.ru/toponimika.pdf (06.05.2021).

Põder 2019 = Николай Дмитриевич Пыдер 2019. Родился я в Эстонской Ингерманландии. Составитель: В. А. Пилли. Санкт-Петербург: Гйоль.

Päll, Peeter 2020. Eesti kohanimed. – Eesti murded ja kohanimed. 3., kohendatud ja täiendatud trükk. Toim. Karl Pajusalu, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg. Tartu, 231–305.

Saar, Eva 2015. Julius Mägiste Eesti Ingeri läänemeresoome murrete uurijana. – Keel ja Kirjandus 12, 859–868.

Saar, Evar 2009. Võrumaa kohanimed. (= Tartu Ülikooli doktoritöid.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

SES I–II = Soome-eesti suursõnaraamat 1–2, 2003. Koost. Anu Haak, Paul Kokla, Külli Kuusk, Helga Laanpere. Toim. Valdek Pall. Tallinn, Helsingi: Eesti Keele Sihtasutus, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

SMS = Suomen murteiden sanakirja. http://kaino.kotus.fi/sms/.

SMSA = Suomen murteiden sana-arkisto. [Helsinki: Kotimaisten kielten keskus.]

SPK = Suomalainen paikannimikirja, 2007. Päätoim. Sirkka Paikkala. (= Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 146.) Helsinki: Karttakeskus, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

SRL = Н. А. Петровский 1966. Словарь русских личных имен. Около 2600 имен. Москва: Советская Энциклопедия.

SRN XXV = Словарь русских народных говоров 25, 1990. Главный редактор: Ф. П. Сороколетов. Москва, Ленинград: Наука.

SSA I = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja, 1992 (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki.

SSN = Suuri suomalainen nimikirja, [1985]. Helsinki: Suuri suomalainen kirjakerho.

Trubatšov, Toporov 2009 [1962] = О. Н. Трубачев 2009 [1962]. Труды по этимологии. Слово. История. Культура 4. (= Opera etymologica. Звук и смысл.) Москва: Рукописные памятники Древней Руси.

VES I–IV = Vene-eesti sõnaraamat 1–4, 1984–1994. Toim. Helle Leemets, Henn Saari, Rein Kull, Tiiu Erelt, Asta Õim. Tallinn: Valgus.

VKS = Vad'd'aa tšeelee sõna-tširja. Словарь водского языка. Vadja keele sõnaraamat, 2013. 2., täiendatud ja parandatud trükk. 2. trüki toimetanud Silja Grünberg. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

VMS I–II = Väike murdesõnastik 1–2, 1982–1989. Toim. Valdek Pall. Tallinn: Valgus.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893]. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.

Winkler, Eberhard 1997. Krewinisch. Zur Erschließung einer ausgestorbenen ostseefinnischen Sprachform. (= Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 49.) Wiesbaden: Harrassowitz.

Käsikirjalised allikad

EKI 1 = Eesti Keele Instituudi kogu: [Vaivara: EKI 1]. – Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteek. http://heli.eki.ee/kohanimed/index.php?khk=vai&om=eki1 (28.04.2020).

EKI 2 = Eesti Keele Instituudi kogu: [Vaivara: EKI 2]. – Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteek. http://heli.eki.ee/kohanimed/index.php?khk=vai&d_info=a-ü&om=eki2 (28.04.2020).

Estonian-Ingrian cultivation names

ENN ERNITS

The article deals with cultivation names of Estonian Ingria, which was a part of the Republic of Estonia in the 1920s and 1930s. The subject is extracted from the place name collection of the Institute of the Estonian Language, which also stores toponyms collected in 1922 by the linguist Julius Mägiste from the Ingrian Finns and Izhorians. Memories of those born in Estonian Ingria have also given some addition. The study looks at the names of former fields and plots, as well as hayfields and pastures. The main focus is on their origin, allowing the names to be placed in meaning groups according to their attributes. When explaining the etymology, cultivation names are also compared with similar toponymies of neighboring areas (Estonia, Finland, the Karelian isthmus, Voteland). The study also identifies the determinants of place names.

93 Estonian Ingrian cultivation names are considered, including 66 primary and 27 secondary names. Most (2/3) of the names examined are hay field names, almost half of which are secondary names. Very few pasture names are known, collected only from one person. For both types of toponyms it is related to a change in land use over time, though the generic word is not always changed. The same toponym can sometimes refer to hayfields, swamps, forests and fields. Relatively definite, uncertain and opaque etymologies can be distinguished. In most cases, it is difficult to determine the origin of place names unambiguously, because it is often unclear whether the attribute is related to a personal name or to common nouns with a different meaning. Therefore, a somewhat blurred picture should be seen behind the seemingly accurate figures.

It turns out that the attributes of Estonian Ingrian primary cultivation names are based on 1) person, including mostly first name, rarely surname or former owner (28.8 %), 2) location of the name object (13.7 %), 3), its characteristics (34.9 %), 4) the name of a plant or animal (9.1 %), 5) the facility (cemetery, bridge, etc.) (3.0 %) and 6) the connection of the object with the previous land use (4.5 %). There is only one term (*Perkkivo* ~ *Perkivo*) name among them. The attribute of primary cultivation names broadly refers almost equally to the characteristics of the cultivated area or relates to a person. There are quite a few toponyms concerning other semantic fields, together comprising at most 22.7 %. The etymology of three place names remains opaque. Up to 14 hayfield names come from personal names, which makes up 34.1 % of the toponyms of

this kind, compared to only 4 field, plot and pasture names (16 % of them). The attributes of Estonian-Ingrian cultivation names have more in common with those of Finnish and Karelian place names and relatively few coincidences with Votic toponyms. This suggests that, at least in microtoponymy, the Votic substrate is weakly expressed.

Keywords: cultivation names, toponymy, etymology, Izhorian (Ingrian) language, Finnish language, Votic language, Estonian Ingria

Enn Ernits
enn.ernits@emu.ee

Emakeele Seltsi aastaraamat 66 (2020), 91–123
http://dx.doi.org/10.3176/esa66.04

KUUE (INTER)SUBJEKTIIVSUSPARTIKLI KASUTUS EESTI KEELE REGISTRITES

TIIT HENNOSTE, HELLE METSLANG,
KÜLLI HABICHT, KÜLLI PRILLOP

Annotatsioon. Artiklis analüüsime partiklite *vist*, *ilmselt*, *tegelikult*, *õnneks*, *kahjuks* ja *paraku* kasutust suulises suhtluses, ilukirjanduslikus proosas, ajakirjanduses, teaduses, netivestlustes ja -kommentaarides. Uurime partiklite funktsioone, kasutussagedust eri registrites ja selle seost registrite ja konsituatiivsete teguritega. Materjal pärineb Keeleveebi, suulise keele ja netivestluste korpustest. Kirjeldavat statistikat kombineerime partiklite kvalitatiivse semantika ja pragmaatika analüüsiga. Analüüs näitab, et a) ainult *vist* ja *tegelikult* sobivad varem esitatud partiklite registrilise sageduse mustriga, ülejäänud partiklite sagedused varieeruvad vähe ega sobi mustrisse ning b) ainult partikli *vist* sageduste seletamiseks sobivad põhiosas varem välja toodud konsituatiivsed tegurid. Ülejäänud partiklite sageduse registrilise varieerumise seletamiseks lisasime uusi tegureid ja näitasime, et need mõjuvad ainult teatud partiklite puhul ja/või teatud registrites.

Võtmesõnad: eesti keel, korpuspragmaatika, partiklid, (inter)subjektiivsus, registrid, varieerumine

1. Sissejuhatus

Partiklid on rühm muutumatuid sõnu, millega kõneleja või kirjutaja väljendab teksti sisu ja suhtlussituatsiooniga seostuvaid suhtumisi, hinnanguid ja seoseid. Siinse artikli teemaks on kuue partikli kasutus eesti keele eri registrites.[1] Valisime eesti keele korpuste põhjal (Kaalep, Muischnek 2002; ENC19) kolm kõige sagedasemat episteemilist ehk tõenäosuspartiklit: *vist*, *ilmselt* ja *tegelikult*, ning kolm hinnangu-hoiakupartiklit: *õnneks*, *kahjuks* ja *paraku.* Vaadeldavate partiklite valikul arvestasime uuritava

[1] Artikli valmimist on toetanud Euroopa regionaalarengu fond (Eesti-uuringute Tippkeskus) ja Eesti Teadusagentuur (projekt PRG341 „Pragmaatika grammatika kohal: subjektiivsus ja intersubjektiivsus eesti keele registrites ja tekstiliikides“).

sõna ühemõttelisust episteemilise või hoiakupartiklina, piisavat esindatust korpustes ja kasutussageduste erinevust tekstiliikides.

Meie uurimisküsimused on: 1) milline on partiklite kasutussagedus eri registrites, 2) kas partiklite kasutussagedusel on süsteemne seos registritega ning 3) millised konsituatiivsed tegurid on kasutussagedusega seotud?

Uuritavateks registriteks on suuline institutsionaalne suhtlus ja argivestlus, ilukirjanduslik proosa, ajakirjandus, teadus ning argine netivestlus ja netikommentaarid.

2. Taust

Subjektiivsust käsitatakse kui kõneleja või kirjutaja hoiakute, arvamuste ja veendumuste väljendumist tekstis, intersubjektiivsust aga kui tekstis väljenduvat kuulaja või lugeja arvestamist ja kaasamist. Nende kahe lähenemisviisi vahel on kattuvusi, üleminekualasid ja eri tõlgendusvõimalusi, mistõttu käsitleme neid siinses uurimuses koos (inter)subjektiivsusena (vt nt Traugott 2003; Nuyts 2012; Valdmets, Habicht 2013; Narrog 2017). Uuringu taustana on olulised kaks suunda, milles partikleid käsitletakse erinevalt: (inter)subjektiivsuse ja registrite uuringud. Ühelt poolt uuritakse neis partiklite kasutussagedusi, teiselt poolt sagedusega seotud konsituatiivseid tegureid.

2.1. Partiklite kasutuse uuringud: sagedus

(Inter)subjektiivsuse uuringutes on partiklid ja ka nende sagedus üks keskseid uurimisobjekte (nt Fitzmaurice 2004; Fanego 2010; Traugott 2010; Degand, Simon-Vandenbergen 2011; Waksler 2012; House 2013), samas leidub vähe töid, milles tegeletakse just selliste partiklitega, mis on esindatud meie uuringus (nt Piórkowska 2017). Lisaks keskendub suurem osa uurimistöödest konkreetsetele väljendusvahenditele ja vaatleb neid kindlas kitsas kontekstis, ühes tekstiliigis/žanris. Nii on näidatud, et saksa- ja venekeelsetes sotsioloogia konverentsiettekannetes kasutatakse partikleid mitu korda sagedamini kui sama valdkonna artiklites (Breitkopf-Siepmann 2012) ning markerite valik ja sagedus võivad erineda ka sama teksti osades, nagu teadusartikli resümees ja sissejuhatuses (Pho 2012). Laiemat konteksti arvestavates (inter)subjektiivsuse uuringutes käsitletakse võrdlevalt ennekõike suulist ja kirjalikku keelekasutust. Siin

kinnitavad erinevad järeldused üldist tendentsi, et partikleid/markereid esineb kõnes rohkem kui kirjas (nt Haselow 2012; Aijmer 2013).

Registrite ja/või tekstitüüpide uuringutes võrreldakse eri keelevariante, huvitudes paljude keeleliste tunnuste komplektidest. Selle rühma uurimuste olulised mõisted on tekstiliik/žanr, register ja tekstitüüp, mida on eri uurimiskoolkondades käsitletud väga erinevalt (vt nt Hennoste 2000: 15–22; Biber, Conrad 2009: 1–25; Jonsson 2015: 34–37; Reinsalu 2019: 14–31). Siinses artiklis on neist tähtis register. Register on allkeel, mis seostub teatud suhtlusolukorra ja sellega seotud suhtluseesmärkidega. Registri määratlemisel lähtutakse sellest, et keelelisi valikuid mõjutavad või on nendega korrelatsioonis suhtlusolukorra erinevad omadused ja nendega täidetavad suhtluseesmärgid (suuline või kirjalik keelekasutus, argine või ametlik suhtlusolukord, otse- või telefonisuhtlus jne). Registrile on omased suhtlusolukorrast mõjutatud ja seda teistest registritest eristavad keeleliste tunnuste kimbud. Tavalised registrid on näiteks spontaanse argisuhtluse keel, asjaajamiskeel, teaduskeel. Registrid ei moodusta lõplikku loendit ja võivad olla väga avarad (nt argikeel) või ka väga kitsad (nt arsti-patsiendi vestluse keel). (Pikemalt vt nt Biber, Conrad 2009: 6–23; Hennoste, Pajusalu 2013: 38–50; Prillop jt 2021.)

Registriuuringutes ei analüüsita partikleid ükshaaval, vaid rühmana ja muude keelevariante eristavate markerite seas. Meid huvitavad partiklid võetakse tavaliselt kokku emfaasi (ingl *emphatics*, nt *just*, *really*) ning ebamäärasust ja ebaselgust väljendavate markerite all (ingl *hedges*, nt *and so on*, *something like*). Järgnevalt vaatame mõnda siinse teema seisukohast olulist teedrajanud uurimust.

Wallace L. Chafe on võrrelnud oma uurimustes lõunalauavestlusi, akadeemilisi loenguid, erakirju ja teadustekste (Chafe 1982; Chafe, Danielewicz 1987). Ta toob välja ennekõike suulist ja kirjalikku keelekasutust eristavad keelejooned ning näitab, et suulisele keelekasutusele (vestlused ja loengud) on mh iseloomulikud ka emfaatilised partiklid ja ebamäärasuse väljendajad.

Douglas Biber (1988, 1995 jm) on võrrelnud oma uurimustes paljusid tekstiliike/žanre. Meid huvitavad tekstid jagunevad tema klassifikatsiooni põhjal emfaatilisuse ja ebamäärasuse markerite seisukohast kolme rühma (vt Biber 1988: 102–103). Enim markereid kasutab suuline argivestlus, sagedusrea keskel paiknevad tema uurimuses institutsionaalset suulist suhtlust esindavad intervjuud ning vähim markereid kasutav skaalaots

moodustab sujuva kontiinumi, milles ühel pool paikneb ilukirjanduslik proosa, teisel pool mh trükiajakirjandus ja teadus.

21. sajandil on kirjalik keelekasutus jagunenud trükis ja netis levivateks tekstideks. Osa neti vahendusel liikuvatest tekstidest on varasemad trükitekstid või nende analoogid, millesse tehnoloogia on lisanud kasutusvõimalusi, kuid milles puuduvad olemuslikud keelelised erinevused trükitekstidest. Teise osa moodustavad uued tekstiliigid: meilid, netikommentaarid, *chat*'i lühivestlused, reaalajas netivestlused, jututubade tekstid, Facebooki kommentaarid ja laigid, Twitteri minitekstid jne. Sellised tekstid ühendame netikeele registrirühmaks, millele on omased vähemalt kaks tunnust:

a) tekstid on loodud neti tarvis ja levivad netis;
b) tekstide funktsioone ja eripära mõjutavad tugevalt netisuhtluse situatiivsed erijooned, mis eristavad netitekstide loomise situatsiooni tavaliste trükitekstide ja suuliste tekstide omast.

Keeleliselt eristavad netitekste ennekõike sagedased suulise keele jooned ning just neti tarvis loodud uued keelevahendid ja võtted (vt Crystal 2006; Baron 2008; Herring jt 2013).

Ka netitekstide uurimused on toonud markerite hulgas esile meid huvitavad partiklid. Põhjalikem ja varasemate uurimustega ühilduvaim töö on Ewa Jonssonilt (2015), kes paigutab kaks netitekstide rühma Biberi kasutatud dimensioonidesse. Ühe rühmana vaatleb ta netivestlust (*split-window* ICQ Chat) ja teisena *chat*'i lühivestlusi. Jonssoni uurimuse järgi paigutub netivestluse keelekasutus (sh partiklikasutus) silmast silma argivestluse lähedusse ning lühivestlus jääb argivestluse ja institutsionaalse suulise suhtluse vahele (Jonsson 2015: 214).

Kokkuvõttes on kõigi lähenemisviiside tulemused omavahel kooskõlas. Esiteks näitavad uurimused, et emfaasi ja ebakindlust väljendavate partiklite sagedus on seotud kõige üldisemalt suulise ja kirjaliku pearegistriga ning selle sees neti- ja trükiregistrirühmadega. Konkreetselt esineb neid partikleid enim suulises argivestluses ja argises netivestluses. Teise keskme moodustab meid huvitavate registrite seas institutsionaalne suuline suhtlus. Kolmandasse keskmesse jäävad ilukirjanduslik proosa, teadus ja ametisuhtlus (Biberi mudelis ilukirjandus, uudisajakirjandus ja akadeemiline proosa). Seal on partikleid kasutatud kõige vähem.[2]

[2] Ka Alice Luik (2020: 20–21) ja Kelly Virroja (2020: 35) on oma bakalaureusetöödes (küll väga väikese materjali põhjal) näidanud, et eestikeelsetes blogitekstides ja

2.2. Konsituatiivsed tegurid

(Inter)subjektiivsuse ja registriuuringute teise poole moodustab küsimus, millised konsituatiivsed tegurid mõjutavad partiklite valikut ja kasutussagedust. Nagu eelnevas osutatud, on keskseim erinevus suulise ja kirjaliku pearegistri vahel. Samas tõid Biberi ja Jonssoni uuringud esile, et see piir ei ole tekstiliikide seisukohast päris are. Nii kuuluvad nt erakirjad samasse rühma spontaansete kõnede ja intervjuudega (Biber 1988: 128) ning netivestlused suuliste vestlustega (Jonsson 2015: 214). See näitab, et partiklikasutust mõjutavad kitsamad tegurid[3] kui laialt määratletud register.

Oluline eristaja on eri terminitega iseloomustatud tegur, mis näitab, kui palju on teksti koostajal aega ja võimalusi teksti redigeerida (nt Chafe 1982). Tegu on skaalaga, mille ühes otsas paiknevad reaalajas loodud ehk spontaansed tekstid ning teises otsas tekstid, mille tegemisel ajasurve puudub ning mida on võimalik vabalt redigeerida. Reaalajas loodud teksti näiteks on suuline vestlus, milles teksti tegijal on minimaalselt aega. Lisaks on tähtis, et kõneleja saab keskenduda oma mälus ainult sellele üksusele, mida ta produtseerib, ning suulise teksti lenduvus ei võimalda väljaöeldut hiljem näha ega muuta. Skaala teises otsas on nt teadus- või ilukirjandustekstid, mille loomisel aja- ja mälupiirangud puuduvad ning tegija saab valmis tekstis vabalt tagasi liikuda. Muud siin vaadeldavad kirjalikud tekstirühmad jäävad ajapiirangutelt skaala kahe otsa vahele. Netivestlused toimuvad reaalajas, kuid kirjutajal on rohkem aega oma teksti koostamiseks kui suulises vestluses kõnelejal. Netikommentaarid ei nõua reaalajas koostamist. Ajakirjandusteksti tegijal on aega rohkem kui netikommentaatoril, kuid kindlasti vähem kui teadus- või ilukirjandusteksti loojal.

Teine oluline tegur on suhtlejate koostöö või nende eraldatus teksti tegemisel ehk teksti ehitamise dialoogiline või monoloogiline loomus. Skaala ühes otsas on siin suuline suhtlus, mis on loomult dialoogiline. Partner saab anda kõnelejale jooksvat tagasisidet ja kõneleja seda oma

---

televisiooni poliitilise vestlussaate materjalis leidus episteemilisi markereid rohkem kui ajakirjandus- ja ilukirjandustekstides.

[3] Tuleb meeles pidada, et samadest nähtustest on eri uurijad kõnelnud tihti erinevate terminitega. Ülevaadet varasematest uurimustest vt Hennoste 2000; Jonsson 2015; vt ka Chafe 1982; Biber 1988, 1995; Rühlemann 2007; Biber, Conrad 2009; Hennoste, Pajusalu 2013.

teksti tegemisel jooksvalt arvestada, samuti saavad suhtlejad luua teksti otseses mõttes koos, nt lõpetades üksteise lausungeid.[4] Skaala teises otsas on loomult monoloogilised tekstid, milles looja ja vastuvõtja dialoog teksti loomisel puudub. Selle näiteks on kirjalikud trükitekstid ja netikommentaarid. Nende vahele jääb netivestlus, mis erineb suulisest vestlusest selle poolest, et seal ei ole jooksev tagasiside võimalik, kuid on võimalik saadetiste vaheline tagasiside ning partnerite koostöö lausungite tegemisel.

Tähtis tegur on ka eri terminitega iseloomustatud skaala, mille ühes otsas on kaasatuslik ja teises otsas informatiivne sisu (ingl *involved* vs. *informational production*, Biberi terminid). Kaasatusliku sisu all peetakse silmas teksti, mida iseloomustab ühelt poolt autori tihe seotus oma tekstiga, tunnete ja hoiakute väljendamine, teiselt poolt ka tihe seotus partneriga. Sellisena on kaasatus otseselt seotud subjektiivsuse ja intersubjektiivsusega (nt Marin-Arrese 2007; Mortensen 2012). Informeerimine on lai tegevuste ring, mille alla kuuluvad seletamine, argumenteerimine, direktiivide ja juhiste andmine jne. Neis on kesksel kohal faktide esitamine ning välditakse autori eksplitsiitset kaasatust, tema hoiakute ja emotsioonide väljendamist. Kaasatuslikku skaalaotsa kuuluvad argivestlused, netivestlused, netikommentaarid, maksimaalselt informatiivsesse otsa jääb teadus. Teaduse lähedusse paigutuvad ajakirjandus ning institutsionaalne suuline suhtlus. Omaette jääb ilukirjandus, mis on ennekõike kaasav, kuid vahendab peale autori hoiakute ja tunnete ulatuslikult ka tegelaste omi (neid esineb ka ajakirjanduses, kuid palju vähem).

Ennekõike suulise suhtluse puhul on tähtsa tegurina nimetatud jagatud konteksti (ingl *shared context*). Selle mõiste alla koondatakse tavaliselt kaks nähtust (nt Rühlemann 2007: 49). Üks piir eristab eeskätt argivestlust ja institutsionaalset suulist suhtlust. Argivestluses on suhtlejatel üksteise kohta palju ja detailset infot, mis lubab jätta asju ütlemata või väljenduda lühidalt, kasutada üldiseid või ebatäpseid määratlusi jne. Institutsionaalses suhtluses sellised teadmised puuduvad või on vähesed ning tekst peab olema eksplitsiitsem ja täpsem. Teine piir eristab silmast silma ja vahendatud suhtlust. Silmast silma suhtlejatel on kasutada mitteverbaalsed vahendid (žestid, näoilmed jms), mis võimaldavad jätta osa infost verbaalselt väljendamata või kasutada seal üldisi, kaudseid,

[4] Artiklis oleme läbiva põhiterminina kasutanud *lausungit*, millena käsitame tekstiüksust, mis grammatiliselt võib olla nii liitlause, lihtlause, fraas kui ka üksiksõna.

ebaselgeid viiteid. Vahendatud suhtlus nõuab ka siin eksplitsiitseid ja täpseid verbaalseid vahendeid. Skaala ühes otsas eristub suuline silmast silma suhtlus ja teises otsas kirjalik trükisuhtlus. Nende vahele paigutub netisuhtlus, milles kasutatakse mitteverbaalsete vahenditena emotikone, mille üks (kuid mitte ainus) roll on emotsioonide ja hoiakute väljendamine. Samas esineb emotikone palju netivestluses, kuid väga vähe netikommentaarides.

Järgmine liigendaja on suhtlussfäär. Suuline register jagatakse uuringutes traditsiooniliselt kaheks: argivestluseks (ingl *everyday/ordinary conversation*) ja institutsionaalseks suhtluseks (ingl *institutional interaction*). Institutsionaalses suhtluses on vähemalt üks suhtlejatest mingi institutsiooni esindaja ning tekstide ehitust mõjutavad vastava institutsiooni suhtluse normid (nt arsti-patsiendi suhtlus, müüja-ostja suhtlus).

Avalikult levivate trüki- ja netitekstide puhul institutsionaalsuse mõistet ei kasutata. Üldisemalt võib need registrid jagada kaheks. Ühe osa moodustavad siin institutsionaalse suulise registriga analoogilised ametlikud registrid. Siia kuuluvad mh ajakirjandus ja teadus, kus kirjutaja esindab kindlat institutsiooni ja järgib seal kehtivaid tekstiehituse norme. Teise osa moodustavad registrid, milles osalejad ei esinda institutsiooni ja kus tekstide ehitamise normid on vabamad. Siia kuuluvad mh netikommentaarid ja ilukirjanduslik proosa. Seda nimetame avalikuks registriks.

Teisalt jagunevad kirjalikud tekstid mitmesse retoorilisse tüüpi, millest siin on tähtis jaotus jutustavate ja seletavate tekstide vahel. Jutustavaid (narratiivseid) tekste esindab ilukirjanduslik proosa, seletavate tekstide iseloomulikuks esindajaks on teadus. Nende vahele jäävad jutustamist ja seletamist kombineerivad tekstid, mille hulka kuulub nt ajakirjandus.

Kokkuvõttes saame välja tuua osalt eri terminitega käsitletud tegurite skaalad, millega partiklite kasutuse sagedust on seostatud (tabel 1):

– teksti tegemise spontaansus *vs.* redigeerimise võimalus,
– suhtluse dialoogiline *vs*. monoloogiline loomus,
– kaasatus *vs.* informeeriv sisu,
– silmast silma suhtlus *vs*. vahendatud suhtlus,
– argine *vs.* avalik *vs*. ametlik (institutsionaalne) suhtlus,
– vestlus *vs*. jutustav *vs*. seletav tekstitüüp.

Tabel 1. Tekstiliikide konsituatiivsed tegurid seniste uurimuste põhjal

Registrid	Vestlus/ jutustus/ seletus	Dialoog/ monoloog	Spon-taanne/ redigeeri-tud	Kaasa-tus/ info	Silmast silma / vahen-datud	Argine/ avalik/ ametlik
Argivestlus	V	D	SP	KA	S/V	AR
Netivestlus	V	(D)	SP	KA	V	AR
Institut-sionaalne suhtlus	V	D	(SP)	IN	S/V	AM
Neti-kommentaar	V	M	(SP)	KA	V	AV
Ilukirjandus	J	M	RE	KA	V	AV
Aja-kirjandus	S/J	M	RE	IN	V	AM
Teadus	S	M	RE	IN	V	AM

* Tabelis on konsituatiivsed tegurid tähistatud veeru päises olevate sõnade ühe või kahe algustähega.

3. Materjal ja meetod

Uuritav materjal on võetud portaali Keeleveeb korpustest, „Suulise eesti keele korpusest“ ja kahest projekti PRG341 töörühma korpusest: netivestluste korpusest, mis sisaldab aastatel 2010–2020 kogutud Skype’i, Messengeri jms vestlusi, ja teadustekstide korpusest, mis sisaldab nii humanitaar- kui ka reaalteaduslikke artikleid ning doktoritööde eestikeelseid kokkuvõtteid aastaist 2010–2020. Kokku valisime uurimiseks seitse korpust, mis koonduvad kolme registrirühma. (Korpuste kohta vt ka Prillop jt 2021.)

I. Trükitekstid
   a. ilukirjanduslik proosa (5,77 miljonit tekstisõna)
   b. ajakirjandus (120 miljonit)
   c. teadus (499 000)
II. Netitekstid
   a. netivestlused (95 000)
   b. netikommentaarid (1,9 miljonit)

III. Suulised tekstid
   a. institutsionaalne suhtlus (312 000)
   b. argivestlus (240 000)

Valitud suulised ja trükitekstid esindavad traditsioonilisi registreid, mida on kasutatud paljudes varasemates uurimustes. Suulisest registrist vaatleme argivestlust ja institutsionaalset suhtlust. Trükitekstide registris on avalikke tekste esindav ilukirjanduslik proosa (ilukirjandus) ning ametlikke tekste esindavad ajakirjandus ja teadus. Nende kõrvale oleme valinud kaks netiregistri tekstide rühma, mis võimaldavad võrdlust suuliste ja trükitekstidega.

Netitekstide liigitus on olnud väga heterogeenne ja ebasüsteemne. Meie uurimuses on kõigepealt välja toodud (argine) spontaanne netivestlus (ingl *instant messaging*, IM), mis on suulise argivestluse netianaloog (Baron 2013; Hennoste, Pajusalu 2013: 89–94). Suulisest argivestlusest eristavad teda kirjalikust vormist ja netisuhtluse tehnoloogiast mõjutatud jooned.

– Kirjaliku netiteksti tegemise tempo on suulise teksti omast palju aeglasem.
– Suuline tekst liigub suhtlejate vahel voolavalt, häälikhaaval, netisuhtluses aga saadetiste (ingl *post*) kaupa.
– Suuline tekst on lenduv, netisaadetis säilib peale lõpetamist.
– Suulises suhtluses on kuulajal võimalik anda kõnelejale vooru ajal jooksvat tagasisidet, netivestluses mitte.
– Suulises suhtluses on normiks keskendumine ühele vestlusele ja partnerile, netisuhtluses on tavaline rööprähklemine.

Teine uurimiseks valitud tekstirühm on veebiportaalides meediatekstidele lisatavad netikommentaarid (Hennoste 2008: 346–349; Hennoste jt 2010). Kommentaarid eristuvad ühelt poolt netivestlusest ja teiselt poolt netis levitatavatest ajakirjandustekstidest.

– Kommentaarid ei ole iseseisvad tekstid. Nad suhtlevad osalt lähtetekstiga, esitades selle kohta tavaliselt arvamusi, hinnanguid, täiendusi jms, lisaks tekivad kommenteerijate vahel spontaansed minidialoogid. Siin on tegu küll dialoogilise suhtlusega, kuid mitte dialoogiga vestluse mõttes. Teisalt erinevad kommentaarid ajakirjandustekstidest, mis üldjuhul on iseseisvad tekstid ega ole dialoogi osad.
– Erinevalt netivestlusest puudub netikommentaari autoril kohustus reageerida lähtetekstile või teise kommenteerija postitusele reaal-

ajas. Sellisena on kommenteerijal rohkem aega oma teksti toota kui netivestlejal. Siiski on tegu valdavalt spontaansete tekstidega, mis sellisena erinevad redigeeritud ajakirjandustekstidest.
– Kommentaarid on avalikud tekstid, samas esinevad kommentaatorid enamasti pseudonüümide all. See eristab kommentaare argistest ja nimelistest netivestlustest ning ametlikest ja üldjuhul nimelistest ajakirjandustekstidest.
– Erinevalt netivestlustest ja ajakirjandustekstidest on kommentaaridel moderaator, kellel on õigus tekste kustutada.

Kokkuvõttes iseloomustab valitud tekstirühmi tabel 2.

Tabel 2. Uuritavad tekstirühmad

Suhtlussfäär	Suuline register	Netiregister	Trükiregister
Argine	argivestlus	netivestlus	–
Avalik	–	netikommentaar	ilukirjandus
Ametlik	institutsionaalne suhtlus	–	ajakirjandus teadus

Järgnevas analüüsiosas kasutame termineid *argivestlus*, *institutsionaalne suhtlus*, *netivestlus*, *netikommentaar*, *ilukirjandus*, *ajakirjandus* ja *teadus*.

Analüüsis kombineerisime kirjeldavat statistikat kvalitatiivse semantilise ja pragmaatilise analüüsiga. Kõigepealt tegime korpustes esindatud kasutusjuhtude kvalitatiivse analüüsi, täpsustasime partiklite tähendust ja funktsioone, leidsime partiklite tüüpilised kasutuskontekstid ja positsioonid lausungis. Seejärel analüüsisime partiklite kasutussagedusi registrites statistiliselt, et leida registritevahelisi sarnasusi ja erinevusi, ning registrite rühmitumist partiklite kasutussageduse järgi. Järgnevas kvalitatiivses analüüsis otsisime seoseid registrite konsituatiivsete tegurite ning partiklite semantika ja pragmaatika vahel.[5]

[5] Täname materjali esmases analüüsis osalenud projekti PRG341 töörühma liikmeid Kirsi Laanesood, David Ogreni, Liina Pärismaad, Elen Pärti, Andra Rummi, Andriela Rääbist ja Carl Eric Simmulit.

4. Partiklite semantika ja pragmaatika

Selles jaotises anname ülevaate partiklite semantikast ja pragmaatikast. Lähtume EKSSi ja Sõnaveebi määratlustest ning täpsustame neid varasemate uurimuste ja oma materjali põhjal, seejärel toome välja partiklite tüüpilised kasutuskontekstid ja positsioonid lausungis.

4.1. Episteemilised partiklid

Esimese rühma moodustavad episteemilised partiklid *vist*, *ilmselt* ja *tegelikult*.

Vist väljendab EKSSi järgi oletust ning Sõnaveebi järgi „osutab võimalusele, milles ollakse küllaltki, kuid mitte päris kindel; suure tõenäosusega“. Partikli *vist* sünonüümid on *arvatavasti*, *ilmselt*, *tõenäoliselt*, *võib-olla*. Samal ajal liigitavad muud allikad partikli *vist* keskmise tõenäosuse markeriks (EKG II: 188; Kehayov 2009: 173). Ka meie analüüs näitab, et *vist* on ebakindlat teadmist markeeriv laia kasutusega partikkel, mille puhul ei saa välja tuua suure tõenäosuse väljendamist.

Partikli *vist* valitsev asukoht on lausungi sees oma mõjuala ees (1), harva esineb ta ka teistes positsioonides: nii mitmeosalise lausungi teise osalause alguses (2), lausungi absoluutses alguses (3), lõpus (4) kui ka lausungi järel omaette jätkuna (inkremendina) (5).

(1) aga `nüüd nad **vist** (.) kont`rollisid=õõ (.) `õpilased ma=mõtlen, (SUUL ARGI)
(2) Sellest ei olnud küll kirjutises lugeda, aga **vist** oli arst selle käe ravimisel tubli. (AJA)
(3) **Vist** on madalrõhkkond tulemas, vägisi kipub unele :-))) (KOMM)
(4) „Aga see tibi, kes siin elas, sul jäi mingi jutt pooleli **vist**.“ (ILU)
(5) kiisukesele oli arsti installeerinud – ajutiselt ja uuringuteks, aga nüüd õnneks ka eemaldanud. **vist**. (KOMM)

Partikli *vist* oluline erijoon seisneb selles, et ta esineb teistest uuritavatest partiklitest umbes kaks korda rohkem küsimustes (6) ja vastustes (7). Sealjuures esineb *vist* ennekõike kinnitusküsimustes, muu hulgas ka väitlausungiga vormistatud küsimuse lõpus sekundaarse küsimarkerina (Hennoste jt 2016).

(6) 01 H: tere. kauplus Eu`roniks see on `Tsepelinis **vist**.
02 V: jaa? üks=`hetk, (SUUL IN)

(7) „Kus? Töökojas **vist**," kohmab mees. (ILU)

Ilmselt on Sõnaveebi järgi sõnade *vist*, *arvatavasti* ja *tõenäoliselt* sünonüüm. Süntaksikäsitlustes (EKG II: 188; Kehayov 2009: 173) loetakse seda suure tõenäosuse markeriks (8), nagu ka näiteks partiklit *tõenäoliselt* (9). Ka meie analüüsi järgi väljendab *ilmselt* suuremat tõenäosust kui *vist. Vist* on omamoodi baaspartikkel: selle asemel partiklit *ilmselt* kasutades võimendab kasutaja oma hinnangut fakti või sündmuse tõenäosusele (vrd nt *Ta on **vist** töökojas* ja *Ta on **ilmselt** töökojas*).[6]

(8) 01 H: .hh Siret mm mt=.h vot `jah, `**ilmselt** ma pean `Siretile
helistama=ja ta `välja
02 ajama.
03 V: mhmh? (SUUL ARGI)

Teisalt on oluline asjaolu, et *ilmselt* jaguneb EKSSi järgi kaheks tähendusrühmaks: a) 'silmanähtavalt, selgesti, kindlalt'; b) 'nagu näha, küllap'. Esimene variant esindab adverbilist tähendust, millest paistab läbi seos omadussõnaga *ilmne*. Teises tähenduses on tegu esimesest kujunenud episteemilise partikliga, milles sisaldub eelmisest astmest kaasa tulnud leksikaalne seos omadussõnaga *ilmne* ja selle tähendusega 'silmanähtav', mis ühtlasi viitab, et sõnaga iseloomustatu toetub millelegi tõendatavale, on kuidagi põhjendatud (9). See komponent partiklil *vist* puudub (vrd *süvariigil on **ilmselt** mitu nägu* ja *süvariigil on **vist** mitu nägu*).

(9) Laneman: süvariigil on **ilmselt** mitu nägu.
„Aga süvariigil on **tõenäoliselt** mitu nägu. Enamasti neist peetakse silmas eriteenistusi, siseministeerium on ka **tõenäoliselt** see koht." (AJA)

---

[6] Lugeja või kuulaja vaatenurgast tehtud eksperimentaalsest uuringust partiklitega *arvatavasti*, *äkki* ja *võib-olla* (Tüüts, Argus 2016) saab järeldada, et tõenäosushinnangu erinevused partiklite vahel on püsivad ja neid ei saa sünonüümideks lugemisega kaotada. Vastuvõtja hinnang partikliga väljendatava tõenäosuse üldisele astmele võib küll konsituatsiooniti varieeruda, kuid partiklite omavaheline suurema või väiksema tõenäosushinnangu suhe püsib (partikliga *arvatavasti* väljendatavat tõenäosust tajuti igal juhul suuremana kui partiklil *äkki*, mis omakorda oli veidi suurema tõenäosuse marker kui *võib-olla*).

Põhiliselt paikneb ka *ilmselt* lausungi sees enne mõjualust osa (10) ning harva lausungi lõpus (12) või järel (13). Selle kõrval esineb ta palju sagedamini kui *vist* lausungi absoluutses alguses (11) ja ka lausungi sees teise osalause alguses, kuid mitte küsisõna rollis.

(10) Ka metallitoodete tootmine on **ilmselt** seotud tihedalt kodumaise majanduskonjunktuuriga. (TEA)
(11) **Ilmselt** oli Arturit tulistatud metsast, selja tagant. (ILU)
(12) K: väga lahe on, aga tohutult õppida ka istun ülikooli raamatukogus õhtuti L: ooo, mis kellaaegadel K: homme kella ühest täitsa õhtuni **ilmselt**. (NV)
(13) Et nüüd tuleb ka vastav pikem tiraad minu kohta … **ilmselt**. (KOMM)

Partikli ***tegelikult*** tuumtähendus on EKSSi järgi 'tõeliselt, tegelikkuses, päriselt' ning Sõnaveebis '(täiel määral) tegelikkuses, reaalsuses, mitte näiliselt'. Tähendus viitab, et ütleja ei sea haaratava info tõelevastavust kahtluse alla, ning sõna *tegelikult* sünonüümidena on nimetatud sõnu *päriselt* ja *tõeliselt*. Sõnaveebis on lisatud sõna *tegelikult* partikliline kasutus, mis „pehmendab otseütlemist, aga kinnitab väidet: *sama hästi kui*, *peaaegu*, *enam-vähem*", ning tema sünonüümid on *õigupoolest*, *tõttöelda*, *õieti*.[7]

Meie materjalis (ka kujud *tegelt*, *tglt*) on esindatud mõlemad Sõnaveebis mainitud variandid. Samas näitab analüüs, et üldjuhul on *tegelikult* kasutusel kontekstis, kus ta toob esile mingi vastanduse eelneva infoga. *Tegelikult* viitab ennekõike millelegi, mis on tõsikindel erinevalt varem teatust või arvatust, lükkab ümber ootust, parandab, täpsustab ja annab episteemilise hinnangu (14). Ka tähenduses 'õigupoolest' toob ta esile asjaolu, mis on ootamatu või üllatav vastandina sellele, mida kasutaja varem teadis või ootas (15). Kui ümber lükatakse vestluskaaslase ootus, toimib *tegelikult* intersubjektiivsena (16). Positsioonilt paikneb ka *tegelikult* valdavalt lausungi sees (17). Selle kõrval esineb ta samal määral kui *ilmselt* ka lausungi absoluutses alguses (15) ja lausungi sees teise osalause alguses, muudes positsioonides harva (14, 16, 18).

---

[7] Partiklina paistab *tegelikult* olevat kujunemisstaadiumis, sest määrsõnalised (leksikaalsed) kasutusjuhud ja partikli kujunemist näitavad sildkontekstid on keelekasutuses nähtaval ning tähendused on omavahel tihedalt seotud. Annika Küngase andmetel on *tegelikult* sadakonna aasta jooksul kirjakeeles pragmaatilist kasutust sujuvalt laiendanud. Sellega on kaasnenud tema kasutussageduse suurenemine (Küngas 2014: 33).

(14) Ka siis, kui muusika seisab, ta **tegelikult** liigub väga kiiresti. (AJA)
(15) **Tegelikult** ma kartsin seal üksinda olla. (ILU)
(16) Ei, **tegelt** väikeses koguses on ta tore, aga muidu on suht ränk. (NV)
(17) Seega ütled, et sinu „RE pooldajad“ on **tegelikult** EKRE pooldajad? :D (KOMM)
(18) 01 A: aa `tead mida ma `tahaks **tegelikult**.
02 E: noo?
03 A: sa lubasid mulle `viiulit mängida. (SUUL ARGI)

4.2. Hinnangu-hoiakupartiklid

Teise uuritava rühma moodustavad hoiakupartiklid *õnneks*, *kahjuks* ja *paraku*. Neid eristab viitamine vastandlikele hoiakutele ning ühendab asjaolu, et nad eeldavad selle propositsiooni tõesust, mille kohta hoiakuid väljendatakse.

Õnneks osutab positiivset emotsiooni, väljendades EKSSi ja Sõnaveebi järgi ’kõneleja heakskiitvat v. tänulikku suhtumist; heameelt, rahulolu v. kergendustunnet mingi soovitud, meeldiva asjaolu puhul’. Meie materjalis esineb partikkel samal viisil (19, 20, 21). *Õnneks* paikneb suhteliselt võrdselt lausungi absoluutses alguses (19) ja sees (20, 21). Muudes positsioonides esineb ta harva.

(19) **Õnneks** on varsti nädalavahetus. (ILU)
(20) Tanel Padar meenutab: mul **õnneks** sai joomisest enne villand kui pillimängust (AJA)

Harv on kasutus, milles *õnneks* väljendab vastandust, asjaolu, et asjad on paremini, kui eeldati või oodati (21).

(21) 01 V: ei noh kui teil `külmetand on siis `küll ei tohi tulla. (1.0)
`põdege sis
02 `sääl olge `soojas=ja
03 (0.8)
04 H: jah (.) `soe siin **õnneks** `on. (SUUL ARGI)

Kahjuks ja selle sünonüüm ***paraku*** väljendavad nii EKSSi kui ka Sõnaveebi järgi ’kõneleja kahetsevat suhtumist, kahjutunnet mingi soovimatu, ebameeldiva, paratamatu asjaolu puhul’. Meie materjal kinnitab seda tähendust. Samas näitab analüüs, et need sõnad esinevad peaaegu ainult kontekstides, milles sisaldub vastandus tegelikkuse ja oodatu vahel.

Partiklid osutavad, et asjad on halvemini, kui eeldati või oodati, ning sellisena on neil lisaks kahetsev, vabandav münt. Ka need partiklid paiknevad suhteliselt võrdselt lausungi absoluutses alguses (22, 24) ja sees (23, 25).

(22) Iga aastaga kipub suurenema üliõpilaste hulk, kes mõne kursuse alguses tulevad pärast esimest loengut minu juurde ja ütlevad: „**Kahjuks** ma ei saa teie loengutes käia, sest mul on samal ajal töö.“ (AJA)

(23) 01 H: .hhh ee: (.) kas te: `olete veel `aasta`vahetusel `vaba.
02 (1.0)
03 V: ei aastavahetus on `kinni **kahjuks** juba. (SUUL IN)

(24) **Paraku** kas väljendusin kehvalt, või oleme igaüks oma mõttemallis nii kinni, et ei saa üksteisest aru. (KOMM)

(25) Äriideena kukkus PEP **paraku** läbi. (AJA)

Partiklil *paraku* on peale negatiivse, kriitilise hoiaku väljendamise mõnes kasutuskontekstis säilinud ka algsest möönvas kõneviisis verbivormist lähtuv möönev tähendus (26), mis muudab ta vähem emotsionaalseks ning seega kasutatavaks ametlikumates ja neutraalsemates kontekstides kui *kahjuks*.

(26) Seega oleks lihtne öelda, et midagi tuleks piirata või maksustada. **Paraku** on lihtsatel lahendustel päriselus harva mõju. (AJA)

4.3. Vahekokkuvõte

Kokkuvõttes on *vist* kõige neutraalsemalt ebakindlust väljendav ja kõige laiema kasutusega partikkel. *Ilmselt* kajastab samuti ebakindlust, kuid on kitsama ja eripärase kasutusega. Ühelt poolt annab see edasi tugevamat kindlust öeldava tõelevastavuses kui *vist* ning teisalt seda, et öeldu on mingil moel põhjendatud. *Tegelikult* esineb kahes tähenduses, nii ’tõeliselt, tegelikkuses, päriselt’ kui ka ’õigupoolest’. *Õnneks* väljendab positiivset ning *kahjuks* ja *paraku* negatiivset hoiakut.

Kõik partiklid esinevad lausungi kõigis positsioonides, sealjuures väga valdavalt oma mõjuala ees, harva selle järel. Asendi poolest erinevad episteemilised ja hoiakupartiklid. Episteemilised partiklid esinevad valdavalt lausungi sees oma mõjuala ees. Sealjuures on see partikli *vist* jaoks väga valitsev positsioon, samas *ilmselt* ja *tegelikult* paiknevad nii lausungi absoluutses alguses kui ka lausungi sees teise osalause alguses palju sagedamini. *Õnneks*, *kahjuks* ja *paraku* esinevad lausungi sees ja alguses suhteliselt võrdselt ning muudes positsioonides harva.

Partiklite kontekstid on osalt erinevad. Partikli *vist* erijoon on teistest partiklitest palju sagedasem esinemine küsimustes ja vastustes. *Tegelikult*, *kahjuks* ja *paraku* on kasutusel ennekõike lausungites, mis esitavad kuulaja või lugeja väidetele või ootustele vastanduvat infot. Seetõttu on nad oma põhiolemuselt intersubjektiivsed (vt Piórkowska 2017). Ülejäänud väljendavad aga üldjuhul pigem subjektiivsust (kõneleja või kirjutaja suhtumist lausungiga edastatavasse infosse), kuigi võivad konkreetsel kasutusjuhul toimida ka intersubjektiivsetena (suhestuda kaasvestleja suhtumise ja kaasatusega, väljendada küsivust vms).

5. Partiklite kasutus eri registrites

Siinses jaotises vaatleme partiklite registrilise kasutuse statistikat. Meie esmane küsimus on, milline on partiklite kasutussagedus uuritavates registrites. Tabelis 3 esitame võrdlevalt partiklite normaliseeritud sagedused eri registrites.

Tabel 3. Partiklite normaliseeritud sagedused 10 000 sõne kohta

Rühmad	**Registrid**	**Episteemilised partiklid**			**Hinnangu-hoiakupartiklid**			**Kokku**
		vist	***ilmselt***	***tegelikult***	***õnneks***	***kahjuks***	***paraku***	
1	Argi-vestlus	26,7	2,3	14,4	0,9	0,2	0	44,5
	Netivestlus	29,1	2,4	11,6	1,8	1,6	0,1	46,6
2	Neti-kommen-taarid	8,1	5,3	9,3	0,9	4,0	1,9	29,4
	Institut-sionaalne suhtlus	11,9	3,2	7,4	0,1	2,1	0,1	24,8
	Ilukir-janduslik proosa	7,0	4,1	6,2	1,4	0,8	0,8	20,3
3	Aja-kirjandus	1,1	3,8	3,6	0,9	1,2	1,4	12,1
	Teadus	0	2,6	1,6	0,1	0,5	1,2	6,0
Kokku		**83,9**	**23,7**	**54,1**	**6,1**	**10,4**	**5,5**	**187,9**

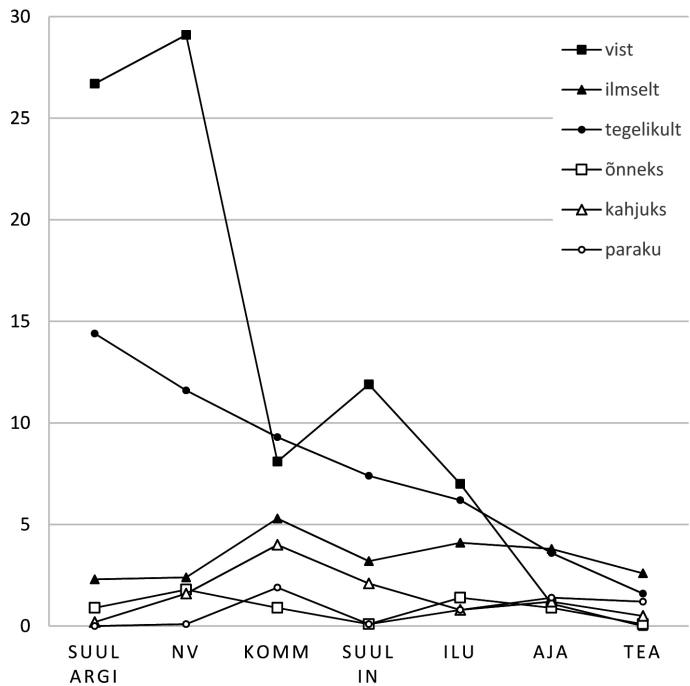

Joonis. Partiklite kasutussagedus registrites

Tabel 3 näitab, et partiklite üldise kasutussageduse alusel jagunevad registrid kolme rühma. Esimese rühma moodustavad argi- ja netivestlus, teise institutsionaalne suhtlus, netikommentaarid ja ilukirjandus ning kolmanda ajakirjandus ja teadus. Samas on näha, et selliste rühmade moodustumise määrab suurima ning registriti kõige varieeruvama sagedusega partikkel *vist*. Ülejäänud partiklite alusel moodustuvad kas teistsugused rühmad või kontiinum, milles selgeid rühmadevahelisi piire ei ole. Näiteks väheneb partikli *tegelikult* sagedus sujuvalt 14,4-st argivestlustes kuni 1,6-ni teadustekstides ning partikli *õnneks* sageduse alusel eristuvad teistest registritest institutsionaalne suhtlus ja teadus, kus selle partikli sagedus on nullilähedane.

Teine võimalus registreid rühmadesse koondada on lähedase tähendusega partiklite kasutussageduse suhte alusel. Partiklite *vist* ja *ilmselt* suhe annab peaaegu samasugused rühmad nagu partiklite kogusagedus. *Vist* on üle kümne korra sagedasem kui *ilmselt* argi- ja netivestlustes, ligi

neli korda sagedasem institutsionaalses suhtluses, umbes poolteist korda sagedasem ilukirjanduses ja netikommentaarides. *Ilmselt* on sagedasem kui *vist* ajakirjanduses ja teaduses.[8] Partiklite *kahjuks* ja *paraku* suhte põhjal eristuvad teadustekstid, milles *paraku* on sagedasem kui *kahjuks*, ning argivestlused, institutsionaalne suhtlus, netivestlused ja netikommentaarid, milles *kahjuks* on sagedasem kui *paraku.* (Vt joonis.)

Statistiline ülevaade näitab, et partiklite kasutust tuleb vaadata ükshaaval. Järgmises osas selgitame, milliste konsituatiivsete teguritega seostuvad partiklite kasutussagedused.

6. Konsituatiivsed tegurid ja partiklite kasutussagedus

Selles jaotises vaatame, milliste kontekstuaalsete teguritega seostuvad eri partiklite kasutussagedused (tabel 3). Seletamiseks kasutame varasemates uurimustes välja toodud konsituatiivseid tegureid (tabel 1) ning lisame neile uusi (tabel 4).

6.1. Episteemilised partiklid

Esimese partiklirühma moodustavad episteemilised partiklid *vist*, *ilmselt* ja *tegelikult*.

Partikli ***vist*** kasutus jaguneb sageduse järgi kolmeks rühmaks. *Vist* esineb väga sageli argi- ja netivestluses, mida iseloomustavad dialoogilisus, spontaansus, kaasatus ja argisus. Spontaanne vestlus kasutab palju eri pehmendajaid, mis väljendavad ebakindlust öeldu tõeväärtuse suhtes (nt Biber, Conrad 2009: 236–241; Hennoste jt 2020). Selle taustaks on vajadus reageerida kiiresti partneri jutule, mis ei võimalda alati leida täpset väljendust. Olulisim mõju suulise keelevariandi sees paistab olevat spontaansusel, tugeval kaasatusel ja argisusel. Seda näitab asjaolu, et institutsionaalses suhtluses, mis on argivestlusest vähem spontaanne ja rohkem infole orienteeritud, on ka partikli *vist* sagedus väiksem. Institutsionaalne suhtlus soosib info suuremat täpsust.

Partiklit *vist* esineb vähe ajakirjanduses ja eriti teaduses. Neile registritele on omased tekstide monoloogilisus, redigeeritus, infokesksus,

[8] Samalaadseid tendentse täheldavad ka Luik (2020: 20–21) ja Virroja (2020: 35): ajakirjandustekstide ja televisiooni poliitikasaate materjalis leidus suurema tõenäosuse markereid väiksema tõenäosuse markeritest rohkem.

vahendatus ja ametlikkus. Teistest registritest eristab seda rühma tekstide seletav loomus, mis on valdav teaduses ja tähtis ka ajakirjanduses. Samuti on siin mõju partikli *vist* tähendusel. Ajakirjandust ja teadust iseloomustab tõsikindluse taotlus, millega ebakindlusele viitav *vist* semantiliselt ei sobi.

Statistiliselt vahepealse rühma moodustavad institutsionaalne suhtlus, netikommentaarid ja ilukirjandus. Siin on näha, et institutsionaalses suhtluses esineb *vist* sagedamini kui kommentaarides ja kirjanduses. Seda eristavad kommentaaridest ja kirjandusest suulisus, dialoogilisus ja suurem spontaansus. Samad tegurid on tähtsad kommentaarides, mis kuuluvad avaliku suhtluse alla, kus reageeritakse üldjuhul kiiresti ja spontaanselt, kuid siiski aeglasemalt kui suuliselt suheldes. Samuti on siin tähtis, et kommentaaritekstid esitavad kirjutaja personaalseid seisukohti. Eraldi küsimuse tekitab aga ilukirjanduse paigutumine. Kuigi ilukirjanduses on partikli *vist* sagedus väiksem kui institutsionaalses suhtluses ja netikommentaarides, kuulub ta siiski kokku nende ja mitte ajakirjanduse ega teadusega. Ilukirjandus erineb viimastest kolmes suhtes: see on jutustav, pigem kaasav ning avalik tekst. Lisaks iseloomustab seda kolm tegurit, mida varasemates uurimustes pole mainitud.

Esiteks, nagu teised kirjalikud tekstid, nii on ka ilukirjandus loomult monoloogiline, samas väljenduse tasandil eristavad seda monoloogi (autorikõne) ja dialoogi (tegelaskõne) koosesinemine ja vaheldumine. Sealjuures ei ole tegu mitte spontaanse, vaid kirjaniku konstrueeritud dialoogiga, mille ülesanne on viia sündmustikku edasi ja/või iseloomustada tegelasi. Kirjanduslik dialoog on suulise dialoogi tihendatud ja korrastatud variant, mis samal ajal imiteerib tihti spontaansust ja suulisust, et luua kõne illusiooni (Leech, Short 2007: 129–134).[9] See näitab, et partikli *vist* sagedust mõjutab ka konstrueeritud-imiteeriv dialoog[10] ning järelikult tuleb analüüsis eristada dialoogilisust kui teksti loomise ja suhtlemise

---

[9] Jätame siinkohal kõrvale kirjandusdialoogi keerulised suhted nt kirjandusvooludega (vt ülevaatlikult nt Nykänen, Koivisto 2013: 9–56).

[10] Konstrueeritud-imiteeriva dialoogi näitena olgu siinkohal lausele (4) lisatud selle lähem kontekst.
„Sa oled kah … Mina sinust aru ei saa.“
„Ma ise ei saa ka mõnikord. Aga see tibi, kes siin elas, sul jäi mingi jutt pooleli **vist**.“
„Nojah. Läks, kuhu läks, nüüd olen ma siin üksi, vahepeal mõtlesin, et leiaks mingi kuti, laseks tal üüri maksta. Aga – ise tead, kuidas nende kuttidega on.“ (ILU)

viisi ning dialoogi kui loomult monoloogilise teksti vormistamise viisi.

Teiseks, erinevalt teadusest ja ajakirjandusest ei tegele ilukirjandus tõsikindlust eeldava info vahendamisega ning seetõttu võib ta kasutada rohkem ebakindlusele viitavaid markereid.

Kolmandaks, ilukirjandust eristab teistest trükitekstidest ka toimetamise eripära. Toimetatus iseloomustab, millised on ühiskonnas mingile tekstiliigile kehtivad toimetamisnormid ja/või -tavad ning mil määral toimetaja neist lähtub. Kirjanduses on oluline *licentia poetica*, mis lubab autorile suuri vabadusi ning kitsendab toimetaja volitusi ja võimalusi. Teaduses ja ajakirjanduses on olemas kindlad toimetamisnormid, mida toimetaja üldjuhul järgib (nt üldised teaduskirjutuse normid või lehetoimetustes kehtestatud normid). Kuna need tekstirühmad peaks pakkuma tõsikindlat infot, võib siin suure tõenäosusega oletada, et osalt on toimetajad ebakindlusele viitava partikli *vist* nendest tekstidest välja redigeerinud. Seega võime üldistada, et need kaks tekstirühma ei vaja seda partiklit, väldivad seda või on see neist välja toimetatud.

Kokkuvõttes on partikli *vist* sagedused suuremas osas seletatavad teguritega, mida on ka varem partiklite sageduse seletamisel nimetatud. Lisaks tõime sisse tegurid, mida varem pole arvestatud: konstrueeritud, suulist keelt imiteeriv dialoogi kasutus, toimetamisnormid, tekstide seos üldise n-ö objektiivse tõe vahendamisega.

Ilmselt on analoogiline partikliga *vist*, olles tõlgendatav selle sünonüümina. Samas ei ole tegu absoluutse sünonüümiga. *Ilmselt* märgib öeldu suuremat tõenäosust kui *vist* ning teisalt viitab asjaolule, et öeldu on silmanähtav ja kuidagi põhjendatud. Statistika näitab, et partikli *ilmselt* sagedus varieerub valdavalt teisiti kui partiklil *vist*, selle kasutussagedus on üldiselt väike ning ka erinevused registrite vahel suhteliselt vähesed.

Esiteks, partikli *ilmselt* vähene esinemine teaduses on seletatav tema semantilise ebasobivusega, nagu ka partikli *vist* puhul. Samas esineb ta teadustekstides sagedamini kui *vist*. See on kooskõlas partikli *ilmselt* tähenduses väljenduva suurema tõenäosuse ja põhjendatusega. Samuti võib välja pakkuda, et uue ja kirjakeelse sõnana mõjub *ilmselt* stiililt ametlikumana kui *vist* ning sobib sellisena paremini ka teadusteksti toimetamise normidega.

Teisalt paistab silma, et nii suulises kui ka netivestluses esineb *ilmselt* sama sagedusega kui teaduses, samal ajal kui *vist* oli vestlustes väga sage.

Selle seletamiseks pakume, et spontaanses argivestluses täidab partikkel *vist* võimalusel ja vajadusel ka partikli *ilmselt* kohta. Spontaanses suhtluses valitsevad kordused ning kehtib ökonoomiapõhimõte, mis soosib paljudesse kontekstidesse sobivaid üksusi, millega saab täita eri funktsioone (vt nt Rühlemann 2007). Selleks sobib laia kasutusvaldkonnaga partikkel *vist*. Samuti ei ole argivestluses oluline osutada öeldu silmanähtavusele ja põhjendatusele, seega pole ka vajadust partikli *ilmselt* eritähenduse järele.

Kolmandaks on näha, et *ilmselt* esineb netikommentaarides, institutsionaalses suhtluses, ilu- ja ajakirjanduses sagedamini kui argistes registrites.[11] Meie arvates on siin tegu ennekõike kahe sõna stiilierinevuste mõjuga. *Ilmselt* on uuem, ametlikum, kirjakeelsem partikkel kui *vist*. Nt 19. sajandi algupoolel (O. W. Masingul) on see kasutusel veel viisimäärsõnalises tähenduses 'silmanähtavalt' ning puudub partiklina 1925. a „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatus". Annika Küngase andmetel (2014: 13) on selle kasutus kirjakeeles saja aasta jooksul sujuvalt suurenenud. Samuti võib siin üldise tendentsina viidata avalike-ametlike registrite tugevamale tõe ja täpsuse poole suunatusele.

Neljandaks, partikli *ilmselt* küllalt suur sagedus ilu- ja ajakirjanduses on seletatav toimetamisnormidega, kuid siin tuleb pigem esile norm, mis soosib neis registrites kordamise asemel potentsiaalsete sünonüümide vaheldamist.

Seega näeme, et partikli *ilmselt* sagedusi saab lisaks partikli semantikale seletada tõesuse rõhutamise, stiili ja toimetamisnormidega. Uue tegurina pakume siin välja nii spontaansusega kui ka toimetamisnormiga seostuva korduvuse *vs*. vaheldumise eelistuse.

Partikli *vist* kõrval on teine märgatavalt varieeruva sagedusega partikkel ***tegelikult***, mille sageduse varieerumine on sujuv, kuid siiski põhiliselt analoogiline partikli *vist* omaga. Samas on see partikkel oma tähenduselt ja kasutuselt teistsugune. *Tegelikult* väljendab oma funktsionaalses tuumas tõsikindlust, mis vastandub partikli *vist* ebakindlusele ning on lisaks kasutusel pehmendajana tähenduses 'õigupoolest, tõtt-öelda, õieti'. Olulisim on aga mõlemat kasutust ühendav esinemine valdavalt vastanduvas kontekstis. Selline vastandus eeldab teist seisukohta, mida võib esitada

[11] Seda kinnitab ka suulise keele korpuse üldine statistika. Partikkel *vist* esineb enam argisuhtluses (827 *vs*. 421 kasutust) ja *ilmselt* ametisuhtluses (132 *vs*. 76).

dialoogipartner, aga mis võib olla ka tekstis implitsiitne, viidates suhtlejate ühisele teadmisele.[12]

Partikli *tegelikult* vastandava kasutusega on kooskõlas tema suurem sagedus dialoogides või dialooge sisaldavates registrites (suulised ja netivestlused, institutsionaalne suhtlus, netikommentaarid ja ilukirjandus). Nende rühmade sees esineb *tegelikult* kõige sagedamini argi- ja netivestlustes ja kommentaarides ning vähem institutsionaalses suhtluses ja ilukirjanduses. Siin on tähtis, et argine suhtlusolukord võimaldab üldiselt enam ja teravamat vastandumist kui viisakust rõhutav institutsionaalne suhtlus ning kommentaarides on oma tõe kuulutamine ja vastandumine väga tavalised tegevused. Kokkuvõttes saame siin uue seletava tegurina sisse tuua vastanduse vältimise või mittevältimise.

6.2. Hinnangu-hoiakupartiklid

Järgnevalt vaatame hinnangu-hoiakupartikleid *õnneks*, *kahjuks* ja *paraku*. Hoiakupartikleid kokku esineb eriti palju netikommentaarides, rohkesti netivestluses, ajakirjanduses, ilukirjanduses, keskmiselt institutsionaalses suhtluses, vähe aga teaduses ja argivestluses. Eriti vähe esineb hoiakupartikleid argivestluses, mis erineb muudest registritest ka partiklite valiku poolest. Siin prevaleerib ainsana partikkel *õnneks*. Samas võiks just argivestluses eeldada laiemat kõneleja hoiakute väljendamist. Siin võib pakkuda mitut seletust.

Hoiakupartiklite kasutamine eeldab selle nähtuse tõesust, mille kohta hoiakut väljendatakse. Sellisena on eeldatav, et neid on vähe tekstides, kus tõesuse eele on ebaoluline või halvasti täidetav. Argivestlus ongi selline register, mida näitas ka partikli *vist* väga sage esinemine. Samas on argivestluses hoiakupartikleid palju vähem kui vähehoiakulises institutsionaalses suhtluses. Siin on üks võimalik seletus peidus uuritavas materjalis. Meie kasutatud institutsionaalse suhtluse korpus esindab valdavalt telefonisuhtlust, argivestlus aga enam silmast silma suhtlust. Sellisena on argivestluses võimalik kasutada partiklite asemel mitteverbaalseid

[12] Vastandavat funktsiooni on nimetanud ka Annika Valdmets (2013: 121–124), kes lähtub üksuse *tegelikult* kasutusfunktsioonide kirjeldamisel siinsest erinevast terminoloogiast, eristades sõna *tegelikult* viisiadverbilist, modaalpartiklilist (tõenäosuspartikli) ja diskursusemarkeri funktsiooni kui eri astmeid grammatiseerumise ahelas.

hoiakumarkereid, nt žeste ja näoliigutusi. Teisalt on institutsionaalses suhtluses partiklite *õnneks* ja *kahjuks/paraku* suhe argivestlusega võrreldes vastupidine. Suurem partiklite *kahjuks/paraku* kasutus võib siin viidata viisakusele, vajadusele pehmendada vastandumist, mitte-eelistatud seisukohta, fakti jm mitte-eelistatud infot (*kahjuks seda kaupa ei ole* jms).

Netivestluse puhul näeme, et seal esineb hoiakupartikleid palju rohkem kui argivestluses, mis on sellega oma tõesuse-eelete poolest analoogiline. Ka siin võib olla üheks seletuseks mitteverbaalsete markerite kasutamise võimatus, kuigi sellele paistab vastu rääkivat asjaolu, et netivestluses kasutatakse palju emotikone. Siiski ei ole siin vasturääkivust, sest emotikone kasutatakse ainult osalt hoiakute väljendamiseks, nende niisama oluline (kui mitte olulisem) roll on lisada kirjutatule üldist emotsionaalset värvingut. Samas on näha, et netivestluses on hoiakumarkereid vähem kui netikommentaarides. Siin võib pakkuda seletuseks kommentaaride suuremat hoiakulisust, lisaks paistab tekstidest välja, et netikommentaarides on *kahjuks* sageli iroonia vahend. Trükitekstidest esineb hoiakupartikleid vähe teaduses, mis on kooskõlas selle tekstiliigi hoiakuid vältiva loomusega. Sealjuures valitseb ka seal teadusteksti paremini sobiv *kahjuks/paraku*, mis viitab info mitteootuspärasusele.

Palju esineb hoiakupartikleid ilukirjanduses ja ajakirjanduses. Kirjandus on hoiakuline register ning esindab mh tegelaste vestluste imitatsioone, kus hoiakupartiklite suur sagedus on ootuspärane. Sealjuures on trükitekstis vähe võimalusi asendada partikleid žestide ja miimika kirjeldamisega. Võib arvata, et ajakirjanduses väljendatakse hoiakuid lugejate tähelepanu tõmbamiseks.

Partiklite *kahjuks* ja *paraku* erinevus avaldub selles, et *kahjuks* esineb palju sagedamini netivestluses, institutsionaalses suhtluses ja netikommentaarides. Muudes registrites on partiklid kasutusel suhteliselt võrdselt. Need kaks rühma erinevad kõigepealt selle poolest, et esimeses eelistatakse kordamist ja teises sünonüümide kasutust. Teisalt paistab silma lahknevus toimetatud trükitekstide ja toimetamata tekstide vahel. Siin võib erinevuse põhjusena oletada toimetamisnormi, mis soosib sünonüümide vaheldamist. Samuti on oma osa stiilivahel: sagedasem on just tavaline emotsionaalset suhtumist väljendav *kahjuks* ja harvem stiililt markeeritud, osaliselt möönvuse säilitanud *paraku*.

Kokkuvõttes on hoiakupartiklite sageduste seletamine keerukas ja ebakindel. Oletada võib, et nende sagedusi mõjutab põimuv tegurite kogum,

mille sees on olulised teksti seos tõe väljendamisega, vajadus pehmendada mitte-eelistatud infot, võimalus või võimatus kasutada mitteverbaalseid hoiakuvahendeid, stiililine markeeritus, vaheldamise vajadus. Lisaks on usutav, et mõnel juhul on partiklite sagedus seotud ka analüüsivalimisse sattunud konkreetsete tekstide teemadega.

6.3. Vahekokkuvõte

Kokkuvõttes saame öelda, et varasemates uurimustes nimetatud konsituatiivsed tegurid seletavad suuremal määral ainult partikli *vist* kasutust. Neile lisaks tuleb sisse tuua uusi seletavaid tegureid (tabel 4):

– teksti seos tõega ja vajadus tõesust rõhutada (*vist*, *ilmselt*, hoiakupartiklid);
– dialoogi kasutus tekstis ja spontaanset suhtlust imiteeriv konstrueeritud dialoog (*vist*);
– toimetamisnormid ja *licentia poetica* (*vist*, *ilmselt*, hoiakupartiklid);
– korduvuse *vs*. vaheldamise eelistamine (*ilmselt*, hoiakupartiklid);
– vastandumise ja mitte-eelistatud info kasutus (*tegelikult*, hoiakupartiklid);
– mitteverbaalsete vahendite kasutamise võimalus (hoiakupartiklid).

Tabel 4. Uurimuse käigus lisandunud konsituatiivsed tegurid

Registrid	**Seos tõega: oluline / ei ole**	**Dialoogi kasutus**	**Suulise dialoogi imitatsioon**	**Toimetamisnormid**	**Korduvus/ vaheldus**	**Vastandumine**	**Mitteverbaalne**
Argivestlus	ei	ei	ei	ei	K	jah	jah
Netivestlus	ei	ei	ei	ei	K	jah	jah
Institutsionaalne suhtlus	jah	ei	ei	ei	K	ei	(jah)
Netikommentaar	ei	ei	(jah)	ei	?	jah	ei
Ilukirjanduslik proosa	ei	jah	jah	(jah)	V	?	ei
Ajakirjandus	jah	(jah)	ei	jah	V	ei	ei
Teadus	jah	ei	ei	jah	?	jah	ei

Samuti mängib mõnel juhul rolli konkreetse partikli tähendus ning stiililine neutraalsus või markeeritus (*vist vs. ilmselt*, *kahjuks vs. paraku*), konkreetse tekstiliigi eripära (netikommentaarid) ja teemad ning ka analüüsitava korpuse loomus (silmast silma *vs.* telefonisuhtlus).

7. Kokkuvõte

Artiklis analüüsisime episteemiliste partiklite *vist*, *ilmselt* ja *tegelikult* ning hinnangu-hoiakupartiklite *õnneks*, *kahjuks* ja *paraku* kasutust suulises argivestluses, institutsionaalses suhtluses, ilukirjanduslikus proosas, ajakirjanduses, teaduses, netivestlustes ja netikommentaarides.

Esmalt vaatasime partiklite tähendusi, eripäraseid kontekste ja positsioone lausungis. Siin on oluline välja tuua kaks asjaolu. Esiteks, partiklite kasutuskontekstid on osalt erinevad. Partiklit *vist* esineb teistest palju enam küsimustes ja vastustes, *tegelikult*, *kahjuks* ja *paraku* tulevad esile ennekõike vastandavates kontekstides. Teiseks, kõik partiklid esinevad lausungi kõigis positsioonides, sealjuures väga valdavalt oma mõjuala ees, harva selle järel. Asendi poolest on oluline erinevus episteemiliste ja hoiakupartiklite vahel. Episteemilised partiklid esinevad valdavalt lausungi sees oma mõjuala ees. Sealjuures on see partikli *vist* jaoks põhiline positsioon, *ilmselt* ja *tegelikult* paiknevad nii lausungi absoluutses alguses kui ka lausungi sees teise osalause alguses palju sagedamini. *Õnneks*, *kahjuks* ja *paraku* esinevad lausungi sees ja alguses suhteliselt võrdselt ning muudes positsioonides harva. Selle kaudu paistab välja ka kahe partiklirühma mõjualade erinevus. Episteemiliste partiklite mõjualaks on ennekõike neile järgnev lausungiosa, hoiakupartiklitel keskset mõjuala ei ole. Samas siinsel analüüsitasemel partiklite positsioonide ning nende sageduste ja konsituatiivsete tegurite vahel otseseoseid välja ei tule.

Teiseks vaatasime partiklite kasutussagedust eri registrites. Tulemused näitasid, et partikleid koos vaadates kinnitab eesti keel teistes keeltes leitud statistilist jaotust (tabel 3). Partikleid kasutatakse eriti palju argi- ja netivestlustes ehk argiregistrites ning eriti vähe ajakirjanduses ja teaduses. Institutsionaalne suhtlus, netikommentaarid ja ilukirjandus jäävad nende vahele. Samas tõi analüüs esile, et sellise tulemuse tekitab ennekõike sagedasim partikkel *vist* ning ainult *vist* ja *tegelikult* sobivad üldisesse statistilisse mustrisse. Ülejäänud partiklid käituvad erinevalt. Kesksena tõusis esile asjaolu, et partiklite vähene kasutus teadus- ja ajakirjandustekstides

on üldise tendentsiga kooskõlas, samal ajal ei sobi sellega kokku partiklite vähesus ja hüplik sageduste varieerumine ilukirjanduses, netitekstides ja suulises kõnes. See näitas, et partikleid tuleb analüüsida ükshaaval, registriuuringutes üldiselt kasutatav partiklite koosvaatlus annab osalt väära pildi.

Kolmandaks vaatasime konsituatiivseid tegureid, millega partiklite kasutussagedusi on seletatud (tabelid 1 ja 4). Siin võimaldab analüüs teha kaks üldistavat järeldust. Esiteks, varem väljatoodud seletavatest teguritest ei piisa. Ainult partikli *vist* sagedused on nende abil suuremas osas seletatavad, kuid ka siin tuleb lisada uusi. Ülejäänud partiklite puhul sobivad seni toodud tegurid veel vähem. Sealjuures ei toimi need tegurid kõigis registrites korraga või samal viisil.

Partikli *vist* sageduse varieerumise seletuseks sobivad tegurid on suulisus, dialoogilisus/monoloogilisus, spontaansus/redigeeritus, kaasatus/infokesksus, argisus/avalikkus/ametlikkus, vahendatus, jutustavus/seletavus, lisaks sõna semantika. Uute teguritena tõime sisse tõesuse eelde, spontaansust imiteeriva konstrueeritud dialoogi ilukirjanduses ning toimetamisnormid, mis tulevad erinevalt esile ilukirjanduses ning teaduses ja ajakirjanduses.

Analüüs näitas, et *ilmselt* on mõnel juhul partikli *vist* sünonüüm, kuid selle kasutus varieerub enamjaolt partikli *vist* kasutusest erinevalt. Semantika põhjendab partikli *vist* kasutusest suuremat sagedust teadustekstides. Uute teguritena lisandusid stiililine markeeritus ja korduvuse või vaheldumise eelistus. Ühelt poolt eristuvad stiililt neutraalne ja kõikidesse registritesse sobiv *vist* ning ametlikuma stiiliga seostuv *ilmselt*. Teisalt eristuvad registrid, mis eelistavad (või taluvad) partikli kordamist ja ökonoomiat, ning registrid, mis eelistavad partiklite vaheldumist. Ka see tegur seostub laias mõttes stiiliga.

Partikli *tegelikult* sageduse varieerumise põhiliseks jooneks peame esinemist vastanduvates kontekstides. Seejuures tuleb arvestada asjaolu, kas vastavas registris eelistatakse vastanduse vältimist või ei ole see oluline. Laiemalt on siin selge erinevus argiste ja mitteargiste registrite vahel, argiregistrites on eksplitsiitse vastanduse talutavuse määr kõrgem.

Hoiakupartiklite seletamine osutus keerukaks ja jääb mitmes punktis hüpoteeside tasandile. Siin pakkusime välja valdavalt samad tegurid, mis seletasid muid partikleid: teksti seos tõega, hoiakute väljendamine või vältimine, vajadus pehmendada mitte-eelistatud infot, korduvuse *vs.* vaheldamise eelistus ja nendega seotud toimetamisnormid, partikli

stiililine markeeritus. Lisaks tõime tegurina sisse võimaluse kasutada mitteverbaalseid hoiakuvahendeid, mis on oluline suulises argiregistris ja praegusel juhul ilmselt seotud siinse tekstikorpuse olemusega.

Üldistavalt saab analüüsi põhjal tuua esile neli metodoloogilist asjaolu.

Esiteks, (inter)subjektiivsuse analüüsis tüüpiline piirdumine suulise ja kirjaliku keelekasutuse võrdlusega on liiga üldine. Partiklite sagedusega seostuvad paljud erinevad konsituatiivsed tegurid.

Teiseks, registrianalüüsis tavaline lähenemine, milles käsitletakse erinevaid episteemilisi või hoiakupartikleid rühmana, ei ole sobiv. Eri partiklid käituvad erinevalt ning neid tuleb analüüsida ükshaaval. Alles selle järel on võimalik välja selgitada, kas leidub sarnaselt käituvaid partikleid ja millised need on.

Kolmandaks, partiklite sageduse varieerumise seletamiseks pakutud konsituatiivsed tegurid toimivad kindlates piirides. Nad sobivad ainult osa partiklite sageduse varieerumise seletamiseks ega seleta kõiki muutusi. Seega on vaja lisada uusi tegureid või liigendada praegused tegurid kitsamaks.

Neljandaks, mõne partikli sageduse varieerumine võib siiski olla eraldi võttes väga hea kriteerium registrite eristamiseks. Selleks sobivad ennekõike neutraalsed ja laia kasutusega partiklid, nagu ebakindla teadmise väljendaja *vist* ning vastandusele viitav partikkel *tegelikult*. Ebakindlus ja vastandus on suhtluses universaalsed nähtused, mis võimaldavad tuua esile erinevuse normist, milleks on kindel teadmine ning vastanduse puudumine.

Lühendid

AJA – ajakirjandus; ILU – ilukirjanduslik proosa; KOMM – netikommentaarid; NV – netivestlused; SUUL IN – institutsionaalne suhtlus; SUUL ARGI – suuline argivestlus; TEA – teadus

Kirjandus

Aijmer, Karin 2013. Understanding Pragmatic Markers: A Variational Pragmatic Approach. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Baron, Naomi S. 2008. Always On: Language in an Online and Mobile World. New York: Oxford University Press. http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195313055.001.0001

Baron, Naomi S. 2013. Instant messaging. – Pragmatics of Computer-Mediated Communication. Ed. by Susan S. Herring, Dieter Stein, Tuija Virtanen.

(= Handbooks of Pragmatics 9.) Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 135–161. https://doi.org/10.1515/9783110214468.135

Biber, Douglas 1988. Variation across Speech and Writing. New York: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511621024

Biber, Douglas 1995. Dimensions of Register Variation: A Cross-Linguistic Comparison. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511519871

Biber, Douglas, Susan Conrad 2009. Register, Genre, and Style. (= Cambridge Textbooks in Linguistics.) Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511814358

Breitkopf-Siepmann, Anna 2012. Hedging in German and Russian conference presentations: A cross-cultural view. – Subjectivity in Language and Discourse. Ed. by Nicole Baumgarten, Inke Du Bois, Juliane House. (= Studies in Pragmatics 10.) Leiden: Brill, 295–318. https://doi.org/10.1163/9789004261921_014

Chafe, Wallace L. 1982. Integration and involvement in speaking, writing, and oral literature. – Spoken and Written Language: Exploring Orality and Literacy. Ed. Deborah Tannen. Norwood: Ablex, 35–53.

Chafe, Wallace L., Jane Danielewicz 1987. Properties of spoken and written language. – Comprehending Oral and Written Language. Ed. by Rosalind Horowitz, S. Jay Samuels. Academic Press, 83–113.

Crystal, David 2006. Language and the Internet (2. ed.). Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511487002

Degand, Liesbeth, Anne-Marie Simon-Vandenbergen (eds.) 2011. Grammaticalization, pragmaticalization and (inter)subjectification: Methodological issues in the study of discourse markers. – Linguistics 49 (2).

EKG II = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993. Eesti keele grammatika. II. Süntaks. Lisa: Kiri. Trükki toimetanud Mati Erelt (peatoimetajana), Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.

Fanego, Teresa 2010. Paths in the development of elaborative discourse markers: Evidence from Spanish. – Subjectification, Intersubjectification and Grammaticalization. Ed. by Kristin Davidse, Lieven Vandelanotte, Hubert Cuyckens. Berlin, New York: De Gruyter Mouton, 197–240. https://doi.org/10.1515/9783110226102.2.197

Fitzmaurice, Susan 2004. Subjectivity, intersubjectivity and the historical construction of interlocutor stance: From stance markers to discourse markers. – Discourse Studies 6 (4), 427–448. https://doi.org/10.1177%2F1461445604046585

Haselow, Alexander 2012. Subjectivity, intersubjectivity and the negotiation of common ground in spoken discourse: Final particles in English. –

Language & Communication 32 (3), 182–204. https://doi.org/10.1016/j.langcom.2012.04.008

Hennoste, Tiit 2000. Allkeeled. – Eesti keele allkeeled. Toim. Tiit Hennoste. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 16.) Tartu: Tartu Ülikool, 9–56.

Hennoste, Tiit 2008. Uudise käsiraamat. Kuidas otsida, kirjutada, toimetada ja serveerida ajaleheuudist. 2. kohendatud trükk. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Hennoste, Tiit, Olga Gerassimenko, Riina Kasterpalu, Mare Koit, Kirsi Laanesoo, Anni Oja, Andriela Rääbis, Krista Strandson 2010. The structure of a discontinuous dialogue formed by internet comments. – Text, Speech and Dialogue. Ed. by Petr Sojka, Aleš Horák, Ivan Kopeček, Karel Pala. Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag, 515–522.

Hennoste, Tiit, Külli Habicht, Helle Metslang, Külli Prillop, Kirsi Laanesoo, David Ogren, Liina Pärismaa, Elen Pärt, Andra Rumm, Andriela Rääbis, Carl Eric Simmul 2020. Diskursusemarker (*ma*) *arvan* (*et*). – Emakeele Seltsi aastaraamat 65. Peatoim. Mati Erelt. Emakeele Selts. Tallinn: EKSA, 63–90. http://dx.doi.org/10.3176/esa65.03

Hennoste, Tiit, Helle Metslang, Külli Habicht, Anni Jürine, Kirsi Laanesoo, David Ogren 2016. Üldküsimuse vorm ja funktsioonid läbi nelja sajandi ja kuue tekstiliigi. – Emakeele Seltsi aastaraamat 61. Peatoim. Mati Erelt. Emakeele Selts. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 80–109. http://dx.doi.org/10.3176/esa61.04

Hennoste, Tiit, Karl Pajusalu 2013. Eesti keele allkeeled. Õpik gümnaasiumile. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Herring, Susan C., Dieter Stein, Tuija Virtanen (eds.) 2013. Pragmatics of Computer-Mediated Communication. (= Handbooks of Pragmatics 9.) Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. https://doi.org/10.1515/9783110214468

House, Juliane 2013. Developing pragmatic competence in English as a lingua franca: Using discourse markers to express (inter)subjectivity and connectivity. – Journal of Pragmatics 59, Part A, 57–67. http://dx.doi.org/10.1016/j.pragma.2013.03.001

Jonsson, Ewa 2015. Conversational Writing: A Multidimensional Study of Synchronous and Supersynchronous Computer-Mediated Communication. Peter Lang Edition. https://doi.org/10.3726/978-3-653-06512-1

Kaalep, Heiki-Jaan, Kadri Muischnek 2002. Eesti kirjakeele sagedussõnastik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kehayov, Petar 2009. Interaction between grammatical evidentials and lexical markers of epistemicity and evidentiality: A case study of Bulgarian and Estonian. – Wiener Slawistischer Almanach 72, 165–201.

Küngas, Annika 2014. Pragmaatiliste markerite kujunemine ja funktsioonid eesti keeles *lt*-sõnade näitel. (= Dissertationes philologiae estonicae universitatis Tartuensis 36.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Leech, Geoffrey, Mick Short 2007. Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose. 2nd ed. London: Longman.

Luik, Alice 2020. Episteemilise modaalsuse markerite kasutusfunktsioonidest eesti keeles. Bakalaureusetöö. Tallinn: Tallinna Ülikool.

Marin-Arrese, Juana I. 2007. Commitment and subjectivity in the discourse of opinion columns and leading articles. A corpus study. – RAEL: revista electrónica de lingüística aplicada, Extra 1, 82–98.

Mortensen, Janus 2012. Subjectivity and intersubjectivity as aspects of epistemic stance marking. – Subjectivity in Language and Discourse. Ed. by Nicole Baumgarten, Inke Du Bois, Juliane House. (= Studies in Pragmatics 10.) Leiden: Brill, 229–246. http://dx.doi.org/10.1163/9789004261921_011

Narrog, Heiko 2017. Three types of subjectivity, three types of intersubjectivity, their dynamicization and a synthesis. – Aspects of Grammaticalization: (Inter)subjectification and Directionality. Ed. by Daniël Van Olmen, Hubert Cuyckens, Lobke Ghesquière. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 19–46. https://doi.org/10.1515/9783110492347-002

Nuyts, Jan 2012. Notions of (inter)subjectivity. – English Text Construction 5 (1), 53–76. https://doi.org/10.1075/etc.5.1.04nuy

Nykänen, Elise, Aino Koivisto 2013. Näkökulmia kaunokirjalliseen dialogiin. – Dialogi kaunokirjallisuudessa. Toim. Aino Koivisto, Elise Nykänen. (= Tietolipas 242.) Helsinki: Suomen Kirjallisuuden Seura, 9–56.

Pho, Phuong Dzung 2012. Authorial stance in research article abstracts and introductions from two disciplines. – Subjectivity in Language and Discourse. Ed. by Nicole Baumgarten, Inke Du Bois, Juliane House. Leiden: Brill, 97–114. http://dx.doi.org/10.1163/9789004261921_006

Piórkowska, Agnieszka 2017. Subjectification and intersubjectification in the analysis of the Polish adverb *niestety* 'unfortunately/regrettably'. – Crossroads. A Journal of English Studies 17, 9–29.

Prillop, Külli, Tiit Hennoste, Külli Habicht, Helle Metslang 2021. Ei saa me läbi „Pragmaatika" korpuseta. Korpuspragmaatika ja pragmaatikakorpus. – Mäetagused (ilmumas).

Reinsalu, Riina 2019. Juhendavad haldustekstid žanriteoreetilises raamistikus. (= Dissertationes philologiae estonicae universitatis Tartuensis 44.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Rühlemann, Christoph 2007. Conversation in Context: A Corpus-Driven Approach. London: Continuum.

Traugott, Elizabeth Closs 2003. From subjectification to intersubjectification. – Motives for Language Change. Ed. Raymond Hickey. Cam-

bridge: Cambridge University Press, 124–139. https://doi.org/10.1017/CBO9780511486937.009

Traugott, Elizabeth Closs 2010. (Inter)subjectivity and (inter)subjectification: A reassessment. – Subjectification, Intersubjectification and Grammaticalization. Ed. by Kristin Davidse, Lieven Vandelanotte, Hubert Cuyckens. Berlin, New York: De Gruyter Mouton, 29–74. https://doi.org/10.1515/9783110226102.1.29

Tüüts, Laura, Reili Argus 2016. Episteemilise modaalsuse leksikaalsete väljendusvahendite tajumisest: *arvatavasti*, *äkki* ja *võib-olla*. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 7 (2), 187–208. https://doi.org/10.12697/jeful.2016.7.2.08

Valdmets, Annika 2013. Modal particles, discourse markers, and adverbs with *lt*-suffix in Estonian. – Discourse Markers and Modal Particles: Categorization and Description. Ed. by Liesbeth Degand, Bert Cornillie, Paola Pietrandrea. (= Pragmatics & Beyond New Series 234.) Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 107–132. https://doi.org/10.1075/pbns.234.05val

Valdmets, Annika, Külli Habicht 2013. Episteemilistest modaalpartiklitest eesti kirjakeeles. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 4 (1), 205–222. https://doi.org/10.12697/jeful.2013.4.1.12

Virroja, Kelly 2020. Episteemilise modaalsuse markerite kasutusfunktsioonid poliitilises vestlussaates „Esimene stuudio“. Bakalaureusetöö. Tallinn: Tallinna Ülikool.

Waksler, Rachelle 2012. *Super*, *uber*, *so* and *totally*: Over-the-top intensification to mark subjectivity in colloquial discourse. – Subjectivity in Language and Discourse. Ed. by Nicole Baumgarten, Inke Du Bois, Juliane House. Leiden: Brill, 17–31. http://dx.doi.org/10.1163/9789004261921_003

Võrgumaterjalid

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat. http://www.eki.ee/dict/ekss/ (20.03.2021).

ENC19 = Jelena Kallas, Kristina Koppel 2020. Eesti keele ühendkorpus 2019. Eesti Keeleressursside Keskus. https://doi. org/10.15155/3-00-0000-0000-0000-08489L (15.03.2021).

Keeleveeb. https://www.keeleveeb.ee/ (21.03.2021).

Suulise eesti keele korpus. https://keeleressursid.ee/et/220-suulise-eesti-keele-korpus (21.03.2021).

Sõnaveeb = EKI ühendsõnastik 2020. Eesti Keele Instituut. https://sonaveeb.ee (20.03.2021).

The use of six (inter)subjectivity particles in Estonian registers

TIIT HENNOSTE, HELLE METSLANG,
KÜLLI HABICHT, KÜLLI PRILLOP

The article analyzes the usage of three epistemic particles (*vist*, *ilmselt*, *tegelikult*) and three attitude particles (*õnneks*, *kahjuks*, *paraku*) in texts belonging to different registers of Estonian: spoken interaction (institutional and everyday), online texts (instant messaging and comments), printed texts (prose fiction, journalism, and academic texts). The research material comes from the Keeleveeb portal and the corpora compiled in the project PRG341 "Pragmatics overwrites grammar: subjectivity and intersubjectivity in different registers and genres of Estonian". The study combines descriptive statistics with qualitative semantic and pragmatic analysis of the particles, comparing the frequency of usage of particles in different registers and exploring the possible semantic/pragmatic motivations underlying the frequency data.

The research results broadly confirm the statistical picture obtained from similar studies done on other languages. Particles are used especially often in everyday interaction and quite rarely in journalism and academic texts. Verbal interaction, online comment sections and fiction fall between these two extremes. However, the analysis also reveals that this sort of generalizing overview fails to adequately describe the phenomena under investigation.

First, the typical approach in register analysis, wherein epistemic and attitude particles are taken together as one group, is not appropriate. Different particles behave differently and should be analyzed individually. Only by doing this is it possible to determine the similarities and differences between particles.

Second, the oppositions hitherto proposed as factors capable of explaining the differences in usage frequency between particles (e.g. dialogue/monologue, spontaneous/edited, everyday/public) do indeed work, but only within certain boundaries. They can explain the variation in frequency of some but not all particles, and they can explain some but not all of the differences. We have identified additional factors and created a narrower classification of the previously known factors. Third, the variation in usage frequency of certain particles may itself be a useful criterion for distinguishing different registers. This is true primarily of neutral and widely used particles. Of the particles analyzed in the present study,

the most appropriate for this purpose are *vist*, expressing uncertain knowledge, and the contrast-marking particle *tegelikult*.

Keywords: Estonian language, corpus pragmatics, particles, (inter)subjectivity, registers, variation

Tiit Hennoste, tiit.hennoste@ut.ee
Helle Metslang, helle.metslang@ut.ee
Külli Habicht, kulli.habicht@ut.ee
Külli Prillop, kulli.prillop@ut.ee

Eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu

Emakeele Seltsi aastaraamat 66 (2020), 124–138
http://dx.doi.org/10.3176/esa66.05

COVID-19 MÕJU LIIVI KEELE OMANDAMISE VÕIMALUSTELE[1]

GUNTA KĻAVA

Annotatsioon. Liivi keele olukord tänapäeval näitab, et Covid-19 pandeemia on kõigele vaatamata pakkunud ka positiivset ning loonud võimalusi keeleõppeks ja ohustatud keelte säilitamiseks. Võimalik, et just pandeemia tõttu tekkinud olukord on soodustanud liivi keele säilitamist ning toonud pöörde arusaamades selle rollist ja funktsioonist terves ühiskonnas. See kinnitab kogukonnale ja ka laiemale üldsusele, et hoolimata väikesest oskajate ja kõnelejate arvust väärib liivi keel kõiki võimalusi, mis on kättesaadavad mis tahes teistele keeltele ja mida ei toeta mitte ainult tänapäeva (digi)tehnoloogia, vaid ka keelte lingvistilise elujõulisuse ja omandamise teoreetilised käsitlused. Artiklis vaadeldavad Covid-19 pandeemia mõjul tehtud sammud liivi keele populariseerimiseks ja õpetamiseks, sh Läti Ülikooli liivi instituudi korraldatud üritused, toetuvad uusimatele keeleõppe teooriatele ja meetoditele ning mitmekesise teabematerjali koostamise põhimõtetele. Ilmneb, et paindlik lähenemine keerulises olukorras ja loovad lahendused võivad ka väikesele keelele tagada keelte konkurentsis võrdväärse olukorra.

Võtmesõnad: ohustatud keeled, keel ja kultuur, keeleressursid, keeleõpe, keele omandamine, liivi keel, Covid-19

1. Sissejuhatus

Aasta 2020 jääb maailma mällu kui koroonaviiruse pandeemia aasta. Kõigis riikides tõi see kaasa kokkusaamise, liikumise ja avalike ürituste piirangud, mis puudutasid kõiki ühiskonnakihte ja -protsesse. Pandeemiast tingitud piirangutel polnud siiski ainult negatiivne mõju. Nii näitas pandeemiaolukord, et digitaalsed ja kaudlahendused pole mitte ainult mugavuse küsimus, vaid need on igapäevaselt vajalikud kõigil elualadel.

[1] Artikli valmimist on toetatud järeldoktorantuuri projektist „Euroopa keeleõppe raamdokumendi rakendamine liivi keelele: uus võimalus ohustatud keelte jaoks“ (nr 1.1.1.2/VIAA/3/19/527). Artikli valmimisele aitas kaasa TTÜ veebipõhine kõnetuvastus (Alumäe jt 2018).

Samuti sundis pandeemiaolukorra saabumine üleöö läbi mõtlema olemasolevaid tegevusi, otsima uusi võimalusi ja lahendusi, et argipäev saaks kriisioludes jätkuda. Pandeemiaaeg on toonud kaasa muutusi ka keelte taaselustamise alal, mida pidevalt mõjutavad eri tegurid.

Loomulikult mõjutas pandeemia juba niigi habrast liivi keele ja selle taaselustamise olukorda: võimalusi kokku saada, üritusi korraldada ja keelt kasutada ning õppida. Saabunud pandeemiaoludes tuli otsida uusi võimalusi laiendada liivi keele kasutusalasid ja toetada selle omandamist. Mõeldes kriitiliselt ohustatud keeltele, mille hulka kuulub ka liivi keel, ja võimalustele selliseid keeli taaselustada, mis on keerukas, aega ja ressursse nõudev protsess, on iga samm ülimalt oluline, sõltumata selle ulatusest, ning iga sellise sammu mõju saab hinnata vaid tagantjärele.

Vaadates tagasi pandeemia-aastale, võib öelda, et liivi keel on sellest väljunud sootuks tugevamana. See on osutunud võimalikuks tänu nii varasematele tegevustele liivi keele säilitamise, arendamise ja populariseerimise alal, mida pandeemia ajal täiendati ja jätkati, kui ka uutele võimalustele ja lahendustele, mis loodi just viimase aasta jooksul. Nendes tegevustes osales aktiivselt ka Läti Ülikooli liivi instituut, mille üks ülesanne on aidata kaasa liivi keele säilitamisele.

Artiklis antakse ülevaade koroonapandeemiaga seotud tähelepanekutest, kogemustest, algatustest ja järeldustest, pidades silmas liivi keele säilitamist ja populariseerimist. Ühtlasi kirjeldatakse mõningaid muutusi selle kogu ühiskonna ja ka liivi keele jaoks keerulisel, kuid ka huvitaval ja uuenduslikul kriisiperioodil, hinnates selle jäetud jälgi liivi keele püsimisse.

2. Liivi keele hetkeolukord

12. sajandi paiku elasid liivlased suurel alal tänapäeva Läti territooriumil, sealhulgas praeguse pealinna Riia ümbruses. Sajandite jooksul sulandusid liivlased kokku naaberhõimudega, osaledes tänapäeva läti rahvuse kujundamises, mille tulemusena liivi keele oskajate arv pidevalt vähenes. Siiski on liivi keel suutnud ellu jääda, säilides kõige püsivamalt omal ajal suletud ja perifeersel alal Kuramaa poolsaare põhjaosas, mida nimetatakse ka Liivi rannaks. (Ernštreits 2020a)

Alates 19. sajandi keskpaigast ja eriti 20. sajandi jooksul halvenes liivi keele olukord tunduvalt. Mõlemad maailmasõjad ja neile järgnenud

Nõukogude okupatsioon, mis muutis Liivi ranna rindejooneks, hävitasid viimase liivlaste kompaktselt asustatud areaali Kuramaal ning sundisid liivlasi suunduma tööotsinguile üle Läti. Peamiselt asuti elama pealinna Riiga, aga ka Ventspilsi, mis on Liivi rannale lähim Läti linn. Liivi keele olukord muutus radikaalselt, keele edasiandmise protsess peatus peaaegu täielikult. (Blumberga 2013: 173, 190)

Kuigi liivi keele oskajaid pole viimase kahesaja aasta jooksul kunagi olnud palju – 19. sajandi keskel 2500 (Wiedemann 1861: XI), 20. sajandi esimesel poolel umbes 1500 (Mežs 2000: 81; Blumberga 2013: 184) –, on liivi keele rääkijate arv tänapäeval kriitiliselt vähenenud ning selles keeles suudab suhelda vaid umbes kakskümmend inimest kogu maailmas (Livones 2). 2011. aasta rahvaloenduse andmetel on Lätis registreeritud liivlaste arv 250 (Census 2011). Seetõttu on liivi keel kantud UNESCO ohustatud keelte nimekirja kriitiliselt ohustatud keelena ning see on tänapäeval kõige ohustatum keel Euroopa Liidus.

Et lahendada keele oskajate vähenemise ja keele edasiandmise peatumise probleemi, alustati juba 1970. aastatel tööd liivi keelepesade loomisega väljaspool liivlaste ajalooliselt asustatud ala. Sellisteks keelepesadeks kujunesid 1972. aastal Riias ja Ventspilsis loodud liivi lauluansamblid Līvlizt ja Kāndla (Blumberga 2013: 191). Kui Läti sai tagasi oma iseseisvuse, vähenes eri põhjustel nende ansamblite tähtsus, kuid jätkuvalt otsiti võimalusi, kuidas toetada liivi keele edasiandmist.

1988. aastal algasid katsed õpetada liivi keelt vabaainena eri kursustel. Alguses olid sellised kursused üsna populaarsed, kuid ajapikku nende tegevus suikus ning juba mõne aasta pärast katkes pea täielikult. Selle peamisteks põhjusteks olid kursustel osalejate erinev teadmiste tase, osalejate vanuselised erinevused, vähene liivlaste arv ja asumine eri elukohtades, mis mõjutas võimalusi komplekteerida keeleõppe gruppe samal tasemel osalejatest. Samuti oli puudus kvalifitseeritud õpetajatest. Nii muutusid keelekursused rohkem liivi kogukonna rühmade kokkutulekuteks, millel oli küll suur tähtsus kogukonna ühtekuuluvuse tugevdamisel, kuid millel puudus arvestatav mõju keele omandamisele või edasiandmisele. (Ernštreits 2016: 264)

1990ndatel toimus ka teisi üritusi, millega sooviti hoida liivi kogukonna ühtsust, tagada keele edasiandmine ja edendada selle kasutamist. 1989. aastal tähistati Irēl (läti Mazirbe) 1939. aastal avatud ja liivlaste kasutuses vaid lühikest aega olnud Liivi rahvamaja 50 aasta juubelit ning

algatati liivi pühade traditsioon, mis on tänapäeval liivi kogukonna elus aasta tähtsaim sündmus. Need augustikuu esimesel laupäeval toimuvad pühad hõlmavad kõiki liivi kultuuriruumi elemente, mis on seotud liivi keele ja kultuuri edendamisega. Pühad on ka liivi kogukonna ja liivi keele oskajate ühiseks ainsaks regulaarseks kohtumiskohaks. (Ernštreits 2019: 106)

1992. aasta suvel alustas tegevust liivi laste ja noorte suvekool Mierlinkizt (Merelinnukesed). Suvekoolis osalejate ette valmistatud liivikeelsed etteasted on traditsiooniliseks pühade osaks. Seitsme kuni kümne päeva jooksul omandatakse suvekoolis algteadmisi liivi keelest ja kultuurist, mis teenivad peamiselt kogukonna identiteedi ülalpidamise vajadusi (Kļava 2020: 22). Seda ülesannet täidab suvekool edukalt, mida näitab ka suur huvi suvekoolis osalemise vastu, vaatamata sellele, et osalemise eest tasuvad tavaliselt osalejad ise. Samuti on oluline suvekooli suur kasvandike arv, sest ka suureks sirgudes toetavad nad liivi vaimse pärandi säilitamist. Kokkuvõtvalt võib öelda, et see suvekool on olnud siiani ainus toimiv võimalus liivi keele õppimiseks ja praktiseerimiseks, sest liivi keele omandamise võimalusi Läti üldhariduskoolides ei ole, olenemata Läti seadustest (riigikeele seadus, seadus „Läti rahvuslike ja etniliste rühmade vabast arengust ja õigusest kultuuriautonoomiale“ jt) ja rahvusvahelistest dokumentidest (ÜRO põlisrahvaste õiguste deklaratsioon jt).

Peale juba kirjeldatud liivi vaimse kultuuripärandi säilitamise ja populariseerimise põhitegevuste toimub ka mitmesuguseid regulaarseid ettevõtmisi (Ernštreits 2019: 106): kogu Lätis tegutseb pidevalt enam kui kaheksa liivi muusikaühendust, infot jagatakse sotsiaalvõrgustike gruppide ja veebilehtede (Livones.net, Līvõ kēļ jm) kaudu, toimuvad üritused ning liivi keele rääkijate kokkusaamised. Liivi keele uurimise, keeleallikate loomise ja väljaandmise nimel tehakse pidevat tööd peamiselt Läti Ülikooli liivi instituudis ning Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis. Nendel tegevustel on keele õppimisel küll teoreetiliselt tähtis, kuid praktiliselt passiivne roll.

Pandeemiast tingitud ebaselgus tuleviku suhtes mõjutas kõigi eespool loetletud ürituste ettevalmistamist ja toimumist. Samas on võimalik, et just pandeemiast tingitud piirangud ja ümberkorraldused ühiskonnas motiveerisid liivi keele pärandi säilitamisel ja edasiandmisel välja mõtlema uusi lahendusi. Samuti aitas see parandada juba olemasolevate tegevuste efektiivsust ja kvaliteeti.

3. Seitse liivi keele tundi

2020. aasta kevadel, kui kehtestati esimesed pandeemiaga seotud piirangud, hakkasid paljud asjad toimuma kaugteel. Üks nendest oli üldhariduskoolide õpe. Kuna selline olukord oli esmakordne, ilmnes, et kaugõpingute jaoks puuduvad sobilikud lahendused. Sellepärast valmis Läti haridus- ja teadusministeeriumi algatusel väga lühikese aja jooksul platvorm tavaklase.lv ('sinu klass'). Ajavahemikus aprillist maini oli televisiooni- ja veebikeskkonnas võimalik omandada 1.–12. klassini eri õppeaineid. Aineid pakuti 20-minutiliste staatiliselt filmitud koolitundide kujul. Õige pea muutus see platvorm väga populaarseks – 2020. aasta kevadel oli seda kokku vaadatud enam kui 500 000 korda (LSM 2020).

Teiste ainete kõrval pakkus haridus- ja teadusministeerium võimalust kaasata veebiplatvormi eraldi ainena liivi keele tunde põhikooli 5.–9. klassile ja keskkooli 10.–12. klassile. See oli esimene kord, kui Läti üldhariduskoolide õppekava võimaldas omandada põhiteadmisi liivi keelest (Livones 1). Kavandatava teostamiseks võeti ühendust Läti Ülikooli liivi instituudiga, mille uurijad kaasasid ka liivi kogukonna esindajaid ja lõid veebiplatvormi jaoks seitse õppetundi. Õppetundidest sai Läti Ülikooli liivi instituudi eraldi projekt: *online*-saadete sari. Seitse liivi keele tundi („Seis līvõ kīel stuņḑõ / 7 lībiešu valodas stundas") on avalikult kättesaadavad Läti Ülikooli liivi instituudi YouTube'i kanalil (LU LI YouTube). Peab märkima, et aeg alates ideest kuni esimese tunni lindistuseni oli väga lühike (vähem kui nädal). Arvestada tuleb ka sellega, et senini puudus liivi keele tarbeks ja kindla sihtrühma jaoks mõeldud keeleõppe metoodika, mis tugineks keele omandamise teooriale (vt nt Mayo jt 2013; Okamura, Toru 2020).

See, et liivi keelega sooviti jõuda iga läti õpilaseni, sõltumata tema elukohast, teadmistest liivlaste kohta ja seosest nendega, määras suuresti ka loodud tundide sisu ja vormi. Nimelt oli esimestes tundides vaja õpetada mitte üksnes keele põhialuseid, vaid anda ka põhiteadmisi sellest, kes on liivlased, milline on nende roll Lätis, milline on liivi keel jne. Samal ajal oli aga vaja pakkuda esmaseid teadmisi liivi keelest. Ettenähtud tundide maht, kokku 140 minutit ehk 2,3 tundi, on ülimalt väike selleks, et omandada keelt või isegi selle põhialuseid. Näiteks standardse algaja keeletaseme (CEFRi järgi A1) omandamiseks planeeritav aeg varieerub vähemalt sajast kahesaja tunnini, sõltuvalt kõigist nendest teguritest, mis keele omandamist mõjutavad (Experience 2018: 218). Eespool nimetatu

määras ka tunnikava: tunni teemade kaudu, mis olid sobitatud algaja tasemega, pakuti vaatajaile ka infot liivlaste, liivi keele, kultuuri ja ajaloo kohta. Igasse tundi kaasati ka liivlasi.

Paraku ei sobinud kavandatud keeleõppeks platvormi tavaklase.lv üldine formaat, kus tunde filmiti staatiliselt, montaaživõimalusteta, näidates klassiruumis oma ainet õpetavat õpetajat. Selline formaat sobib ehk argipäeval koolis omandatavate ainete jaoks, kuid mitte kavandatavate liivi keele tundide võimalikult täiuslikuks elluviimiseks. Seepärast paluti appi liivi kogukonna esindajad ja otsiti viise, kuidas 20 minuti pikkuses tunnis edastada visuaalselt kvaliteetses formaadis nii planeeritud sisu kui ka anda teavet liivlaste kohta. Tundide filmimisse kaasati professionaalne liivi päritolu Läti Televisiooni ajakirjanik, režissöör ja produtsent Dāvids Ernštreits.

Üllatav, aga üks pandeemiast tingitud positiivne mõju nii Liivi ranna kui ka liivlaste ajaloolise ala jaoks oli see, et liivi keele tundide filmimise ajal 2020. aasta kevadel võis rannas kohata taas liivlasi. Paljud, kes talvel Liivi rannas ei ela, olid pandeemia ajal tulnud liivi küladesse isolatsiooni ning pärast pikka aega oli külades lõpuks ka madalhooajal liivlasi ja nende järeltulijaid. Üks neist oli ka Dāvids Ernštreits. See loomulikult kergendas tundide filmimist, mis toimus peamiselt just Liivi rannas.

Õppetundide loomisel tuli arvestada nii tundide mahtu kui ka juba etteaimatavat üldiste teadmiste puudumist. Samas aitasid neid raskusi ületada liivi kogukonna esindajate aktiivne osalemine ja videoformaadi võimalused, näiteks video uuesti kasutamine eri siht- ja vanuserühmade jaoks. Tunnikavade väljatöötamine vastavalt formaadi nõuetele põhines multimeediaõppe kognitiivsel teoorial (vt Mayer, Moreno 2003), et videotunnid moodustaksid õppeprotsessi tõhusa osa ning oleksid heaks teabeallikaks kasutajatele, kes on huvitatud ainult ülevaate saamisest liivlaste kohta. See eeldas muu hulgas ka teabe selget esitamist, kasutades võimalikult väheseid teabeüksusi. Tundide loomise ajal oli oluline ka arusaam sellest, et sellise auditooriumini jõudmine ja meedia kasutamine on liivi keele jaoks suurepärane, uudne, esimene ja võib-olla isegi viimane võimalus. Tundide väljatöötajatel oli soov luua nii visuaalselt kui ka sisu poolest struktureeritud ja kvaliteetne toode, mida saaks kasutada pikka aega, vähemalt viie kuni kümne aasta vältel.

Seega kujundasid liivi keele tundide eesmärki ja saavutatavat tulemust kaks tegurit: põhiinfo andmine liivi keele, kultuuri ja ajaloo kohta ning

pilk liivi keele põhialustele. Kasutades L2 õpetamisel tuntud teemadest lähtuvat õppemetoodikat, valiti õpetamise aluseks seitse teemat, mida on iga L2 keele omandamisel kõige sagedamini kasutatud. Nende abil seoti kokku muu informatiivne materjal liivlastest, liivi kultuurist ja ajaloost. Igas tunnis leidus kaks tinglikku kihti – keel ja teabematerjal. Tundide teemad olid üles ehitatud selliselt:

- 1. tund – viisakusfraasid (keel) ning keele mitmekesisus ja selgitamine, kes on liivlased (teabematerjal);
- 2. tund – tähestik ja häälikud (keel), liivi traditsioonid ja liivlaste rahvakultuuris tuntuim kevadine kalendripüha – lindude äratamine (teabematerjal);
- 3. tund – värvide nimetused (keel) ning liivi sümbolid, lipp ja hümn (teabematerjal);
- 4. tund – liivi kohanimed (keel) ja Liivi rand (teabematerjal);
- 5. tund – perekonnaliikmete nimetused (keel) ning liivi keele murded ja uudissõnade loomine (teabematerjal);
- 6. tund – arvsõnad (keel) ja liivi keel sugulaskeelte peres (teabematerjal);
- 7. tund – liivi keele jäljed läti keeles (keel) ja liivlaste jäljed Lätis ning olulisemad sündmused tänapäeval (teabematerjal).

Kokkuvõtvalt võib öelda, et need seitse liivi keele tundi on minimaalne põhikursus neile, kel puuduvad liivlastest ja liivi keelest varasemad teadmised. Samal ajal pakuvad need tunnid nii üldist pilku keelelisele mitmekesisusele ja keelte väärtustele kui ka keelte seosele ühiskonnaga, mis mõjutab keelte endi arengut ja olukorda. See on iseäranis tähtis, võttes arvesse, et arusaam liivi keelest kui Läti põliskeelest ei ole Läti ühiskonnas endiselt piisavalt levinud.

Oluline on meenutada, et UNESCO kuulutas 2019. aasta rahvusvaheliseks põliskeelte aastaks, mil eriti rõhutati keele väärtust ja vajadust säilitada põliskeeli, mille sekka kuulub ka liivi keel. Arvestades probleemi päevakajalisust, on mõistetav põliskeelte aasta korraldajate ja kõigi kaasatud keelekogukondade soov kuulutada vahemik 2022–2032 rahvusvaheliseks põliskeelte aastakümneks (ÜRO 2019), mis on suur samm väikeste ja hääbuvate keelte jaoks. 2019. aastal osales Läti Ülikooli liivi instituut aktiivselt liivi keele populariseerimise üritustel nii Lätis kui ka mujal, et teavitada ühiskonda maailma keelte olukorrast ja iga keele väärtusest.

Üks kõige rohkem külastatud virtuaalseid üritusi, mis kasvas välja 2019. aasta tegevustest, oli 2020. aasta emakeelepäev. 21. veebruari emakeelepäeva alustati Läti Ülikooli liivi instituudi korraldatud veebipõhise liivi keele tunniga, mida saab järelvaadata instituudi YouTube'i kanalilt. See esimene kogemus kinnitas, et tehnoloogia võimalusi, eriti ohustatud keelte puhul, on vaja kasutada võimalikult laialt. Liivi keele säilitamiseks ja kas või minimaalseks kasutuseks on see eriti tähtis, arvestades kogukonna hajali elukohti.

Ministeeriumi algatus ning liivi kogukonna ja laiema ühiskonna huvi esimese liivi keele tunni vastu pandeemia alguses kujundasid justkui juhuslikult aluse kavatsusele analüüsida keele omandamise vajadusi tänapäeva tehnoloogia pakutavates formaatides ning süvenenumalt mõelda liivi keele kohast ja funktsioonidest tänapäeva ühiskonnas.

Vajadusele laiendada liivi keele omandamise võimalusi eri tasemetele ja sihtrühmadele, kasutades tänapäeva tehnoloogilisi võimalusi, viitavad artikli autori järeldoktorantuuri projekti „Euroopa keeleõppe raamdokumendi rakendamine liivi keelele: uus võimalus ohustatud keelte jaoks" („Applying the Common European Framework of Reference for Languages to Livonian: A New Opportunity for Endangered Languages") käigus läbiviidud küsitluste ja intervjuude andmed. Põhjalikud intervjuud liivi keelt hästi kõnelevate inimestega (keeleoskuse tasemed B ja C) ning teiste liivi kogukonna liikmetega näitasid suurt huvi asjakohaste digitaalsete keelekasutuslahenduste vastu, mis võib pakkuda võimalusi ja lootust liivi keele kasutamiseks argipäevas ning keele edasiandmiseks nooremale põlvkonnale. Oluline on märkida, et küsitlustes osalejad kasutasid mõistet „keel arvutis" erinevate digitaalsete keeleressursside tähenduses (alates sõnaraamatutest ja võimalusest kontrollida õiget sõnavormi kuni keelekorpuste, tekstide ja liivi keeles levinud teabe laiendatud kättesaadavuseni), samuti tähistasid nad sellega keeleõppes kasutatavaid digivahendeid.

Üks olulisimaid ülesandeid lähitulevikus on arendada liivi keele omandamise võimalusi, arvestades kõiki keeleõppega seotud aspekte. Selles töös on palju raskusi, mis tulenevad nn väikeste ja ohustatud keelte omandamisega seotud problemaatikast: õppematerjalide või nende kasutamise traditsiooni puudumine, pedagoogilise ettevalmistusega õpetajate puudumine ja nende ebapiisav keeleoskus, keele omandamise programmide ja keelekasutusvaldkondade puudumine, millega kaasneb ka

vajadus uue terminoloogia järele, õppematerjalide loomise jaoks vajalike keelestandardite puudumine jms.

4. Õppematerjalide hindamise tulemused

Veel enne koroonaviiruse pandeemiat oli Läti Ülikooli liivi instituut arvestanud Läti koolide nõudlusega ning loonud umbes kahe tunni pikkuse õppeprogrammi liivlaste ja liivi keele tundmaõppimiseks. Instituudi uurijad on programmiga osalenud mitmetes Läti koolides ja õpetajate kokkutulekutel. Koolilaste ja õpetajate entusiasm ning osalemine nendes õppetundides annavad tunnistust sellest, et need teadmised on olulised mitte üksnes liivlastele ja nende järeltulijatele, vaid ka laiemale osale Läti ühiskonnast (Ernštreits 2020b: 19). Selle programmi struktuur ja kohandamine vastavalt õpilaste sihtrühmale, õpilaste külastamine Läti koolides ning programmi katsetamine liivi laste ja noorte suvekoolis Mierlinkizt olid seitsme videoformaadis liivi keele tunni väljatöötamisel suureks abiks.

2020. aastal hinnati filmitud õppetunde liivi laste ja noorte suvekoolis Mierlinkizt kahes rühmas vastavalt suvekooli traditsioonilisele õpilaste jagunemisele: üks rühm vanuses 6–11 aastat, teine 11–16 aastat. Suvekoolis osalevatel lastel, kes on liivlaste järeltulijad või muul moel liivlastega seotud, eriti vanematel õpilastel, on teatud eelteadmised nii liivi keelest kui ka liivi kultuurist ja ajaloost. Töötades suvekoolis osalejatega, võis aga näha, et loodud videotundide abil saab edukalt kujundada huvitavat ja loomingulist õppeprotsessi. See kinnitas mitte üksnes videotundide ja muu videomaterjali kasutuse efektiivsust õppeprotsessis, vaid ka juba varem instituudi teadurite täheldatud vajadust mitmekesisemate õppevormide järele.

Seitse videotundi töötati välja põhi- ja keskkooli vanuserühmale ning nende kasutamisel suvekoolis Mierlinkizt pandi tähele, et võimalikult kiiresti tuleb mõelda ka õppematerjalidele, mis sobiksid väiksematele koolilastele vanuserühmas 1.–4. klass. Seda kinnitab ka artikli autori järeldoktorantuuri projekti uuring, mille põhjal võis järeldada, et puudus on eriti väikelastele mõeldud materjalidest. Intervjuudes viitasid sellele ka suvekooli õpetajad ja teised liivi kogukonna esindajad. Leiti, et õppematerjalid peavad sobima vanuserühmale ja olema küllalt lihtsad, näiteks kergelt korratavad, riimuvad laulukesed ja visuaalselt atraktiivsed raamatud vastavate tekstidega. Sellised õppevahendid peavad olema

ka elektroonilisel kujul ning kättesaadavad võimalikult laiale huviliste ringile. See innustas instituudi töötajaid pöörduma ka selle keeleõppijate sihtrühma poole, mille tulemusena sündis järgmine projekt – laulud liivi keele omandamiseks.

5. Laulud liivi keele omandamiseks

Uue projekti mõte tugineb vajadusele luua materjal, mis oleks, nagu juba eespool mainitud, laste jaoks kaasahaarav ja lihtne ning soodustaks keele õppimist ja keelenähtuste mõistmist. Nii töötati 2020. aasta lõpus Läti riikliku kultuurkapitali abil välja projekt „Laula kaasa ja õpi liivi keelt“ („Lōla īņõ ja op līvõ kīeldõ / Dziedi līdzi un mācies lībiešu valodu“, Livones 3). Loodi liivi laulude sari, kaasates selleks taas liivlasi. Liivi keele kõnelejad Julgī Stalte (koos oma perega) ja Ulla Fraser lõid ja laulsid laule, Dāvids Ernštreits oma meeskonnaga tegi videod. Salaspilsi liivi koori Lōja juht Ģirts Gailītis laulis samuti laule sisse ning teisendas laulude meloodiad noodikirja. Läti Ülikooli liivi instituudi teadurid omakorda hindasid liivi keele kvaliteeti ja vastavust pedagoogilistele eesmärkidele. Ka see laulude sari on leitav Läti Ülikooli liivi instituudi YouTube'i kanalilt.

Laulude projekti eesmärk oli luua liivikeelseid laule keeleõppe jaoks tähtsatel teemadel, näiteks inimene, loodus, loomad, arvud ja sugulased. Laulud on mõeldud eelkõige lastele, kuid ka kõigile teistele huvilistele, et õppida ja säilitada liivi keelt, arvestades laulmise rolli ka keele omandamise protsessis. Laul ja laulmine on keele säilitamisel, hoidmisel ja omandamisel üks sotsiaalselt ja emotsionaalselt mõjusamaid kognitiivseid vahendeid. Laulu kaudu antakse edasi traditsioonilisi kultuuriväärtusi ja nende eripära, keele omandamise seisukohalt on aga eriti oluline laulu abil edastatud keeletunne, kõla ja rütm. Liivi keele õppijatel – lastel – ei ole seni olnud võimalust kasutada vanuserühmale vastavaid tekstuaalselt ja muusikaliselt sobivaid laule. Nagu näitavad ka uuringud, aitavad isegi täiskasvanute puhul just lihtsad ja kergesti meeles peetavad laulud kaasa keele häälduse omandamisele, mis on rääkimisoskuse aluseks. Laulud võimaldavad omandada ning meelde jätta ka leksikat, fraase jm, samuti õppida tundma rahvatraditsiooni ja maailmavaadet. (Ludke jt 2014)

Laulude autoritele polnud ülesanne kerge, sest neil ei tulnud mitte üksnes luua tänapäevaseid liivikeelseid laule, vaid panna neisse ka liivi keele loomulik kõla ning tagada selle ja ka grammatiliste vormide ning

temaatiliselt olulise sõnavara kerge õpitavus, järgides samas ka hea heliteose loomise põhimõtteid. Ühtlasi tuli laulude loojatel meeles pidada, et kunstiteose põhiülesanne oli just keele omandamine, seega pidid kunstilised võtted ja meloodia olema allutatud laulu didaktilisele põhifunktsioonile, jättes mõnikord autorite loomingulise eneseväljenduse soovi tagaplaanile. Nii saab näiteks esimeses avaldatud laulus „Lēba“ („Leib“) teavet selle kohta, milline väärtus on leival, kuid ka õppida toiduainete nimetusi, tegusõnade *tahtma* ja *sööma* pööramist kõigis isikutes ning erinevate nimisõnade käänamist. Selleks, et õpetada liivi keele hääldamist, on oluline nii kuulda keelt kui ka näha inimese suu liikumist, mistõttu on režissöör pööranud filmimise käigus erilist tähelepanu lauljate lähiplaanidele. Keele õppimiseks loodud laulude ja nende videoformaadi loomine on toonud kaasa mitmekesiseid ülesandeid, mida tuli eesmärgi saavutamise nimel järgemööda lahendada.

6. Uus kogemus ja järeldused

2020. aasta pandeemiaolukord sundis inimesi kogu maailmas vähendama otsesuhtlust ja kontakte. Selle tulemusena kujunes aga veelgi tähtsamaks ja põhjendatumaks idee muuta keeled digitaalses ruumis eri eesmärkidel hõlpsamini kasutatavaks. Tundub, et vähemalt liivi keele säilitamist ja taaselustamist silmas pidades on just pandeemiaolukord kiirendanud neid protsesse, milleks kogukond ise oli juba valmis. Uut laadi õppevahendite loomiseks oleks ehk muul juhul olnud vaja palju rohkem aega ning nende lisaväärtus oleks olnud palju väiksem.

Koroonaviiruse aasta näitas, et oleme sammunud uude ajastusse, mil digi- ja kauglahendused, mis siiani olid justkui midagi eksklusiivset, on muutunud esmatarbeasjadeks ning äripäeva lahutamatuks osaks. Selliste uut tüüpi lahenduste kasutamine aitab hoida liivi keele keskkonda ja ületada neid probleeme, mida omal ajal (umbes pool sajandit varem) põhjustas ühtse liivi keeleareaali kaotamine. Sellised lahendused võimaldavad kiirendada ja efektiivsemaks muuta ka liivi keele taaselustamise protsessi ning isegi siis, kui keele taaselustamine mõnel põhjusel pole võimalik, aitavad need luua uusi ajastukohaseid kaasaegse liivi keele ja kultuuri näiteid.

Pandeemiaaeg tõestas, et ohustatud keelte õpe peab olema veel paindlikum ja uuenduslikum kui ehk nn suurte keelte puhul, kus paljud keele

arenguprotsessid toimuvad justkui iseenesest. Et väikese kõnelejaskonnaga ohustatud keeled suudaksid tänapäevasel teabe ülekülluse ajastul ellu jääda ja maailmakeelte konkurentsis vastu pidada, on loomingulisus ja kohanemisvõime põhilisteks teguriteks pidevalt muutuvas olukorras. Ohustatud keelte jaoks on väga oluline suuta dünaamiliselt uute olukordadega sobituda, muuta puudusi voorusteks ning pidevalt otsida, näha ja kasutada uusi võimalusi.

Saavutatud tulemusi kokku võttes saab esile tuua mitu väärtuslikku tähelepanekut ja kogemust seoses liivi keele hoidmise ja taaselustamisega, mis võivad olla kasulikud iga ohustatud keele arendamisel. Arvestades iga väikese kõnelejaskonnaga keele jaoks aktuaalset ressursside nappuse probleemi, on esmajoones oluline tagada loodud materjalide võimalikult hea kvaliteet, et kõik loodavad keeleõppe vahendid kajastaksid hästi keelesüsteemile ja vaimule vastavat keelt. Ohustatud keeled ei saa võistelda digitaalselt kättesaadavate mis tahes liiki tekstide kvantiteedis suurte keeltega, millel on mahukad keeleressursid ja kus õpetamiseks kohaste keelenäidete valimisel võidakse lähtuda konkreetse vormi kasutussagedusest korpustes. Näiteks kui tekstides mõne kasutatud sõnavormi variantidest kaks on õiged ja kaheksa valed, ei saa me väikekeelte puhul automaatselt eeldada, et sagedamini kasutatav vorm on õige. See rõhutab ka iga ohustatud keele rääkija vastutust kasutada õiget keelt, hoolimata sellest, kui tervitatav on keeleteadja rollile pretendeeriva aktivisti soov luua kasvõi üks lause ja avaldada see oma sotsiaalvõrgustiku profiilis. Mõnikord võib vigaselt kirjutatud tekst tekitada väikekeelele suuremat ja jäävamat kahju, kui see oleks suure kõnelejaskonnaga keele puhul võimalik.

Kvalifitseeritud inimeste, keeleoskajate, raha jm nappus määrab suuresti ka vajaduse nende efektiivseks kasutamiseks ohustatud keele säilitamisel ja arendamisel. Mõlemad artiklis kirjeldatud projektid kaasavad ühiskonna esindajaid – nii neid, kes keelt oskavad, kui ka neid, kes on aktiivsed kogukonna liikmed, kultuuri hoidjad ja populariseerijad mõnel teisel alal – ning toovad seeläbi kahepoolset tulu. Ühelt poolt annavad nad panuse keele püsimisse ja arengusse, teiselt poolt on sellest kasu ka neile endile, sest neil on võimalik tegelda oma keele ja kultuuriga, viibida liivikeelses keskkonnas ja kasutada liivi keelt, milleks tänapäeval võimalusi napib või millel on üksnes sümboolne väärtus. Lõpuks, mis on ehk veelgi tähtsam – sellised uuenduslikud ettevõtmised võimaldavad näha, et liivlusel ja liivi keelel on samuti oma koht selles maailmas.

Kirjandus

Alumäe, Tanel, Ottokar Tilk, Asadullah 2018. Advanced Rich Transcription System for Estonian Speech. Baltic HLT 2018.

Census 2011. Tautas skaitīšana 2011. Centrālā statistikas pārvalde. https://www.csb.gov.lv/lv/statistika/statistikas-temas/iedzivotaji/tautas-skaitisana/tabulas/tsg11-06/latvijas-pastavigie-iedzivotaji-pec (15.06.2020).

Blumberga, Renāte 2013. Lībieši 19.–21. gadsimtā. – Lībieši. Vēsture, valoda un kultūra. Red. Renāte Blumberga, Tapio Mäkeläinen, Karl Pajusalu. Rīga: Līvõ Kultūr sidām, 169–204.

Ernštreits, Valts 2016. Livonian in recent years. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri / The Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 7 (1), 257–274. https://doi.org/10.12697/jeful.2016.7.1.12

Ernštreits, Valts 2019. Lībiešu kultūrtelpa. / The Livonian cultural space. – Nemateriālais kultūras mantojums Latvijā – Nacionālais saraksts. / Intangible Cultural Heritage in Latvia – National Inventory. Rīga: Latvijas Nacionālais kultūras centrs, 102–109.

Ernštreits, Valts 2020a. Lībiešu valoda. – Nacionālā enkciklopēdija. https://enciklopedija.lv/skirklis/5259-l%C4%ABbie%C5%A1u-valoda (04.08.2020).

Ernštreits, Valts 2020b. Lībiešu institūta pirmie soļi. – Līvlizt Āigastrōntõz / Lībiešu Gadagrāmata 2020. Rīga, 16–20.

Experience 2018. How Long Does it Take to Learn a Foreign Language. Experience Better Learning. Cambridge University Press. https://www.cambridge.org/elt/blog/wp-content/uploads/2018/10/How-long-does-it-take-to-learn-a-foreign-language.pdf (12.12.2020).

Kļava, Gunta 2020. Lībiešu valodas apguve – vai neiespējamā misija? – Līvlizt Āigastrōntõz / Lībiešu Gadagrāmata 2020. Rīga, 21–24.

Livones 1 = Iespēja iepazīt lībiešu valodu un kultūru TV projektā tavaklase.lv. http://www.livones.net/lv/norises/2020/iespeja-iepazit-libiesu-valodu-un-kulturu-tv-projekta-tavaklase-lv (12.12.2020).

Livones 2 = Lībiešu valoda. http://www.livones.net/lv/valoda/?libiesu-valoda (15.06.2020).

Livones 3 = Dziedi līdzi un mācies lībiešu valodu! http://www.livones.net/lv/norises/2020/dziedi-lidzi-un-macies-libiesu-valodu (04.01.2021).

LSM 2020 = Projektu «Tava klase» varētu turpināt arī normāla mācību režīma laikā. LSM.lv, 28. maijs, 2020. https://www.lsm.lv/raksts/zinas/latvija/projektu-tava-klase-varetu-turpinat-ari-normala-macibu-rezima-laika.a361551/ (15.12.2020.)

Ludke, Karen M., Fernanda Ferreira, Katie Overy 2014. Singing can facilitate foreign language learning. – Memory & Cognition 42, 41–52. https://doi.org/10.3758/s13421-013-0342-5

LU LI YouTube. https://www.youtube.com/channel/UC1EyUxE3iNJjJajBEP-0GENA (02.01.2021.)

Mayer, Richard E., Roxana Moreno 2003. Nine ways to reduce cognitive load in multimedia learning. – Educational Psychologist 38 (1), 43–52. http://dx.doi.org/10.1207/S15326985EP3801_6

Mayo, María del Pilar García, María Junkal Gutierrez Mangado, Maria Martínez Adrian 2013. Contemporary Approaches to Second Language Acquisition. John Benjamins Publishing Company. https://doi.org/10.1075/aals.9

Mežs, Ilmārs 2000. Jūrmalas ciemu iedzīvotāji 1935. gada tautas skaitīšanas uzskaites lapās. – Lībiešu gadagrāmata / Līvlizt āigastrõntõz 2000. Lībiešu krasts: Valsts īpaši aizsargājamā kultūrvēsturiskā teritorija "Lībiešu krasts", 76–85.

Okamura, Toru, Masumi Kai (eds.) 2020. Indigenous Language Acquisition, Maintenance, and Loss and Current Language Policies. IGI Global. 10.4018/978-1-7998-2959-1

ÜRO 2019 = United Nations General Assembly Resolution "Rights of indigenous peoples". A/RES/74/135. https://undocs.org/en/A/RES/74/135 (02.01.2021).

Wiedemann, Ferdinand Johann 1861. Joh. Andreas Sjögren's Livische Grammatik nebst Sprachproben. – Joh. Andreas Sjögren's Gesammelte Schriften. Band II. Theil I. St. Petersburg.

Gunta Kļava
Liivi instituut
Läti Ülikool
Kronvalda bulv. 4–220
LV-1010, Riia
gunta.klava@lu.lv

The effect of Covid-19 on Livonian language learning pportunities

GUNTA KĻAVA

This article examines several programmes created by the University of Latvia Livonian Institute promoting Livonian language learning which came about as a result of the circumstances of the Covid-19 pandemic. The value and role of specifically digital solutions increased across society during this period, becoming a standard part of every aspect of daily life.

Taking into account the reasons for the present Livonian language situation, it becomes clear that despite the overall seriousness of the circumstances created by the pandemic, there have also been certain positive developments for language learning and endangered language maintenance resulting from this situation. It may be that the pandemic situation prompted a change in perspective – among not only researchers but also society in general – on Livonian language preservation as well as its role and function. This shift confirmed and emphasised to the Livonian community as well as to broader society that Livonian – despite its small number of speakers – deserves the same opportunities available to every language and that these are offered not only by modern technology, but also by linguistic insights into language vitality and language acquisition theory. In this context, the two main Livonian language learning programmes prompted by the pandemic are discussed. These are: (1) the 7 online Livonian language lessons, which originally were developed as an instructional module for general education schools and were the first time in history when the opportunity to study Livonian was included in the school programme in Latvia; and (2) the next step in learning language basics, which grew out of this project – a series of songs written by Livonian authors intended for children and young people.

These Livonian language learning and popularisation initiatives – motivated by the circumstances of the Covid-19 pandemic – are grounded in new approaches and methods of language acquisition as well as other proven techniques for preparing educational materials. These initiatives show that in a difficult situation, a flexible approach and creative solutions can place even a small language on a more equal footing when competing with larger languages.

Keywords: endangered languages, language and culture, language resources, language learning, language acquisition, Livonian, Covid-19

Emakeele Seltsi aastaraamat 66 (2020), 139–151
http://dx.doi.org/10.3176/esa66.06

MILLEGA SEOSTUB SÕNA *LOOJUMA*

VILJA OJA

Annotatsioon. Pole selge, millisest tüvisõnast on moodustatud eesti keeles päikeseloojangut väljendavad adverbid *looja* ja *loojas* ning tuletised *loojak*, *loojuma*, *loojang* jt. Etümoloogiasõnaraamatute andmeil võiks neid seostada ilmakaarenimetusega *loe* või verbiga *looma.* Et sõnatüve võimalikku päritolu selgitada, võrdleme nende sõnade esitust tänapäevastes ja vanades sõnaraamatutes, kasutust eesti murretes ja lähisugulaskeeltes, aga ka viise, kuidas eestlased päikese loojumist teisisõnu on väljendanud.

Võtmesõnad: *looja minema*, etümoloogia, eesti murded, läänemeresoome keeled

1. Sissejuhatus

Kui päike kaob silmapiiri taha ja päevavalgus kustub, ütleme, et *päike loojus* või *läks looja* ja seejärel *on loojas*. Sõnadega *looja* ja *loojas* samast tüvest on moodustatud nimisõnad *loojak*, *loojang*, *loojaminek* ja teised liitsõnad ning verbid *loojuma* ja *loojenema* (EKSS; ÕS). Kõige varasemad kirjapanekud sõna *looja* kohta vanades sõnaraamatutes pärinevad 18. sajandist: *Pääv*[1] *läks loja* (Vestring 1998: 121 [käsikiri umbes 1730]) ja *pääw lähhab loja* (Hupel 1780: 208). Nimisõna *loojak* kohtame esmalt 19. saj Ferdinand Johann Wiedemanni „Eesti-saksa sõnaraamatu“ 2. trükis (Wiedemann 1973 [1893]: 527). Verbid *loojama* ja *loojenema* ’looja minema’ on esimest korda registreeritud „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatus“ koos sõnadega *looja* (*minema*), *loojak*, *loojaminek*, *loojas* (EÕS 1925: 412). Tänapäeval üldlevinud tuletised *loojuma* ja *loojang* lisandusid veidi hiljem – „Väikeses õigekeelsus-sõnaraamatus“ (Muuk 1933: 215).

Sõnatüve päritolu on tõlgendatud erinevalt, mõnes väljaandes on esitatud mitu varianti. Ühelt poolt on seda püütud seostada ilmakaarenimetusega *loe* (Ahrens 1853: 157; SKES: 311; Raun 2000: 79; SSA 2: 105). Teiselt poolt ollakse arvamusel, et *looja*-tüveline sõna on tuletis verbist

[1] *päev* (*pääv, päiv*) ’päike’.

looma. Osalt on sõna peetud tegijanimeks ning samastatud tähenduse poolest jumala mõistega (SKES: 311; EEW: 1358; SSA 2: 105; EES). Järgnev arutlus keskendub eesti sõna etümoloogiale, tuginedes eesti murrete ja teiste läänemeresoome keelte ainese häälikulise külje kõrval semantikale ja murdesõnade levikule. Seejuures analüüsitakse varasemaid seisukohti.

2. *looja*-tüveline sõna eesti murretes ja lähisugulaskeeltes

Murdekeeles on tarvitatud peamiselt adverbi ja verbi ühendeid *looja* + *minema* (näiteks Rõn *päiv lätt `lụụja*) või *looja* + *veerema* jt variandid (näiteks Lüg *päiv `viereb `luoja*) ning *loojas* + *olema* (näiteks Jäm *pää* 'päike' *on `loojas*). Kohakäände vormis adverbid tähenduses 'looja' ja 'loojas' on registreeritud kõigilt murdealadelt, kuid pole tavalised enamikus Kagu-Eesti murrakutes (vt kaart). Latiivne, suunda osutav adverb on harilikult 3. vältes: Põhja-Eestis *`looja* või *`luoja* (Kod *`luaja*), Mih Rap *`loo˛ea*, lõunaeesti murdes ja selle naabruses on pikk vokaal 3. vältes tavaliselt kõrgenenud: KJn Kod M TLä *`lụụja*. Vähestes Võru murde kirjapanekutes adverbi kuju varieerub: latiivne sõna esineb kas sisekohakäände vormis Se (hrv) *`lụụja* ja Har *`lụụjadõ* või väliskohakäände vormis Krl Har *`lụụjalõ* (Har ~ *loojalõ*). Lokatiivne adverb tähenduses 'loojas' on 3. vältes aladel, kus tugevaastmeline inessiiv on murdeomane (R S L), ja erandlikult Hargla murrakus, mujal enamasti 2. vältes: eP *loojas* (S L *`loojas*), R *`luojas* (Jõh *-ua-*), M T *loojan*, Kod *luajan, lojan*, Har *`lụụjan* (EMS V: 405–406). Paaris näites on *looja* ka nimisõna positsioonis, tähistades mõistet 'loojaminek, loojumine', näiteks Jõh *`Enne `päivä `luoja* 'enne päikeseloojakut'; Muh *natuke enne päeva loojad* (EMSUKA). Harilikult eelistatakse sel juhul murdekeeles liitsõna *loojaminek* (EMS V: 406). Verb *loojuma* puudub eesti murdesõnavara kogus, kuid selles tähenduses on kaks näidet sõnast *loojama*: Jõe *`mängisime nii `kaua kui pääv akkas `luojama*; Var *`päike vaob `alla, `loojab, lähäb `looja* (EMS V: 405–406; EMSUKA)[2].

[2] Murdenäidetes on järgitud „Eesti murrete sõnaraamatuga" sarnast transkriptsiooni, murdejaotust ja materjali esitusjärjestust ning murrete ja murrakute lühendeid (vt http://www.eki.ee/dict/ems/ems.html).

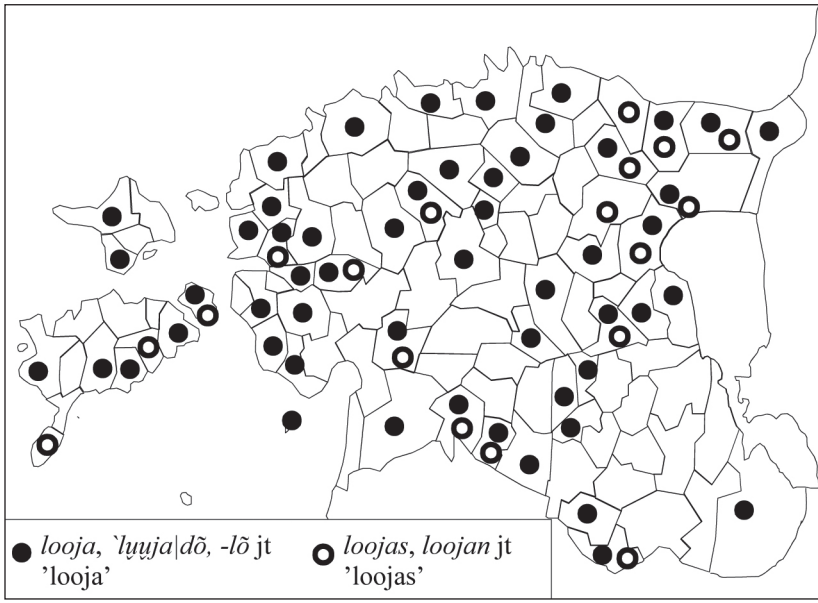

Kaart. *looja*-tüvelised adverbid tähenduses 'looja' ja 'loojas' eesti murretes

Sugulaskeeltes on päikese loojumist samal viisil väljendatud eesti keeleala naabruses – liivi, vadja ja isuri keeles. Liivi murretest on kirja pandud adverb *lūojõ*, näiteks *Pā̄va lā̄'b lùojâ* 'päike läheb looja' (Kettunen 1938: 207), *lūojõ lā̄'dõ* 'looja minna' (LEL 178). Vadja keeles on variandid *loojaa* ja *loojoo*, näiteks (Liivtšülä) *päivä laskõõb loojoo*, sõna-sõnalt 'päike laskub looja'; (Jõgõperä) *päivä meneb* (~ *laskõõb*) *loojaa*, (Kukkuzi) *päivä meni loojaa* (VKS: 632). Isuri keeles leidub näiteid nii latiivse kui ka lokatiivse adverbi kohta: (Laukaansuu) *päivükäz laskiijaa loojaa* 'päike laskub looja' (Nirvi 1971: 276); (Kallivere) *Päivä om mänd luojaa*; *Päivä on luojas* (~ *luojassa*) (SMSA). On arvatud, et liivi ja isuri vasted võiksid olla laenatud eesti keelest (SSA 2: 105; EES: 249). Vadja sõna puhul pole laenukahtlust avaldatud, ehkki isuri ja vadja materjal sarnaneb omavahel nii vormi kui ka leviku poolest (SSAs ja varasemates etümoloogiasõnaraamatutes see vadja aines puudub). Lauri Kettunen (1938: 207) on liivikeelse fraasi eesti keelde tõlkinud nõnda, et sõna *looja* tähendab 'jumal'. Et liivi sõnavaras selline jumalanimetus puudus, oligi ainuvõimalik järeldus, et tegemist on eesti laenuga.

3. Adverbide *looja* ja *loojas* suhtest ilmakaarenimetusega *loe*

Eesti sõnad *looja* ja *loe* esinesid sõnaraamatutes alguses kumbki omaette. Ilmakaarenimetus *loe* ilmus esmalt Heinrich Gösekeni saksa-eesti sõnastikus sellisel kujul: „nordwest/ (corus) *loijdt / loijedt*“ (Göseken 1660: 312). Nagu sissejuhatuses mainitud, esineb adverb *looja* esimest korda Salomo Heinrich Vestringi 1730ndatel koostatud eesti-saksa sõnastikus. Nimisõnalise märksõna „*Loja,* G *-ja Der Schöpffer*“ juures on näide „Pääw läks loja *Die Sonne ist unter gegangen*“ ning märksõna *Pääw* all näited „Pääw lähhäb loja | Pääw läks Jummala Walda | Pääw lähhäb Maria Walda *Die Sonne gehet unter*“ (Vestring 1998: 121, 166). Selle põhjal võib järeldada, et autor seostas adverbi vormis sõna jumalanimetusega *Looja* (vanas kirjaviisis *Loja*). Päikeseloojakust eraldi on Vestringi sõnastikus esitatud ilmakaarte nimetused, nende hulgas *loe* järgmiste näidetega:

> Loe ja Wessi Kare wahhel *Süüd West, ten Westen*
> Loe Tuul | Wessi kaar *Westen*
> Tuul kargab Lodesse, on Lodesse pöörnut *Der Wind gehet nach Westen.*
> Louna ja Loe wahhel | Läne Tuul *Süd West*

Samas on loode vastena antud ka „Länd *Nordwest*“ ning põhja ja loode vahelise ilmakaare nimetusena „Pohja körwal *Nord West ten Norden*“ (Vestring 1998: 261).

Ka August Hupeli eesti-saksa sõnastiku mõlemas väljaandes on märksõna *loja* all tegijanimi (sks *Schöpfer*) ja päikeseloojakut märkiv fraas „*Pääw lähhäb loja* Die Sonne geht unter“ (Hupel 1780: 208; 1818: 127). Lisaks esineb ilmakaarenimetus omaette mitmel kujul märksõnadena: 1) *loe tuul – Westwind*, *loed tuul – Nordwestwind* koos käändevormiga *lodest*, 2) *loed pohhi – Nordnordwest*, 3) *loje tuul* ning *loije (tuul) – Nordwestwind* (Hupel 1780: 206–208; 1818: 125, 127). Arusaadavalt kasutas autor varasemates trükistes ilmunud ainest.

Eduard Ahrens (1853: 157) oletas, et sõnad *looja* ja *loojas* on käändevormid ilmakaarenimetusest *loe*. Ilmselt Ahrensi arvamusest lähtudes paigutas Wiedemann (1869: 569, 581–582; 1973: 515, 526) oma sõnaraamatus adverbi *looja* ja ilmakaarenimetuse *loe* ühiste märksõnade (nii *loe* kui ka *lōe*) alla. Sõna *loe* omastava käände vormidena on loetletud kõrvuti *ja-* ning *je*-lõpulised variandid (*lōja*, *lōje* ja *loije*), neist *e*-lõpulised märgendiga (d) [tartukeelne]. Sellest jääb mulje, nagu kääänduksid

mõlemal viisil nii nimisõna *loe* kui ka määrsõna *looja*. Tähendus selgub saksakeelsetest tõlkevastetest *West*, *Nordwest*, *Sonnenuntergang* ['lääs, loe, päikeseloojang'] ning näidetest *lõja minema*, *päew on lõjas*, *päewa lõja ajal*, *päewa tõuzust nii kaua kui päewa lõjase*, aga samas on esitatud ka nimisõna *lõje-tūĺ* 'loodetuul' (Wiedemann 1869: 569; 1973: 515). Teise märksõna, *lõe* : *lõde*, *lõe* seletused koos näidetega on jagatud kolme tähendusrühma: 1) 'ilmakaar NW või NNW', 2) 'veetõus (meres)', 3) 'päikeseloojang' näidetega *päewalõe*, *päewa lõde ajal* (Wiedemann 1869: 581–582; 1973: 526). Mõlema märksõna all korduvad nimisõnalised näited *päewalõe*, *päewa lõde ajal* tekitavad kahtlust, et autor või informant on need konstrueerinud, kuna rahvakeeles ega varasemates kirjapanekutes selliseid vorme ei leia. Wiedemanni sõnaraamatus päikeseloojanguga seostatud sõnakujusid *loe* : *looje* ja *looe* : *loode*, *looe* koos sealsete näidetega võeti arvesse nii eesti kirjakeele sõnaraamatu (EÕS 1925: 406, 412) kui ka läänemeresoome etümoloogiasõnaraamatute koostamisel ning selle põhjal püüti ühendada adverbi *looja* ja ilmakaarenimetuse *loe* sõnatüvesid (vt SKES: 311; SSA 2: 105).

Kõigis läänemeresoome keeltes on ilmakaarenimetusel *loe* : *loode* vasted, mille ühine algkuju võis olla **lōδeh*: soome *luode* : *luoteen* 'loe', murdeis *lu*(*v*)*e* 'lääs', isuri *loo*(*v*)*e* : *lootehen* 'loe', karjala *luu*(*v*)*eh*, *luvveh* : *luodehe-* 'lääs; edel'; lüüdi *luodeh* 'lääs', vepsa *lode*(*h*) 'loe; lääs' (NS 3: 247; SSA 2: 105–106; EES: 245; SMSA; KKS 3: 195; Kujola 1944: 218; Nirvi 1971: 277). Ühe teooria kohaselt on ilmakaarenimetust peetud samatüveliseks merevee tõusu (kohati ka mõõna) märkiva germaani laenuga *looded* < germ **floð-*. Teisalt on oletatud, et ilmakaarenimetuse *loe* algtähendus oli ehk 'päikeseloojangu suund', mis lähtus mõnest loojumist, langemist, heitmist vms tähistavast tegusõnast ja võib pärineda samast tüvest sõnaga *looma.* (SKES: 311; EEW: 1337; SSA 2: 105–106; LÄGLOS 2: 228; EES: 245, 248–249) Nimisõna *loe* algupära määramine oleks omaette uurimuse teema. Siin puudutan vaid mõnd argumenti, mis eristavad adverbi *looja* ilmakaarenimetusest *loe*.

Ahrensi arvamus, et päikeseloojangut väljendavad sõnad *looja* ja *loojas* võiksid tuleneda ilmakaarenimetusest *loe*, põhines ühelt poolt võrdlusel noomenitega *roe* : *rooja*, *soe* : *sooja* ning teiselt poolt tähendusseosel, et päike loojub loodes (Ahrens 1853: 157). Analoogiliseks peetud võrdlusalused *roe* : *rooja* ja *soe* : *sooja* on aga ühtmoodi *ja*-lõpulise tüvega ka teistes läänemeresoome keeltes, kus need esinevad (vt nt SSA 3: 105,

214; EES: 432, 478). Loodenimetus seevastu, nagu osutatud, on läänemeresoome keeltes *e*-tüveline. Eesti murretes esineb nimisõna *loe* kujul *loode*, *`loode* (*-uo-*), *loe*, *loed*, *loet*, *luet*, selle omastav kääne on harilikult 3. vältes *`loode* (*-uo-*) ning kohakäänete vormid erinevad samuti adverbi vormidest. Ilmakaarenimetust *loe* (+ variandid) on tarvitatud põhiliselt kirderannikumurdes, saarte ja läänemurdes, vaid üksikud teated on mujalt Harjumaalt, Põhja-Viljandimaalt ja Tartu murde lääneosast (EMS V: 394). Erinevalt ilmakaarenimetusest on adverb *looja* (+ variandid) eesti murretes ulatuslikult levinud, kuid lisaks eesti keelele on adverbi kohta teateid ainult liivi, vadja ja isuri keelest. Niisiis ei sarnane eesti sõnad *looja*, *loojas* häälikuliselt ega murdesõnade leviku poolest ilmakaarenimetusega *loe*.

Tähendusseos, et päike loojub loodes, ei ole samuti enamasti õige. Eestis ja lähinaabruses juhtub nii vaid lühikest aega südasuvel. Asjaolu, et päikese asend on ilmakaarte määramisel üks oluline kriteerium, kajastub rahvakeeles nii, et ilmakaart ja tuule suunda kirjeldatakse päikese asendi järgi, mitte vastupidi. Näiteks põhjakaare nimetus on vanas lõunaeesti keeles olnud *Päiwata pôhl* ’päikeseta pool’ (Gutslaff 1648: 229). Ka soome murretes märgib *päivätön puoli* ’päikeseta pool’ sekundaarselt põhjakaart ning ühtlasi selle naabrust, kirret ja loet (Neetar 2000: 90, 93). Ilmakaari nimetatakse rahvakeeles kõige enam seoses tuule suunaga (Neetar 1991). Näiteks loodetuult on eesti murretes mõnikord kirjeldatud nõnda: Kod *tuul one päävä `lụụjamineki pụụlt* ’tuul on päikeseloojangu poolt’; Se *oless ta tuulõ suvitsõhegi päävämineku he pöörässi* ’oleks, et ta tuule suvisessegi päikeseloojangusse pööraks’ (EMSUKA). Toredaid ilmakaarenimetusi on loetletud juba Vestringi sõnaraamatus märksõna TUUL all (Vestring 1998: 261–262). Kui ilmakaart või tuule suunda kirjeldatakse päikese loojumise järgi, sisaldab sama lause tihti kirjakeelset või murdelist ilmakaarenimetust, näiteks Juu *Kui tuul päeva looja poolt on, siis on loode tuul* (EMS V: 396); JMd *Sie on `õhta* ’lääs’, *kuhu päe `luoja läheb, läheb `luoja `õhtasse* (EMSUKA). Sellist traditsiooni arvestades ongi soome etümoloogid pidanud loomulikuks, et primaarne ei olnud ilmakaare nimetus, vaid NW sai oma nime päikeseloojaku järgi, mistõttu adverb *looja* ja loodekaare nimetus esitatakse ühise märksõna all, viidates seejuures võimalikule pärinemisele verbides ja postpositsioonis esinevast tüvest *luo-* (< **luotaa* ’laskuda, langeda, pikali heita jms’) (SKES: 311; SSA 2: 105–106).

4. Sõnade *looja* ja *loojas* sünonüüme eesti keeles

Peatükis 2 esitatud kaardilt näeme, et eesti murretes ei ole igal pool päikeseloojangut tähistatud *looja*-tüvelise sõna abil. Kuigi murdesõnavara kogudes esineb pea alati lünki – iga sõna ei ole kõikjal küsitud või pole rahuldavat vastust saadud –, siis kõnealusel kaardil torkab silma tühi ala Kagu-Eestis ja suuremaid valgeid laike mujalgi. Järgnevalt tutvustan lühidalt, milliseid sõnu on eestlased sõnade *looja*, *loojas* asemel või kõrval kasutanud. Sünonüümid aitavad teinekord mõista, kuidas rahvas on vanasti mingit nähtust tajunud, ja selle põhjal täpsustada mõiste nimetamismotiive.

Hargla murrakus ja Võru murde idaosas asendab adverbe *looja*, *loojas* nimisõna *jumal* ainsuse või mitmuse kohakäänetes: [*minema*] *jum*(*m*)*aladõ* (*jumal*|*ehe*, *-ihe*, *-i*(*ĺ*)*le*) ja [*olema*] *jumalan* (*jumaleh*). Näiteks Har *päiv nakas jumaladõ minemä*; Räp *päiv läts verevähe jumalihe* 'päike läks punasena looja (sõnasõnalt: jumalatesse)'; Se *päiv om jumaĺeh* (= *loojas*); Lut *jumalihi lätt päiv* (EMS II: 177). Selle järgi võiks oletada, et ka mujal Eestis lähtuvad päikeseloojangut märkivad *looja*-tüvelised sõnad ehk jumalanimetusest *looja.* Julius Mägiste on adverbi *looja* seostanud just verbist *looma* tuletatud tegijanimega, sh jumalanimetusega (EEW: 1358). Võrreldes adverbi *looja* tegijanime *looja* sisseütleva käände vormidega, näeme siiski põhjaeesti murretes erinevusi. Juhul kui võrumurdelised väljendid on suhteliselt uued, võis nende teket mõjutada selles kontekstis tarvitatava eesti adverbi *looja* tajumine tähenduses 'jumal'.

Ühendis *looja minema* (~ *veerema*, *vajuma* jt) asendab sõna *looja* rahvakeeles tihti mingi muu adverb, nagu *alla* (murdeis ~ *ala*, *alle*), *ära*, *maha* jt. Näiteks Lüg *päiv vajob `alle*; Saa *Päe lähäb `looja*, *juba akkab maha veerma*; VJg *pääv vajub juba ää*; Kod *pääv one jo peris `alla lähnud*; Krk *Päe `vi̯i̯ri ärä*; Puh *poiss nakass `päivä `vahtma*, *konass piäss si päiv ärä minemä*; Har *Päiv `vi̯i̯rdüss*, *päiv lätt `alla*, *päiv `vi̯i̯rdüss jo `alla.* Sama on väljendatud pelgalt verbiga *minema*, *veerema* vm, ilma adverbi lisamata, eriti sageli Tartu ja Võru murdes, kuid ka mujal, näiteks Kuu *päiv `viereb siis kui tä `lähteb `peitu*; Lai *Päev `langeb, lä'äb `looja*; Nõo *päiv `olli ammu lännu, ku na tulliva*; Rõu *Päiv nakass `vi̯i̯rdümma*. Mõnikord on samal viisil kirjeldatud kuu nähtava osa vähenemist ja kadumist[3], näiteks Se *Kuu nakkas `alla minemä* (EMS VI: 65); Kod *Kuu vajos juba*

[3] Vrd saksa *Monduntergang* 'kuu loojaminek' ja *Sonnenuntergang* 'päikeseloojak' (SES: 815, 1104).

ärä `alla* (EMSUKA). Asendades sellises kontekstis sõna *looja* adverbiga *`alla, *ära*, *maha* vms, jääb tähendus endiseks. Seega, sisu poolest saame adverbi *looja* seostada mõistetega 'ära' ja 'alla'.

5. Adverbi *looja* suhtest verbiga *looma*

Eesti ja sugulaskeeltes väljendatakse verbiga *looma*[4] nii mitmesuguseid looduses toimuvaid protsesse kui ka inimeste igapäevategevusi, nagu 'uut tegema, moodustama, munema, sünnitama, millegi algust valmistama jms'. Nende üldtuntud tähenduste kõrval märgib see sõna läänemeresoome keeltes mõisteid tähenduses 'kaevata, kühveldada, tõsta, heita, loopida', 'kalavõrke vette lasta', murdeti ka 'ära visata, maha jätta; välja heita, nurisünnitada; kummuli keerata' jm (Kujola 1944: 217–218; NS 3: 246; KKS 3: 194–195; Nirvi 1971: 277; VKS: 650–651). Eesti murretes on näiteks öeldud: Vai *`verko tulo `luvva `alle `juoksu* 'võrk tuleb vette lasta allavoolu'; Kod *mari ärä luadud kalal* 'kala on kudenud'; Nõo *ega arkader ei lụụ, saksamaa ader lụụb, käänäb maa pahupäädi* 'harkader ei loo, hõlmader loob, keerab maakamara ümber'; Kam *sitt `lụụdi laodast `väĺlä* 'sõnnik loobiti laudast välja'; Rõu *ma saadi vanamehe kaartõ alt lummõ `lụụma* 'ma saatsin vanamehe räästa alt lund rookima' (EMS V: 416–417; EMSUKA). Läänemeresoome keeltes tuntud tähendust 'kaotama, kõrvale heitma, (enneaegu) poegima, nurisünnitama' on eesti murretes väljendatud verbidega *looma*, *luotama* ja *lootma* (EMS V: 416, 425, 426). Vanas kirjakeeles on see registreeritud fraasina *ärra loma*, saksakeelse vastega *verwerfen* (Hupel 1780: 208).

Eesti kirjakeeles ja murretes kasutatakse määrsõnu *looja* ja *loojas* sageli seoses silmade sulgemisega[5]. Tähenduses 'uni kipub peale' esineb fraas *silm kisub* (~ *läheb* ~ *vajub*) *looja* vms ja tähenduses 'tukastama, magama' *silm on loojas*. Näiteks Jõh *Mis sa `räägid* [*et und pole*], *omal silm `luajas*; Pöi *Silm akkas nõnda `looja vajuma*; Muh *Silmad korra `looja läin*; Rei *Oleks sa tasa olnd, ma oleks korra silma `looja lasnd*. Samal viisil on räägitud surmast, näiteks Pöi *Ta silmad läksid igavesti `looja*; Kod *tämä silmäd one juba `lụụja lähnud* (EMS V: 406; EMS VI: 64);

---

[4] Vasted läänemeresoome keeltes on sm *luoda*, krj *luuva*, lü *luoda*, is *loovva*, vdj *luvva*, lv *lùodõ* 'luua'.

[5] Vrd sm ja krj *luomi*, *luoma* 'silmalaug' < *luoda* (*silmät*) (SSA 2: 107–108; ALFE 2: 302–387).

Pea lähen ka mina looja (EKSS). Piltlikult öeldakse nõnda ka üldisemalt millegi languse, alanemise, kao puhul, näiteks *Tema õnn* (~ *lootused*) *on looja läinud. Tema täht on loojunud* (~ *loojumas*) (EKSS).

Soome murretes leidub samuti omapäraseid sõnu, mis tõenäoliselt on tuletatud *luo*-tüvelisest verbist ning on eesti (ja liivi-vadja-isuri) adverbiga *looja/luoja* nii häälikuliselt kui tähenduselt üsna lähedased. Näiteks mingi töö lõpu tähistamist on nimetatud mitmusliku sõnaga *luojaiset* (või *luajaiset*), konkreetsemalt ka liitsõnadega nagu *eloluojaiset* 'lõikuspidu', *heinäluojaiset* või tööriista järgi *sirpinluojaiset*, *viikatteenluojaiset*. Adverbid *luojulla*(*an*), *luojuella*(*an*), *luoju*(*u*)*vella* jms väljendavad soome murretes tähendust 'hüljatuna, mahajäetuna; lamades, pikali' vms. (SMS; SMSA) Noomen *luoju* märgib mõnes murdes laiska ja jõuetut või väsinud inimest. Soome vana kirjakeele sõnaraamatutes on soome *luoju* : *luojun* rootsikeelne vaste *hällande*, *snedländ* ['viltune; kaldu; kallak'] (Ganander 1997 [1787]: 518; Lönnrot 1957 [1880]: 982). Arvatakse, et verbi *luoda* [= eesti *looma* : *luua*] tähendus läänemeresoome algkeeles oli 'heitma, (ära) viskama' vms (UEW: 251; Häkkinen 1990: 81; SSA 2: 105; EES: 250).

6. Kokkuvõte

Päikese loojumist on eesti keeles harilikult väljendatud sõnaühendiga *looja minema* (+ variandid), mille kohta leiduvad vanimad kirjapanekud 18. sajandil ilmunud sõnaraamatutes. Sellega häälikuliselt ja tähenduselt sarnased vasted esinevad liivi, vadja ja isuri keeles. Ühendit verbilaiendiga *loojas* (+ variandid) on tarvitatud eesti ja isuri keeles. Eesti *looja* ja *loojas* on adverbid, mis koos tegusõnaga väljendavad päikese (või muu objekti) siirdumist teise seisundisse või selle toimingu tulemust, täites lauses vastavalt latiivse ja lokatiivse seisundimääruse funktsiooni. Nimisõnad *loojak*, *loojang* ja liitnimetused *loojaminek* jt on moodustatud ilmselt nende baasil hiljem ning verbid *loojuma* jt veel hiljem.

Analüüsist selgus, et adverbi *looja* teke ilmakaarenimetusest *loe* ei ole usutav häälikulistel ja semantilistel põhjustel. Ahrensi ekslikust oletusest nimisõna *loe* > *looja* kohta on lähtunud eri mõisteid väljendavate sõnade segunenud muutevormid mitmes hilisemas sõnaraamatus. Samuti ei saa kinnitada, et adverb *looja* põhineks nimisõnal tähendusega 'jumal'. Võru murdes päikeseloojangut kirjeldavad väljendid *jum*(*m*)*aladõ* (*jumal*|*ehe*,

-ihe, *-i*(*í*)*le*) [*minema*] ja *jumalan* (*jumaleh*) [*olema*] võivad olla pigem sekundaarsed.

Eesti keeles päikese loojumist tähistavate sõnade ja sõnaühendite võrdlus näitas, et sõna *looja* asemel kasutatakse sageli adverbe *alla*, *ära*, *maha*. Ootuspäraselt peaks *looja* samas kontekstis nendega sarnast või lähedast mõistet märkima. Tõenäoliselt pärinevad adverbid *looja* ja *loojas* verbi *looma* tüvest. Läänemeresoome keelte murretes on seda verbi kasutatud muu hulgas tähenduses 'alla lasta; ära visata, maha jätta; välja vahetada jms'. Adverbi *looja* sisu annab hästi edasi ka soome etümoloogiasõnaraamatutes rekonstrueeritud verb **luotaa* 'laskuda, langeda, pikali heita jms', mille puhul viidatakse samuti verbides ja postpositsioonis esinevale *luo*-tüvele.

Kirjandus

Ahrens, Eduard 1853. Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Erster Theil. Formenlehre. Zweite umgearbeitete Auflage. Reval: In Commission bei Kluge und Ström.

ALFE 2 = Atlas Linguarum Fennicarum. Itämerensuomalainen kielikartasto. Läänemeresoome keeleatlas. Ostseefinnischer Sprachatlas. Лингвистический атлас прибалтийско-финских языков. ALFE 2. 2007. Päätoim. Tuomo Tuomi. Toim. Tiit-Rein Viitso. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 800. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 118.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

EES = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2012. Eesti etümoloogiasõnaraamat. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. http://www.eki.ee/dict/ety/.

EEW = Julius Mägiste 1982. Estnisches etymologisches Wörterbuch, IV–V. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.

EKSS = Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll 2009. Eesti keele seletav sõnaraamat, 3. 2., täiendatud ja parandatud trükk. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. http://www.eki.ee/dict/ekss/.

EMS = Eesti murrete sõnaraamat I–VI, 1994–2018. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus. http://www.eki.ee/dict/ems/ems.html#vihikud.

EMSUKA = Eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiiv. [Tallinn: Eesti Keele Instituut.]

EÕS = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat. „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu“ II täiendatud ja parandatud trükk. I köide A–M, 1925. (= Eesti Kirjanduse

Seltsi keeletoimkonna toimetised nr 5.) Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.

Ganander, Christfried 1997 [1787]. Nytt Finskt Lexicon. Toim. Liisa Nuutinen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 676. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 95.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

Gutslaff, Johannes 1648. Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Dorpati Livonorum: Excudebat Johannes Vogel / Acad. Typogr. Faksiimile: http://www.digar.ee/id/nlib-digar:100419.

Göseken, Heinrich 1660. Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache, Bestehend nicht alleine in etlichen præceptis und observationibus, Sondern auch In Verdolmetschung vieler Teutschen Wörter. Reval: Adolph Simon. Faksiimile: http://www2.kirmus.ee/grafo/index.php?ID=243.

Hupel, August Wilhelm 1780. Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga, Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch. Faksiimile: https://www.digar.ee/arhiiv/nlib-digar:100926.

Hupel, August Wilhelm 1818. Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau. Faksiimile: http://dspace.ut.ee/handle/10062/46591.

Häkkinen, Kaisa 1990. Mistä sanat tulevat: Suomalaista etymologiaa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Kettunen, Lauri 1938. Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae 5.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

KKS = Karjalan kielen sanakirja, 3 (L–N), 1983. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVI. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 25.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Kujola, Juho 1944. Lyydiläismurteiden sanakirja. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae IX.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

LEL = Tiit-Rein Viitso, Valts Ernštreits 2012. Līvõkīel-ēstikīel-leṭkīel sõnārõntõz. Liivi-eesti-läti sõnaraamat. Lībiešu-igauņu-latviešu vārdnīca. Tartu, Rīga: Tartu Ülikool, Latviešu valodas aģentūra. http://www.murre.ut.ee/liivi/.

LÄGLOS = A. D. Kylstra, Sirkka-Liisa Hahmo, Tette Hofstra, Osmo Nikkilä 1996. Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen. Bd. II: K–O. Amsterdam, Atlanta: Rodopi.

Lönnrot, Elias 1958 [1880]. Suomalais-ruotsalainen sanakirja. Helsinki: WSOY.

Muuk, Elmar 1933. Väike õigekeelsus-sõnaraamat. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Neetar, Helmi 1991. Ilmakaared rahvasuus. – Keel ja Kirjandus 11, 656–665.

Neetar, Helmi 2000. Ilmakaared keeleatlases Atlas Linguarum Fennicarum (ALFE). – Studia ad geographiam linguarum pertinentia. Toim. Vilja Oja, Seppo Suhonen. (= Eesti Keele Instituudi toimetised 6.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 87–101.

Nirvi, R. E. 1971. Inkeroismurteiden sanakirja. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVIII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

NS = Nykysuomen sanakirja, 3. (L–N), 1954. Valtion toimeksiannosta teettänyt Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Porvoo, Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö.

Raun, Alo 2000. Eesti keele etümoloogiline teatmik. Brampton, Tartu: Maarjamaa.

SES = Elisabeth Kibbermann, Salme Kirotar, Paula Koppel 2007. Saksa-eesti sõnaraamat. Deutsch-estnisches Wörterbuch. Redigiert und ergänzt von Anne Arold, Mari Tarvas, Mari-Ann Palm. Tallinn: Valgus.

SKES = Yrjö H. Toivonen, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki 1958. Suomen kielen etymologinen sanakirja, II. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII, 2. Tutkimuslaitos „Suomen suvun“ julkaisuja III.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

SMS = Suomen murteiden sanakirja, 1. (a–elää), 1985. (= Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36.) Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Valtion painatuskeskus. http://kaino.kotus.fi/sms/.

SMSA = Suomen murteiden sanaarkisto. [Helsinki: Kotimaisten kielten keskus].

SSA = Suomen sanojen alkuperä: Etymologinen sanakirja, 2. (L–P), 1995. Päätoim. Ulla-Maija Kulonen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

UEW = Karoly Rédei 1986–1988. Uralisches etymologisches Wörterbuch. Unter Mitarbeit von Marianne Bakró-Nagy, Sándor Csúcs, István Erdélyi, László Honti, Éva Korenchy, Éva K. Sal, Edit Vértes. Budapest: Akadémiai Kiádo.

Vestring, Salomo Heinrich 1998 [1710–1730]. Lexicon Esthonico Germanicum. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

VKS = Vadja keele sõnaraamat. 2., täiendatud ja parandatud trükk, 2013. Toim. Silja Grünberg. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. http://www.eki.ee/dict/vot/vot.html.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1869. Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893]. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.

ÕS = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. http://www.eki.ee/dict/qs/index.cgi?Q=looja&F=M.

Associations of the word *loojuma*

VILJA OJA

The setting of the sun has typically been expressed in Estonian by the phrase *looja minema* and after the sunset it is said that *päike on loojas* ‘the sun has set (lit. is set)’. Phonologically and semantically similar words exist in several related languages: Livonian *lūojõ*, Votic *loojaa*, *loojoo*, Ingrian *luojaa* ja *luojas*. The Estonian words *looja* and *loojas*, like their equivalents in other Finnic languages, modify verbs, performing the function of a lative or locative state adverbial respectively. Together with a verb, they express the transition of the sun (or another object) from one state to another. The nouns *loojak*, *loojang* ‘sunset’ and compound words such as *loojaminek* ‘the setting of the sun’ have come into use later than the adverbs, and verbs such as *loojuma* ‘to set’ later still.

Different conjectures have been made regarding the origin of the word *looja*. Analysis shows that the word *loe* ‘northwest’ is not a plausible source, for both phonological and semantic reasons. The adverbs *looja* and *loojas* probably derive from the root *looma*, but not, as has been believed, from its most commonly known meaning ‘to create’ or from the occasionally used word *looja* ‘God’. In Finnic languages the verb *looma / luoda* is used in several meanings. Among other things, in dialectal language it denotes the concepts of ‘to let down; throw away, leave behind; replace etc.’, which is indeed the motive behind the sunset-denoting expression *looja minema.* In dialects it is also often said that the sun “goes away”, “rolls down” or similar, where other adverbs of direction are used in place of the word *looja*.

Keywords: *looja minema*, etymology, Estonian dialects, Finnic languages

Vilja Oja
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
Vilja.Oja@eki.ee

Emakeele Seltsi aastaraamat 66 (2020), 152–176
http://dx.doi.org/10.3176/esa66.07

SUULINE RELATIIVLAUSE VIITEVAHENDINA[1]

RENATE PAJUSALU

Annotatsioon. Artiklis käsitletakse eesti suuliste relatiivlausete toimimist viitevahendina. Materjaliks on 403 relatiivlauset, mis pärinevad Tartu Ülikooli suulise kõne korpuse institutsionaalsetest ja argivestlustest. Artikli põhifookuses on relatiivlause ja selle põhja koostöö viitamisel erinevates kontekstides, eelkõige lähtuvalt sellest, kas referent on juba varem tuttav või luuakse see relatiivlauset kasutades. Uuritud restriktiivsed ja mitterestriktiivsed relatiivlaused jagunevad selle alusel omakorda tüüpidesse, millel on oma funktsioon viitesuhetes ja vestluse sisu arenemises. See, kas relatiivlause põhi sisaldab määratlejaid, ei määra küll üheselt relatiivlause tüüpi, kuid on siiski oluline tegur relatiivlause referentse rolli mõistmisel.

Võtmesõnad: relatiivlause, referentsus, nimisõnafraas, määratlejad

1. Sissejuhatus

1.1. Relatiivlause määratlusest

Üks keelelise suhtluse põhiüksuseid on nimisõnafraas, millega viidatakse kõne all olevatele isikutele, asjadele ja nähtustele. Nimisõnafraas võib koosneda ainult asesõnast või nimisõnast või olla erineval viisil laiendatud. Nimisõna saab laiendada omadussõnade ja määratlejatega, aga ka relatiivlausega. Nii võib samale referendile viidata näiteks fraasidega *tema*, *Mari*, *see naabritüdruk* või *see pikk naabritüdruk, kes hiljuti naaberkorterisse kolis.* Viimasel juhul on fraas *see pikk naabritüdruk* saanud laienduseks relatiivlause, mis lisab pealausesse (milline see ka poleks) hoopis teise sündmuse: hiljutise kolimise (vt nt Keenan 1985; Comrie 1989; Givón 1983, 2005). Keeletüpoloogias mõistetakse relatiivlause all mõnikord

[1] Artikli valmimist on toetanud Euroopa Liidu regionaalarengu fond (Eesti-uuringute Tippkeskus).

ka muid konstruktsioone (vt nt Velupillai 2012: 323–325), milles nimisõnafraasi laiendab näiteks partitsiiptarind (nt *eile loetud raamat*, *raamatu toonud sõber*). Sellisest laiemast vaatenurgast on lähtunud näiteks Ann Pikver (1988) eesti keele relatiivlausete tüpoloogilises ülevaates. Siinses artiklis käsitlen siiski ainult kõrvallauselisi relatiivlauseid, vaadeldes eelkõige nende rolli referentide moodustumisel.

Relatiivlause on eesti keele käsitlustes defineeritud kui relatiivpronoomenist või -adverbist sidendiga algav kõrvallause, mis laiendab nimisõna-, kvantori- või adverbifraasi või mõnikord pealauset tervikuna (Erelt 2017: 738, vt näited 1 ja 2). Sellist relatiivlause konstruktsiooni on nähtud omasena kogu Läänemere areaalile (Dahl, Koptevskaja-Tamm 2001).

(1) Too mulle *raamat, mida eile lugesid*![2]
(2) Kohtusin *meie ühise tuttava Mariga, kes tõi mulle raamatu*.

Relatiivlausel on väidetud olevat kaks põhifunktsiooni: piiritleda põhjaga esitatud fraasi referent või anda selle kohta lisainfot. Näites (1) ei tea me, millist raamatut kõneleja mõtleb, kuni ta pole seda relatiivlausega täpsustanud. Näites (2) on aga *Mari* juba varem definiitne ja relatiivlause ei ole tema tuvastamise teenistuses. Vastavalt on relatiivlauseid liigitatud restriktiivseteks ehk piiritlevateks ja mitterestriktiivseteks ehk täpsustavateks ehk lisavateks ehk apositiivseteks (nt Keenan 1985; Comrie 1989; Andrews 2007; Loock 2007; Erelt 2017: 740). Mõnes tüpoloogilises käsitluses on relatiivlauseteks peetud ainult restriktiivseid relatiivlauseid, väites, et mitteidentifitseerivad laused on hoopis teine konstruktsioon (Andrews 2007), kuid see seisukoht ei ole eriti laialt levinud. Ka eesti keele kohta on väidetud, et just restriktiivne relatiivlause on prototüüpne (Erelt 2004: 407). Vahel jagatakse sarnaselt relatiivlausega ka kõiki nimisõna laiendeid restriktiivseteks ja mitterestriktiivseteks (vt nt Givón 2005: 135).

Nagu paljud relatiivlause uurijad juba varemgi on väitnud, on restriktiivsete ja mitterestriktiivsete relatiivlausete vahel sageli raske või võimatu vahet teha (Comrie 1989; Lindström 2004; Visapää 2012). Juhul, kui katselistes uurimustes tahetakse luua täiesti ühemõtteliselt restriktiivset relatiivlauset, on näiteks kasutatud kahte sama tüüpi korraga nähtaval olevat referenti (nt kaks karukuju, kellest ühel on pang kaelas, teisel ei ole), millest relatiivlausega viidatakse ühele neist kahest (*karu, kellel on pang kaelas*; vt nt Schubö jt 2015). Seda tüüpi selgelt restriktiivseid

[2] Siin ja edaspidi märgib kursiiv relatiivlauset ja selle põhja.

relatiivlauseid esines palju ka eestikeelses poolkatselises uurimuses, kus kõnelejad pidid rääkima kahest kindlaks määratud ja pidevalt nähtaval olevast majast (Pajusalu jt 2018). Need on spontaanses dialoogis siiski üsna haruldased olukorrad.

Kuigi klassikalised relatiivlause käsitlused põhinevad eelkõige kirjutatud keelel, on relatiivlauseid analüüsitud ka suulises suhtluses. Helasvuo (1993) on vaadelnud relatiivlauseid katseliselt toodetud soomekeelsetes suulistes narratiivides, mis andis võimaluse näha varasema relatiivlausete liigituse nõrku külgi (vt allpool). Suulise suhtluse analüüs on näidanud, et relatiivlause võib olla tingitud partneri arusaamatusest ja aidata referenti identifitseerida (nn referentne parandus) või mitte seostuda partneri (mitte)mõistmisega, vaid jätkata mõtet, lisades uue predikatsiooni juba tuntud referendile (nn referentne lisandus, vt Stoenica, Pekarek Dohler 2020). Relatiivlause võib olla sündinud kahe vestleja koostöös näiteks nii, et kõneleja lisab ise nimisõnafraasile täpsustava relatiivlause pärast liiga pikka pausi, kuid relatiivlause võib lisada ka vestluspartner (Stoenica jt 2020).

Relatiivlausete esinemist on seotud ka tekstitüübiga. Soome keele puhul on leitud, et keskmiselt 10% lausetest sisaldab relatiivlauset, kuid see sõltub päris palju tekstitüübist (vt ülevaadet Visapää 2012). On ka arvatud, et mida kirjeldavam ja arutlevam on tekst, seda rohkem on seal relatiivlauseid (Pääkkönen 1988). Visapää (2012) on jõudnud järelduseni, et ka relatiivlausete jagunemine restriktiivsete ja mitterestriktiivsete interpretatsioonide vahel on tekstitüübiti väga erinev. Sama on selgunud, võrreldes eesti keele relatiivlauseid nähtaval olevate referentide kirjeldustes ja narratiivides: kuigi protsendiliselt oli relatiivlauseid mõlemas tekstitüübis enam-vähem samapalju, on kirjelduste relatiivlaused peaaegu alati restriktiivsed ja moodustavad lahktarindeid, narratiivides aga leidub palju rohkem mitterestriktiivseid relatiivlauseid ja nende hulgas on väga vähe lahktarindeid (Pajusalu jt 2018).

Eesti keele spontaanse suulise suhtluse relatiivlauseid on varem uurinud Liina Lindström (2004), analüüsides relatiivlausete sõnajärge. Lindström jõudis muu hulgas selleni, et kuigi restriktiivsete ja mitterestriktiivsete relatiivlausete piir on hägus, võib siiski öelda, et suulises eesti keeles on restriktiivseid relatiivlauseid rohkem kui mitterestriktiivseid (vastavalt 63% ja 37%). Suulisel keelel põhineb ka Hanna Poogi uurimus relatiivpronoomenitest eesti murretes (Pook 2019). Siinkirjutaja teada

pole aga suulise eesti keele relatiivlauseid uuritud nende põhja struktuuri ja infostaatust relatiivlause funktsiooniga sidudes.

1.2. Relatiivlause tõlgendamist mõjutavad tegurid

Relatiivlause funktsiooni tõlgendamine on seotud kogu kontekstiga, aga eriti tihedalt fraasiga, mida ta süntaktiliselt laiendab. Suuline vestlus on partnerite ajas toimuv koostegevus ning tähendused tekivad ja muutuvad pidevalt. Referente luuakse ja muudetakse vestluse käigus (nt Kibrik 2011). Iga referendi puhul, millest kõneldakse, on oluline nii selle referentne staatus kõnelemise hetkel (vt nt Gundel jt 2019) kui kõik teadmised, mis kõnelejatel sellest referendist on. Seetõttu on erinevate kontekstide hulk väga suur ja mõnikord ongi uurimustes piirdutud mingit ühte tüüpi fraase laiendavate relatiivlausetega. Näiteks Jerra Lui Busch ja Felix Schuman (2016) vaatlevad ebaspetsiifilisi nimisõnafraase laiendavate relatiivlausete tõlgendust. Kuna eesti keele suulise kõne relatiivlausete üldiseloomustust siiani pole, püüan siiski anda võimalikult täieliku ülevaate materjalis esinevatest relatiivlause põhja juhtudest.

Kui relatiivlause põhi on definiitne (nagu *meie ühine tuttav Mari* näites 2), ei saagi seda relatiivlausega tuvastada, sest ta juba on tuvastatud, ja relatiivlause funktsiooniks saab olla ainult uue info lisamine. Mõnikord ongi restriktiivne ja mitterestriktiivne relatiivlause defineeritud vastavalt põhja indefiniitsuse ja definiitsuse kaudu. Näiteks Edward Keenan (1985) on restriktiivsete ja mitterestriktiivsete relatiivlausete põhiliseks eristavaks näitajaks pidanud seda, et mitterestriktiivsete relatiivlausete põhi on definiitne (nt *meie ühine tuttav Mari* näites 2). Marja-Liisa Helasvuo (1993) on leidnud, et selline jaotus jätab esitleva lause indefiniitset nimisõnafraasi laiendavad relatiivlaused justkui kahe rühma vahele (nt *seal oli üks mees, kes korjas pirne*, vt Helasvuo 1993: 169).

Piiritlev (restriktiivne) relatiivlause võimaldab võimalike referentide hulgast valida selle, millest parasjagu räägitakse. Näites (3) küsib kõneleja infotelefonilt telefoninumbrit, millest on juba varem räägitud (sellele osutab verbivorm *oli*), ja määratleb selle relatiivlausega *mis oli tasuline.* Tegemist on selge restriktiivse relatiivlause näitega: varem on infotelefoni klient saanud juba mitu telefoninumbrit ja palub nüüd korrata nende hulgast seda, mis on tasuline. Restriktiivseid relatiivlauseid pole üldjuhul rühmadeks jaotatud, nagu oleksid nad kõik ühesuguste funktsioonidega.

Leidub siiski ka üksikuid uurimusi, milles on näidatud, et restriktiivne relatiivlause võib omada ka muid funktsioone kui ainult referendi määratlemine (vt ka Hoek jt 2020).

(3) 'öelge 'kuidas *see 'telefoninumber* oli *mis on 'tasuline*[3]

Mitterestriktiivseid relatiivlauseid ehk selliseid, mille funktsioon ei ole piiritleda nimisõnafraasi referenti, on omakorda jagatud a) öeldu relevantsust osutavateks ja/või omadusi esitavateks, b) oma suhtumist väljendavateks ja c) jutustust jätkavateks (Loock 2007, vt ka Visapää 2012). Näites (4) on relatiivlause funktsiooniks anda uut infot nimetatud linna kohta pigem seda iseloomustades või, nagu Loock (2007) on öelnud, relevantseks osutades (*mis on kuulus oma vana Rooma villa poolest*). Näide (5) väljendab kõneleja suhtumist viidatud vaatamisväärsusesse, lisades väitele subjektiivsust diskursusemarkeriga *ma arvan* (*mis on huvitav ma arvan: lastele kui ka täiskasvanutele*). Näited (4) ja (5) on mitterestriktiivsete relatiivlausete kohta, mille funktsioon ei ole referenti piiritleda, sest see on niigi definiitne. Näites (6) laiendab relatiivlause varem nimetamata restorani, kuid ei piiritle siinkirjutaja hinnangul võimalike referentide hulka, vaid jätkab info andmist reisi toitlustuse kohta ehk kõne all olevat teemat. Siiski on just näide (6) selline, mis tekitab interpretatsiooniprobleeme, sest puhtloogiliselt võttes võiks ju mõelda ka nii, et relatiivlause piiritleb kõikidest maailma restoranidest just selle, milles turiste toitma hakatakse (ja sel juhul liigituks restriktiivsete relatiivlausete hulka).

(4) 'järgmisel Sitsiilias viibimise 'päeval on siis n- 'nimekirjas *Biatsa Armeriina 'linn, @ mis on 'kuulus oma vana Rooma 'villa poolest. @*
(5) siis on *'Arktika 'muuseum mis=on huvitav ma arvan: 'lastele kui ka 'täiskasvanutele*
(6) seal on nagu '*restoran kus siis 'toidetakse kaks korda 'päevas*.

Üsna tüüpiline juhtum on aga ka selline, kus pealauses on indefiniitne fraas, mille nimetamisega tekib referent, kes või mis paigaldatakse suhtlejate viitevõrgustikku teiste parajasti aktiveeritud referentide hulka (vt ka Helasvuo 1993). Järgnev relatiivlause annab aga kohe lisainfot. Näidet (7) võib pidada restriktiivseks, kui käsitleda seda ühe viitamisena (*üks vana inimene, kes on* ...), ja infot lisavaks, kui käsitleda seda kahe viitamisena: kõigepealt

[3] Näidete litereering on muutmatult pärit suulise kõne korpusest (vt ptk 2). Olen lisanud kursiivi märkimaks relatiivlauset ja selle põhja.

luuakse referent *üks vana inimene* ja siis lisatakse selle referendi kohta täpsustus, mis sünnib, takerdudes enne relatiivlause põhisisu esitamist.

(7) mul on *üks 'vana 'inimene kes on:=eee 'kae operat'siooni 'ühele=silmale teinud*

Teine probleemiring, mis relatiivlausega seostub, on selle süntaktiline iseloom. Lähtudes eristusest restriktiivne/mitterestriktiivne, võime öelda, et restriktiivne relatiivlause on tüüpiline kõrvallause, mitterestriktiivne relatiivlause on aga pealausega nõrgemini seotud ja tal on rindlause omadusi (Erelt 2004; Erelt 2017: 740–742). Eestikeelses mitterestriktiivses relatiivlauses on harvem ka verbilõpuline sõnajärg, mis samuti näitab, et relatiivlause on pealausega nõrgemini seotud (Lindström 2004). Seega, restriktiivne relatiivlause moodustab oma põhjaga ühe fraasi (enamasti nimisõnafraasi), mitterestriktiivne aga ei moodusta sama tugevalt seotud tervikut. Samuti on näiteks soome keele puhul väidetud, et nimisõnafraas ei pruugi sugugi olla üheselt määratav (vt arutelu soome *se että*-alguliste konstruktsioonide kohta Suomalainen jt 2020). Kuna pole sugugi lihtne öelda, kumma relatiivlause tüübiga on tegemist, ega ka seda, mis on üks nimisõnafraas ja mis ei ole, tuleb siinkohal uuesti tõdeda, et relatiivlause funktsiooni tõlgendus ja süntaktiline käitumine ei ole (alati) üheselt määratavad.

Siinne artikkel on katse jõuda relatiivlause olemusele ja liigitusele lähemale eelkõige vestluses sündivate referentide viiteraamistiku kaudu. Põhifookuses on relatiivlause funktsioonid, mis sõltuvad põhjaks oleva nimisõnafraasi vormist ja infostaatusest käimasolevas vestluses. Metodoloogiliselt paigutub artikkel suhtluslingvistika raamistikku, mis analüüsib keelelisi üksusi suhtluse seisukohast, võttes arvesse üksuste ajalist järgnevust ja vestluspartnerite pidevat koostööd (vt nt Selting, Couper-Kuhlen 2001). See tähendab, et relatiivlauset vaadeldakse suhtluses ja suhtluse eesmärkide jaoks vestluse konkreetsel hetkel sündiva tarindina (vt ka Hopper 1987). Paljude tüüpidega ülevaade ei võimalda siiski esitada suhtluslingvistilistele uurimustele omaseid pikki vestluslõike ega arutleda täpsemalt selle üle, kuidas relatiivlaused igal konkreetsel juhul sünnivad. Seetõttu püüan siinkohal relatiivlauseid analüüsida eelkõige lähtuvalt põhja vormist ja (in)definiitsusest, jättes tagaplaanile selle, kuidas põhi ise on vestluses kujunenud.

2. Materjal

Materjal on pärit Tartu Ülikooli suulise kõne korpusest. Kasutatud on selle alamkorpust, mille sisu on näha tabelis 1.[4] Alamkorpuses on peale suuliste spontaansete institutsionaalsete ja argidialoogide ka märgendatud dialoogiaktid, mida ei ole siinses artiklis kasutatud. Korpuse ja selle litereerimispõhimõtete kohta vt nt Hennoste jt 2009 ja Koit 2010.

Tabel 1. Kasutatud materjali ülevaade

	Dialoogid	**Sõned**
argivestlused	44	20 653
telefonivestlused, institutsionaalne	893	123 099
silmast silma, institutsionaalne	99	39 465
tee küsimine	20	2936
kokku	1056	186 153

Sellest materjalist on otsingumootori abil leitud pronoomenid *kes* ja *mis* kõikides käänetes ning pronoomenid *kuhu*, *kus* ja *kust.* Nendest on omakorda kokku kogutud kõik need juhud, kus loetletud pronoomenid alustavad relatiivlauset. Sellisel viisil sain 403 relatiivlauset, millest iga juurde määrasin põhja fraasitüübi ja relatiivlause restriktiivsuse/mitterestriktiivsuse. Analüüsi käigus grupeerisin relatiivlaused funktsiooni järgi tüüpidesse. Korpuse materjal võimaldas näha ka kogu relatiivlause konteksti, mida kasutasin põhja infostaatuse määramisel. Siinne artikkel on pigem kvalitatiivne ja arvulised näitajad on vaid illustratsiooniks selle kohta, kui palju mingit nähtust tegelikult esines.

3. Relatiivlausete funktsioonid vastavalt põhja referentsetele omadustele

Relatiivlause põhjaks olev fraas võib olla laiendatud määratlejaga (*see*, *üks*, *mingi*, *selline* jms, vt Pajusalu 2017), mida relatiivlause kontekstis on enamasti nimetatud korrelaadiks. Varemgi on osutatud, et korrelaadi olemasolu juhib tõlgendust pigem restriktiivsuse suunas ja et „mitterestriktiivse

[4] Tänan korpuse kasutamise ja selgituste eest Olga Gerassimenkot, Tiit Hennostet, Mare Koitu, Andriela Rääbist ja Margus Treumuthi.

lause põhjal korrelaati olla ei saa, sest põhi on juba määratud“ (Erelt 2017: 741). Visapää (2012) leiab oma materjali põhjal siiski, et selliseid interpretatsiooni suunavaid korrelaate on tegelikus (soome) keelekasutuses suhteliselt vähe.

Artiklis analüüsingi materjalis esinenud fraase, mida relatiivlaused laiendavad. Alustan määratlejaga fraasidest, kuna nende referentne staatus on mõnevõrra selgem kui määratlejata fraasidel. Tabelis 2 on esitatud arvandmed kõikide põhjana esinenud fraasitüüpide kohta, lisaks kajastavad viimase tulba arvandmed restriktiivsete relatiivlausete esinemist rühmas.

Tabel 2. Relatiivlausete põhjade esinemus materjalis

	Kokku	**Neist pigem restriktiivseid**
määratlejata NP (111)	111	50 (45%)
määratlejaga NP (160)		
*see*NP	74	56 (76%)
*üks*NP	21 (sh 2 *üks niuke* NP-d, 1 *üks selline* NP)	18 (86%)
*mingi*NP	22 (sh 4 *mingi selline* NP-d, 2 *mingi siuke* NP-d, 1 *mingi see* NP, 3 *mingisugune*NP-d)	19 (86%)
*mõni*NP	5	5 (100%)
*kõik*NP	4 (sh 3 *kõik see* NP-d)	2 (50%)
demonstratiivadjektiiviga NP	28 (sh 5 *niisugune*NP-d, 2 *niuke*NP-d, 18 *selline*NP-d, 3 *sihuke/siuke*NP-d)	9 (32%)
muu kvantor NP	6	5 (83%)
ainult pronoomenist või proadverbist koosnev NP (80)		
see	53 (sh 48 *see*, 5 *need*)	50 (94%)
demonstratiivadverb	11	11 (100%)
selline	10	6 (60%)
kõik	6	6 (100%)
põhjata (33)		
nullpronoomen	23	21 (91%)
puudub (vaba relatiivlause)	10	ei saa määrata
muu (19)		
KOKKU	403	

Restriktiivsete hulka on siin arvatud referenti valivad, loovad ja kinnitavad ning mitterestriktiivsete hulka referenti iseloomustavad, teemat jätkavad ja mittereferentsed relatiivlaused, mida käsitlen artiklis allpool täpsemalt.

3.1. *see*NP põhjana

Nimisõnafraas määratlejaga *see* (*see*NP) esines relatiivlause põhjana 74 korral. Nagu juba eespool öeldud, on pronoomenit *see* põhja osana peetud restriktiivse relatiivlause tunnuseks. Näites (8) ei ole selge, mis saatest või raamatust räägitakse, öeldes *see saade või raamat*, kuni pole lisatud relatiivlauset *kus ta nagu ennast samastada saab.* Referent piiritletakse kõikide võimalike saadete ja raamatute hulgast. Referent tekib siin põhja tähenduse ja relatiivlause piiritlemise koosmõjul. Traditsioonilise käsitluse järgi on selline relatiivlause restriktiivne, täpsemalt liigitan selle referenti loovaks relatiivlauseks.

(8) eks=see nii 'ikka 'öeldakse=et inimesele meeldib kõige rohkem *'see 'saade või 'raamat kus ta nagu ennast 'peategelasega 'samasta=saab*.

Tegelikes vestlustes on aga päris palju selliseid juhtumeid, kus põhi on laiendatud pronoomeniga *see*, relatiivlause on aga siiski mitterestriktiivne. Põhjus on pronoomeni *see* mitmefunktsioonilisuses: *see* võib olla ka definiitse NP määratleja (Pajusalu 1997) ja mitte olla seotud relatiivlausega. Sel juhul ei ole *see* relatiivlause korrelaat. Suhteliselt selge on *see* funktsioon definiitse määratlejana (ja mitte korrelaadina) nimede ees. Näite (9) relatiivlause *mis on kolmetärnihotell* ei saagi siin hulka piiritleda, sest põhi on definiitne ja ainukordne. Relatiivlause lisab hoopis uut infot hotelli kohta. Nimetan selliseid mitterestriktiivseid relatiivlauseid referenti iseloomustavateks (nagu ka Visapää 2012).

(9) ee 'samamoodi on väga: väga: 'hea on *see hotell 'Rojal Palk 'Park mis on 'kolmetärnihotell*

Näite (10) puhul on varem räägitud *tervisekindlustusest*, mida nüüd uuesti nimetatakse. On põhjust arvata, et *seda* osutab siin fraasi definiitsusele. Kõneleja peab siiski oluliseks definiitsus veel relatiivlausega üle korrata. Relatiivlause sisu on ju ainult selles, et viidatu ongi see, millest vestluses ka varem räägiti. *Seda* on selles näites seega ühtaegu nii definiitsust osutav määratleja kui relatiivlause korrelaat. Võime relatiivlauset küll pidada

restriktiivseks, kuid selle funktsioon on siin pigem meenutada, et sellest referendist on juba juttu olnud. Nimetan selliseid relatiivlauseid referendi definiitsust kinnitavateks.

(10) no tähendab see 'õnnetus ee='õnnetusjuhtumi kindlustus ilmselt mõeldakse *seda 'tervisekindlustust millest ma 'alguses rääkisin*

Mõnikord on siiski väga raske otsustada, kas *see* relatiivlause põhja ees on tingitud varasemast mainimisest ja seega referendi definiitsusest või sellest, et kõneleja planeerib jätkata relatiivlausega. Kindlasti annab aga *see*NP ise väga hea võimaluse relatiivlauset edaspidise info esitamise jaoks kasutada. *see*NP loob n-ö soodsa konteksti relatiivlause sünniks. Näites (11) on varem juba pikalt seletatud, mis on *nõndanimetatud reisikindlustus.* Nüüd viidatakse sellele uuesti ja üsna loomulik on kasutada siin määratlejat *see*. Relatiivlause lisab *selle nõndanimetatud reisikindlustuse* kohta uut infot ja on seega mitterestriktiivne. Näites (12) on tõenäoline, et kuulaja interpreteerib fraasi *selle jutu* definiitsena, sest varasema dialoogi põhjal on juba väga hästi tuvastatav, mis on *see jutt.* Kuna kõneleja siiski lisab ka (info poolest liigse) relatiivlause, on tagantjärele muidugi võimalik ka öelda, et *see* on siin korrelaat ja relatiivlause kuulub referenti loovate hulka. Tõenäolisem on siiski, et tegemist on definiitsust kinnitava relatiivlausega. Samuti kõneldakse näites (13) *sellest üldprogrammist*, mida on mainitud juba varasemas vestluses. Relatiivlause *mis meil on aastaks* annab üldprogrammi kohta lisainfot ega piiritle üldprogrammi teiste samasuguste hulgast (sest neid lihtsalt ei ole). Relatiivlause on seega referenti iseloomustav, samas ei ole ka seda võimatu tagantjärele restriktiivsena tõlgendada.

(11) siis on teil siis on tõesti targem juba võtta *see nõndanimetatud 'reisikindlustus, mille kate on sada tuhat=e uuessaa 'dollarit?*
(12) sis me saame muidugi 'telefoni teel 'ka 'kõik *selle 'jutu* ära $ 'rääkida: *mida me 'koosolekul 'räägime.*
(13) näete siin on nüd *se üldprogramm, mis meil on aastaks.*

Materjali 74 *see*NP hulgas oli vaid 13 sellist, kus *see* oli ainult definiitne määratleja, ja veel 5 sellist, kus *see* oli nii määratleja kui relatiivlause korrelaat. Võib siis öelda, et *see*NP on tõesti tüüpiliselt restriktiivse, referenti loova relatiivlause põhjaks ja asesõna *see* funktsioon on neil juhtudel katafooriline, st *see* projitseerib ootuse, et järgneb relatiivlause.

Siiski oli materjalis ligi veerandil juhtudest (täpsemalt 24%) asesõna *see* funktsioon pigem juba tuntud referendi definiitsuse markeerimine ja *see* on viitesuhete seisukohast anafooriline.

3.2. *üks*NP ja *mingi*NP põhjana

Nimisõnafraas indefiniitse määratlejaga (*üks*NP ja *mingi*NP, nende hulgas ka *mingisugune*NP) loob tüüpiliselt uue referendi, mida kuulaja ei saa varasemate teadmiste põhjal tuvastada (Pajusalu 2000). Sellist fraasi laiendav relatiivlause on mingis mõttes küll piiritlev, sest infot andes loomulikult ka vähendatakse võimalike referentide hulka. Pigem on siiski tegemist selle indefiniitse referendi kirjeldamisega (ja selle kaudu referendi loomisega) kui selle piiritlemisega teiste samasuguste hulgast. Näites (14) viitab referendile kõigepealt eksistentsiaallause subjekt *üks diivanvoodi*, seejärel lisatakse relatiivlausega selle oluline omadus. Kuna peale olemasolu ei olnud diivanvoodi kohta enne relatiivlauset midagi teada, siis mingis mõttes võib öelda, et relatiivlause piiritleb selle diivanvoodi nende diivanvoodite hulka, mis käivad lahti. Suhtluseesmärgina tundub siin siiski tähtsam diivanvoodi kohta info andmine, mille tagajärjel luuakse uus referent. Samuti on näites (15) relatiivlause funktsiooniks vajaliku info andmine *ühe üksiku vanuri* kohta, mitte vanurite hulga piiritlemine. *Üht* võib näidetes (14) ja (15) tõlgendada määratleja või numeraalina, kuid fraasid jäävad sellegipoolest indefiniitseks. Peale määratleja/numeraali *üks* võib NP ees esineda ka veel mõni määratleja, nt *niuke* näites (16).

(14) kuigi toas on vähe mööblit et seal on *üks diivanvoodi mis käib lahti* hh ja .hhhhhhh lamp aga kaks sisseehitatud kappi on.
(15) mul on *üks 'üksik 'vanur kellele 'tehti 'silmakae=operat'sioon 'ühele 'silmale.*
(16) Põltsamaal peab olema *üks niukene firma kes müüb kasutatud uksi*

Referent võib olla ka täiesti üheselt tuvastatav, kuid esitatud partnerile indefiniitsena ning relatiivlausega antakse selle kohta uut infot. Näites (17) on klient tulnud kellassepa juurde, näitab kella (seega on see *kell* definiitne) ja esitab iseloomustava relatiivlause abil oma probleemi.

(17) mul on siin *üks 'kell mis ei 'helise*

Relatiivlausega *üks*NP-dest oli enamik (21-st 18) just selliseid, mille puhul relatiivlause funktsioon oli luua koos põhjaga uut referenti. Ainult kolm näidet materjalis olid hoopis teistsugused: põhjaga viidatud referendi asemel oli relatiivlause fookuses sellega seotud üldine olukord. Näites (18) ei ütle relatiivlause *kuhu me teeme grupireisi* eriti midagi põhjaga viidatud Lõuna-Inglismaa kuurortlinna kohta ega näites (19) *kus olid mitmekesised programmid* eriti palju *ühe aasta* kohta, vaid pigem on nende puhul tegemist üldist teemat jätkavate relatiivlausetega.

(18) see saab 'olema ühte ühte=ee *'Lõuna-Inglismaa kuurort'linna, kuhu keelte'kooli, kuhu me 'teeme veel 'ühe selle grupi'reisi.*

(19) sest 'oli *'üks aasta kus oli 'väga .hhhh 'mitmekesised prog'ramid* aga 'on ka: 'on ka sellised kus on 'viis'teist 'tundi, .hhh 'pljuss pljus mõned ekskursi'oonid

*mingi*NP on mõnikord sarnaselt *üks*NP-ga indefiniitse referendi esimeseks maininguks. Neil juhtudel (materjalis kokku 5) oli ka relatiivlause funktsioon sarnane eespool *üks*NP-de puhul kirjeldatuga: uue referendi kohta info andmine ja selle abil uue referendi loomine. Näites (20) viitab kõneleja numbrile, mis kuulajale on tundmatu, kuid tegelikult täiesti spetsiifiline ning mille kohta annab ta seejärel relatiivlausega lisainfot.

(20) ja ma 'helistasin *mingil 'numbril mis oli: 'rahvusvaheliste 'rongireiside 'number.*

Enamasti esinesid *mingi*NP-d aga küsivates kontekstides, kus nad viitasid ebaspetsiifilisele referendile, mille olemasoluski kõneleja kindel ei ole. Referent luuakse alles *mingi*NP ja relatiivlause koosmõjul ehk relatiivlause loob koos oma põhjaga referendi (21).

(21) kas te 'teate kas=se Tähe tänaval 'Tartus 'on *mingi see 'number kus on nagu 'pesumasinate ja parandus'töökoda mingi=vä*

*mingi*NP-sid oli materjalis kokku 22, millest 14 viitasid indefiniitsetele ebaspetsiifilistele ja indefiniitsetele referentidele, mis loodi *mingi*NP ja relatiivlause koostöös.

Näited (22) ja (23) erinevad eespool käsitletutest selle poolest, et *üks* ja *mingi* ei laienda viitavat, vaid iseloomustavat fraasi, mis on pealauses öeldistäide. Sellises kontekstis ei saagi formaalselt esineda restriktiivset relatiivlauset, sest selle põhi ei viita, see tähendab, et justkui pole, mida piiritleda. Küll aga laiendab relatiivlause sisuliselt ka lause subjekti (vastavalt

jõulukaktus ja *need*) ja funktsiooni poolest on need relatiivlaused referenti iseloomustavad. Nimetan neid siiski mittereferentseteks relatiivlauseteks. Selliseid oli *üks*NP-de hulgas üks ja *mingi*NP-de hulgas kolm.

(22) näiteks 'jõulukaktus on *üks selline mis ['ültse] 'pööramist ei taha*
(23) me oleme siin 'Eestis harjunud=et=kui on nagu mingi 'rahvus'toit=sis ned on nagu *mingi 'körtpärtli 'särk mida 'süia ei saa.*

3.3. Kvantoriga NP-d põhjana

NP määratleja positsioonis võivad olla ka kvantorid. Siinses materjalis esinesid ainult *kõik* ja *mõni. kõik*NP-d leidus neli korda, neist kolmel korral oli fraasis ka teine määratleja *see.* Kahel korral viitas *kõik*NP juba varem definiitsele referendile. Näites (24) toimub vestlus kodumasinate poes, kus kõneldakse müügil olevatest pesumasinatest. Relatiivlause pigem kinnitab definiitsust, kui annab referendi kohta mingit uut infot. Näites (25) vesteldakse ülikoolis õppekava täitmisest ja siin luuakse referent (*kõik need kõrvalained*) alles relatiivlausega.

(24) *kõik masinad mis meil 'on,* tahavad saada 'külma 'vett.
(25) kas 'on *kõik need ained* 'kuulatud *mida nemad .hh nagu 'kõrvalaine puhul 'eeldavad.*

*mõni*NP on sarnane eespool käsitletud *mingi*NP-ga, kuna esineb eelkõige ebaspetsiifilistes (küsivates) kontekstides (viiest *mõni*NP-st oli neli sellist). Näite (26) voor on küsimus infotelefonile. Relatiivlause määratleb, mis telefoninumbrit tahetakse. Ühel juhul viitas *mõni*NP uuele spetsiifilisele mitmuslikule referendile (27). *mõni*NP loob mõlemas siinses näites referendi koostöös relatiivlausega.

(26) .hh 'oskate te ehk 'öelda Tartus:=e *mõnda telefoni'numbrit 'kus 'tegeldaks vanurite 'abistamisega*
(27) *mõned firmad kes=seal veel 'Rovaniemis mingisugused paar tunnikest 'peatuvad,* .hh need selle=eest peavad siis öö=läbi 'sõitma

3.4. Demonstratiivadjektiiviga NP põhjana

Suhteliselt suur rühm relatiivlause põhjadest olid demonstratiivadjektiiviga laiendatud NP-d (kokku 28). Materjalis esinesid *niisugune*, *niuke*, *selline*, *sihuke* ja *siuke.* Osa seda tüüpi NP-sid (materjalis 11 juhtu) ei olnud referentsed, vaid esinesid predikatiivina definiitse referendi iseloomustamisel lausetüübis *see/NP on sellineNP, mis …*, nagu näites (28). Relatiivlause kirjeldab siin tegelikult mitte oma põhja, vaid sellele eelnenud subjektifraasi *see* referenti, olles oma funktsioonilt eelkõige iseloomustav. Liigitasin need juhud siiski mittereferentsete hulka.

(28) et se=on=nüd *selline: ee 'selline auto millel on 'võimalus sis {juba rohkem} 'pagasit vedada*, 'istet alla lasta, ütleme siukse ak'tiivse elu jaoks võibla e isegi atrak'tiivsem kui=nüt on se'daan.

Teine grupp (9 juhtu) demonstratiivadjektiiviga tarindeid on sellised, kus DemAdjNP viitab ebaspetsiifilisele referendile, kas siis küsimuses (nt *kas selline… on olemas?*) või muus ebaspetsiifilises kontekstis. Relatiivlause väljendab sel juhul selle referendi omadusi, mis teevad potentsiaalse referendi olukorra jaoks sobivaks. Näites (29) ütleb kõneleja, et soovib (ebaspetsiifilist) *niukest kena korterit*, mille omadus selgub relatiivlauses (*kus oleks hea elada*). Liigitasin selle näite referenti loovaks relatiivlauseks.

(29) mt et 'tahaks 'just *niukest 'kena $ 'korterit=et kus oleks nagu 'hea elada=et niuke 'kodutunne tuleks.*

Kaheksal juhul oli DemAdjNP referentne, relatiivlausega esitati referendi omadus. Näites (30) on põhjaks *sellised värvid*, mille referent on olukorras nähtaval ja seega definiitne, relatiivlause on selgelt iseloomustav. Tõenäoliselt kaasneb fraasiga *sellised värvid* ka osutav žest, mis teeb selle fraasi multimodaalseks (vt multimodaalsete nimisõnafraaside kohta Keevallik 2020). Sama keelelise struktuuriga põhi (aga ilma osutava žestita) võib aga olla ka restriktiivne, mille puhul relatiivlause loob referendi (31).

(30) siin on *sellised 'värvid mis noh ütleme hallikat 'tooni annavad*
(31) ja on kohe 'koos *selline preparaat kus on ned ee 'vitamiinid koos 'mineraalainetega*

3.5. Pronoomen, proadverb või kvantor põhjana

Relatiivlause põhjana võib esineda ka demonstratiivpronoomen või -proadverb, samuti kvantor. Väga sage juhtum materjalis oli selline, kus relatiivlause laiendas üksi esinevat pronoomenit *see* (53 juhtu). Pronoomeni referent selgus peaaegu alati koosmõjus relatiivlausega, seega oli enamasti tegemist referenti loovate relatiivlausetega. Vaid üksikutel juhtudel võis pronoomen *see* viidata referendile, mis on juba sellisena vestluses esinenud ja seega definiitne.

Enamasti viitas *see* millelegi, mis on olukorras nähtaval või kõne all olnud, kuid relatiivlause piiritles referendi konkreetsemaks ja täpsemaks. Sellises kontekstis oli relatiivlause kindlasti restriktiivne. Näites (32) valitakse poes kella ja relatiivlause aitab pronoomeniga *see* viidatud kella täpsemalt tuvastada. Näites (33) on kõneldud reisidest üleüldse, relatiivlause *mis Soomest algusega on* piiritleb reiside hulga. Näide 33 esindab ka materjalis üsna sagedat relatiivlausega lahktarindit (vt ka Amon 2015; Laury, Helasvuo 2016).

(32) võib me'tallkett olla näiteks see nagu *see mis seal on see kolmsada*
(33) *need mis 'Soomest algusega on* need on 'viimase hetke reisid on suhtselt 'soodsa pakkumisega.

Suhteliselt harva esines selliseid juhtumeid, kus asesõnaga *see* viidatu oli juba varem kõne all olnud ja relatiivlause ainult kinnitas referendi definiitsust (34).

(34) *need* on nagu *mis ma präegu ütsin* need on ka sellised 'soodushinnad

Mõnikord on tegemist abstraktse referendiga, mis sõnastatakse alles relatiivlausega, ja pronoomen *see* on n-ö puhas korrelaat, mis toimib katafoorina ehk saab referentse sisu alles hiljem relatiivlauses (35).

(35) et noh oleneb muidugi *sellest mis neil see 'miinimum inimeste 'arv on*.

Materjalis oli 11 lauset kujul *kes X see Y* (*kes tahab, see läheb*; *mis meelel, see keelel*), mis eristuvad tüüpilisest relatiivlausest sellega, et siin esineb relatiivlause enne oma põhja. Sellised relatiivlaused on küll referenti piiritlevad ja seega restriktiivsed, kuid nende suhtluseesmärk pole ilmselt üldse referentne, vaid pigem on öeldul idiomaatiline tähendus. Samas võib sellisel konstruktsioonil olla ka referentne tõlgendus, nagu näites (36), kus viidatakse lastele, kes käivad lasteaias.

(36) *kes lähevad 'lasteaeda need* 'hommikuti 'käia ei='saa

Demonstratiivadverbid olid relatiivlause põhjaks 11 korral, sel juhul oli relatiivpronoomeniks alati *kus/kust* (mis võis esineda ka teiste põhjade puhul). Kõikidel juhtudel oli relatiivlauset võimalik tõlgendada restriktiivsena (ja referenti loovana). Näites (37) määratleb relatiivlause koha, relatiivlause põhi *seal* on katafoorne ja referent kujuneb alles pärast relatiivlauset.

(37) .hhh ma mõtlen just *seal kus see suur 'kaubamaja*, .hhh nende 'esindus on 'seal.

Kõik oli põhjaks viiel korral. Kõik need olid sellised juhud, kus põhi koos relatiivlausega lõi ühe tervikliku referendi, nagu näites (38). *Kõik* erineb asesõnaga *see* viidatust eelkõige selle poolest, et kannab endas pragmaatilise rohkuse tähendust (Pajusalu 2008).

(38) 'laulmine e laulu'mängud, näpu'mängud, *'kõike mida saab 'teha*

Proadjektiiv *selline* oli põhjaks kümnel korral. Neist neljal juhul oli *selline* predikatiivi funktsioonis, mistõttu oli see pigem mittereferentne (39). Kolmel korral oli tegemist ebaspetsiifilise kontekstiga (40) ja kolmel spetsiifilise viitava fraasiga, milles pronoomen ja relatiivlause moodustasid ühe tervikliku viiteüksuse ning relatiivlause oli seega referenti loov (41).

(39) see on nüüd näiteks *'selline mis mis ee: on küll 'niisutav* aga natuke 'uutmoodi niisutav kreem kui need 'tavalised
(40) 'kas 'teie 'võite mulle 'kulla inimene 'öelda='mis:='on 'meil 'Tartu 'linnas *'sellist 'kus='saab .hhh 'endale 'karnevali kos'tüüme laenutada*
(41) mul on *'sellist millega sa võid värvida 'nii 'seest kui 'väljast.*

3.6. Määratlejata NP põhjana

Suur rühm relatiivlause põhjasid on määratlejata nimisõnafraasid (NP), kokku oli neid materjalis 111. Nende hulgas oli omakorda selline suur rühm, kus NP ise on definiitne, mistõttu seda ei saa kuidagi rohkem piiritleda ja relatiivlauset saab pidada selgelt mitterestriktiivseks. Üks võimalus selliseks definiitsuseks on unikaalsus – NP on nimi või nimetus. Näites (42) on selline *Põlva õppekeskus*, mida infotelefoni töötaja ilmselt oma andmestikus näeb. Teine võimalus definiitsuseks on NP referendi tuvastatavus varasema diskursuse ja maailmateadmiste põhjal. Näites (43) nimetab

kõneleja *garaažikatust*, mille kohta väidab seejärel, et see *vajab remonti.* Näites (44) öeldakse, et reisile läheb kaasa *reisijuht*, kes reisil teenindab. NP-d *garaažikatus* või *reisijuht* ei ole küll definiitsed selles mõttes, et neist oleks varem räägitud, kuid samas ei saa ka öelda, et relatiivlause piiritleks referenti. Selline relatiivlause laiendab sageli eksistentsiaal- või omajalause subjekti. Taas on tegemist funktsiooni poolest mitterestriktiivsete, iseloomustavate (või ka teemat jätkavate) relatiivlausetega.

(42) meil näitab 'Põlvas:=e v=*'Põlva õppe'keskus mis kuulub 'Keskeesti 'arenduskeskuse alla*.

(43) H: .hh teil oli üks ´kuulutus e teete katuse ´remonti.
V: jaa on ´küll=jah. (0.5)
H: e on *garaaži ´katus*, *mis vajaks ´remonti*=ja võiks siis ´võtta ka=vel:=e tema ´ülekatmise.

(44) meilt on kaasas siis ee nii=öelda *'reisi 'juht kes: e kes siis selle ne- selle reisi teile ka ilusti nimodi .hhh ee 'kandikul ette toob*

Grammatiliselt põhjaks olev NP võib tegelikult semantiliselt mitte moodustada relatiivlausega referentset tervikut, relatiivlause jätkab käimasoleva vestluse sisu. Näites (45) ei mõjuta relatiivlause otseselt referendi *Meritsa* tõlgendust[5], pigem on relatiivlause infojagamisel põhja külge grammatiliselt seotud. Põhjaks olev NP võib olla mittereferentne, ka sel puhul ei saagi relatiivlause olla restriktiivne. Näites (46) viitab fraas *maal* eelkõige eluviisile, mitte elukohale. Relatiivlause iseloomustab seda elamisviisi täpsemalt.

(45) siis ee sõidetakse 'kolmandal päeval {--}, sealt 'järgmisel päeval *Meri'tsasse, ee 'kus: käiakse Kastilla püramiidi 'kompleksis=ja {-} 'sõdurite templis*.

(46) ja vaata 'paljud 'üliõpilased on siiski ka *'maalt '*pärit*, kus on nagu nagu: 'pensionärist=eeeeee vaa- 'vaarvanematel 'kindlasti väike 'põllulapp.*

Tüüpilised restriktiivsete relatiivlausete juhtumid on sellised, kus NP annab ebaspetsiifilise referendi, mida siis relatiivlause täpsustab. Näites (47) nimetatakse patsienti, keda on vaja täpsemalt iseloomustada, et

[5] Näide 45 illustreerib ka seda, kuidas relatiivlausega saab n-ö taktitundeliselt infot jagada (vt Loock 2007: 353): kui kuulaja teadis, et Meritsas on püramiidid ja tempel, siis tõlgendab ta lauset lihtsalt reisikirjeldusena, aga kui ei teadnud, siis võis kuulaja selle info oma teadmistesse lisada.

tema isik selgeks teha. Näites (48) küsitakse toonide tabelit, mis jääb kõneleja arvates ilmselt liiga ebaspetsiifiliseks, sest ta laiendab seda relatiivlausega *kus saab näha* ... Relatiivlause on siin restriktiivne selles mõttes, et täpsustab, millist toonide tabelit mõeldi, ehk piiritleb kõikide võimalike toonide tabelite hulgast selle, mida tal vaja on. Samas tundub see näide informatsiooniliselt ebavajalikuna: mis toonide tabeleid siis veel peaks olema? Võime ka öelda, et relatiivlause ei väljenda siin mitte ainult referendi piiritlemist (kuigi ka seda ei saa eitada), vaid pigem õigustust oma küsimusele (seda võiks nimetada ka „relevantsust osutavaks relatiivlauseks", vt Loock 2007). Sarnane on näide (49), milles soovitakse reisibüroos tutvuda reisidega *mis teil on* (nagu oleks võimalik tutvuda reisidega, mida ei ole), mis samuti muudab pigem soovi relevantseks, kui lisab mingit olulist infot. Selline interpretatsioon on aga omane eelkõige mitterestriktiivsetele relatiivlausetele.

(47) ma võiks saada 'infot *'patsiendi 'kohta kellele täna 'kopsu ee tändap=mhh ee 'selgroo operatsiooni pidi 'tehtama*
(48) kas=teil=on *'toonide tabel* 'ka=et et *kus saab 'näha et 'kaks tooni heledamaks.*
(49) ee ma sooviksin 'tutvuda: *'reisidega mis teil 'on*.

3.7. Vabad relatiivlaused

Viimasena vaatleme selliseid relatiivlause struktuuriga üksusi, millel ei ole põhja. Kokku oli neid materjalis 33. Osa neist olid vabad katked, mis ei ole alistatud ühelegi teisele lausele, mõned aga sellised, kus võiksime põhjaks pidada mõnd elliptilist lauseliiget, mida on võimalik juurde mõelda. Näites (50) ei ole relatiivlausele *kes tahab minna sinna lõbustusparki* lihtne juurde mõelda süntaktiliselt seotud põhja. Kas selline fraas on referentne, on vaieldav, kuid see võib siiski viidata mingile ebaspetsiifilisele rühmareferendile. Ka näidetes (51) ja (52) on tegemist sama tüüpi ebaspetsiifilise grupireferendiga, kuid seal on võimalik pealausesse juurde mõelda põhjad *need* ja *nendele.* Need relatiivlaused saab ehk liigitada restriktiivseteks, sest nad piiritlevad ja loovad uue referendi, kuid teevad seda üksi, ilma põhja toeta. Kokku oli selliseid ebaspetsiifilisele rühmareferendile viitavaid relatiivlauseid 14, neist enamik esines reisibüroodes peetud vestlustes.

(50) V: ja ´lisatasu eest on sis ´see mis on nagu seal lisatasu ´punkti all kirjas. (0.5)
H: mt ja et ´mis see=on mis=seal=´on [siis {-}]
V: [see Santa]´park, (.) väikelastele, *kes tahab ´minna sinna ´lõbustusparki* [Santaparki.]

(51) H: .hh siis ma tahtsin vel ´küsida=et ´kuidas seda ´palka nagu ´arvestatakse
V: =see ´palk on ´kilode pealt. ´nii palju marju {-} *kes on marju korjand* ´teavad juba.

(52) teinekord noh päris 'paljud 'alati lähevad 'sõpradega $ 'ka 'koos=e $ .hhhh 'e:t=et=et et 'kes, *'kes 'soovivad koos 'sõpradega nagu 'majutust* et=sis=me nagu alati: seda 'võimaldame=aga aga 'muidu me 'paigutame nad nagu: 'tavaliselt

Suhteliselt selgepiirilise rühma põhjata relatiivlauseid moodustasid *kus*-algulised relatiivlaused, mis määratlesid telefoninumbrit (infotelefoni kõnedes, (53)) või mingit toodet (54), kokku seitse juhtu. Näidet (54) võiks pidada üheks harvadest referenti valivatest restriktiivsetest relatiivlausetest, kuna relatiivlausega tuvastatakse siin varem esitletud referentidest üks.

(53) ee: 'ma=tahaks=e *kus=se 'autu .hh ee mm autusid re'monditakse* autoremont'töökojad, .hh phh=ee neid ee 'mootoreid=ja
(54) siis võiks 'võtta *kus on ka see 'žennženni='ekstrakt 'sees*

4. Kokkuvõte

Artiklis analüüsisin eesti suuliste vestluste relatiivlauseid, lähtudes eelkõige nende suhtlusfunktsioonist ja põhja struktuurist. Soome keele relatiivlausete funktsioone uurides on nt Laura Visapää (2012: 533) väitnud, et restriktiivse ja mitterestriktiivse relatiivlause puhul võime rääkida ühest konstruktsioonist, mis saab eri kontekstides erinevaid interpretatsioone. Sellega võib igati nõus olla ka eesti keele puhul, sest tõepoolest ei ole kindlat süntaktilist malli, mis määraks ära relatiivlause funktsiooni. Siiski, kui vaadelda relatiivlauseid koos infostaatuse seisukohast analüüsitud põhjaga, on võimalik välja tuua tüüpilisi konstruktsioone.

Pigem restriktiivsete relatiivlausete hulka võiks paigutada järgmised alltüübid.

A. Referenti valiv relatiivlause, mille abil tuvastatakse referent juba tuntud referentide hulgast. See tüüp oli materjalis üsna haruldane, kuid võib olla valdav teist tüüpi suulises suhtluses, kus keskendutakse referentide valikule nähtavate või muul viisil tuvastatavate referentide hulgast.

(54) siis võiks 'võtta *kus on ka see 'žennženni='ekstrakt 'sees*

B. Definiitsust kinnitav relatiivlause, mis kuulub referentide tuvastamist reguleerivate vahendite hulka ja mida võiks lugeda ka vestlusanalüüsis parandusmehhanismina käsitletavate nähtuste osaks.

(10) no tähendab see 'õnnetus ee='õnnetusjuhtumi kindlustus ilmselt mõeldakse *seda 'tervisekindlustust millest ma 'alguses rääkisin*

C. Referenti loov relatiivlause, mille abil määratletakse põhja poolt üldsõnaliselt nimetatud referent. Referent tekib alles pärast põhja laiendamist relatiivlausega. Referentsuse poolest jaguneb rühm omakorda kaheks vastavalt sellele, kas referent on spetsiifiline (41) või ebaspetsiifiline (21). Ebaspetsiifilised referenti loovad relatiivlaused on tüüpiliselt seotud põhjadega, milles esineb *mingi* või *mõni*.

(41) mul on *'sellist millega sa võid värvida 'nii 'seest kui 'väljast*.
(21) kas te 'teate kas=se Tähe tänaval 'Tartus 'on *mingi see 'number kus on nagu 'pesumasinate ja parandus'töökoda mingi=vä*

Pigem mitterestriktiivsete relatiivlausete hulgas ilmnesid materjalis järgmised tüübid, millest kaks esimest on olnud eraldi tüüpidena ka Loocki (2007) ja Visapää (2012) uurimustes (kuigi nende tüüpide vaheline piir on paljudel juhtudel hägus).

D. Referenti iseloomustav relatiivlause, mis annab juba tuvastatud referendi kohta uut infot.

(17) mul on siin *üks 'kell mis ei 'helise*

E. Teemat jätkav relatiivlause, mis ei iseloomusta referenti, millega on ta grammatiliselt seotud, vaid lisab käimasolevasse vestlusse uut infot.

(18) see saab 'olema *ühte ühte=ee 'Lõuna-Inglismaa kuurort'linna, kuhu keelte'kooli, kuhu me 'teeme veel 'ühe selle grupi'reisi.*

F. Mittereferentsed relatiivlaused, mis ei laienda viitavat, vaid kirjeldavat fraasi. Selliseid leidus eriti palju *selline*NP-de hulgas.

(28) et se=on=nüd *selline: ee 'selline auto millel on 'võimalus sis {juba rohkem} 'pagasit vedada*, 'istet alla lasta, ütleme siukse ak'tiivse elu jaoks võibla e isegi atrak'tiivsem kui=nüt on se'daan.

Relatiivlause põhjana esines pea pooltel juhtudel määratlejaga nimisõnafraas (*see*NP, *üks*NP, *mingi*NP jms), umbes veerandil juhtudest määratlejata nimisõnafraas ja viiendikul juhtudest ainult pronoomen, proadverb või proadjektiiv (*see*, *seal*, *selline* jms). Umbes 8% relatiivlausetest esines ilma põhjata. Ükski põhja tüüp aga ei signaliseeri üheselt, millist tüüpi relatiivlause talle järgneb: see sõltub ikkagi kogu kontekstist. Ka nende põhja tüüpide puhul, millel tabelis 2 on kirjas 100% restriktiivseid relatiivlauseid, ei pruugi see tuleneda võimatusest kasutada mitterestriktiivset relatiivlauset, vaid pigem piiratud materjalihulgast.

Relatiivlausete süntaktiliseks omaduseks oli paiknemine pärast pealauset ja enda laiendatavat põhja, kusjuures pealauseks oli tihti kas eksistentsiaal- või omajalause, mille subjekt on lause lõpus. Samuti laiendas relatiivlause sageli objekti või predikatiivi, mis samuti paiknevad lause lõpus. Kuna neid lausetüüpe oli materjalis väga palju, torkas silma *olema*-verbi rohkus relatiivlause pealausetes. See aspekt, nagu paljud muudki artiklis lühidalt mainitud seaduspärasused, nõuaks siiski omaette käsitlust.

Kirjandus

Amon, Marri 2015. Initial and Final Detachments in Spoken Estonian: A Study in the Framework of Information Structuring. (= Dissertationes Linguisticae Universitatis Tartuensis 24.) University of Tartu.

Andrews, Avery D. 2007. Relative clauses. – Language Typology and Syntactic Description. Vol. II: Complex Constructions. 2nd edition. Ed. by Timothy Shopen. Cambridge: Cambridge University Press, 206–236. https://doi.org/10.1017/CBO9780511619434.004

Busch, Jerra Lui, Felix Schumann 2016. Unspecific indefinites and (non-) restrictive relative clauses. – Lingua 181, 1–35. https://doi.org/10.1016/j.lingua.2016.04.005

Comrie, Bernard 1989. Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and Morphology. 2nd edition. Chicago: University of Chicago Press.

Erelt, Mati 2004. Märkmeid eesti keele komplekslause kohta. – Keel ja Kirjandus 6, 401−413.

Erelt, Mati 2017. Liitlause. – Eesti keele süntaks. Toim. Mati Erelt, Helle Metslang. (= Eesti keele varamu III.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Dahl, Östen, Maria Koptevskaja-Tamm (eds.) 2001. Circum-Baltic Languages. Vol. 1: Past and Present. John Benjamins Publishing Company. https://doi.org/10.1075/slcs.54

Givón, Talmy 1983. Topic Continuity in Discourse: A Quantitative Cross-Language Study. Amsterdam: John Benjamins. https://doi.org/10.1075/tsl.3

Givón, Talmy 2005. Context as Other Minds. The Pragmatics of Sociality, Cognition and Communication. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. https://doi.org/10.1075/z.130

Gundel, Jeanette, Nancy Hedberg, Ron Zacharski 2019. Cognitive status and the form of referring expressions in discourse. – The Oxford Handbook of Reference. Ed. by Jeanette Gundel, Barbara Abbott. Oxford: Oxford University Press, 67–99. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199687305.013.5

Helasvuo, Marja-Liisa 1993. Are relative clauses either restrictive or non-restrictive? A study of the relative clauses in the Finnish pear stories. – Case and Other Functional Categories in Finnish Syntax. Ed. by Anders Holmberg, Urpo Nikanne. New York, Berlin: Mouton de Gruyter, 163–176. https://doi.org/10.1515/9783110902600.163

Hennoste, Tiit, Olga Gerassimenko, Riina Kasterpalu, Mare Koit, Andriela Rääbis, Krista Strandson 2009. Suulise eesti keele korpus ja inimese suhtlus arvutiga. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 5. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper, Reili Argus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 111–130. http://dx.doi.org/10.5128/ERYa5.07

Hoek, Jet, Hannah Rohde, Jacqueline Evers-Vermeul, Ted J. M. Sanders 2021. Scolding the child who threw the scissors: Shaping discourse expectations by restricting referents. – Language, Cognition and Neuroscience 36 (3), 382–399. https://doi.org/10.1080/23273798.2020.1852292

Hopper, Paul 1987. Emergent grammar. – Berkeley Linguistics Society 13, 139–157. https://doi.org/10.3765/bls.v13i0.1834

Keenan, Edward L. 1985. Relative clauses. – Language Typology and Syntactic Description. Vol. II: Complex Constructions. Ed. by Timothy Shopen. Cambridge: Cambridge University Press, 141–170.

Keevallik, Leelo 2020. Multimodal noun phrases. – The 'Noun Phrase' across Languages: An Emergent Unit in Interaction. Ed. by Tsuyoshi Ono, Sandra A. Thompson. (= Typological Studies in Language 128.) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 154–177. https://doi.org/10.1075/tsl.128.07kee

Kibrik, Andrey A. 2011. Reference in Discourse. Oxford: Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199215805.001.0001

Koit, Mare 2010. Eesti dialoogikorpus ja argumenteerimisdialoogi arvutil modelleerimine. – Keel ja Kirjandus 4, 241−262.

Laury, Ritva, Marja-Liisa Helasvuo 2016. Detached NPs with relative clauses in Finnish conversations. – Information Structuring of Spoken Language from a Cross-linguistic Perspective. Ed. by M. M. Jocelyne Fernandz-Vest, Robert D. Van Valin, Jr. (= Trends in Linguistics. Studies and Monographs 283.) Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 149−166. https://doi.org/10.1515/9783110368758-008

Lindström, Liina 2004. Verbi asend eesti kõrvallauses. Relatiivlaused. – Keel ja Kirjandus 6, 414−429.

Loock, Rudy 2007. Appositive relative clauses and their functions in discourse. – Journal of Pragmatics 39 (2), 336–362. https://doi.org/10.1016/j.pragma.2006.02.007

Pajusalu, Renate 1997. Is there an article in (spoken) Estonian? – Estonian: Typological Studies II. Ed. by Mati Erelt. Tartu: Tartu Ülikooli eesti keele õppetool, 146−177.

Pajusalu, Renate 2000. Indefinite determiners *mingi* and *üks* in Estonian. – Estonian: Typological Studies IV. Ed. by Mati Erelt. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 87−117.

Pajusalu, Renate 2008. Pragmatics of quantifiers: The case of Estonian kõik 'all'. – Journal of Pragmatics 40 (11), 1950−1965. https://doi.org/10.1016/j.pragma.2008.04.006

Pajusalu, Renate 2017. Nimisõnafraas. – Eesti keele süntaks. Toim. Mati Erelt, Helle Metslang. (= Eesti keele varamu III.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 379−404.

Pajusalu, Renate, Maria Reile, Helen Hint, Tiina Nahkola, Piia Taremaa 2018. Relative clauses in spatial and narrative contexts in Estonian, Finnish, and Russian. – SKY Journal of Linguistics 31, 107−142.

Pikver, Ann 1988. Eesti relatiivlausest keeletüpoloogilisel taustal. – Keel ja Kirjandus 7–8, 392–397, 486–493.

Pook, Hanna 2019. The pronoun *kes* 'who' and its referent's animacy in Estonian dialects. – SKY Journal of Linguistics 32, 105−144.

Pääkkönen, Irmeli 1988. Relatiivisanan valinta. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Schubö, Fabian, Anna Roth, Viviana Haase, Caroline Féry 2015. Experimental investigations on the prosodic realization of restrictive and appositive relative clauses in German. – Lingua 154, 65–86. https://doi.org/10.1016/j.lingua.2014.11.006

Selting, Margret, Elisabeth Couper-Kuhlen 2001. Studies in Interactional Linguistics. Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. https://doi.org/10.1075/sidag.10

Stoenica, Ioana-Maria, Simona Pekarek Doehler 2020. Relative-clause increments and the management of reference: A multimodal analysis of French talk-in-interaction. – Emergent Syntax for Conversation: Clausal Patterns and the Organization of Action. Ed. by Yael Maschler, Simona Pekarek Dohler, Jan Lindström, Leelo Keevallik. (= Studies in Language and Social Interaction 32.) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 303–329. https://doi.org/10.1075/slsi.32.11sto

Stoenica, Ioana-Maria, Simona Pekarek Doehler, Anne-Sylvie Horlacher 2020. Emergent complex noun phrases: On-line trajectories of "relativized" NPs in French talk-in-interaction. – The 'Noun Phrase' across Languages: An Emergent Unit in Interaction. Ed. by Tsuyoshi Ono, Sandra A. Thompson. (= Typological Studies in Language 128.) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 43–70. https://doi.org/10.1075/tsl.128.03sto

Suomalainen, Karita, Anna Vatanen, Ritva Laury 2020. The Finnish *se että* initiated expressions: NPs or not? – The 'Noun Phrase' across Languages: An Emergent Unit in Interaction. Ed. by Tsuyoshi Ono, Sandra A. Thompson. (= Typological Studies in Language 128.) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 12–41. https://doi.org/10.1075/tsl.128.02suo

Velupillai, Viveka 2012. An Introduction to Linguistic Typology. John Benjamins Publishing Company. https://doi.org/10.1075/z.176

Visapää, Laura 2012. *Joka*-relatiivilauseen tulkinnasta. – Virittäjä 116 (4), 533–559.

Relative clauses in spoken Estonian as referential devices

RENATE PAJUSALU

In this article, the usage of relative clauses in spoken Estonian in the overall framework of referential devices is studied. The data come from the corpus of spoken Estonian (University of Tartu), and contain relative clauses beginning with the relativizers *mis* 'that (non-animate)', *kes* 'that (animate)' and *kus* 'that, where' (in all grammatical cases). The collected data (403 relative clauses from institutional and non-institutional conversations) were analysed according to the types of head NP (including bare NPs, NPs with determiners, demonstratives, quantifiers, zero reference).

The analysis revealed that relative clauses (RC) in the data could be divided into six main types: referent-choosing RC, referent-creating RC (in specific and non-specific contexts) and referent-confirming RC could be treated as restrictive RC; referent-characterizing RC, continuative RC, and non-referential RC could be treated as appositive RC. The analysis also revealed that no type of head NP is strictly related to any type of RC.

Keywords: relative clause, noun phrase, determiners, reference

Renate Pajusalu
Eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
renate.pajusalu@ut.ee

Emakeele Seltsi aastaraamat 66 (2020), 177–201
http://dx.doi.org/10.3176/esa66.08

FONOLOOGILINE VARIEERUMINE EESTI KEELES KOLME NÄHTUSE NÄITEL[1]

LIISI PIITS, MARI-LIIS KALVIK

Annotatsioon. Artikkel on kokkuvõte tulemustest, milleni oleme jõudnud viie aasta jooksul eesti keele häältdust uurides. Oleme käsitlenud kolme fonoloogiliselt varieeruvat nähtust: sõnaalgulise *h* esinemist, palatalisatsiooni ühesilbilistes *i*-tüvelistes pika vokaaliga sõnades ning väldet varieeruva vältega sõnades. Artiklis kirjeldame fonoloogilise varieerumise kõnekorpust, et anda edaspidiste häältdusuuringute tarbeks põhjalik ülevaade kogutud kõnematerjalist, ning teeme kokkuvõtte, kuidas käsitletavad nähtused varieeruvad ja milliseid häältdusvariante lugejad eelistavad. Tulemustest ilmneb, et sõnaalgulist *h*-d häältdatakse eesti keeles ette lugedes peaaegu alati: keskmiselt 92% juhtudest ja sagedates sõnades veelgi enam. Lõpukonsonandid ühesilbilistes *i*-tüvelistes pika vokaaliga sõnades on palataliseeritud ligikaudu kolmandikul juhtudest. Ligi 50 sõna puhul tegime kindlaks, kumba väldet keelejuhid eelistasid; nelja tüübi puhul selgus häältdustrend. Saadud tulemused võimaldavad arutleda võimalike põhjuste üle ja teha praktilisi järeldusi, kuidas sünteeskõnet loomulikumaks muuta.

Võtmesõnad: eesti keel, fonoloogia, kõnesüntees, sõnaalguline *h*, palatalisatsioon, välde

Artikli üks eesmärk on anda ülevaade olulisematest tulemustest, milleni oleme fonoloogilist varieerumist uurides jõudnud, ja kirjeldada põhjalikumalt fonoloogilise varieerumise korpust, mis sai nähtuste uurimiseks salvestatud ja mis võiks pakkuda huvi ka teistele kõneuurijatele. Uurimuse teine eesmärk on selgitada välja, millist häältdusvarianti kasutatakse eri nähtuste (sõnaalgulise *h*, palatalisatsiooni ja välte) korral sagedamini,

[1] Artikkel on valminud Eesti-uuringute Tippkeskuse (TK145-CEES), Haridus- ja Teadusministeeriumi uurimisprojekti IUT 35-1 „Kõnestiilid, lauseprosoodia ja fonoloogiline varieerumine: kirjeldus, teooria ja modelleerimine“ ning EKT projekti „Väljendusrikas ja mitmekesine kõnesüntees“ toetusel.

mis seda kasutust võib mõjutada ning milliseid järeldusi saab tulemustest kõnesünteesi tarbeks teha.

Praktiline vajadus fonoloogilist varieerumist uurida tekkis tekst-kõnesünteesi jaoks korpust salvestades, kui hääledoonori ehk korpuse sisselugeja häältdus ühesilbilistes *i*-tüvelistes pika vokaaliga sõnades, nagu nt *roos*, lahknes palatalisatsiooni osas arvestataval määral sellest, mis oli kirjas „Eesti õigekeelsussõnaraamatus ÕS 2013“. Kuna kõnesüntees lähtub palatalisatsiooni (ja ka välte) määramisel sõnaraamatust, siis oleks hääledoonori palataliseerimata häälikud määratud korpuses ÕSi põhjal palataliseerituks. Selle vastuolu lahendamiseks oli kaks võimalust: kas suunata lugejat, et ta häältdaks sõnu nii, nagu ÕSi märgendus ette näeb, või muuta ÕSi märgendust. Enne valiku tegemist oli vaja välja selgitada, kas sõnaraamatus esitatud konsonantide palatalisatsioon uuritavas sõnatüübis vastab tegelikule häältdustavale. Kui varem on uuritava sõnatüübi palatalisatsiooni normimisele ette heidetud ebajärjekindlust ja süsteemipäratust (vt Hint 1968), siis hilisemates õigekeelsussõnaraamatutes on püütud sarnases foneetilis-fonoloogilises ümbruses konsonantide palatalisatsiooni käsitleda järjekindlamalt ning aastate jooksul on iga uue õigekeelsussõnaraamatuga suurenenud palataliseerituks märgitud sõnade hulk (vt Piits, Kalvik 2019: 519–521). Meie eesmärk oli kindlaks teha, kas tegelik häältdustrend on liikunud samas suunas.

Lisaks vajas kindlaks tegemist, kummas vältes peaks süntesaator häältdama sõnu, mida sõnaraamat lubab häältdada mõlemas vältes. Kuigi vältekontrastil on eesti keeles täita oluline roll ja erinevalt palatalisatsioonist sõltub sõna vältest sageli ka sõna muuttüüp, võib välde morfoloogilises süsteemis mõnel juhul neutraliseeruda. See ei avaldu teise ja kolmanda välte vahepealse häältdusena, vaid võib avalduda teise- ja kolmandavälteliste paralleelvormide esinemisena (Hint 1968: 78–79). „Eesti õigekeelsussõnaraamatus ÕS 2018“ on 395 märksõna, millel on sõnastikus olemas ka ainult välte poolest erinev paralleelvorm. Kui inimkõnelejale näitavad need vaid varieerimisvõimalusi, siis kõnesüntesaator vajab teksti analüüsimisel üht sisendit ja juhusliku valiku tegemise asemel oleks parem, kui valituks osutuks kasutatavam välde.

Peale eeltoodud nähtuste uurisime, kas ja kuidas häältdatakse sõnaalgulist *h*-d ette lugedes, et teada saada, millal jätta *h* sünteeskõnes häältdamata. Eelmise sajandi alguses lepiti küll kokku, mis sõnade algusesse *h* kirjapildis kinnistada, ja õigekeelsussõnaraamatud on seda järjekindlalt

esitanud, aga kõnes on olnud palju varieerumist. Soovisime kindlaks teha varieerumise ulatuse, et rakendada seda sünteeskõne loomulikumaks muutmisel.

Eelkirjeldatud fonoloogiliselt varieeruvate nähtuste analüüsimiseks salvestasime korpuse, mis koosneb 191 eestlase etteloetud lausetest.

1. Kõnekorpus

Varieeruvate nähtuste uurimiseks otsustasime salvestada keelejuhtide ette loetud lausetest koosneva kõnekorpuse. Ettelugemist oleme nimetanud ka lugemiseksperimendiks ning lausete lugejaid eksperimendis osalejaiks või keelejuhtideks.

Etteloetud teksti salvestamine osutus kõige otstarbekamaks materjalikogumisviisiks: tähenduslikult ja süntaktiliselt terviklikud laused loovad häälduse uurimiseks kontrollitud raamistiku ja võimaldavad koguda kompaktsemalt rohkem uurimismaterjali. Erinevused (häältus, tempo) tulevad esile isikuti. Ettelugemine on erinevalt spontaankõnest lähedane ka tekst-kõne-sünteesile, milles soovime uuringu tulemusi rakendada. Teisalt ei saa jätta arvestamata teksti ettelugemise mõju. Salvestatav ettelugemine on ametlik esinemissituatsioon, mis võib mõjutada keelejuhti hääldama teistsuguselt, kui tal loomulikumas situatsioonis tavaks on.

Kolme aasta (2015–2017) jooksul salvestasime kõnekorpuse jaoks kokku 191 keelejuhi kõnet, millest 2021. aastaks on märgendatud 101 keelejuhi salvestised. Korpus on kasutatav teadusuuringuteks (vt Kalvik, Piits 2021).

1.1. Lausete koostamine

Otsustasime, et mitme varieeruva häältusnähtuse uurimiseks sobib kõige paremini ette loetav lausestik, kuhu on peidetud nähtusi esindavad sihtsõnad. Lausestik asub artikli lisas. Selles on käesoleva ülevaate jaoks varieeruva häältusega sõnad paksu kirjaga esile tõstetud ning neile on lisatud nähtusele vastav indeks.

Sõnaalguline *h*. Lisaks sellele, kuivõrd *h*-d lugedes hääldatakse, soovisime teada saada, kas teda mõjutavad sõna esinemissagedus ning tähendust eristav roll. Moodustasime paarid, kus esimene sõna on suure ja teine väikese esinemissagedusega ehk kus olid vastavalt sage ja harv sõna,

nt *hakkas-hakke*, *hing-hingus*, *hästi-hädine*, *homme-homaar*. Andmed sõna esinemissageduse kohta on pärit ilu- ja ajakirjanduskorpusel põhinevast sagedussõnastikust (Kaalep, Muischnek 2002). Sage sõna esineb korpuses 88–2178 korral, harv 0–15 korral. Lisasime ka sõnapaare, kus *h* eristab tähendust, nt *hall-all*, *hea-ea*, *hõng-õng* ja *hind-ind*, et välja selgitada, kas vastanduse olemasolul hääldatakse *h*-d tihemini ja pikemalt.

Palatalisatsioon (CC)V̄C-struktuuriga ühesilbilistes *i*-tüvelistes sõnades. Et uurida, kui sageli palatalisatsiooni seda tüüpi sõnades esineb, valisime lausetesse erineva konsonandiga (*l*, *n*, *s*, *t*/*d*) lõppevaid ja erineva pika vokaaliga (*aa*, *oo*, *uu*, *ee*, *öö* või *ää*) sõnu. Moodustasime siingi paarid sagedast ja harvast sõnast, et välja selgitada, kas harvem esinevat ja ilmselt keelejuhile tundmatumat sõna pigem palataliseeritakse või mitte. Paarikutele lisasime sarnase struktuuriga, ent teise tüvevokaaliga sõna, et akustiliseks uurimiseks oleks võrdlusmaterjali. Nii tekkisid kolmikud, nt *saal*, *raal* ja *vaal*; *veen*, *jeen* ja *seen*; *roos*, *oos* ja *soos*; *pruut*, *nuut* ja *ruut*. Osa *i*-tüvelisi sõnu moodustab teiste sõnade või sõnavormidega minimaalpaare, nt *kool´* 'õppeasutus' *vs. kool* 'ila'; *luus´ vs. luus* (*luu* ains seesütl). Soovisime nende abil kontrollida, kas selline vastandusvõimalus võib avaldada palatalisatsiooni esinemisele mõju.

Varieeruva vältega sõnad. ÕS 2018 sisaldab 395 märksõna, mida saab hääldata nii teises kui ka kolmandas vältes. Sageli kordub varieeruv tüvi erinevates liitsõnades (nt *mõisa*|*härra*, *-proua*, *-orjus*, *-sundija*, *-tegu*, *-valitseja*) või tuletistes (nt *andekas*, *andekus*, *andetu*, *andetus*). Kordumatuid tüvesid on neist ligi kaks kolmandikku ehk 245. Et maksimeerida uurimusest saadavat praktilist kasu, valisime neist lugemiskatsesse 51 sagedamat. Valitud sõnad on erineva silbistruktuuriga ja kuuluvad eri muuttüüpidesse, sõnaliigiti esinevad muutumatud (nt *ammu*, *mullu*), omadus- (nt *kärme*, *hirmus*, *kaitsetu*, *andekas*, *rahvuslik*) ja nimisõnad (nt *pealik*, *kangelane*, *aula*).

Salvestuste käigus selgusid mõned probleemid: raskesti hääldatavad sõnad (nt *homöopaat*), liiga palju uuritavaid sõnu ühes lauses, puuduolevad sõnad (nt *terve* nimisõnana). Seetõttu tegime esimeste lugemiskatsete jooksul lausetes väikseid parandusi, aga alates 38. salvestusest lugesid kõik ette täpselt samad 56 lauset (vt lisa).

1.2. Salvestamisprotsess

Lugemiseksperimentidega alustasime Eesti Keele Instituudi (EKI) helistuudios ning esimese 11 keelejuhi sõnade põhjal valmis ka esialgne uuring (vt Kalvik, Piits 2015). Selles selgus muu hulgas, et peamiselt Põhja-Eestist pärit lugejate kõnematerjali põhjal ei saa analüüsida nähtuste murdetausta. Seetõttu kavandasime edasised kogumisretked mujale Eestisse. Hilisemad salvestused toimusid Tartu Ülikooli foneetikalaboris ja Võru Instituudis, Alatskivil, Jõhvis, Karksi-Nuias, Kiviõlis, Palamusel, Toilas, Tõrvas, Meremäel ja Kolgas. Koduseid üksiksalvestusi tegime teisalgi.

Salvestused on tehtud kahel viisil: kas EKI helistuudios ja Tartu Ülikooli foneetikalabori stuudios (kokku 77) või väljaspool stuudioid (kokku 114). Stuudiosalvestused viisime läbi suletud ruumides, kasutades helipulti Mackie Onyx 1640 (Tallinnas), mikrofone Neumann TLM 102 (Tallinnas) ja Beyerdynamic MC 930 (Tartus), helikaarti Sound Devices USBPre (Tartus) ja programmi „Korpussalvestuste ja indekseerimise kiosk“ (KJIK). See on EKIs loodud programm, mille abil saab lauseid ükshaaval arvutiekraanile kuvada ja eraldi helifailidena salvestada. Väljaspool stuudiot kasutasime kas sülearvutit ja KJIK programmi või diktofoni Zoom H4 (nii mikrofoni kui helikaardina). Üldjuhul võttis salvestamine koos ankeeditäitmise ja lugemisjärgse mõttevahetusega aega keskmiselt 10 minutit.

1.3. Keelejuhid

Meie eesmärk oli salvestada võimalikult palju erinevaid keelejuhte ning kõik, kes soovisid lugemiseksperimendis osaleda, said salvestatud. Murdetausta võimaliku mõju uurimiseks tahtsime leida ka selliseid keelejuhte, kelle vanemad oleksid samuti pärit samast piirkonnast. Piirkonna all peame silmas ajaloolisi kohamurdealasid ehk saarte, lääne-, kesk-, ranna-, kirde- ja idamurdeala Põhja-Eestis ning Mulgi, Tartu ja Võru murdeala Lõuna-Eestis. Kõigi keelejuhtide kohta on ankeet, milles info soo, vanuse, hariduse ja elukoha kohta. Soovisime teada saada nii peamist elukohta esimese kümne eluaasta jooksul kui ka praegust elukohta, samuti vanemate peamist päritolupiirkonda. Keelejuhtide päritolu on näha alloleval joonisel 1.

Ankeedile lisasime keelejuhi jaoks loodud numbrikombinatsiooni, millel pole seost isikuandmetega. Ankeedis informeeriti lausete ettelugejat

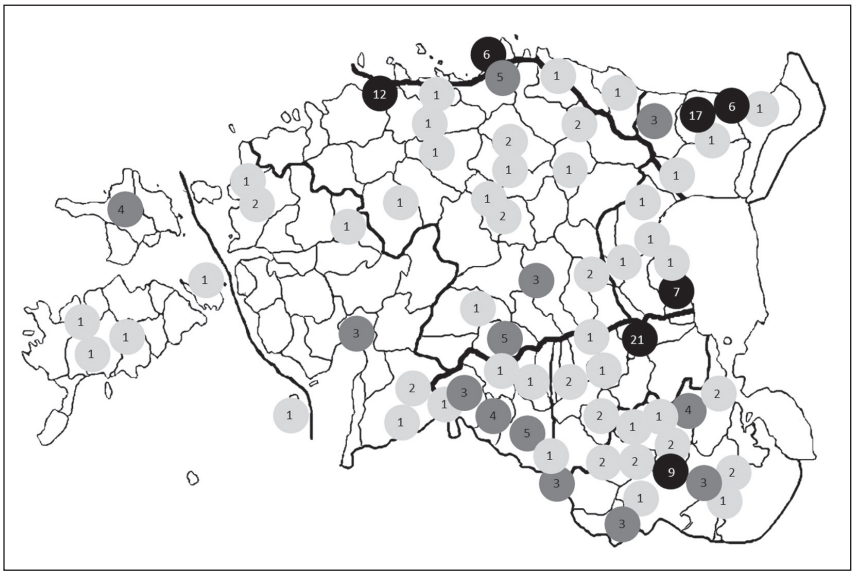

Joonis 1. Keelejuhtide päritolu. Number näitab, mitu keelejuhti on sellest piirkonnast pärit (mida tumedam ring, seda suurem arv keelejuhte)

ka sellest, et tema kõne salvestisi kasutatakse analüüsiks, kuulamistestides ja kõnekorpuste koosseisus.

191 keelejuhist 140 on naised ning 51 mehed. Naised on vanuses 18–82 (keskmine 50) ja mehed 20–87 aastat (keskmine 50). Enamik keelejuhte on kas kesk(eri)- või kõrgharidusega. Kokkuvõtlikult on korpuses enim esindatud kõrgharidusega naised. Haridusfaktorit me siiani tehtud uurimustes pole analüüsinud, aga info võib osutuda kasulikuks edaspidi.

1.4. Materjalitöötlus

Ette loetud laused on salvestatud wav-formaadis. Kui kasutasime KJIK programmi, salvestus iga lause eraldi helifailina. Diktofoniga salvestatu lõikasime ise lauseti helifailideks, kasutades programme Cool Edit Pro 2.1 või Praat (vt Boersma & Weenink 2015). Siis segmenteerisime laused sõna- ja häälikutasandil eestikeelse kõne autosegmenteerijaga (vt Alumäe jt 2018). Kõigi analüüsitavate sõnade märgendused kontrollisime üle ning

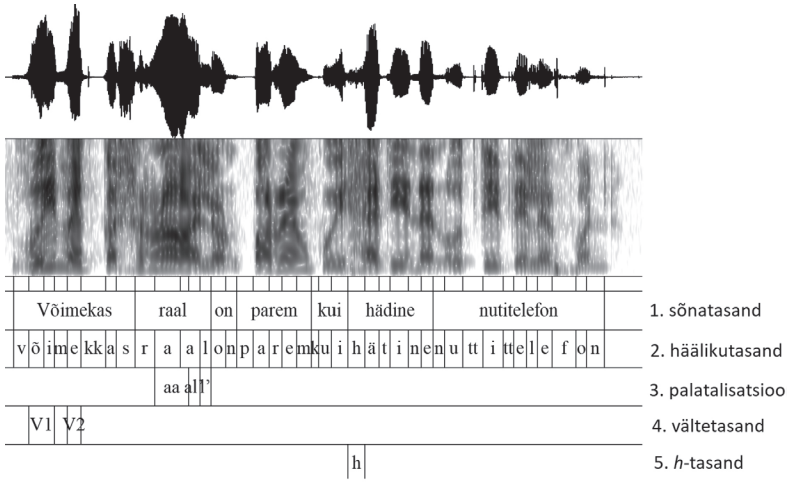

Joonis 2. Näide 47. lause märgenduse ja segmentatsiooni kohta

vajadusel korrigeerisime segmendipiire. Lause-, sõna- ja häälikutasandi alla lõime programmis Praat iga nähtuse segmentide jaoks lisatasandi (vt joonis 2). Sõnaalgulise *h* märgendasime 5. tasandile hääliku puudumisel jätsime küll segmendi alles, aga märgendasime selle kui *h0*. (CC)V̄C-struktuuriga sõnades märgendasime 3. tasandile lõpukonsonandi, mis sai vastavalt kuuldelisele hinnangule vajadusel palatalisatsioonimärgi (´). Piiritlesime ka lõpukonsonandile eelneva pika vokaali, milles määrasime stabiilse osa ja siirde ehk ülemineku konsonandile. Varieeruva vältega sõnades märgendasime 4. tasandile sõna pearõhulise silbi tuuma (V1), kooda olemasolul kooda (C1) ning järgneva silbi tuuma (V2).

Seejärel kasutasime Praadi skripte, arvutamaks järgmisi andmeid.

1. Sõnaalgulise *h*-ga sõnades arvutasime, kui tihti *h* esineb (*h* hääldamise %) ning kui pikk ta esinemise korral on.
2. (CC)V̄C-sõnades arvutasime, kui suure osa (%) moodustab siire lõpukonsonandile eelnevast vokaalist. Võrdlesime, kas kuuldeline palatalisatsioonihinnang langeb kokku siirde kestuse järgi arvutatud määranguga.
3. Vahelduva vältega sõnades arvutasime pearõhulise silbi ja sellele järgneva silbi kestussuhte põhjal sõna välte. Lisaks võrdlesime, mil määral kattus välte kohta antud kuuldeline hinnang kestussuhte põhjal arvutatud määranguga.

2. Tulemused

Esitame nähtuste kaupa kokkuvõtlikud tulemused, milleni oleme jõudnud viie aasta jooksul. Analüüsitavate nähtuste eelnevat uurimist oleme kirjeldanud põhjalikult varasemas artiklis (Kalvik, Piits 2015: 50–56).

2.1. Sõnaalguline *h*

Sõna alguses asuva *h* küsimus on mitmetahuline. Juba ajalooliselt on sõnaalgulise *h* hääldamisel olnud olulisi murdelisi erinevusi (Asu jt 2016: 13) ja ka tänapäevases eesti keeles ei ole selle hääldamine nõutav (EKK 2020: 60). Argisuhtluses *h*-d sõna alguses eesti keele spontaanse kõne foneetilise korpuse[2] andmeil pigem ei hääldatagi (Asu jt 2016: 115).

Tegurid, mis kindlasti mõjutavad häälikut hoolikamalt välja ütlema, on ametlik olukord (Asu jt 2016: 115; Teras 2019: 212–213) ning ettelugemine (Cui 1999: 30–31; Kalvik, Piits 2015: 65). Varasemad uuringud (nt Cui 1999; Mesipuu 2007) on lisaks tähelepanu juhtinud *h* keelelisele ümbrusele ja sõna rõhulisuse mõjule ning ka tõestanud, et väikese esinemissagedusega sõnades hääldatakse *h*-d rohkem. Uusim uurimus (Teras 2019) tõstab esile sõna lauserõhulist positsiooni, mis mõjutab kõnelejat *h*-d rohkem välja hääldama.

Meid huvitasid sõnaalgulise *h* puhul järgmised uurimisküsimused.

1. Kui palju ettelugemisel *h*-d hääldatakse?
2. Kas suure esinemissagedusega sõnades jääb *h* rohkem hääldamata / on lühem kui väiksema esinemissagedusega sõnades?
3. Kas sõnades, kus *h*-l on tähendust eristav roll, hääldatakse teda rohkem?

Analüüsisime oma uuringus (Kalvik, Piits 2019) 94 keelejuhi ette loetud sõnu, kokku 3945 häältdusjuhtu. Arvutasime kõigepealt üldise sõnaalgulise *h* esinemisprotsendi. Selgus, et 92% juhtudest hääldati *h* sõna alguses välja (Kalvik, Piits 2019: 76). Hilisem analüüs näitas, et kõige vähem hääldasid *h*-d sõna alguses keelejuht N_141 (12% hääldatud juhtudest) ja N_020 (45% juhtudest). Ülejäänud keelejuhid hääldasid sõnaalgulist *h*-d üle 69% juhtudest ja neist ligi veerand ehk 22 keelejuhti hääldas kõik *h*-d välja.

[2] https://www.keel.ut.ee/et/foneetikakorpus.

Lisaks arvutasime *h* hääldamisprotsendi ning keskmise kestuse neljas sõnarühmas:

1) sagedates sõnades: *hakkas*, *hing*, *hästi*, *hiljem*, *hindas*, *homme*, *hotelli*, *hunt*, *heida*, *haigus*, *hind*, *hammas*, *hoolimata*, *hirm*;
2) harvades sõnades: *hakke*, *hingus*, *hädine*, *hilpe*, *hingestatult*, *homaar*, *hotentoti*, *huupi*, *heldima*, *halastus*, *hindu*, *harras*, *hoomamata*, *hirss*;
3) sõnades, kus *h* eristab tähendusi: *hais-ais*, *hall-all*, *hirve* (ains om) - *irve*, *haru-aru*, *harutama-arutama*, *hõng-õng*, *halastus-alastus*, *harva-arva* (käskiva kv ains 2. p), *hala-ala*, *hea-ea*, *hind-ind*. Sõnapaarid *hall-all*, *haru-aru*, *harutama-arutama*, *hõng-õng* ja *hind-ind* paigutasime samadesse lausetesse, et tähendusvastandus oleks ilmsem (vt lisa, allajoonitud sõnad);
4) sõnades, kus *h* ei erista tähendusi. Siia kuuluvad kõik 1. ja 2. rühma sõnad, v.a *hind*.

Kokkuvõtlikult selgus sõnarühmade 1 ja 2 võrdlusest, et harvades sõnades jäi *h* hääldamata 7% ja sagedates 10% juhtudest ning see oli statistiliselt oluline erinevus ($t = 2{,}759$, $df = 2630$; $p = 0{,}0059$).[3] Sagedamas sõnas oli *h* kestus lühem ja harvas pikem (keskmised vastavalt 68 ms ja 79 ms). Statistiliselt olulisele erinevusele viitab ka *t*-test: $t = 9{,}642$, $df = 2414$; $p < 0{,}0001$. Üksiksõnuti leidus aga lahknevusi: harvas sõnas *hilpe* oli *h* lühem kui tema sagedas paarikus *hiljem*, samuti paaris *hingestatult-hindas*. (Kalvik, Piits 2019: 78) Erandlikud tulemused näitavad, et on mitmeidki uurimata lisamõjureid, nt sõna pikkus, asend lauses, rõhk.

Sõnarühmade 3 ja 4 võrdlusest selgus, et sõnades, kus *h* eristab tähendusi, jäeti see hääldamata 5% häältdusjuhtudest. Sõnades, kus *h* ei erista tähendusi, jäeti *h* hääldamata 9% häältdusjuhtudest. *t*-test osutas, et tegu on olulise erinevusega: $t = 4{,}082$, $df = 3943$; $p < 0{,}0001$. Sõnaalgulise *h* kestuste võrdlusel selgus, et sõnades, kus *h* eristab tähendusi, oli *h* keskmine kestus 77 ms, ja sõnades, kus tähenduseristus puudus, oli *h* keskmine kestus 73 ms. Kuigi statistiline erinevus oli *h* kestustes olemas ($t = 2{,}432$, $df = 3631$; $p = 0{,}0076$), ei olnud millisekundites mõõdetav erinevus nii suur, et saaks väita, nagu tähenduste eristamise vajadus tingiks *h* kestuse olulise pikenemise. (Kalvik, Piits 2019: 82) Need tulemused ei kinnita,

[3] Rühmadevaheliste statistiliste erinevuste testimiseks rakendasime sõltumatute valimite *t*-testi, kasutades selleks Exceli ja StatPaci3 vahendeid.

et *h*-d hääldatakse pikemalt, kui on vaja tähendust eristada. Küll aga on kindel, et sellisel juhul hääldatakse *h* tihemini välja.

2.2. Palatalisatsioon

Konsonantide *l*, *n*, *s*, *t/d* palatalisatsioon on ühesilbilistes *i*-tüvelistes pika vokaaliga sõnades, nagu näiteks *kool*, *veen*, *kruus*, *vööt*, *ääs* ja *laad*, olnud varieeruv (Laugaste 1956: 77). Uuritavat tüüpi sõnu on uuemal ajal käsitlenud Teras ja Pajusalu (2014), kes kinnitasid varieeruvust ka akustilise uuringuga.

Meid huvitasid selliste sõnade puhul järgmised uurimisküsimused.

1. Kui sageli lõpukonsonanti palataliseeritakse?
2. Kas palatalisatsiooni esinemine on seotud kõneleja päritolupiirkonnaga?
3. Kas sageli esinevates ja lugejale eeldatavasti tuttavamates sõnades palataliseeritakse rohkem kui harvades?
4. Kas sõnu, kus palatalisatsioon eristab tähendusi, palataliseeritakse tihemini?

Palatalisatsiooniuuringusse kaasasime vaid 40 keelejuhi kõnematerjali, sest tahtsime, et keelejuhtide päritolupiirkondadena oleks võrdselt esindatud kõik kunagised murdealad. Kuna kõigist piirkondadest polnud võimalik leida üle nelja keelejuhi, kes ise ja kelle vanemad oleks pärit samalt murdealalt, siis valisime iga kunagist murdeala esindama neli keelejuhti. Uuritud sihtsõnu oli kokku 36 (vt tabel 1), häälduslühte kogunes kokku 1434. Sarnase struktuuriga, ent teise tüvevokaaliga kontrollsõnad lisasime materjali selleks, et oleks võimalik akustilisi tunnuseid paremini võrrelda. Palatalisatsiooni määramiseks analüüsisime palatalisatsiooni akustilisi tunnuseid, mõõtes siht- ja kontrollsõnade vokaalis esineva siirde kestust, kuid kasutasime ka kuuldelist määrangut (Piits, Kalvik 2019). Leidsime, et kuigi kuuldeline määrang oli üsna subjektiivne, ei osutunud ka siirde kestus eraldiseisva tunnusena usaldatavaks palatalisatsiooni tuvastajaks. Eri viisil määratud tulemuste kokkulangevus oli vaid 64% juhtudest (Piits, Kalvik 2019: 521). Käesolevas artiklis anname ülevaate tulemustest, mis põhinevad kuuldeliselt määratud andmetel.

Tabel 1. Sagedad ja harvad *i*-tüvelised sihtsõnad ning sama struktuuriga muutüvelised kontrollsõnad[4]

Vokaal	Konsonant	*i*-tüveline sihtsõna		Muutüveline kontrollsõna
		sage	harv	
aa	l	*saal*	*raal*	*vaal* (om *vaala*)
aa	n	*plaan*	*paan*	*saan* (kindla kv ol ains 1. p)
aa	s	*vaas*	*paas*	*raas* (om *raasu*)
aa	d	*laad*	*raad*	*maad* (*maa* ains os)
aa	t	*paat*	*raat*	*laat* (om *laada*)
ee	l	*geel*		*keel* (om *keele*)
ee	n	*veen*	*jeen*	*seen* (om *seene*)
ee	s	*tees*		*mees* (om *mehe*)
ee	t	*peet*	*neet*	*keet* (om *keedu*)
oo	l	***kool***	*mool*	*sool* (om *soola*)
oo	n	***toon***	*foon*	*joon* (om *joone*)
oo	s	*roos*	*oos*	*soos* (*soo* ains seesütl)
oo	d	*kood*		*rood* (om *roodu*)
oo	t	***noot***	*toot*	***noot*** (om *nooda*)
uu	l	***kuul***	*pruul*	*tuul* (om *tuule*)
uu	n	*pruun*	*uun*	*ruun* (om *ruuna*)
uu	s	***kruus***	***luus***	*puus* (om *puusa*)
uu	t	*pruut*	*nuut*	*ruut* (om *ruudu*)
ää	n	*lään*		*vään* (om *väänu*)
ää	s	*ääs*		*lääs* (om *lääne*)
öö	t	*vööt*		*sööt* (om *sööda*)

Palatalisatsiooni esines meie analüüsis kuuldelise hinnangu järgi 29% (Piits, Kalvik 2019: 522). Tulemus on kooskõlas eesti keele spontaanse kõne foneetilise korpuse alusel saadud näiduga, kus VVC sõnu palataliseeriti 30% (Teras, Pajusalu 2014: 263). Järelikult palataliseeritakse tänapäeval selles sõnatüübis lõpukonsonanti vähe. Täpsemalt oli meie uurimuses vaid viis sõna, mida enam kui pool keelejuhtidest hääldas

[4] Mõnel juhul (*geel*, *tees* jt) sageduse alusel vastanduvad paarid puudusid. Paksus kirjas on sõnad, kus palatalisatsioon võib eristada tähendusi.

palataliseeritult: *i*-tüvelised *neet*, *tees* ja *paat* ning muutüvelised *keel* ja *keet*. Sõna *keel* võis palatalisatsiooni saada seetõttu, et nähtust on keskmurdes sellistes *e*-tüvelistes sõnades ajuti esinenud (Must, Univere 2002: 98); sõna *keet* (om *keedu*) puhul oletame seost sõnaga *keedis*, mis võis suunata palataliseerima. Välistatud pole seegi, et sõnas *tees* on palatalisatsiooni tinginud hoopis lausekontekst: lausete koostamisel jäi tähelepanuta, et sõnale järgneb lauses sidend *ja*, mis võis palatalisatsiooni esile kutsuda. Konsonantidest (*l*, *n*, *s*, *t/d*) osutus enim palataliseerituks fortisklusiil *t* (nt sõnas *neet* 70% juhtudest), vähim leenisklusiil *d* (15% juhtudest). Suur erinevus *t* ja *d* palatalisatsioonis võis tuleneda häälikute kestuserinevusest: *d* keskmine kestus oli 85 ms (standardhälve 25), *t*-l aga 182 ms (standardhälve 69). Kui hääliku kestus on pikem, siis on ka palatalisatsiooni avaldumiseks ilmselt rohkem aega. Vokaalidest palataliseeriti enim *ee* järel (49%), vähim *ää* järel (4%). (Piits, Kalvik 2019: 522–524)

Üks uurimuse hüpoteese oli, et palatalisatsiooni (CC)V̄C-sõnades võib seostada keelejuhi päritolupiirkonnaga. Oletasime, et rohkem palataliseerivad Lõuna-Eesti päritolu inimesed, vähem põhjaeestlased. Ajalooliselt on Tartu ja Mulgi murdes vaadeldavas tüübis konsonant olnud tavaliselt palataliseeritud (Tanning 1961: 26; Keem 1970: 41), väga järjekindel on nähtus olnud Võru murdealal (Keem, Käsi 2002: 32). Valisime iga päritolupiirkonna kohta neli keelejuhti, kes ise ja kelle vanemad on pärit samalt ajalooliselt murdealalt. Palatalisatsiooni esinemisprotsendid murdealuti olid järgmised: Võru (v.a Setu) 42%, Setu murrakurühm 42%, rannamurre 42%, Mulgi (39%), Tartu (32%), kirdemurre (30%), läänemurre 25%, idamurre 24%, keskmurre 11%, saarte murre 3%. Keelejuhiti leidsime, et enamik palataliseeris sõnu vähem kui pooltel juhtudel ja ainult kaheksa keelejuhti palataliseeris rohkem (53–69%). Üldse ei esinenud palatalisatsiooni Muhust pärit keelejuhi sõnades, kõige rohkem (69%) palataliseerisid Meremäe ja Kolga keelejuht. (Piits, Kalvik 2019: 525–529)

Võib öelda, et tulemused on kunagise murde pärased saarlaste puhul. Võrukestel ja setudel esineb palatalisatsiooni küll uuringu lõikes enim, kuid märksa vähem, kui ajaloolise murdetausta järgi võiks oletada. Nt kui tänapäeval on Võru murdealalt pärit inimeste keeles VVC sõnades palatalisatsiooni 42% juhtudest, siis varem oli murdekeeles seda 86% (Põld 2016: 29). Sama palju (42%) ehk eeldatust rohkem on palatalisatsiooni ka meie rannamurdealaga seotud keelejuhtidel; varem on seal nähtust esinenud 17% (Põld 2016: 29). Kokkuvõtlikult võib väita, et kunagisest

murdepärasusest on häälduspildis jälgi ning päritolupiirkonda ei saa mõjutajana kõrvale jätta, kuigi üldiselt näib, et palatalisatsiooni piirkondlik esinemus selles sõnatüübis on ühtlustumas.

Uurisime ka esinemissagedust ning tähenduse eristamise vajadust kui palataliseerimise mõjutajaid. Jagasime sihtsõnad esmalt sageli (*saal*, *plaan*, *vaas*, *laad*, *paat*, *veen*, *peet*, *kool*, *toon*, *roos*, *noot*, *kuul*, *pruun*, *kruus*, *pruut*) ja harva esinevaiks (*raal*, *paan*, *paas*, *raad*, *raat*, *jeen*, *neet*, *mool*, *foon*, *oos*, *toot*, *pruul*, *uun*, *luus*, *nuut*). Sõnarühmade kõrvutamisel selgus, et sagedaid sõnu palataliseeriti veidi rohkem kui harvu. Kõigist palataliseeritud sõnadest oli 45% harva esinevaid ja 55% sageli esinevaid sõnu. Sõnapaaride (nt *saal-raal*, *kool-mool*) lähem vaatlus näitas, et sõna esinemissagedus mõjutas häältdust vähe: kui üht paarilist hääldati palataliseeritult, oli see vaid veidi suurema tõenäosusega sage sõna. (Kalvik, Piits 2019: 79–80)

Tähenduse eristamise vajadus võib meie materjalis olla nimetavas käändes sõnapaarides *noot´* 'noodikirjamärk' (vs. *noot* 'kalapüügivahend'), *kruus´* 'tass' (vs. *kruus* 'killustik') ja *kool´* 'õppeasutus' (vs. *kool* 'ila'). Samamoodi võib selline vajadus olla erinevate sõnavormide korral sõnapaarides *kuul´* 'kerakujuline ese' (vs. *kuul*, *kuu* ains alalütl), *kood´* 'kokkuleppeline märk' (vs. *kood*, *kuduma* kindla kv ol ains 2. p), *tees´* (vs. *tees*, *tee* ains seesütl), *toon´* 'värvitoon' (vs. *toon*, *tooma* kindla kv ol ains 1. p) ja *luus´* (vs. *luus*, *luu* ains seesütl). Vastandus on mõtteline, sest ühe erandiga esines lausetes neist minimaalpaaridest vaid esimene paarik. Seesütleval käändel põhinevaid vastandusi on veelgi, nt *roos´* (vs. *roos* 'pilliroos'), *ääs´* (vs. *ää-s*, '*ä*-häälikus'), samuti osastaval põhinev *laad´* (vs. *la*'d), kuid neid me uuringusse ei kaasanud. Sõnarühmade võrdlusest selgus, et sõnu, kus palatalisatsioon eristas tähendusi, palataliseeriti veidi enam (keskmiselt 37% juhtudest) kui sõnu, kus tähenduseristus puudus (keskmiselt 27% juhtudest); tegu oli olulise erinevusega: $t = 3{,}469$, $df = 1438$; $p = 0{,}0005$ (Kalvik, Piits 2019: 83–84). Seega esines suundumus suurema esinemissagedusega sõnu palataliseerida ning palatalisatsiooni esines rohkem juhtudel, kus tal oli tähendust eristav roll.

2.3. Välted

Varieeruva vältega sõnu oleme põhjalikumalt käsitlenud 2017. aastal kahes artiklis. Esimeses artiklis (Piits, Kalvik 2017) vaatlesime 23 keelejuhi andmete põhjal, millised on nende sõnade häältdustrendid, hinnates kuuldeliselt sõnade väldet ja mõõtes silbipikkuste suhet. Teises artiklis (Kalvik, Piits 2017) uurisime välte määramise probleeme ja leidsime, et kõigist kuuldelistest vältemäärangutest muutus teistkordsel kuulamisel 12%.

Siinses artiklis jätame kõrvale määramisküsimused ja teeme kokkuvõtte varieeruva vältega sõnade häältdustrendidest 101 keelejuhi materjali põhjal, tuginedes kuuldelisele hinnangule. Kokku on analüüsitud 49 sõna 5045 häältdusjuhtu. Kuna praktiliseks eesmärgiks on välja selgitada, mis vältes neid sõnu enamasti kasutatakse, püüdsime sõnu rühmitada, et uuringusse kaasatud sõnade põhjal saaks võimalusel järeldusi teha ka teiste sama tüüpi sõnade kohta.

Meid huvitasid varieeruva vältega sõnade puhul järgmised uurimisküsimused.

1. Mis vältes mingit sõna valdavalt kasutatakse?
2. Millised on häältdustrendid rühmade kaupa?

Peeter Päll (1986) on põhjalikult kirjeldanud välte sõltumist käändsõnade silbistruktuurist. Varieeruva vältega sõnade rühmitamisel olemegi lähtunud Päll üld- ja alltüüpidest, mille loomisel on arvestatud sõna nimetava vormi silpide arvu, silbiliiki (pikk kinnine, pikk lahtine vms), sõnaliiki ja sõnamoodustust. Sel viisil jagunevad uuritavad sõnad kaheksasse tüüpi (vt allolev tabel 2).

Et näha, kas ja kuidas häältdustrendid ajas muutuvad, jagasime keelejuhid kahte võrdse suurusega vanusegruppi, võttes piiriks välteuuringusse kaasatud keelejuhtide mediaanvanuse (44 a). Seega on nooremas grupis 50 keelejuhti vanuses 18–43 aastat (keskmine vanus 35) ja vanemas grupis 50 keelejuhti vanuses 45–83 aastat (keskmine vanus 58).

Tabel 2. Varieeruva vältega sõnade valdav välde tüüpide kaupa

	Tüüp	Häälduse-juhtude arv	Nooremate grupi 2. vältes sõnade %	Vanemate grupi 2. vältes sõnade %	Kokku 2. vältes sõnade %	Valdav välde
toimekas	1	101	100	92	**96**	**2**
andekas	1	101	98	84	**91**	**2**
võimekas	1	100	92	82	**87**	**2**
maitsekas	1	101	94	72	**83**	**2**
võimetu	1	101	88	76	**82**	**2**
ilmetu	1	100	74	63	**69**	**2**
kaitsetu	1	100	67	42	**55**	**2**
ilma	2	99	96	94	**95**	**2**
mullu	2	101	96	92	**94**	**2**
hilja	2	101	92	66	**78**	**2**
eile	2	101	62	58	**59**	**2**
enne	2	101	40	42	**41**	**3**
ammu	2	101	26	32	**29**	**3**
kiire (subs)	3	101	74	78	**75**	**2**
kiire (adj)	3	65	41	60	**51**	**2**
terve (subs)	3	65	28	43	**35**	**3**
terve (adj)	3	101	16	32	**24**	**3**
kaine	3	101	16	42	**29**	**3**
ahne	3	100	14	31	**22**	**3**
ihne	3	100	18	27	**22**	**3**
kärme	3	101	16	28	**22**	**3**
aula	3	101	10	30	**20**	**3**
täiuslik	4	101	88	76	**82**	**2**
keiserlik	4	99	56	48	**53**	**2**
teaduslikes	4	101	28	50	**39**	**3**
nõiduslik	4	100	18	39	**28**	**3**
nooruslik	4	99	22	22	**22**	**3**
haiguslik	4	101	10	22	**16**	**3**
looduslik	4	101	8	20	**14**	**3**

äärmuslikult	4	101	8	10	**9**	**3**
rahvuslik	4	100	2	12	**7**	**3**
saatuslik	4	101	4	4	**4**	**3**
saatanlik	4	101	2	4	**3**	**3**
rõõmus	5	101	92	86	**89**	**2**
soodus	5	101	90	76	**83**	**2**
hirmus	5	101	34	40	**37**	**3**
kuulus	5	101	8	10	**9**	**3**
politseinik	6	86	89	74	**83**	**2**
augustis	6	100	78	73	**76**	**2**
ümbrikus	6	101	72	52	**61**	**2**
piknikuga	6	100	30	31	**30**	**3**
pealik	6	101	18	24	**21**	**3**
peenelt	6	101	6	10	**8**	**3**
tallinlane	7	101	96	80	**88**	**2**
ungarlane	7	101	74	62	**68**	**2**
kangelase	7	101	6	10	**8**	**3**
teisal	8	100	94	88	**90**	**2**
meetod	8	101	50	32	**41**	**3**
alles		101	98	86	**92**	**2**
kirju		101	86	88	**87**	**2**
jaanuar		98	8	15	**11**	**3**

Nelja esimese tüübi puhul saab välja tuua tüübile iseloomuliku vältee-elistuse, nelja ülejäänu puhul jääb see selgusetuks. Kahes esimeses tüübis eelistati ainult või pigem teist väldet. Esimesse tüüpi kuuluvad kolmesilbilised *kas*- ja *tu*-liitelised tuletised *mõte*-tüüpi sõnadest, kus tuletusliide liitub omastavas käändes kolmandavältelisele tüvele: *toimekas*, *andekas*, *võimekas*, *maitsekas*, *võimetu*, *ilmetu*, *kaitsetu*. Need sõnad on moodustanud varem kolmandavältelised alltüübid, aga juba varasemad uuringud on näidanud, et üldkeeles on tugev tendents hääldada neid kolmanda välte asemel teisevältelisena (Päll 1986: 33). Põhjuseks on pakutud nii sagedamate teisevälteliste *kas*-liiteliste sõnade eeskuju kui ka kinnist teist silpi (Vare 1984: 20, 21). Kõigi selliste meie uuringusse kaasatud

sõnade puhul oli valdav teisevälteline hääldus. Sõnal *kaitsetu* ei olnud teisevälteliste häältdusjuhtude osakaal (55% kõigist häältdusjuhtudest) nii suur kui teistel sõnadel, aga märgatav oli tendents, et nooremas vanusegrupis oli teisevältelise häälduse protsent suurem kui vanemaealistel (67% *vs*. 42%). Seega võib selle rühma sõnade puhul eeldada, et ka kõik teised seda tüüpi varieeruva vältega sõnad (nt *ulmekas*, *ilmekas*, *mainekas*) on samamoodi pigem teisevältelised.

Teise tüüpi kuuluvad kahesilbilised pika esisilbiga ja lühivokaaliga lõppevad sõnad *eile*, *hilja*, *ilma*, *mullu*, *ammu* ja *enne*, mis peaksid Pälli käändsõnadele loodud *lahja*-üldtüübi eeskujul saama teise välte. Meie tulemuste järgi oligi esimese nelja sõna puhul valdav teine välde, kuid sõnu *ammu* ja *enne* hääldati pigem kolmandas vältes.

Kahes tüübis (kolmas ja neljas) eelistati pigem kolmandat väldet. Kolmandas tüübis on kahesilbilised *e*-lõpulised adjektiivid *kaine*, *terve*, *ahne*, *ihne*, *kärme* ja *kiire*, mis Pälli järgi kuuluvad *lahja*-üldtüübi *raske*-alatüüpi ja peaksid saama kolmanda välte. *e*-lõpulised adjektiivid on häälikuajaloolistel põhjustel olnud kunagi pigem teisevältelised (Piits, Kalvik 2017: 133), aga aja jooksul on sõnad muutunud suurema ja produktiivsema kolmandavälteliste rühma (nt *raske*, *julge*, *uhke*) mõjul kolmandavälteliseks. Häältdusuuring näitas, et kõik sõnad (v.a *kiire*) kuuluvadki kolmandas vältes häälduvate sõnade hulka, ja võrdlus vanusegrupiti osutab, et trend on eriti tugev noorematel. Sõna *kiire* jääb aga nii adjektiivi kui substantiivina teisevälteliseks. Kuigi nooremas vanusegrupis oli *kiire* adjektiivne kasutus pigem kolmandavälteline (teises vältes vaid 41%), siis *kiire* substantiivne kasutus jäi kindalt teisevälteliseks. Varem ongi arvatud, et kui *e*-lõpulised adjektiivid liiguvad kolmandavälteliste sõnade hulka, võivad substantiivid jääda teisevälteliseks (vt rohkem Piits, Kalvik 2017: 133). *Lahja*-üldtüübi substantiivide hulka kuuluv *aula* osutus kolmandavälteliseks nagu *la*-liiteliste tuletiste alltüübi sõnadele kohane.

Neljandasse tüüpi kuuluvad kolmesilbilised *lik*-liitelised adjektiivid *haiguslik*, *looduslik*, *nooruslik*, *nõiduslik*, *rahvuslik*, *saatanlik*, *saatuslik*, *teaduslik*, *äärmuslik*, *keiserlik* ja *täiuslik*. Pälli (1986: 38) sõnul moodustavad *lik*-liitelised sõnad *veerandik*-tüübi kolmandavältelise alltüübi. Meie uuring näitas, et üldjuhul ongi neis kolmandavältelistest sõnadest tuletatud sõnades valdav kolmas välde, ainult sõnad *keiserlik* ja *täiuslik* on pigem teisevältelised. Mõlema sõna puhul oli teisevältelisus nooremas

vanusegrupis suurem kui vanemas. Vanemas vanusegrupis oli *keiserlik* veel valdavalt kolmandavälteline.

Ülejäänud neljas tüübis või sõnades, mis rühmi ei moodustanud, ei esinenud ühtset tendentsi ning valdavalt teises ja valdavalt kolmandas vältes sõnu leidus võrdselt. Viiendasse tüüpi kuuluvad kahesilbilised *us*-lõpulised adjektiivid *hirmus*, *kuulu*s, *soodus* ja *rõõmus*. Kuigi *us* > *sa* lõpuvaheldusega adjektiividest on Pälli (1986: 27) sõnul suurem osa kolmandavältelised, on siiski ka varasemaid tähelepanekuid, et *us*-lõpuliste adjektiivide välde on kõikuv (Piits, Kalvik 2017: 134). Meie uurimistulemus kinnitab, et mingit kindlat trendi selles grupis ei esine. Sõnu *hirmus* ja *kuulus* hääldati valdavalt kolmandas vältes ning sõnu *soodus* ja *rõõmus* valdavalt teises vältes.

Kuuendasse tüüpi kuuluvad kahesilbilised pika konsonandi või konsonantühendiga lõppevad sõnad *pealik*, *piknik* ja *ümbrik*, *august*, *peenelt* ja *politseinik*[5]. Silbistruktuuri arvestades peaksid kõik need sõnad kuuluma *õpik*-üldtüüpi ja saama teise välte, aga *lik*- , *nik*- ja *rik*-liitelised sõnad moodustavad eraldi alltüübid. Neis sõnades võib esineda kaks kõrvutist rõhusilpi, mis muudab tüübi ebastabiilseks (Päll 1986: 29). Kindlat vältetrendi selles tüübis ei esine: sõnu *pealik*, *peenelt*, *piknik* hääldati rohkem kolmandas vältes ja sõnu *august*, *ümbrik*, *politseinik* rohkem teises vältes.

Seitsmendasse tüüpi kuuluvad neljasilbilised *lane*-liitelised substantiivid *kangelane*, *tallinlane* ja *ungarlane.* Pälli (1986: 46) andmetel võiks sõna silbistruktuuri arvestades hääldada neid nii teises kui kolmandas vältes, aga siiski kuulub kolmveerand sellise struktuuriga sõnadest teisevältelistesse tüüpidesse. Sama vahekord esineb ka meie uuritud sõnades, kus sõna *kangelane* hääldatakse peamiselt kolmandavältelisena, aga sõnu *tallinlane* ja *ungarlane* teisevältelisena.

Kaheksanda tüübi kahesilbilised lühivokaali ja -konsonandiga lõppevad käändsõnad (nt *meetod*) kuuluvad *noomen*-tüüpi ja peaksid olema üldjuhul kolmandas vältes, kuigi nõrga klusiiliga lõppevad sõnad (nt *talmud*, *hertsog* ja *keerub*) saavad ÕSis ka teise välte. Sõna *meetod* esines meie uuringus peamiselt kolmandas vältes. Samasse tüüpi võib mööndustega lisada ka adverbi *teisal*, mis veel 1976. aasta ÕSis ongi kolmandas vältes. Meie tulemus aga näitab, et tänapäeval hääldatakse sõna valdavalt teisevältelisena.

---

[5] Sõna *politseinik* kuulub *õpik*-tüüpi, kui pearõhk langeb kolmandale silbile.

Seega kui esimese nelja tüübi puhul võis märgata ühtsemat häältdustrendi, siis nelja viimase tüübi puhul esines peaaegu võrdselt teises ja kolmandas vältes häältdust ning ühtset trendi ei saanud välja tuua. Ühtse trendi puudumisel saab üksiksõnades leitud välte-eelistusi rakendada siiski sünteeskõnes. Samamoodi tegime kindlaks ka kolme eraldi sõna *alles*, *kirju* ja *jaanuar* häältdustava. Kaks esimest esinesid peamiselt teises vältes ja viimane kolmandas vältes.

3. Tulemuste kasutamine kõnesünteesis

Sõnaalguline *h* häältdatakse eesti keeles ette lugedes peaaegu alati välja: keskmiselt 92% juhtudest. Sageli esinevate sõnade puhul on *h* küll lühem ja seda häältdatakse veidi vähem, aga harvem esinevates sõnades ja sõnades, kus *h* eristab tähendusi, häältdatakse seda veelgi sagedamini. Seetõttu on kaheldav, et tekst-kõne-süntees muutuks sellest loomulikumaks, kui sünteeskõnes jätta 8% juhtudel sõna alguses *h* välja häältdamata. Samas ei saa unustada, et meie materjal on kogutud ettelugemisega, mis on tavalisest suhtlussituatsioonist mittespontaansem ja ametlikum olukord. Seetõttu võib oletada, et samasuguses ametlikus situatsioonis ning samalaadse teksti korral (nagu nt rahvusringhäälingu uudistes) soovitakse *h*-d ka sünteeskõnes kuulda, kuid oleks ennatlik sarnast järeldust teha kõigi sünteeskõne kasutusolukordade kohta. Sõnaalgulise *h* häältdamata jätmine võiks sobida näiteks mõne vestlusroboti kõnesse, et rõhutada spontaansust ja mitteametlikku olukorda. Sel juhul võiks just sagedamates sõnades *h* olla lühem või hoopis välja häältdamata ning arusaadavuse huvides võiks *h* jätta alles nende sõnade algusesse, kus tal on selge tähendust eristav funktsioon.

Lõpukonsonandid ühesilbilistes *i*-tüvelistes pika vokaaliga sõnades on palataliseeritud vaid ligikaudu kolmandikul juhtudel. Tulemus, et (CC)V̄C-sõnade lõpukonsonanti eesti keeles enamasti ei palataliseerita, lahkneb normingutest, mida on esitanud õigekeelsussõnaraamatud ning mis praegugi on kirjas uusimas ÕSis (2018). Tundub, et sõnaraamatutes on juhindutud sellest, et sarnase struktuuriga ja samasse muuttüüpi kuuluvates *i*-tüvelistes sõnades peaks lõpukonsonant olema palatalisatsioonimärgiga. Meie uuring aga näitab, et keskmiselt esineb selles sõnatüübis palatalisatsiooni harva: vaid kaheksa keelejuhti 40st palataliseeris sõnu rohkem kui 50%. Sellele vaatamata esineb ka üksikuid sõnu, mis üldisest

trendist erinevad ja mida siiski üle poole keelejuhtidest palataliseeris (nt *neet*, *tees* ja *paat*). Vaja oleks laiemat arutelu, millel peaks põhinema palatalisatsiooni märkimine kõnealuses sõnatüübis. Näib, et kui palataliseeritakse, siis kas teatud konsonante (nt *t*) või teatud vokaali järel (nt *e*), võib-olla ka lihtsalt teatud sõnu (nt *neet*, *tees* ja *paat*). Sõna sagedus ja vajadus tähendusi eristada tunduvad palatalisatsiooni esinemist mõningal määral mõjutavat, samuti sõltub palatalisatsiooni olemasolu sellest, kust kõneleja on pärit. Unustada ei saa asjaolu, et kui kõnelejatele, kes uuritud sõnatüübis ei palataliseeri, oleks palataliseeritud variant lihtsalt kõlaliselt võõras, siis kõnelejatele, kes palataliseerivad, on palatalisatsioon sageli seotud ka tähendust eristava rolliga. Seega on esimestele palatalisatsioon selles sõnatüübis pelgalt kõlaküsimus, aga teistele seotud ka semantikaga, st see on neile juba palju olulisem nähtus kui ainult kõlaline.

Olenemata sellest, milliseid soovitusi peaks ÕS andma keelekasutajatele, saab kõnesünteesi tarbeks teha järelduse, et selles sõnatüübis lõpukonsonanti ühiskeelne sünteeshääl palataliseerima ei peaks. Samas oleks ühiskeelse kõnesünteesi kõrval muidugi võimalik luua piirkondlike aktsentidega sünteeshääli, mille palatalisatsioon nii kirjeldatud sõnatüübis kui ka muudel juhtudel oleks iseloomulik just selle piirkonna ajaloolisele keelekasutusele.

Varieeruva vältega sõnade uurimisel selgus, mis väldet keelejuhid valdavalt eelistasid. Mõne sõna puhul ei olnud vahe väga suur, nt *kiire* esines vaid 51% ja *keiserlik* vaid 53% keelejuhtidel teises vältes, aga ülejäänud sõnade puhul oli eelistus selgem. Seega õnnestus ligi 50 sõna puhul teha kindlaks, kumba väldet keelejuhid eelistasid. Keeruline on nende sõnade põhjal teha aga järeldusi kõigi u 400 sõna kohta, mida ÕS 2018 lubab hääldada nii teises kui ka kolmandas vältes, aga mitme tüübi puhul saab siiski arvestada hääldustrendi ja rakendada seda kõnesünteesis ka teistel samasse tüüpi kuuluvatel sõnadel. Näiteks peaksid kolmesilbilised *kas*- ja *tu*-liitelised tuletised *mõte*-tüüpi sõnadest ning kahesilbilised pika esisilbi ja lühivokaaliga lõppevad sõnad saama teise välte ning kahesilbilised *e*-lõpulised ja kolmesilbilised *lik*-liitelised adjektiivid kolmanda välte. Kuigi kolmes viimati nimetatud tüübis esines ka mõni sõna, mida enamasti hääldati tüübi trendile vastupidises vältes, on tüübis esineva trendi arvestamine sünteeskõnes siiski parem, kui praegune juhuslik teise või kolmanda välte rakendamine varieeruva vältega sõnades.

Kirjandus

Alumäe, Tanel, Ottokar Tilk, Asadullah 2018. Advanced rich transcription system for Estonian speech. – Human Language Technologies – The Baltic Perspective. Proceedings of the Eighth International Conference, Baltic HLT 2018. Ed. by Kadri Muischnek, Kaili Müürisep (= Frontiers in Artificial Intelligence and Applications 37.) Amsterdam: IOS Press. http://doi.org/10.3233/978-1-61499-912-6-1

Asu, Eva Liina, Pärtel Lippus, Karl Pajusalu, Pire Teras 2016. Eesti keele hääldus. (= Eesti keele varamu II.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Boersma, Paul, David Weenink 2021. Praat: Doing Phonetics by Computer. https://www.fon.hum.uva.nl/praat/ (02.05.2021).

Cui, Kaili 1999. Sõnaalguline *h* eesti keeles. Bakalaureusetöö käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis.

Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: EKSA.

EKK 2020 = Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross 2020. Eesti keele käsiraamat. Uuendatud väljaanne. Eesti Keele Instituut. Tallinn: EKSA.

Hint, Mati 1968. Ortoeepia normeerimise probleeme. – Keel ja struktuur 2. Töid strukturaalse ja matemaatilise lingvistika alalt. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 2–123.

Kaalep, Heiki-Jaan, Kadri Muischnek 2002. Eesti kirjakeele sagedussõnastik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kalvik, Mari-Liis, Liisi Piits 2015. Lugemiseksperiment fonoloogilise varieerumise uurimiseks. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 6 (3), 49−77. https://doi.org/10.12697/jeful.2015.6.3.02

Kalvik, Mari-Liis, Liisi Piits 2017. Varieeruva vältega sõnad: häälduseelistused ja määramisraskused. – Mäetagused 68, 83−100. https://doi.org/10.7592/MT2017.68.kalvik_piits

Kalvik, Mari-Liis, Liisi Piits 2019. Sõna esinemissagedus ja tähenduste eristamise vajadus häälduse mõjutajana. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 10 (1), 71−88. https://doi.org/10.12697/jeful.2019.10.1.04

Kalvik, Mari-Liis, Liisi Piits 2021. Fonoloogilise varieerumise kõnekorpus. https://doi.org/10.15155/3-00-0000-0000-0000-08971L

Keem, Hella 1970. Tartu murde tekstid. Eesti murded III. Toim. Salme Nigol. Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.

Keem, Hella, Inge Käsi 2002. Võru murde tekstid. Eesti murded VI. Toim. Aldi Sepp. Eesti Keele Instituut. Tallinn: [Eesti Keele Sihtasutus].

Laugaste, Gerda 1956. Konsonantide palatalisatsioon eesti keeles. – TRÜ toimetised nr 43. Ajaloo-keeleteaduskonna töid. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 74–85.

Mesipuu, Margit 2007. Sõnaalguline *h*. Magistritöö käsikiri Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis.

Must, Mari, Aili Univere 2002. Põhjaeesti keskmurre. Häälikulisi ja morfoloogilisi peajooni. Toim. Eevi Ross. (= Eesti Keele Instituudi toimetised 10.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Piits, Liisi, Mari-Liis Kalvik 2017. Varieeruva vältega sõnade hääldusuuringud kõnesünteesi teenistuses. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 13. Toim. Margit Langemets, Maria-Maren Linkgreim, Helle Metslang. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing, 123−140. http://dx.doi.org/10.5128/ERYa13.08

Piits, Liisi, Mari-Liis Kalvik 2019. Palatalisatsioonist ühesilbilistes *i*-tüvelistes pika vokaaliga sõnades. *Roos närtsis, sest vaas oli tühi.* – Keel ja Kirjandus 7, 513−533.

Põld, Enel 2016. Pika vokaali järgse konsonandi hääldus *i*-tüvelistes sõnades eesti murretes. Bakalaureusetöö. Tartu: Tartu Ülikool. https://dspace.ut.ee/handle/10062/51894 (02.05.2021).

Päll, Peeter 1986. Eesti noomeni silbistruktuur ja aktsent. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia ühiskonnateaduste osakond.

Tanning, Salme 1961. Mulgi murdetekstid. Eesti murded I. Toim. Aili Univere. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Teras, Pire 2019. Sõnaalgulise /h/ hääldus samadel kõnelejatel avalikus ja argisuhtluses. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 10 (1), 211−231. https://doi.org/10.12697/jeful.2019.10.1.11

Teras, Pire, Karl Pajusalu 2014. Palatalisatsioonist ja prepalatalisatsioonist spontaanses eesti keeles. – Keel ja Kirjandus 4, lk 257–269.

Vare, Silvi 1984. Omadussõnaliited tänapäeva eesti kirjakeeles. Tallinn: Valgus.

Õigekeelsussõnaraamat 1976. Toim. Rein Kull, Erich Raiet. Tallinn: Valgus.

Lisa

Sihtsõnad on siinses lisas paksus kirjas. Ülaindeks 1 märgib sõnaalgulise *h*-ga sihtsõnu ning võrdluseks lisatud *h*-ta kontrollsõnu (allajoonitud), 2 märgib varieeruva palatalisatsiooniga *i*-tüvelisi (CC)V̄C-sihtsõnu ja võrdluseks lisatud muutüvelisi kontrollsõnu, 3 varieeruva vältega sihtsõnu. Esimesed kolm lauset on sissejuhatavad, ettelugemisega kohanemiseks, neid ei analüüsitud.

1. Merel möllas vali tuul ja paat kiikus kõvasti.
2. Hommik jõudis kätte, tuli avada plaan ja hakata arutama.
3. See politseinik on kangelane, ta tegutsemine on kiire ja täiuslik.
4. **Alles**[3] olin ma **terve**[3] inimene, täna valutavad nii parem **puus**[2] kui **hammas**[1].
5. **Hunt**[1] jooksis **soos**[2] selles suunas, kus kuulis **hirve**[1] vaikset astumist.
6. Jäta **hala**[1], probleemidest leidub pääs ning elu on jälle **hea**[1].
7. Matkajad läksid **huupi**[1], kuulamata **maad**[2], kuspool imeline **oos**[2] asub.
8. **Keiserlik**[3] käsk kõlas nõnda, et **rood**[2] sõdureid kaitsku **homme**[1] paleed.
9. Üks **raat**[2] kükitab puu ladvas, välimuselt **ilmetu**[3], ent laul on tal **harras**[1].
10. Kas **mullu**[3] oli meie rühmas **ungarlane**[3] või **hindu**[1]?
11. Linnas möllas **saatanlik**[3] **haigus**[3] ja **raad**[2] oli **võimetu**[3] midagi ette võtma.
12. **Jaanuar**[3] on plaanitud selleks, et välja mõelda uurimuse **tees**[2] ja **meetod**[3] ning valida materjal.
13. Vere parandamiseks oleks **täiuslik**[3] süüa üks **peet**[2] päevas.
14. **Toimekas**[3] sepp tagus **kangelase**[3] mõõka, kuni **ääs**[2] hõõgus.
15. **Hirss**[1], vesi ja **sool**[2] – selline **keet**[2] viib keele alla.
16. Jäta **nuut**[2] rahule, vii parem loomale **sööt**[2] ette ning **heida**[1] sõnnik välja.
17. Eksitus oli **saatuslik**[3], **hoolimata**[1] sellest, et **kood**[2] osutus õigeks.
18. Pudenes veel üks **neet**[2] ning rõiva alläärest pääses ripakil olnud **toot**[2] lahti.
19. Viiulist kuuldus **harva**[1] mõni **kiire**[3] **noot**[2] ja kogu mängu **laad**[2] oli ilmetu.
20. **Rõõmus**[3] **pruut**[2] astus rahva sekka, käes suur **kruus**[2] õllega.
21. Muidu nii kärme **mees**[2] astus aegamisi, hoomamata, et teistel on **kiire**[3] ning külm.
22. Kui pea ei püsi **kaine**[3], võib tagajärjeks olla pikk **luus**[2] ning pohmell.
23. Läbinisti **ahne**[3] või **ihne**[3] inimene ei tea tihti, mis on **halastus**[1] ja suuremeelsus.
24. Oli **hirm**[1], et **paat**[2] läheb kummuli ning **noot**[2] on jälle kaladest tühi.
25. **Kuulus**[3] kunstnik oli **andekas**[3], aga laisk.
26. Järjekordne **rahvuslik**[3] **laat**[2] toimub mardipäeval.
27. Ka **soodus**[3] asi võib olla **maitsekas**[3] või **heldima**[1] panev.
28. Riide mustris põimusid suur must **ruut**[2], jäme kollane **vööt**[2] ja peenikesed triibud.
29. **Hing**[1] kisub Ameerikasse, metsik **lääs**[2] ootab seiklejaid.
30. **Tuul**[2] **hakkas**[1] eile **hommikul**[1] tugevasti puhuma.

31. Põõsa **all**[1] kasvas **pruun**[2] punakas **seen**[2], mitte **hall**[1].
32. Ma **saan**[2] väga **hästi**[1] **aru**[1], kuhu selle tee **haru**[1] viib.
33. Kurvilisel teel on iga käänu taga uus **vään**[2] ootamas.
34. Selle **kirju**[3] tapeedi **paan**[2] mulle meeldis, sest **toon**[2] sobis **aula**[3] seinale hästi.
35. **Enne**[3] me **arutasime**[1], kuidas võiks vanu **hilpe**[1] kasutada ja kampsuneid üles **harutada**[1].
36. Meie **nooruslik**[3] **ind**[1] rauges, sest selle asja **hind**[1] jäi **äärmuslikult**[3] kõrgeks.
37. **Politseinik**[3] **hindas**[1] olukorda **peenelt**[3] ja **himur**[1] pätt sai õiglase karistuse.
38. **Õng**[1] käes kõndisin mere poole, kui mulle lõi vastu soolane **hõng**[1] ning **nõiduslik**[3] **hingus**[1].
39. **Hotentoti**[1] **pealik**[3] tantsis **hingestatult**[1] ja **holpsas**[1] ümber lõkke.
40. Meie toidulauale ei satu just tihti **vaal**[2], **homaar**[1] või **hai**[1].
41. **Mool**[2] on mõõtühik, mida **teaduslikes**[3] tekstides on **ammu**[3] kasutatud.
42. **Kool**[2] algas **augustis**[3] ühise **piknikuga**[3] pargis.
43. **Roos**[2] närtsis, sest **vaas**[2] oli tühi.
44. **Eile**[3] oli **ümbrikus**[3] veel jaapani **jeen**[2] koos mõne euroga.
45. Mul oli **plaan**[2] soome **keel**[2] **hiljem**[1] **ilma**[3] sinu abita ära õppida.
46. **Paas**[2] on Eesti **looduslik**[3] ressurss.
47. **Võimekas**[3] **raal**[2] on parem kui **hädine**[1] nutitelefon.
48. Mulle ei meeldi mitte üks **raas**[2] selle **hotelli**[1] suur **saal**[2] ega restoran.
49. Seal on mingi **hirmus**[3] **hais**[1] ja ebameeldiv **foon**[2], mis segab.
50. **Tallinlane**[3] on **kaitsetu**[3], kui ta **hilja**[3] õhtul pimedas ringi kõnnib.
51. **Teisal**[3] peletas **ruun**[2] lendu **hakke**[1].
52. See **geel**[2] ravib sind, kui sul on **haiguslik**[3] **veen**[2] või mõni muu häda.
53. Õlle tegemisel **hoia**[1] **uun**[2] sees, kui tahad, et **pruul**[2] õige tuleb.
54. Soomes on **lään**[2], meil maakond.
55. Tõmba sinna **joon**[2], kuhu esimene **kuul**[2] veeres.
56. Kaks poolt on kokku **terve**[3] ja kaks veerandit on kokku pool.

Liisi Piits
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
liisi.piits@eki.ee

Mari-Liis Kalvik
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
mari-liis.kalvik@eki.ee

Phonological variation in Estonian on the basis of three phenomena

LIISI PIITS, MARI-LIIS KALVIK

This paper examines phonological variation in Estonian, focusing on three main areas of variation: word-initial /h/, palatalization in *i*-stemmed words with a (CC) V̄C structure, and quantity degrees. The pronunciation fixed in the Dictionary of Standard Estonian (ÕS 2018) is subject to variation, and the variants reflected in the dictionary are not always the ones that seem to be preferred in the usage. Variation causes problems in the text to speech synthesis system, where it is necessary to give preference to one of the pronunciation variants in the text analysis process, and therefore it is important to identify which variant is more common among language users. The study is based on a reading experiments conducted with 191 informants. The article consists of two parts: a description of the speech corpus collected by experiments and an overview of the research results.

The study revealed that according to our results, word-initial /h/ was pronounced 92% of the time, probably due to the formal situation of the reading experiment and written text. So it is doubtful that text-to-speech synthesis would become more natural if, in 8% of cases, the /h/ is not pronounced at the beginning of the word.

Palatalization occurs among more than half of the pronunciation instances in only 5 out of the 36 words. The results confirm that the palatalization of the consonants *l*, *n*, *s*, *t*, *d* at the end of *i*-stemmed Estonian words with a (CC)V̄C structure is generally untypical. Thus, there is no reason to palatalize these words in a synthetic speech.

In the case of almost 50 examined words, it was possible to determine which quantity degree (second or third) the informants preferred the most. Additionally, words were divided into eight groups according to the part of speech and word syllable structure, in order to make it possible to draw inferences about other words of the same group as well. In two groups the third quantity degree dominated, in the other two the second quantity dominated. The other four groups did not exhibit unified pronunciation patterns.

Keywords: Estonian, phonology, text to speech synthesis, word-initial /h/, palatalization, quantity degree

Emakeele Seltsi aastaraamat 66 (2020), 202–237
http://dx.doi.org/10.3176/esa66.09

KOER VÕI KUNINGAS? EESTI PEREKONNANIMEDE PÜSIVUSEST[1]

FRED PUSS

Annotatsioon. Uurimuses on genealoogilist meetodit rakendades analüüsitud 46 sugukonda (2416 nimekandjat) alates üldisest perekonnanimede panekust (1822–1835) kuni nimede massilise eestistamise alguseni (1935), esitades leviku olemasolul ka hilisemad andmed. Sugukonnad kandsid nelja negatiivse ja nelja positiivse konnotatsiooniga nime. Negatiivsed nimed pandi valdavalt talurahva alamkihtides ja väiksematele perekondadele või üksikisikutele, positiivsed ülemkihtides ja suurematele perekondadele või sugukondadele. Negatiivse nimega sugukondades on nimi hääbunud 90%, positiivse nimega sugukondades 48% juhtudest. Hääbumise olulisim mõjur oli nime esmasaajate arv: suurem arv pani aluse nime laiemaks levikuks järgneval poolsajandil, uuritud ühe esmasaajaga nimedest hääbus 100%. Teisena mõjutas nime levikut sugukonna hilisem demograafiline areng ning alles kolmandana negatiivse nime muutumine. Kaks esimest mõjurit olid otseselt seotud sotsiaalse staatusega: alamkihid said halvemad nimed ning nime esmasaajate ja esialgu ka järeltulijate arv oli väiksem. Nimemuutuse tõttu hääbus 33% negatiivsetest nimedest, ülejäänud põhjused olid demograafilised. Muutused puudutasid harva ka positiivseid nimesid, kuid nende hääbumise põhjused olid alati demograafilised.

Võtmesõnad: nimeteadus, nimekorraldus, keel ja kultuur, ajalooline demograafia, sotsiaalsed kihistused

[1] Autor tänab Allan Puuri ja Mark Gortfelderit võimaluse eest kasutada 1930. aastate perekonnaregistri andmebaasi ja 1989. aasta rahvaloenduse nimeandmeid Tallinna Ülikooli Eesti demograafia keskuse ja infotehnoloogilise mobiilsusobservatooriumi (IMO) teadustaristu kaudu. Samuti tänab autor demograafia keskuse vanemteadurit Kersti Lusti nõuannete ning rahvusarhiivi kasutusosakonna asejuhatajat Kaia Ivaskit andmete täpsustamise abi eest.

1. Sissejuhatus

Eestis toimus üldine perekonnanimede (edaspidi ka nimi) panek aastail 1822–1835 ning hiljem mõjutas seda tugevalt nimede eestistamine peamiselt aastail 1935–1940. Kui esimene protsess oli suunatud n-ö ülevalt alla – nimed saadi sageli mõisavalitsuselt ja kirikuõpetajalt tihti ilma enda sõnaõiguseta –, siis teine protsess oli suunatud alt üles ehk nimekandjad ütlesid riigile ise, mis nime nad soovisid kanda.

Perekonnanimede muutmist kuni 1891. aastani on peetud juriidiliselt reguleerimata protsessiks ning tol aastal on vähemalt Eestimaa kubermanguvalitsus asunud seisukohale, et nimemuutmine on keisri pädevuses (Must 2000: 57). Senini oli nimesid muudetud paljuski mõisavalitsuse, kirikuõpetaja, linnaametniku jt algatusel ja äranägemisel, mõnikord ka nimekandja soovil seoses sotsiaalse staatuse tõusuga ja/või saksastumisega.

Siinses uurimuses otsitakse vastust küsimusele, kui palju mõjutas nimede muutmist alates üldisest nimepanekust kuni nimede massilise eestistamise alguseni (1935) nende negatiivne või positiivne konnotatsioon ning kas emb-kumb oli seotud ka nime loomuliku edasikandumisega. Et nimede eestistamise ajal loobuti paljudest halvakõlalistest nimedest, sh varem neutraalsena mõjunud loomanimetustest, on üldteada (Must 2000: 64) ning see oli ka tolle protsessi üks eesmärke.

Ajalooliselt patrilineaarse ühiskonnakorraldusega Eestis on perekonnanimed edasi kandunud isalt pojale, kuigi vallaslaste korral kandus nimi edasi naisliinis. Käesolevas töös antakse ülevaade konkreetsete sugukondade[2] näitel ka sellest, kui kaua püsis meesliin ning kas meesliini püsimine tagas alati perekonnanimede säilimise.

Perekonnanimede püsivuse küsimus, seda eelkõige kõrgkihtide puhul, pakkus huvi juba 19. sajandi teadlastele. Statistik Irenée Jules Bienaymé otsis vastust küsimusele, et kui rahvastik kasvab geomeetrilises progressioonis, siis kuidas suur osa perekondi ikkagi välja sureb. Ta leidis aastal 1845, et kui poegade keskmine arv põlvkonnas on üks, näiteks ühel pojal pole poegi, kuid teisel on neid kaks, on 35 põlvkonna pärast ikkagi vaid 5% (mitte aga 50%) tõenäosus meesliinis järeltulija olemasoluks. Tema

[2] Sugukond hõlmab genealoogias eelkõige ühe meesisiku kõiki meesliinis järglasi. Siin on sugukonda arvatud ka naisliinid, kui nende kaudu perekonnanimi edasi kandus.

kirjatöö unustati enam kui sajandiks. 1875. aastal avaldas statistik ja eugeenik Francis Galton koos matemaatik Henry William Watsoniga oma teedrajava artikli „On the probability of extinction of families“, millest sai nime Galton-Watsoni hargnev protsess, kuigi nad järeldasid ekslikult, et pikas perspektiivis on iga perekonna (meesliinis) väljasuremise tõenäosus 100%. Paranduse tegi alles Taani matemaatik Johan Frederik Steffensen aastal 1930 ning seda täiendas ja kasutas USA 1920. aasta rahvaloenduse materjalide peal sealne rahvastikustatistik Alfred James Lotka aastal 1939. (Bacaër 2011: 41–43, 50–54, 57–58, 102–103)

Perekonnanimede püsivust on uuritud peamiselt eri aegade elanike loetelusid kõrvutades. Yasuda jt (1974: 137) on Itaalia Parma piirkonna puhul leidnud, et 17. sajandil eksisteerinud 105 nimest oli kümne põlvkonna pärast ehk 20. sajandi teiseks pooleks kadunud 61 (58%).

Siinses töös on perekonnanimede püsimist uuritud genealoogilisel meetodil, mida Eestis on oma töömahukuse tõttu kasutatud harva ning teaduskasutuses puuduvad ka suuremad genealoogilised andmekogud. Väiksemas mahus on meetodit kasutatud näiteks perepärimuse (Jaago, Jaago 1996) ja sotsiaalsete suhete uurimisel (Johansen 1998; Peil 1999: 119–126; Tulva, Murs 2004), kuid kvantitatiivseks analüüsiks vaid piirkondlikus ajaloolises demograafias (Heldur Palli tööd 1970.–1980. aastaist; Klesment, Lust 2021 jm). Suuremahulised mittepiirkondlikud rakendused (geneetikas, meditsiinis) seisavad loodetavasti veel ees, sest andmete puudusel on seal seni kasutatud asendusmeetodeid (nt Pankratov jt 2020: 1587).

Genealoogilise meetodi vähene rakendamine on viinud isikunimede uurimisel aeg-ajalt valedele jälgedele. Suurbritannias tõi meetodi nimeteadusesse ajaloolane George Redmonds, kes oma 1970. aastal valminud doktoritöös selgitas, kuidas varem pelgalt lingvistilist analüüsi kasutades on briti onomastikud teinud nimeleksikonide koostamisel ekslikke või puudulikke järeldusi ning kuidas lisaks nime algkodudele ja muutuste kronoloogilisele jälgimisele võimaldab genealoogiline meetod selgitada välja, kas tegu oli ikka perekonnanime või hoopis lisanimega ning kas sama nime varasema ja hilisema esinemise vahel on genealoogiline või vaid lingvistiline seos (Redmonds jt 2011: 5–6, 17–18). Tema multidistsiplinaarset lähenemist on rakendatud ka hilisemates briti nimeleksikonides (Hanks jt 2016: xi).

Peale perekonnanimede püsimise uurimise on praegusel tööl ka allikaõpetuslik eesmärk nii onomastika andmebaasi (Must-Puss)

kui ka arhiiviallikate kasutamise ja tõlgendamise seisukohalt. Samuti näitab see genealoogilise meetodi võimalusi antroponomastika uurimisel.

2. Andmestik ja metoodika

Analüüsiks valiti neli negatiivse (Koer, Laisk, Limukas, Paks) ja neli positiivse (Ilus, Kuningas, Tarkus, Truumees) konnotatsiooniga perekonnanime. Valikukriteerium oli nime algne saamine kolmes kuni viies kohas. Sellest on vaid üks erand: töö käigus selgus, et nimi Truumees saadi mitte viies, vaid kuues kohas, kuna Koigi ja Kingli mõisa andmed olid töö alguses Musta-Pussi andmebaasis (Must-Puss) koos, kuid tegelikult oli tegu kahe eraldi mõisaga ja Koigi nimed (sh Truumees) olid puudu. Negatiivse ja positiivse konnotatsiooni määramisel on lähtutud nimega kattuvast apellatiivist. Konkreetse nime algne tähendussisu võis olla neutraalne, näiteks *Koer* < *Gregorius* (EKNR 2016: Koeri), kuid pole kahtlust, et juba nime tekke ajal eksisteerinud apellatiivne vaste mõjutas hinnangut nimele. Nime algse etümoloogia välja selgitamine polnud töö eesmärk, varasema onomastilise traditsiooni olemasolu saab täheldada vaid üksikutel juhtudel, kus lähtekohaks on lisanimi (talunimi). Nimede valik on subjektiivne, lähtudes eelkõige optimaalsest uurimistöö mahust. Näiteks paljusid positiivse konnotatsiooniga nimesid pandi siinse töö jaoks liiga paljudel kordadel (nt *Tark* 13 korral, *Truu* 33), enamikku eriti negatiivse konnotatsiooniga nimesid aga liiga vähestel kordadel (nt *Porikoll* 1, *Durakmees* 1, *Katk* 1, *Loll* 2).

Siinkirjutaja on onomastika andmebaasi (Must-Puss) täiendades leidnud, et üsna sageli on sealt puudu ainult naisterahvastele pandud nimesid Liivimaalt. Põhjus on andmebaasi esialgse koostamise meetod: sisestati hingeloendite ees olevad registrid. Seal kajastuvad väheste eranditega vaid meestele pandud perekonnanimed. Näiteks Võnnu kihelkonna nelja mõisa puhul oli puudu 0–11% nimedest (Puss 2020: 70). Vana-Kuuste mõisas on registris (ja perekonnanimede numbritega) 178 nime, sisus leidub aga veel 38 nime (koguhulgast seega 18%), mis pandi enamasti üksikutele naisterahvastele (EAA.1865.2.7/8). Seetõttu on Musta-Pussi andmebaasist puudu ligikaudu 1500−2000 nime ning nende hulgas võib olla ka mõni siin vaadeldud nimi. Kuna andmebaasist puuduvad nimed pandi valdavalt (üksikutele) naisterahvastele, siis nende järgmisse põlvkonda edasi

kandumise tõenäosus oli väike, samas kui piirkonnas pandud nimede loetelu analüüsimiseks on nad olulised.

Haruldasematel nimedel selgitati välja kõikvõimalikud nime esinemise juhud enne 1935. aastat ning koondati andmed sugukonniti. Mõnel puhul selgus vastava nime teke ka pärast üldist nimepanekut (enamasti üksikinimesel nimemuutuse tõttu). Sellised juhud on esitatud eraldi sugukondadena. Levinuimate nimede puhul (Kuningas, Ilus) ei saa välistada, et neil leidus lisaks siintooduile veel esinemisjuhte.

Genealoogiline meetod eeldab põlvnemisandmete kogumist vaadeldava inimrühma kohta. Meetodiga selgiti välja esimeste nimesaajate ning nende nimekandjatest järeltulijate andmed kuni surmani või nimevahetuseni abiellumise või nime muutmise tõttu. Alati ei ole teada, kas ühes mõisas või mõisakobaras (edaspidi ka mõisas) pandud nime on saanud veresugulased või vähemalt ühe pere liikmed (näiteks koos mehega ka tema naiseõde). Suguluse välja selgitamine ei olnud töö eesmärk, kuid ühest mõisast pärit ühe nime kandjaid on käsitletud ühe sugukonnana, mida nad nimepaneku eeskirjade järgi pididki olema, kuid praktikas alati ei olnud. Kokku analüüsiti 46 sugukonda 2416 nimekandjaga kuni 1935. aastani, hilisemast ajast on esitatud hinnangulisi andmeid nimekandjate praeguse arvu kohta või selgitatud välja nime hääbumise aasta. Sugukondade nimekandjate arv on 1−616. Enam kui saja nimekandjaga sugukondi on kuus, alla kümne kandjaga 19, ühe kandjaga kuus (1, 3, 6, 9, 12, 21), neist kaks (3, 6) ei tekkinud üldisel nimepanekul.

Kümnel puhul oli tegu nime hilisema tekkega rööpnime või ka eksimuse tõttu. Neist kuuel (3, 6, 18, 22, 32, 37) oli nimekandjate koguarv 1–4 ehk üksikisik või abielupaar mõne lapsega ja nimi eksisteeriski vaid ühe-kahe põlvkonna jooksul. Selliste hulka pole loetud 1921.−1922. aastal Petserimaal ja Narvatagusel saadud nimed, mis tekkisid esmakordse perekonnanimena, mitte varieerumisest teise perekonnanimega.

Raskusi andmete kogumisel tekitas kõige enam õigeusku minek alates XIX sajandi keskpaigast ning Venemaale väljaränne enamasti alates 1870. aastaist (harva ka varem). Rahvastiku arvestuse allikad õigeusklike kohta on luterlaste omadest andmevaesemad ning puuduvad järjepidevad koguduseliikmete nimekirjad. Seetõttu on õigeusklikke hõlmanud sugukondade puhul esitatud statistika lapseeas surnute kohta tõenäoliselt alaregistreeritud (nad võisid nn arvestusaastal elus olla). Kuna alates 1920. aastaist ei registreerinud paljud inimesed oma perekonnaseisusündmusi

ka enam luteri kogudustes, võib olla alaregistreerimist selleski perioodis, samuti ei saa välistada üleregistreerimist. Näiteks võis keegi olla piirkonnast lahkunud ja luteri kirikuraamatutes ei kajastunud tema surm või ka võimalik abielu ja lapsed ning ta on arvestatud 1935. a üksiku elusoleva nimekandjana. Samas on kasutatud kõikvõimalikke kättesaadavaid andmestikke (elanike nimekirjad, kalmistute andmebaasid, Eestist II maailmasõja ajal lahkunute andmebaas, rahvusarhiivi infosüsteem AIS, genealoogiaalane ühisloomeplatvorm Geni, 1959. a rahvaloenduse andmebaas Saaremaa kohta, digiteeritud trükiste kogud Digar, DEA, ETERA, Eesti Isikulooline Indeks, FamilySearch, Ancestry jne). Kõikide nimede puhul peale Ilusa ja Kuninga kasutati ka 1926–1949 peetud perekonnaregistrite andmebaasi lisaandmetega indeksit Eesti demograafia keskuses. Seega on tollal elanud täisealiste kohta andmestik enam-vähem täielik, nimede Ilus ja Kuningas andmed 1935. aastast on aga tõenäoliselt mõnevõrra alahinnatud.

Venemaale läinute kohta on kontrollitud Eestisse opteerida soovinute, stalinlike repressioonide ja II maailmasõjas langenute andmestikke, kuid need andmed ei kajasta kunagi kõiki perekonnaliikmeid. Näiteks mehe represseerimise andmete leidumisel ei ole teada, kas ta oli abielus ja lastega. Seetõttu pole välistatud, et mõne hääbunuks peetud perekonnanime kandja on elanud Venemaal (või sealt emigreerununa mujal) või teeb seda praegugi. Läände emigreerunute puhul on valdavalt tegu II maailmasõja ajal lahkunutega. Neid andmeid on otsitud andmebaasidest kas nime hääbumise[3] või praeguse ligikaudse leviku teada saamiseks. Ühelgi puhul ei leitud, et Eestis hääbunud nimi kestab edasi väljaspool Eestit, kuigi seda esineb nimede puhul kogu maailmas (Redmonds 2016: 285).

Kuni XX sajandini oli abielulahutus harv, 1920.–1930. aastate lahutuste andmeid pole eraldi otsitud, kuigi on võimalik, et mõni lahutatud

[3] Hääbumise demograafiliseks põhjuseks (D) on loetud juhtumid, kus nimekandjaid järeltulijaid ei olnud. Selle põhjused võisid olla naiste nimevahetus abiellumisega (seda on käsitletud kui mittevalikulist nimemuutust, mida ei mõjutanud nime konnotatsioon) või meeste puhul sama perekonnanimega laste puudumine. Kõik meeste nimevahetused (sh abiellumisel naise nime võtmine, mida küll ette ei tulnud) ning naiste valikuline (mitte abiellumisest tulenev) nimevahetus on liigitatud onomastiliste hääbumispõhjuste (O) hulka. Kuna võimalusel on vaadeldud nime edasi kandumist ka väljaspool Eestit, pole Eestist lahkumist tingimata peetud nime hääbumiseks, kuigi edasiste andmete puudumisel on selline hääbumine loetud demograafiliste põhjuste hulka. Demograafilist hääbumist on vaadeldud ka pärast 1935. aastat, enamasti tänapäevani välja.

endine abielunaine ei kandnud 1935. aastal enam uuritavat nime või just vastupidi – kandis seda. Naiste andmete vaatlemine lõpetati nende abiellumisega, kuigi näiteks Hilda Johanna Kuningas abiellus 1929, lahutas samal aastal, taastas oma neiupõlvenime, kuid abiellus uuesti 1937. Tema õde Ida Rosalie Kuningas abiellus 1929, lahutas 1930, taastas oma neiupõlvenime ning oli sellega veel 1936. Seega mõlemad 1929 abiellunud naised olid 1935 taas oma (vaatlusaluse) neiupõlvenimega. Selliste juhtude arv on minimaalne (mõnel juhul on see ka teada) ning teadaolevalt ei puuduta vähe levinud vaatlusaluseid nimesid.

Meeste puhul on eeldatud, et nad olid lasteta, kui nad polnud ametlikult abielus. Üldjuhul polnud meeste abieluvälised lapsed nende perekonnanimega, v.a juhtudel, kui laps legitimeeriti pärast vanemate abiellumist ning polnud enam abieluvälise lapse staatuses. Vabaabielust sündinud lapsed olid uuritaval perioodil ema perekonnanimega. Lapsendamisi tuli ette vaid üksikjuhtumitel ning seal on lähtutud perekonnanimest – kui see jäi perest välja lapsendatul püsima (nagu tsaariajal enamasti), siis jälgiti andmeid edasi.

Andmed on ajalooliste maakondade (lisaks Petserimaa) tähestikulises järjekorras[4]. Kui nimi tekkis hiljem, on kohana esitatud nime tekkekoht, mitte inimese päritolu koht. Toodud on nimekandjate arv aastail 1826 Liivimaal või 1835 Eestimaal, 1870, 1900 ja 1935 (M = mehi, N = naisi) ning nime hääbumise aasta (†, võib olla ligikaudne – u[mbes] – või tingimuslik > [pärast aastat]). Nimekandjate hulka on arvatud ka abielunaised. Kui 1826. aasta andmed on nurksulgudes, pole vastav hingeloend säilinud ning andmed on taastatud 1834. aasta loendi ning kirikuraamatute põhjal. Algsete nimesaajate arvu järel on sotsiaalne staatus (P = pererahvas, H = koolmeistrid, S = sulasrahvas, V = vabadikud, K = käsitöölised). Ühe sugukonna puhul võis esineda mitu staatust, samuti võis see olla juba mõne aasta pärast erinev (nt sulasest peremeheks või vastupidi). Staatus on esitatud vaid nimede positiivse või negatiivse konnotatsiooniga seostamiseks nimepaneku hetkel.

Arvestusaastate (1870, 1900, 1935) puhul on loetud inimesi, kes tollal kehtinud kalendri 1. jaanuaril olid selle nime kandjad. Näiteks 1870–1900 elanud inimene, samuti 1870 nimekandjaga abiellunud ja 1900 surnud

[4] HA = Harjumaa (4 sugukonda), JÄ = Järvamaa (2), PE = Petserimaa (3), PÄ = Pärnumaa (3), SA = Saaremaa (8), TA = Tartumaa (9), VI = Virumaa (5), VL = Viljandimaa (7), VÕ = Võrumaa (5).

naine läksid kirja vaid 1900. aasta arvestusse, sest 01.01.1870 polnud nad veel sündinud või selle nimega. Vahemike puhul on arvestatud tõenäosust. Näiteks kui tütar abiellus vahemikus 1866–1871, siis pole teda 1870. aasta nimekandjate hulka arvestatud, kuna tõenäolisem on abiellumine aastail 1866–1869, kui 1870–1871. Kui nimekandjate arv on tõenäoliselt alaregistreeritud, on nimetatud selle põhjus (enamasti õigeusku minek ja väljaränne).

Rööpnimede puhul on levikuandmed esitatud sulgudes, kuna käibel olid mõlemad nimed (sageli isegi samas dokumendis) ning üleminekuperioodi pole iga inimese puhul võimalik tuvastada. Samuti on rööpnimede puhul nime hääbumise aasta antud ligikaudsena, tähistades selle tildega (nt †~1890). Tildega on tähistatud ka rööpnimede puhul esinemissagedus, kuna alati ei selgu allikatest, milline nimemuutus või varieerumine milliste pereliikmete kohta käis. Aastani 1935 teada olevate nimekandjate koguarv on tähistatud sümboliga ∑.

2.1. Koer

Algsel kujul *Koer* saadi nimi ühes Eestimaa ja kolmes Liivimaa mõisas. Lisaks said Rõu Saaluse mõisas kaks venda nimeks *Koira* ja *Krans* ning Vai Arumäe mõisas *Koira*. *Krans* ~ *Krants* ~ *Krantz* saadi nimeks veel neljas mõisas. Siinkohal on analüüsitud vaid nimekuju Koer. Nimi võis olla esialgu ka neutraalse varjundiga (< *Gregorius*), kuid valdavalt on aluseks apellatiiv *koer*, ilma varasema onomastilise traditsioonita. Näiteks Raikküla saadi lisaks *Kass* ja *Kirp*, Vändras *Kassi* ja *Unt*. Algse nimepaneku ajal said nime ainult sulased ja vabadikud. Kolmel korral oli tegu nime hilisema tekkega (3, 6, 7), neist kahel korral (3, 6) vaid ühel inimesel, mida võib lugeda eksituseks. Kolmel puhul (4, 5, 7) tekkis nime varieerumine, mis viiski nime Koer hääbumiseni. Kõikide varieerumiste puhul on tegu hilisema ning väga tõenäoliselt tahtliku nimemuutusega (nt *Koer* > *Kõer*), mitte ebaühtlasest kirjaviisist sõltuva kirjapildiga. Demograafilistel põhjustel hääbus nimi kolmel korral (1, 2, 3). Nimi hääbus igal pool aastaks 1907. Ühel puhul (5) on jälgitav ka välja vahetatud nime hääbumine aastal 2004. Kokku on aastani 1935 tuvastatud 82 nimekandjat.

1. HA *Rapla* **Raikküla**. 1835: 1M (S), ∑ = 1, †1853.
   Vallaslaps Karl (u 1820–1853) oli ainus nimekandja.

2. PÄ *Vändra* **Vändra**. 1826: 1M1N = 2 (SV), 1870: 2M3N = 5, ∑ = 14, † u 1900.
Hingeloendi järgi sai nime vaid kasvandik Karl (u 1799–1844), kirikuraamatute järgi ka tüdruk Ann (u 1810–1871). Karlil teadaolevalt lapselapselapsi perekonnanimega Koer ei olnud. Osa pereliikmete õigeusku mineku tõttu võivad 1870. aasta andmed olla alaregistreeritud. Nime varieerumist ei leitud.

3. SA *Karja* **Roobaka**. Esines 1882–1907, 1900: 1N, ∑ = 1, †1907.
Roobakal saadud nimi *Koel* ~ *Kool* esineb kujul *Koer* vaid Valjala kirikuraamatutes Liina (1882−1948) puhul, kes 1907 abiellus. Karja kirikuraamatutes on tema perekonnanimi *Kool*.

4. TA *Sangaste* **Keeni**. 1826: 2M3N = 5 (S), (1870: 3M1N = 4), ∑ = ~16, †~1880.
Nime sai sulaspere, edasi kandus ühe poja kaudu. Kirikuraamatutes on nimi juba 1842 *Lomp*, hingeloendites püsis *Koer*, kuid vallaliikmete nimekirjades 1875 *Koer (Lomp)*, 1879 *Lomp*, siiski Venemaale ümber kirjutades 1882 *Керъ*. Venemaale läinute kohta edasised andmed puuduvad, seega nimi ei pruukinud siis veel välja surra.

5. TA *Äksi* **Sootaga**. [1826: 3M4N (S)], ∑ = ~21, †~1836/1858.
Nimesaamise ajal sulasrahvas, osast sai peagi pererahvas. Hingeloendites esineb *Koer*, pärast ümberkirjutamist Raadile 1850 *Koir* (ka 1858). Kirikuraamatutes 1830 *Koer*, 1835 *Joor*, parandatud > *Kõr*, 1836 *Koer* (viimane teadaolev kord), 1857 *Köer*, ühel perekonnal 1850 *(Koer) Kruse*, 1857 *Köer (Kruse)*. Seega, enamikul muutus *Koer* > *Kõer*, osal *Koer* ~ *Kõer* > *Kruse*. Nime *Kõer* kandjaid 1870: 3M3N = 6. Nimi *Kõer* hääbus 2004.

6. VL *Helme* **Leebiku**. Esines 1841, ∑ = 1, †1841.
Koer esineb vaid tüdruk Reedal 1841–1851 personaalraamatus. Meetrikates on tõenäoliselt tema perekonnanimi *Letta*, hingeloendites *Waldmann*.

7. VL *Viljandi* **Vana-Tänassilma**. Esines 1829–1867, ∑ = ~28, †1867.
Koer esineb poolemaamehe Treieri Juhani (u 1789–1838) perel personaalraamatutes (1829, 1836) ning meetrikates (1836, 1844, 1845), samal ajal esineb neil meetrikates 1838 *Reiel*, enamasti aga *Kork* ~ *Korch* ~ *Korg*, personaalraamatutes alates 1842 *Kork* ~ *Korch* ~ *Korg*. Hingeloendites on *Korch*. Peremees Treieri Jaani (u 1773–1833) perel esineb perekonnanimi *Koer* hingeloendites vaid 1850 ühe lese ja tema tütre puhul (surnud mees/isa samas loendis on nimega *Korch*). Personaalraamatutes on nende perekonnanimi 1829 *Leppik*, 1836, 1842, 1852 *Koer*. Osal pereliikmetel muutus hiljemalt 1882. aastaks *Koer* > *Koor* ja teistel 1875.

aastaks *Koer* > *Kurch (Koor)* pärast vahepeal teises koguduses olemist. Viimane täpselt dateeritav esinemine 1867 *Koer*. Tugeva variatsiooni tõttu on statistikana esitatud vaid nende arv, kes mingil hetkel mingis allikas nime Koer kandsid.

2.2. Laisk (1989: 21, 2021: 24)[5]

Nimi pandi kolmes Liivimaa ja kahes Eestimaa mõisas enamasti sulastele ja vabadikele, kuid ka pererahvale (8). Ühel puhul (11, pererahvas) on tegu nime väga varajase muutumisega pärast nimepanekut ning seda võib lugeda veaparanduseks talunime alusel, kuigi Musta-Pussi andmebaasis see algse nimepanekuna ei kajastu. Analüüsitud pole Rak Kaarli nime, mis onomastika andmebaasis on varem esinenud, sest kontrollimisel osutus see nimeks *Lesk*. Samuti pole analüüsitud Hls Uue-Kariste nime *Laesk*, mis onomastika andmebaasis on normaliseeritud kujule *Laisk*. Nimi esines Uue-Kariste mõisa läti keelealale jääval alal (hilisem Ipiku, lt Ipiķi mõis Ruhja kirikukihelkonnas) ning ei ole teada, et see esines kunagi kujul *Laisk*. Nime etümoloogia võib siiski olla sama (lt *laisks* 'laisk, pikaldane'). Kahel puhul (8, 13) tekkis rööpnimi, mis ühel puhul (13) tõrjus nime Laisk välja, teisel mitte. Erandlik näide on Kapi mõisa sugukond (10), kus esiteks said nime kaks õde vallaslastega ja teiseks kõik nimekandjad peale ühe vahetasid kokkulepitult 1922. aastal oma nime. Ka suurimas sugukonnas (11) muutsid nimede eestistamise ajal pooled oma nime. Nimemuutjate põhjenduseks oli nime halb kõla või labane tähendus (ERA.76.4.1552:128, 136, 140). Kõik praegused nimekandjad on seotud selle sugukonnaga. Demograafilisel põhjusel hääbus nimi kahel, onomastilisel põhjusel kahel puhul, ühel puhul (8) oli sugukonna eri harudel eri põhjused. Kokku on aastani 1935 tuvastatud 279 nimekandjat, neist 185 ühest sugukonnast (11).

8. JÄ *Anna* **Purdi**. 1835: 6M4N = 10 (PS), 1870: 4M5N = 9, 1900: 4N, 1935: 1N, ∑ = 25, †1954.
   Ühele sulase ja teisele kõrtsmiku perele (sugulus teadmata) pandud nimi. Sulaspere nimi hääbus peamiselt tütarde ja väheste järeltulijate tõttu. Viimane nimekandja vallaline Anna Laisk (1874–1954) elas Paides.

[5] Esitatud on 1989. aasta rahvaloenduse andmed Tallinna Ülikooli Eesti demograafia keskuses ning rahvastikuregistri andmed (https://www.eesti.ee/portaal/rrteenus.nimede_stat) seisuga 25.01.2021. Kui andmeid pole esitatud, nime ei esinenud.

Kõrtsmiku perele ilmus peagi rööpnimi (1850 *Laisk (Leist)*), mis juba 1858 ainustus nii hingeloendites kui ka kirikuraamatutes.

9. SA *Kärla* **Paadla**. 1826: 1M (S), ∑ = 1, †1836.
Nime sai vallaline sulane Reedik (u 1772 – u 1836).

10. SA *Muhu* **Kapi**. 1826: 1M3N = 4 (V), 1870: 4M6N = 10, 1900: 8M9N = 17, 1935: 1N, ∑ = 55, †1941.
Nime said kaks vabadikust õde, ühel vallastütar, teisel -poeg. Vallastütrel oli omakorda vallastütar, seega nimi kandus kolm põlve edasi naisliinis, seejärel hääbus. Vallaspoja järeltulijad (27 inimest) muutsid ühtede esimestena oma nime kõik koos 1922, uus nimi *Laaneväli*. Nimega Laisk jäi vaid osa nimemuutjate ema, lesk Jekaterina Laisk (1847–1941).

11. TA *Äksi* **Maramaa**. [1826: 5M1N = 6 (P)], 1870: 19M12N = 31, 1900: 30M22N = 52, 1935: 36M36N = 72, ∑ = 185.
Nime sai peremees Laisa Mihkli (u 1778–1836) perekond talunime järgi (1688 *Laiska Jürgen*). Hingeloendites 1834–1858 *Lais* (1826 pole säilinud, vaid ühel väljarännanud perel muutus: 1858 *Laisk*), kirikuraamatutes 1830–1839 *Laas* ~ *Las* ~ *Lais*, alates 1841 *Laisk*. Tõenäoliselt viidi nimi kirikuraamatutes vastavusse talunimega, kuigi esialgu oli seda püütud vältida. Hingeloendites muudeti nimesid harva ning seal jäi see esialgsele kujule. 1935–1940 muutsid 16M18N = 34 oma nime (uus nimi *Kalm*, *Laanemets*, *Laes*, *Laido*, *Laik*, *Laisaar*, *Laissar*, *Lehtsalu*, *Purre*, *Tamme*), jäi 38 nimekandjat. Praegused 24 nimekandjat on seotud selle sugukonnaga.

12. VI *Kadrina* **Kolu**. 1835: 1N (S), ∑ = 1, †>1834.
Nime sai tüdruk Mari (u 1799–1835–?). Saatus teadmata, kuid hiljem seda nime seal kandis ei esine.

13. VL *Paistu* **Holstre**. 1826: 1M4N = 5 (SV), (1870: 2M3N = 5), ∑ = 12, †~1890.
Nime said kaks tüdrukutest õde, ema koos sulasest pojaga ja üks tüdruk (sugulus pole teada). Sulasest sai peremees, tekkis rööpnimi hingeloendites (1858 *Laisk, genannt Sturm*) ja kirikuraamatutes (1875 *Tormson (Laisk)*). Alates 1890 kasutati vaid nime *Tormson* (ka *Torm*). Üksiku tüdruku nimeks parandati tema venna järgi *Juhkamson*, seega tema puhul oli varem tegu eksimusega.

2.3. Limukas

Nimi võib etümoloogiliselt olla ka neutraalne: ’lillakas (taim)’, mis on vanas kirjaviisis olnud mh *limmokas* (Hupel 1818: 123) ja ka uues kirjaviisis *limmukas* ~ *limukas* (Wiedemann 1973 [1893]: 501, 511), kuid kirjakeeles on valdavaks muutunud tähendus ’vihmauss’ (Hupel 1818: 123; Wiedemann 1973 [1893]: 501, 511), XX sajandi algul ka ’põldtigu, seatigu’ (*Limax*), veel hiljem üldiselt ’nälkjas’. Seetõttu võib nime konnotatsiooni lugeda vähemalt osaliselt negatiivseks, ajapikku see tugevnes.

Nimi pandi ühes Eestimaa ja kahes Liivimaa mõisas vabadikule ja sulastele. Ühes kohas hääbus teises põlvkonnas, kahes kohas XX sajandi 2. poolel. Nime olulist varieerumist ega muutmist peale ühe eestistamise ei esine. Levinuim kirjapilt oli *Limokas*, kuju *Limukas* ei esinenud kirikuraamatutes ega perekonnaseisudokumentides, küll aga *Limmukas* (1889, 1950). Hääbumise põhjused olid demograafilised. Kokku on aastani 1935 tuvastatud 59 nimekandjat.

14. HA *Kose* **Oru**. 1835: 1M (V), 1870: 1N, ∑ = 4, †1871.
    Vabadik Aadamal (1810–1861) oli vaid üks tütar, kes abiellus 1871. Sellega nimi hääbus.

15. TA *Kursi* **Saduküla**. 1826: 2M1N = 3 (S), 1870: 4M4N = 8, 1900: 4M2N = 6, 1935: 3M, ∑ = 21, †1950.
    Nime sai sulane naise ja pojaga. Hääbus pärast II maailmasõda väheste laste, mitme nekrutiks võtmise ja vallaliste meeste tõttu.

16. VL *Põltsamaa* **Vana-Põltsamaa**. [1826: 1M (S)], 1870: 4M3N = 7, 1900: 5M8N = 13, 1935: 2M9N = 11, ∑ = 34, †1986.
    Kuigi nime sai vaid üks vallaline sulane (Jüri), levis see esialgu keskmiselt. Jüri viiest lapsest oli lapsi vaid ühel. 1930. aastatest fikseeriti nimekuju *Limokas*. Üks eestistas nime 1940 (> *Laidala*). Nimi hääbus meesliinide puudusel, kaks viimast nimekandjat surid 1972 ja 1986.

2.4. Paks (1989: 30, 2021: 49)

Algsel nimepanekul saadi nimi Paks kolmes Liivimaa mõisas, neist ühel puhul (20) talunime järgi. Ühel (19) nimi muutus, teisel (21) hääbus. Tänaseni (24 nimekandjat) on kestnud kolmanda sugukonna (20) nimi, kuigi esines ka nime muutmist XIX sajandil ja ühe korra eestistamise ajal. Kahel puhul (17, 18) ei ole õnnestunud välja selgitada nime tekkeaega

ega hilisemat käiku. Kokku on aastani 1935 tuvastatud 140 nimekandjat, neist 127 ühest sugukonnast (20).

17. PE **Petseri**. Eksisteeris 1920, ∑ = 3.
1917 lahkus Ilja Paks (1890–?) Petserist Venemaale ja 1920 soovis abikaasa ja pojaga opteeruda. Ema ja õed elanud tal tollal Petseris. Tema sündi kontrollida ei saa (kirikuraamatud pole säilinud), 1920–1923 Petseri linna elanike nimekirjades nime Paks ei esine. Nime Paks üldise nimepaneku ajal Petserimaal ei pandud.

18. TA *Kambja* **Suure-Kambja**. Eksisteeris 1878–1887, ∑ = 2.
Nimi esineb 1852 nekrutiks võetud ja 1878 kogukonda sisse kirjutatud Bernhard Paksul ja 1887 soldatist naasnud Peeter Paksul. Teisi andmeid nende kohta pole õnnestunud leida. Tõenäoliselt on tegu mõne Suure-Kambja nime (*Laks*, *Pales* vmt) valesti kirjutamisega.

19. TA *Kursi* **Laeva**. 1826: 2M3N = 5 (V), ∑ = 7, †1859.
Nime sai vabadikupere. Vanemad surid varakult, kolm tütart abiellusid, üks suri, ainsa poja nimi muutus esialgu hingeloendis, sealt 1859. aastal saadud andmete järgi ka kirikuraamatutes nimeks Luks (1858 *Paks /heißt Luks/*).

20. TA *Rõngu* **Suure-Rõngu**. [1826: 8M7N = 15 (PS)], 1870: 9M15N = 24, 1900: 15M20N = 35, 1935: 14M13N = 27, ∑ = 127.
Nimi pandi Paksu talu (1684 *Paxe Tinn*) pererahvale ja nende sugulastest sulastele mujal (kolme venna pered), kuigi kahe noorema, talust lahkunud venna pered said perekonnanime *Treial*. XIX sajandi keskpaiku sulasperel nimi varieerus (*Pauks*, *Paaks*, *Saks*), kuid vaid ühel korral. Püsivam muutus oli seal nimeks Pikk, kuid selle puhul taastati hoopis õige nimi, kuna tegu oli võõraspojaga (1862 *Pik*, *hieß früher Paks*), samas tema Venemaale rännanud järeltulijad kandsid edasi nime Paks. Seega esines nimeparandus kirikuraamatutes, kuid ei jõudnud hingekirjutuse dokumentidesse. 1900. ja 1935. aasta andmed võivad olla alahinnatud õigeusku ja Venemaale läinute tõttu. Eestistamise ajal üks inimene muutis nime (> *Vaikla*), põhjenduseks nime „halb tähendus“ (ERA.76.4.1632:156). Tõenäoliselt on kõik 24 praegust sellenimelist seotud siinse sugukonnaga.

21. VL *Tarvastu* **Uue-Suislepa**. [1826: 1N (S)], ∑ = 1, †1834–1850.
Vallaline tüdruk, kelle andmeid kirikuraamatutest ega hilisematest hingeloenditest pole õnnestunud leida (võimalik, et esineb teise perekonnanimega).

2.5. Ilus (1989: 135, 2021: 160; Illus 1989: 32, 2021: 43)

Nimi pandi ühes Eestimaa ja neljas Liivimaa mõisas. Neli Liivimaa mõisa (Hls Kaarli ja Pst Õisu ning Rõn Hellenurme ja Ote Päidla) moodustasid omavahel kaks mõisakobarat, sealseid nimesaajaid on käsitletud koos. Ühel puhul (22) tekkis nimi 1870. aastail nimest *Illust*, kuid see hääbus. Viiest algsest sugukonnast kolmel nimi hääbus demograafilistel põhjustel, neljandas (26) on hääbumas. Nime võeti eestistamisel viiel korral ka uueks nimeks (vanad nimed *Müller*, *Hilpus*, *Söön*, *Saeberg*). Kahel korral Kambja vallas Mülleri nime vahetanutel võib olla seos Kaarli-Õisu või Patküla sugukonnaga, kelle esindajad samuti Kambjas elasid. Vana ja uue kirjaviisi nimekuju (*Illus* ja *Ilus*) pole töös eristatud. Kokku on aastani 1935 tuvastatud 467 nimekandjat, neist 397 ühest sugukonnast (23).

22. HA *Hageri* **Kurtna**. Eksisteeris vähemalt 1871–1917, 1900: 2N, ∑ = 3, †>1917.
Kurtnast nekrutiks võetud Aadu Illust (1828–1888) kandis sõjaväest naastes hiljemalt 1871 Üksnurmes ja hiljem Tallinnas nime *Illus*. Tema ainsa tütre andmed pärast 1917 on teadmata.

23. PÄ, VL *Halliste*, *Paistu* **Õisu, Kaarli**. 1826: 21M21N = 42 (PS), 1870: 49M45N = 94, 1900: 61M58N = 119, 1935: 49M64N = 113, ∑ = 397.
Kaarli oli Õisu kõrvalmõis. Suur hulk esmaseid nimesaajaid tagas nime edasise leviku, kuigi suur osa olid sulaspered. Õigeusku mineku, Lätti ja Venemaale väljarändamise ning Paistu koguduse puudulike personaalraamatute tõttu on andmed alaesindatud. Nime varieerumist peale vanast uude kirjaviisi muutumise (*Illus* > *Ilus*) pole teada. Leitud andmete järgi oli nime levik naisliinide tõttu vähenemas, mida kinnitavad ka andmed, et 1900–1934 sündinute hulgas oli 40 meest ja 45 naist.

24. TA *Rõngu, Otepää* **Hellenurme, Päidla**. 1826: 4M2N = 6 (P), 1870: 1M1N = 2, 1900: 3M2N = 5, ∑ = 22, †1917.
Päidla oli Hellenurme kõrvalmõis. Hingeloendites on nimi *Illuse* ~ *Illusse* ~ *Illusa* ~ *Illosa*, kirikuraamatutes *Illus*, aluseks lisanimi *Illusamoisa*. Sugukonna kuuest täiseani jõudnud mehest viis surid vanuses 20–38 aastat ja üks 57 aastat. Viimasel nimekandjaid lapselapsi polnud. Viimane nimekandja oli lesknaine, kes abiellus uuesti.

25. VI *Jõhvi* **Illuka**. 1835: 1M (S), ∑ = 2, †>1857.
Tõenäoliselt sulase staatuses Jaak (1803–1858–?) sai perekonnanime, hiljem abiellus. Laste kohta andmed puuduvad, abikaasa suri enne teda.

26. VL *Helme* **Patküla**. 1826: 2M2N = 4 (S), 1870: 3M4N = 7, 1900: 5M6N = 11, 1935: 4M4N = 8, ∑ = 37.
1826. aasta hingeloendis on naistel perekonnanimi *Illis*. Nime aluseks on nähtavasti talunimi *Illise*, kuid hiljem esineb vaid nimi *Illus* ~ *Ilus*. Hetkel on nimekandjaid teadaolevalt kolm, kellelt nimi tõenäoliselt edasi ei kandu.

27. VÕ *Karula* **Karula**. 1826: 1M (S), ∑ = 6, †>1857.
Sulase Juhani poja Karli (1832–1858–?) kohta hilisemad andmed puuduvad, kuid samas kandis hiljem nime ei esine. Teisi nime võimalikke edasikandjaid polnud.

2.6. Kuningas (1989: 328, 2021: 410)

Nimi saadi alguses ühes Eestimaa ja kolmes Liivimaa mõisas, neist kahe puhul lisanime järgi. Kahel algsel sugukonnal (34, 35) hääbus nimi juba XIX sajandil. Kahel korral saadi nimi Petserimaal, ühe puhul võib olla nimi hääbunud. Rööpnimena tekkis ühel korral (32), hiljem see ainustus, kuid hääbus. Nimi on varieerunud vaid vana ja uue kirjaviisi tõttu (*Kunningas* > *Kuningas*). Analüüsitud pole Uue-Lõve nime *Kuning*, mis on lühikest aega XX sajandi algul vaheldunud ka nimega *Kuningas*, kuid püsima jäi esimene nimekuju. Huvitav on, et kuigi nimi Kuningas ei olnud kaitseregistris ega laialt levinud nimede nimekirjas[6], ei võetud seda eestistamisel kordagi, kuigi mõnel korral seda sooviti. Küll aga võeti nimi *Kuning* 1938 Tallinnas nime *Hrisanfov* asemele. Kokku on aastani 1935 tuvastatud 805 nimekandjat, neist 616 ühest sugukonnast (30). Praeguste nimekandjate hulgas võib olla ka Soome päritolu inimesi.

28. PE **Pankjavitsa**. 1935: 1M, ∑ = 3.
Kiislova külas 1921 pandud nimi (tollal abielupaar vähemalt ühe pojaga – kõikide laste arv pole teada). Andmed ebatäielikud, kuid nimi võis hääbuda juba XX sajandi keskel.

---

[6] 1934. aastal sisse seatud perekonnanimede kaitseregister võimaldas tasu eest oma nime võtmist mittesugulastele keelata (RT 1934, 52, 438). Laialt levinud perekonnanimede nimekirja arvati esialgu (1934) eestipärased nimed, millel oli Tallinnas ja Tartus kokku üle 100 kandja, ning nimekirja plaaniti laiendada üle-eestiliseks, nii et see oleks hõlmanud üle 1100 nime (Lepp 1936: 265). Siis oleks sinna kuulunud ka Kuningas. Nimekiri hõlmas aga 1940. aastaks vaid 289 nime, sest 1935 ja 1938 lisati nimekirja üksnes need, mida eestistamisel liigselt sooviti võtta (RT 1935, 98, 806; RT 1938, 97, 840).

29. PE **Petseri**. 1935: 3M5N = 8, ∑ = 12.
1921 said Veretino külas nime vanapaar kahe lapse, minia ja kahe lapselapsega (kokku 7). Praegu kümmekond nimekandjat.

30. PÄ *Saarde* **Jäärja**. 1826: 18M24N = 42 (PHSK), 1870: 46M50N = 96, 1900: 93M96N = 189, 1935: 91M109N = 200, ∑ = 616.
Nimi saadi talunime (võimalik, et ka lisanime) järgi (1684 *SooKunigas*). Nime said talurahva kõikide sotsiaalsete kihtide esindajad, kuid käsitöölise (rätsepa) nimeliinis järeltulijad hääbusid neljandas põlvkonnas ning ka sulase järeltulijaid oli vähe. Suur enamus on vendadest peremehe ja koolmeistri järeltulijad. Massilise õigeusku mineku ja kohatise väljarändamise tõttu on levik alaregistreeritud. Ka 1930. aastate andmed on ebatäielikud. Kuna tegu oli põliste talupidajatega, kannatasid pered palju 1940. aastate repressioonides. Silmatorkav on XIX sajandil paljude eakate ja mitu korda abiellunud meeste ning seega ka nende laste suur arv, kuid ka viimaste suremus (vt 3. peatükist). Mitmel korral abiellusid mees ja naine Kuningas, seega abielunaise neiupõlvenimi kandus edasi ka tema lastele.

31. VI *Jõhvi* **Ohakvere**. 1835: 4M7N = 11 (P), 1870: 8M9N = 17, 1900: 15M12N = 27, 1935: 17M23N = 40, ∑ = 99.
Nime sai pererahvas, kuid laste suhteliselt suure suremuse tõttu nimi edenes aeglaselt. Näiteks kahes peres, kus 1908–1929 sündis kokku 14 last, suri neist 9. Praegu on ligikaudu paarkümmend nimekandjat.

32. VL *Tarvastu* **Tarvastu**. Eksisteeris 1886–1933, (1900: 2M2N = 4), ∑ = 4.
Viljandi Uusnast pärit Märt Vasar (1852–1911) sai Tarvastus 1886 rööpnime Kuningas (1886 *Wasar gnt Kuningas*, 1915 *Wasar al. Kuningas*), tema poeg suri noorelt 1915, tütar abiellus 1916. Viimane nimekandja oli Märdi lesk Liis, kes suri 1933 nimega Kuningas.

33. VÕ *Rõuge* **Saaluse**. 1826: 1M5N = 6 (S), 1870: 6M3N = 9, 1900: 7M5N = 12, 1935: 8M3N = 11, ∑ = 42.
Sulaspere saadud nimi XIX sajandil küll levis, kuid XX sajandil taandus (vähemalt Eestis) naisliinide ning ühe nimemuutuse pärast: vallaspoeg Tannil (1842–?) sai pärast saksa koolis käimist (emaisa Jakobi järgi) nimeks Daniel Gustav *Jakobson*. Venemaale rändamise tõttu võivad 1900. ja 1935. aasta andmed olla alaregistreeritud. Tänapäeval on Eestis alla kümne nimekandja.

34. VÕ *Rõuge* **Vana-Roosa**. (1826: 4M11N = 15 (P)), ∑ = 27, †1840.
Sugukonna kaks haru said kirikuraamatutes perekonnanime *Kunningas*, hingeloendites sai üks *Langas* ja teine 1826 *Kunska*, 1834 ja hiljem *Künnapä*. 1840 viis Rõuge pastor kirikuraamatute nimed kooskõlla

hingeloendite nimedega (seda kõikide oma koguduseliikmete puhul). Kirikuraamatutes jõudsid Kuninga nime kanda 27 inimest.

35. VÕ *Räpina* **Kahkva**. 1826: 2M2N = 4 (P), ∑ = 4, †1850–1858.
Perekonnanime sai lisanime järgi pererahvas (lell ja vennapoeg naistega), kes mõne aasta pärast jäid sulasteks (võimalik, et lastetuse tõttu). Kummalgi paaril nimesaamise ajal lapsi polnud, ei saa välistada väiksena surnud laste olemasolu. Viimane nimekandja, vennapoja lesk, suri vahemikus 1850–1858.

2.7. Tarkus (1989: 83, 2021: 75)

Nimi saadi esimesena 1809. aastal Erastvere mõisas, kuna Kanepi kihelkonnas pandi perekonnanimed varem. Üldise nimepaneku ajal saadi veel ühes Liivimaa ja kahes Eestimaa mõisas. Viimastest ühel juhul oli tegu nähtavasti eksimusega ning peagi esines selle asemel parandatud Tarakus. XIX sajandi lõpul tekkis ühel puhul Tarkus ka teisest perekonnanimest, kuid see hääbus samas põlvkonnas. Teisi varieerumisi ei leitud, eestistamisel nime Tarkus ei võetud. Seega on algseid sugukondi kolm ning kõikides nendes on nimekandjaid ka praegu, pooltel juhtudel on need Erastvere sugukonnaga seotud inimesed. Kokku on aastani 1935 tuvastatud 295 nimekandjat.

36. SA *Kärla* **Kärla**. [1826: 7M8N = 15 (P)], 1870: 7M13N = 20, 1900: 13M9N = 22, 1935: 16M23N = 39, ∑ = 101.
Kuigi XX sajandi keskpaigani nimi levis, ei jätkunud edasine levik meesliinis samavõrra. 1900–1934 sündis 14 meest ja 13 naist, meestest kaks surid lapsena, viiel teadaolevalt lapsi ei olnud. Nõukogude perioodil võttis ühel puhul mees abielludes naise nime. Praegu on ligikaudu paarkümmend nimekandjat.

37. TA **Tartu**. 1900: 1M1N = 2, ∑ = 4, †1924.
Tartus elavale Johann Friedrich Tarosele (1836–1924) tekkis 1870. aastate paiku rööpnimi Tarkus (1874 *Tarkus* parandatud > *Taros*, 1883 *Taros auch Tarkus*). Kuna tal oli vaid kaks tütart, kes mõlemad abiellusid, hääbus nimi tema endaga (abikaasa suri 1912).

38. VI *Haljala* **Vihula**. 1835: 5M5N = 10 (P), 1870: 15M15N = 30, 1900: 15M17N = 32, 1935: 12M13N = 25, ∑ = 97.
Nimi levis XIX sajandil jõudsalt, kuid XX sajandi algul hakkas hääbuma väheste poegade või nende puudumise tõttu. 1900. ja 1935. aasta andmed võivad olla ühe perekonna Venemaale mineku tõttu veidi

alaregistreeritud. Üllatav on mees- ja naisnimekandjate võrdne arv läbi aegade. Praegu on ligikaudu 15 nimekandjat.

39. VI *Jõhvi* **Illuka**. 1835: 3M4N = 7 (P), ∑ = 7, †1835.
Kuju *Tarrkus* esineb vaid 1835 perekonnanimede raamatus. Kiriku-raamatutes on juba 1836 *Tarrakus* (< Tarakuste küla, sks *Tarrakus*, kus pere elas), nimi parandati ka järgmises hingeloendis. Pigem tuleb nime *Tarrkus* lugeda eksimuseks.

40. VÕ *Kanepi* **Erastvere**. 1809: 4M2N = 6, 1826: 4M4N = 8 (P), 1870: 9M9N = 18, 1900: 15M13N = 28, 1935: 15M19N = 34, ∑ = 86.
Kuna Erastveres on erandina pandud perekonnanimi juba 1809, on esitatud ka selle aasta andmed. Nimi levis keskmiselt, kuid oluline oli piisav poeglaste arv XX sajandi algul. 1900–1934 sündinud lastest kümme olid poisid (neist suri lapsena kaks), kuus tüdrukud. Praegu on ligikaudu 40 nimekandjat ehk pooled kõikidest nime Tarkus kandjatest.

2.8. Truumees (1989: 47, 2021: 49; Trumees 2021: 1; Trumes 2021: 5)

Nimi pandi kahes Eestimaa ja neljas Liivimaa (Saaremaa) mõisas. Mustapussi andmebaasis olid Pöi Kingli ja Koigi mõisa andmed esitatud koos, kuid kontrollimisel selgus, et need on vaid Kingli mõisa nimed ja Koigis pandi samuti nimi Truumees. Kuuest sugukonnast kahes hääbus nimi aastaks 1935, neljas kestab edasi. Nimekuju on varieerunud vanas ja uues kirjaviisis: *Trumees* ~ *Trumes* ~ *Truumees*. Nime võeti kolmel korral ka eestistades, neist endise nime *Vinter* kandjad Saaremaal lahkusid Eestist II maailmasõja ajal, jõudes USAsse, kus nimi esineb praegugi. Truumees võeti ka *Treumann* ~ *Treimann* asemele Tartus. Kokku on aastani 1935 tuvastatud 289 nimekandjat. Praegune nimekuju *Trumes* on seotud vahepeal Venemaal elamisega.

41. HA *Jüri* **Rae**, **Kautjala**. 1835: 2M4N = 6 (PS), ∑ = 8, †1865.
Nime said kaks venda: vallaline mõisavaht Hans ja peremees Taavet (1801–1839). Viimasel oli viis tütart, kellest noorim abiellus 1865, ainus poeg suri lapsena.

42. JÄ *Anna* **Purdi**. 1835: 3M4N = 7 (K), 1870: 3M1N = 4, 1900: 5M3N = 8, 1935: 5M3N = 8, ∑ = 32.
Nime sai rätsep perega. Esmastest nimesaajatest kandus nimi edasi järgmisse põlvkonda vaid Mardi (1826–1889) kaudu. Tema ühel pojal oli poeg (lastetu), teise poja 12 lapsest 11 surid imikuna. Praegu on ligikaudu viis nimekandjat ühest perest.

43. SA *Kaarma* **Kaarma-Suuremõisa**. 1826: 6M10N = 16 (P), 1870: 9M6N = 15, 1900: 23M17N = 40, 1935: 16M21N = 37, ∑ = 112.
Õigeusu ja võimaliku väljarände (meremehed) tõttu on alaregistreeritud. Seetõttu võis meeste ülekaal ka XX sajandil II maailmasõjani jätkuda. Praegu on nimekandjaid vähemalt kümme.

44. SA *Kihelkonna* **Karala**. 1826: 11M8N = 19 (PV), 1870: 1M8N = 9, 1900: 1M3N = 4, ∑ = 38, †1913.
Nime sai peamiselt pererahvas (kolme venna pered), sh suur hulk mehi. Kolme venna üheksast pojast oli lapsi vaid kahel, kolm poega surid noorelt, kolm võeti nekrutiks, ühel polnud lapsi. Nimi hääbus põlvkondade lõikes neljandas põlves, kus sündinud kuus last surid kõik imikuna (1859–1880, see oli ka viimane sünd). Viimane nimekandja oli leskmees Aadu (u 1828–1913).

45. SA *Pöide* **Kingli**. 1826: 1M3N = 4 (P), 1870: 4M1N = 5, 1900: 4M8N = 12, 1935: 6M8N = 14, ∑ = 41.
Nime sai noor peremees naise ja kahe õega. Peremehe kolmest pojast ühel olid järeltulijad (neli poega, nendest kahel on praeguseks nimekandjatest järeltulijaid). Hingeloendis 1826 *Trumees*, 1834–1858 *Treu*, kirikuraamatutes 1836, 1839 *Tru*, 1840 *Trei* > *Tru*, 1859 *Трумеесъ*. 1873–1891 peetud vallaliikmete nimekirjas oli alguses *Tru*, hiljem parandatud *Trumees*. Praegu on kümmekond nimekandjat.

46. SA *Pöide* **Koigi**. [1826: 10M6N = 16 (P)], 1870: 4M2N = 6, 1900: 6M7N = 13, 1935: 4M10N = 14, ∑ = 58.
Kuigi nime said mh kuus alaealist meest, surid kolm neist lasteta. Õigeusku ja Venemaale mineku tõttu võib olla alaregistreeritud. Praegu on vähemalt kümmekond nimekandjat.

3. Analüüs

Valitud kaheksa nime esinesid 46 sugukonnas või perekonnas, millest negatiivse konnotatsiooniga neli nime esinesid 21 korral kokku 560 kandjaga (keskmiselt 27 kandjat sugukonnas) ning positiivse konnotatsiooniga neli nime 25 korral kokku 1856 nimekandjaga (keskmiselt 74 kandjat sugukonnas). Siiski võis suhteliselt väikese valimi tõttu positiivse konnotatsiooniga nimede kandjate suur hulk olla mõjutatud kahest väga suurest sugukonnast – Ilus (23) ja Kuningas (30) –, milles oli kokku 1013 kandjat (kahe sugukonna keskmine 507).

Negatiivse konnotatsiooniga nimesid kandnud sugukondi iseloomustab nime algsete saajate väike keskmine hulk (kokku 68 saajat 16 sugukonnast, ühe sugukonna keskmine 4,3; algsete nimede hulka on arvatud ka nr 11). Meeste ja naiste suhe oli tasakaalus (35M ja 33N). Nimesaajate sotsiaalne staatus oli 12 korral talupoegade alamkiht (sulased ja vabadikud) ning neljal korral ülemkiht (pererahvas, lisaks sulased), viimastest kahel korral oli nime motiiviks talunimi (11, 20). 16 algsest sugukonnast kuues hääbus nimi aastaks 1870 ning veel neljas aastaks 1900 (kokku 63%), kolmel hääbus XX sajandi keskel (1935 veel esines), ühel aastal 1986 ning kahel (11, 20) pole hääbunud. Mõlemad praegugi nime kandvad sugukonnad olid nimesaamise ajal samanimelise talu pererahvas. Hiljem tekkinud nimedest on hääbunud kõik viis, seega neid arvestades on praeguseks alles 10% vaadeldud negatiivsetest nimedest ning hääbunud 90%.

Algsest 16 nimest hääbus 14, millest viiel korral (36%) oli tegu onomastilise põhjusega, hiljem tekkinud nimedega koos (19 hääbunud nime) oli onomastiline põhjus seitsmel korral (37%). Kõikidest hääbunud nimedest üheksal korral (47%) oli põhjus demograafiline, ühel korral (8) mõlemad (sugukonna ühel harul onomastiline, teisel demograafiline), kahel (17, 18) pole nime saatus teada ning nimi eksisteeris vaid lühikest aega (seega pigem võiks hääbumise korral lugeda põhjuseks onomastilise, kuna nime kandnud inimesed elasid tõenäoliselt edasi). Demograafilise hääbumise põhjus oli enamasti vähene algsete nimesaaja hulk: kuuel korral sai nime vaid üks inimene, kes neljal korral jäigi ainsaks, ning nimi hääbus koos nendega XIX sajandi keskpaiku. Ühel korral sai ühest algsest nimekandjast kokku neli, vaid ühel korral sai 1900. aastaks 13, kuid nimi hääbus sellegipoolest. Viiel korral tekkis negatiivse konnotatsiooniga nimi algsest nimepanekust hiljem, neist neljal korral vaid üksikutele inimestele, ühel korral (7) kolmekümneks aastaks rööpnimena 28 inimesele.

Positiivse konnotatsiooniga nimede saajaid iseloomustab suur algsete nimesaajate hulk (kokku 238 saajat 20 sugukonnast, ühe sugukonna keskmine 11,9). Naisi oli meestest oluliselt rohkem (vastavalt 128 ja 110). Positiivse nime saajate sotsiaalne staatus oli viiel korral alamkiht (lisaks käsitöölised), 15 korral ülemkiht (lisaks nende sugulased teistest kihtidest) ehk suhe on täpselt vastupidine võrdluses negatiivse nime saajatega. Üks esmane nimesaaja oli vaid kahes sugukonnas.

Kuuel korral hääbus nimi 1870. aastaks, neist kahel korral onomastilistel põhjustel, kuigi siin on tegu hääbumisega vaid tinglikult. Nimelt

ühel juhul viidi nimi kirikuraamatus vastavusse hingeloendi nimega (34) ja teisel juhul (39) parandati ilmselt kirjutusviga. 1900. aastaks rohkem nimesid ei hääbunud, 1935. aastaks hääbus demograafilistel põhjustel veel kaks algset nime ning kolm hiljem tekkinud nime. Ülejäänud 12 algset nime ehk 48% (koos hiljem tekkinutega 13 ehk 52%) esinesid aastal 1935 ja kõikides nendes sugukondades kestab nimi praegugi, ühel puhul (28) pole nime saatus selge.

XIX sajandi lõpupoole tekkis positiivseid nimesid kolmel korral teise nime kõrvale (37) või asemele (22, 32), kuid kõik need hääbusid enne 1935. aastat. Kahel korral pandi positiivne nimi Petserimaal 1921. aastal, neist ühel juhul hääbus, teisel (28) pole teada.

Negatiivse ja positiivse konnotatsiooniga nimede võrdlusena saab esile tuua järgmist. Algselt said negatiivse nime positiivsega võrreldes sagedamini üksikud ja/või alamkihtidest inimesed, mis edaspidi mõjutas ka nime püsimist. Negatiivsete nimede saajate hulgas esinenud meeste ülekaalu võis põhjustada asjaolu, et negatiivse nime said sagedamini vallalised alamkihi mehed, kellel polnud õnnestunud abielluda. Positiivse nimega olid enamasti ülemkihi mehed, kellel oli ka abikaasa. Vastavalt hilisem või varasem abiellumine oli otseses seoses laste arvuga, mis on nime püsimisel esmatähtis.

Negatiivse nime esmasaajate keskmine arv sugukonna kohta oli üle poole väiksem positiivsete omast. Yasuda jt (1974: 137) on Itaalia puhul leidnud, et esmaste nimekandjate arv oli edasise arengu suhtes määrava tähtsusega: ühe esmakandjaga perekonnanimedest suri 300 aasta jooksul välja 80%, nelja ja viie kandjaga 50%, kümne kandjaga 0% ning kokkuvõtlikult üle kuue kandjaga nimedest keskmiselt 17%. Oluline on märkida, et uuritava andmestiku puhul oli nimede muutumine väga harv (samas: 133), mida ei saa aga öelda Eesti nimede kohta.

Kuna siinses töös ei olnud uuritavate nimede valik juhuslik, ei saa tulemusi üldistada kõikidele Eesti nimedele, kuid näitajad on Yasuda andmetega sarnased. Subjektiivselt valitud nimede ja vaatlusaluse perioodi – 200 aastat – puhul selgus, et ühe esmakandjaga nimedest hääbus 8/8 ehk 100%, nelja ja viie kandjaga 5/7 (71%), üle kuue kandjaga 7/19 (37%), kümne kandjaga siiski 1/2 (50%). Jättes välja onomastilisel põhjusel hääbunud nimed, mida Yasuda uuringus peaaegu ei leidunud, on tulemused tema andmetega veelgi lähedasemad (vt tabel 1).

Tabel 1. Hääbunud nimede arv esmakandjatest lähtudes (%)

Esmakandjaid / Alus	1	4–5	10	6+
Yasuda	80	50	0	17
Kõik uuritud nimed	100	71	50*	37
Demograafilisel põhjusel hääbunud nimed	100	33	50*	25

* Hääbus üks nimi kahest ning hääbunud nimel oli ühel harul demograafilised, teisel onomastilised hääbumispõhjused. Onomastilisi põhjusi arvestamata võib nimi olla mittehääbunud (lähtuvalt uurimisülesandest neid andmeid ei kogutud) ehk hääbumiste arv null.

Kuigi valikus olnud nimedest hääbus ühe esmakandjaga nimi olenemata konnotatsioonist, ei olnud see tegelikult alati nii. Näiteks 1870. aastal tekkis Tallinnas üksikule soldatile Aadu Kehtile rööpnimi Aitsen ning nüüd kannab seda nime tema 43 järeltulijat ja nendega seotud inimest (Puss jt 2014).

Negatiivne nimi hääbus ligi kaks korda sagedamini kui positiivne ehk algsetest negatiivsetest nimedest jäi alles 13% (koos hiljem tekkinutega 10%) ning algsetest positiivsetest 48% (koos hiljem tekkinutega 52%). Veidi enam kui igal kolmandal negatiivsel nimel oli hääbumise põhjus onomastiline ehk nime muutus, igal teisel demograafiline. Hääbunud positiivsetest nimedest oli hääbumisel onomastiline põhjus (seda siiski tinglikult, vt eestpoolt) igal kuuendal. Ühe positiivse nime (33) puhul ei toonud nimemuutus (saksastamine) kaasa küll nime hääbumist, kuid näitab, et ka positiivne nimi ei olnud selle eest kaitstud. Valdavalt oli positiivsete nimede hääbumise põhjus siiski demograafiline. (Vt tabel 2 ja joonis.)

Enne demograafilist üleminekut oli kõrgemate sotsiaalsete kihtide esindajatel keskmiselt rohkem lapsi võrreldes madalate kihtide omadega. Eri ühiskondade ning perioodide andmeid kokku võttes on Skirbekk (2008: 155) leidnud, et Euroopas ja Põhja-Ameerikas langes kõrgemate sotsiaalsete kihtide fertiilsus madalamate omast allapoole XVIII sajandi keskpaiku, Aasias, Aafrikas, Ladina-Ameerikas ja Kaug-Idas aga XX sajandil.

XVIII–XIX sajandi Hiina perekondi uurides leiti, et kõrgkihi perekondadel ei olnud alamkihtidega võrreldes nimekandjatest järeltulijaid

Tabel 2. Negatiivse ja positiivse konnotatsiooniga nimede võrdlus*

	Nimesaajate keskmine arv nimepanekul	Pererahva osakaal nimepanekul	Meeste arv 100 naise kohta nimepanekul	Ühe esmasaajaga nimede osakaal nimepanekul	Hääbunud algseid nimesid aastaks 1900	Hääbunud praeguseks	Hääbumise põhjus (% hääbunutest)	
							Onomastiline	Demograafiline
Negatiivsed nimed	4,3	25%	106	38%	63%	90%	37%	47%
Positiivsed nimed	11,9	75%	86	10%	(30%)	48%	(17%)	75%

* Nimepaneku all on mõeldud üldist perekonnanimede panekut 1822–1835. Sulgudes on toodud andmed, mis on tinglikud (vt positiivsete nimede ülevaade lk 221–222).

rohkem, kuid nende suremus oli väiksem ning seetõttu nende osakaal rahvastikust kasvas enam. 150 aasta möödudes olid kõrgkihi perekondadest meesliinis (seega ka perekonnanimede liinis) hääbunud pooled, alamkihi omadest aga 3/4, kuna n-ö esiisa sotsiaalse staatuse mõju meesliini püsivusele kestis läbi põlvkondade. (Song jt 2015: 586–587, 594)

Eesti XVIII sajandi maarahvastiku kohta on teada, et pererahva ehk sotsiaalselt kõrgema kihi hulgas oli suurem abielulisus kui vabadike ja sulaste hulgas (Palli 1997: 43–44) ning seega oli pererahval ka suurem tõenäosus lapsi saada. Vastavaid andmeid Eesti kohta uuritaval perioodil (1820.–1930. aastad) siinkirjutajal teada pole. Võib aga eeldada, et pärisorjuse kaotamine ja talude päriseksostmine esialgu pigem suurendasid pererahva fertiilsust ning alles haridustaseme tõus (esialgu kirjaoskuse näitel) ja maaharitlaskonna tekkimine XIX sajandi viimaseks veerandiks (Elango jt 2010: 117–119) võisid kaasa tuua demograafilise ülemineku Eesti talurahva hulgas. Lugemisoskus oli juba XVIII sajandil pererahval peaaegu kaks korda suurem kui alamkihtidel ning ka pererahva rahvastikutaaste kordajad olid alamkihtide omadest suuremad (Palli 1997: 48–50, 53, 101–104). Kogu Eesti elanikkonda arvestades toimus demograafiline üleminek ehk kahelapselise perekonna ja laste väikese suremuse prevaleerimine Euroopaga võrreldes üsna varakult ning selle taga on peamiselt 1880.−1890. aastail sündinud naised (Gortfelder, Puur 2019).

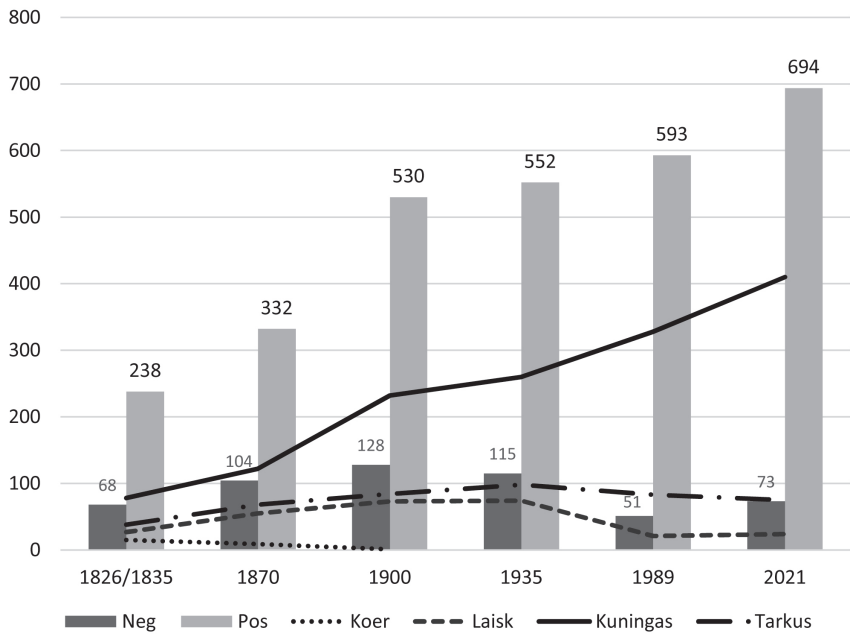

Joonis. Negatiivse ja positiivse konnotatsiooniga nimede kandjate koguarvu ning valitud nimede dünaamika

Kui demograafilise ülemineku ajaks ei olnud perekonnanimi juba piisavalt levinud, oli selle edasine levik varasemast raskem. Seega oli positiivsetel nimedel negatiivsete ees kaks eelistegurit: positiivsed nimed pandi pigem pererahvale (tulemus: rohkem lapsi) ning suuremale arvule esmakandjatele (tulemus: suurem tõenäosus nime püsimiseks). Negatiivne nimi ei olnud nähtavasti takistuseks pere loomisel, vaid nime püsimiseks oli olulisem nimekandja sotsiaalne staatus. Sotsiaalse staatuse tõusuga omakorda loobuti negatiivsest nimest enam. Hilisem demokratiseerumisprotsess võimaldas nimede eestistamisel nime muuta kõikidel soovijatel ning riigipoolse soodustuse tõttu (alates 1935. a) said seda teha ka väiksema sissetulekuga inimesed.

Sotsiaalset mobiilsust Eesti talurahva hulgas on XIX sajandi esimesel poolel hinnatud väikeseks (Kahk, Uibu 1980: 60–61) ning on leitud, et XIX sajandi keskpaiku ja teisel poolel sotsiaalsete klasside piirid süvenesid veelgi (Rosenberg 2010: 131). Samas põhjalikumad allikakriitikast

lähtuvad uuringud teema kohta puuduvad ning nagu ka Klesment ja Lust (2021: 27) viitavad, suurenes rahvaarvu kasvuga ka maatute arv, järelikult oli suurem liikumine allapoole. Siinse uuringu eesmärk ei olnud jälgida sotsiaalse staatuse muutust, vaid ainult perekonnanime saamise hetke, kuigi staatus mõjutas nimede levikut otseselt ka edaspidi.

Nimede demograafiline hääbumine sõltus peale sotsiaalse staatuse ja laste arvu palju ka konkreetsest sugukonnast. Laste ellujäämuses on sugukonniti erisusi, mille põhjuseid tuleb otsida geneetikast, elutingimustest vm. Töö eesmärk polnud välja selgitada sugukondade demograafilisi näitajaid, kuid võimalik on teha mõningaid üldistusi selle kohta, mis nimede püsimust mõjutasid.

Kahes suurimas uuritud sugukonnas oli laste suremus väga erinev. Jäärja Kuningate sugukonnas (30) aastail 1840–1869 sündinud 99 lapsest, kelle eludaatumid on teada, suri hiljemalt viiendal eluaastal 38 (38%) ning lisaks hiljemalt 20. eluaastal kaheksa (8%), kokku enne tavapärast lastesaamisiga 46%. Õisu Ilusate sugukonnast (23) 1840–1869 sündinud 78 lapsest, kelle eludaatumid on teada, suri hiljemalt viiendal eluaastal 13 (17%) ning lisaks hiljemalt 20. eluaastal kolm (4%), kokku enne tavapärast lastesaamisiga 21%. Kuigi toodud numbrid pole täielikud, sest õigeusku läinud peredes võis lapsena surnuid olla seni registreerituile lisaks, suurendades lapsena surnute osakaalu veelgi, oli õigeusku läinuid mõlemas sugukonnas ning seetõttu on üle kahekordne laste suremuse erinevus naaberkihelkondade kahe valdavalt pererahvast sugukonna puhul märkimisväärne.

Heldur Palli (1997: 94–98) andmeil suri talurahva hulgas XVIII sajandi neljandal veerandil viiendaks eluaastaks 36–53% lastest, olenevalt nende eluajal toimunud epideemiatest. XIX sajandi kohta on kokkuvõtlikud võrdlusandmed talurahva kohta napid. Perioodi 1840–1869 jäävad 1840. aastate ikaldusaastad ning suremust suurendasid eelkõige toidunappuse tagajärjel kergemini levinud nakkushaigused. Nende mõju ei olnud Lemming Rootsmäe andmeil (1987: 41–42) Pärnumaal võrreldes Eesti teiste piirkondadega keskmisest suurem. Helme ja Paistu kihelkonna kohta on Klesment ja Lust (2021: 31) leidnud, et aastail 1844–1846 oli seal küll suremus vanuserühmas 5–55 aastat suurem, kuid vanuserühmas 1–4 aastat ei olnud see märkimisväärselt erinev teiste perioodide omast ning enne viiendat eluaastat suri aastail 1834–1884 umbes 30% lastest, pererahva hulgas veidi vähem kui maata kihis. Sellega võrreldes oli Kuningate

sugukonnas laste suremus võrreldes sama piirkonna keskmisega oluliselt suurem, Ilusate sugukonnas aga oluliselt väiksem. See mõjutas ka otseselt perekonnanime edasi kandumist. Kuningate suure sugukonna nimekandmist see üldpildis ei mõjutanud, kuid väiksemate sugukondade puhul oleks see võinud viia nime hääbumiseni. Näiteks Purdi Truumeeste (42) puhul suurimas, 12 lapsega peres suri imikuna 11 last ning see mõjutas nime edasist levikut oluliselt.

Väiksema sugukonna puhul võisid olla määravad ka põlvkondade sünniaastad. Kui paljude perede lapsed sündisid 1890. aastail ja nende lapsed omakorda 1920. aastail, siis suur osa mõlema põlvkonna meestest hukkus või kaotas tervise vastavalt I maailmasõjas ja Vabadussõjas ning II maailmasõjas ja sellele järgnenud sündmustes (repressioonid, metsavendlus). Samuti mõjutas meesliinis järeltulijate hulka sõjaväeteenistus, sest nekrutikohustuse ajal naasis kodumaale vaid alla 20% nekrutitest (Tannberg 2011: 231). Uuritud sugukondades leidus selliseid, kus esimestes perekonnanime kandnud põlvkondades võeti mitu poega nekrutiks. Nekrutikohustusest olid vabastatud näiteks taluperemehed (aastani 1861 ka nende vanemad pojad) ja mõisateenijad (Tannberg 2011: 229, 247), samuti oli pererahval suurem võimalus end nekrutist vabaks osta. Mõjuta ei olnud isegi elukoht: kroonumõisades oli imikute ja väikelaste suremus lausa veerandi jagu väiksem kui eramõisades (Klesment, Lust 2021: 37).

4. Kokkuvõte

Perekonnanimesid on aja jooksul tekkinud ja hääbunud ning uurimuses analüüsitakse, kas emmale-kummale protsessile aitas kaasa nime negatiivne või positiivne konnotatsioon. Selgitati välja nelja negatiivse (Koer, Laisk, Limukas, Paks) ja nelja positiivse (Ilus, Kuningas, Tarkus, Truumees) konnotatsiooniga perekonnanime kõik võimalikud kandjad aastani 1935. Andmed on esitatud sugukonniti, saamaks ülevaadet, millised muutused toimusid perekonnanimede kandjate hulgas ning mis olid nime võimalikud muutused vastavas sugukonnas.

Negatiivse konnotatsiooniga sugukondade (kokku 21) puhul selgus, et tegu on valdavalt talurahva alamkihile (sulased ja vabadikud) ning väikestele perekondadele või üksikutele (keskmiselt 4,3 inimest) pandud nimedega. Aastaks 1900 hääbus 62% vaadeldud negatiivsetest nimedest, XX sajandi keskpaigaks veel 19% ning praegu on alles vaid 10%.

Positiivse konnotatsiooniga nimed esinesid enamasti pererahval ning olid suurema esmakandjate arvuga (keskmiselt 11,9). Sisuliselt hääbus algselt saadud positiivsetest nimedest saja aasta jooksul vaid kaks (8%), formaalselt veel kaks. Hiljem tekkinud nimedest hääbus kolm. Positiivsete nimede puhul on alles 48% algselt saadud nimedest, 52% koos hiljem saadud nimedega.

Negatiivsed nimed hääbusid kiiremini ja neli korda suurema tõenäosusega kui positiivsed ning sellel olid järgmised põhjused (tähtsuse järjekorras).

1. Negatiivsete nimede esmakandjate väike arv. Kuna ühe esmasaajaga nime puhul on hääbumise tõenäosus väga suur (vaadeldud nimedest 100%, sh 88% järgnenud poolsajandi jooksul), hääbusid kiiremini negatiivsed nimed. Esmasaajate suurem hulk aitaks nime laiemale levikule kaasa olulisel esimesel poolsajandil.
2. Hilisemad demograafilised põhjused, mis olid omakorda tingitud nimekandjate sotsiaalsest staatusest, mitte aga nime varjundist. Kuna negatiivse nime saajaid olid enam alamkihtidest, oli neil enne demograafilist üleminekut, mis Eestis toimus XIX–XX sajandi vahetuse paiku, väiksem abiellumus ning väiksem laste arv. See soodustas nime hääbumist. Positiivsed nimed saanud pererahval oli omakorda enne demograafilist üleminekut rohkem lapsi, mis tagas nime laiema leviku.
3. Onomastilised põhjused, mis viisid 33% negatiivsete nimede hääbumiseni. Nimi muutus enamasti hiljemalt XIX sajandi viimasel veerandil. Positiivsed nimed muutuste tõttu ei hääbunud, kuigi ka nende hulgas tuli muutusi ette.
4. Individuaalsed põhjused. Mõnes sugukonnas oli laste suurem suremus ja tütarde suurem hulk või sattusid põlvkonnad perioodi, mil mehed võeti sõtta. Väikeste sugukondade puhul võis iga eelnimetatud kriteerium olla nime levikule olulise mõjuga.

Nii negatiivseid kui ka positiivseid nimesid tekkis üksikjuhtudel ka pärast üldist nimepanekut rööpse perekonnanimena ning mõlemad läbisid ka muutusi. Kuigi uuritud näidetes ükski negatiivne nimi ei hääbunud nimede eestistamisel täielikult (küll aga mõjutas see nime levikut), võis see teiste negatiivsete nimede puhul juhtuda.

Väljatöötatud meetodit saaks edaspidi kasutada ka piirkondliku uurimusena, olenemata perekonnanime konnotatsioonist. Praegu puudub

ülevaade, kui palju Eestis saadud nimedest oli üldse negatiivse, positiivse või neutraalse konnotatsiooniga. Piirkondliku uurimuse, nimede konnotatsioonide ja käesoleva uurimuse kombinatsioonina saaks teha järeldusi ka selle kohta, kui palju 1820.–1830. aastail saadud nimedest on üldse XX sajandini või tänapäevani jõudnud.

Kirjandus

Bacaër, Nicolas 2011. A Short History of Mathematical Population Dynamics. London: Springer-Verlag.

EKNR = Marja Kallasmaa, Evar Saar, Peeter Päll, Marje Joalaid, Arvis Kiristaja, Enn Ernits, Mariko Faster, Fred Puss, Tiina Laansalu, Marit Alas, Valdek Pall, Marianne Blomqvist, Marge Kuslap, Anželika Šteingolde, Karl Pajusalu, Urmas Sutrop 2016. Eesti kohanimeraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Elango, Aleksander, Endel Laul, Allan Liim, Väino Sirk 2010. Eesti kooli ajalugu. 2. köide: 1860. aastaist 1917. aastani. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.

Gortfelder, Mark, Allan Puur 2019. Demograafiline nüüdisajastumine Eestis: 1850–1899 sündinud naiste emaduslugude analüüs. – Tuna 1, 19–38.

Hanks, Patrick, Richard Coates, Peter McClure 2016. The Oxford Dictionary of Family Names in Britain and Ireland. Vol. 1: Aaron–Cushing. Oxford, New York: Oxford University Press.

Hupel, August Wilhelm 1818. Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.

Jaago, Tiiu, Kalev Jaago 1996. See olevat olnud …: rahvaluulekeskne uurimus esivanemate lugudest. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Johansen, Ulla 1998. Linnaeestlaste sugulussuhted. – Akadeemia 3, 451–487.

Kahk, Uibu 1980 = Юхан Кахк, Халлики Уйбу 1980. О социальной структуре и мобильности эстонского крестьянства в первой половине XIX века. Таллинн: Ээсти Раамат.

Klesment, Martin, Kersti Lust 2021. Short-term economic stress and mortality differentials in rural Estonia, 1834–1884. – Scandinavian Economic History Review 69 (1), 22–40. https://doi.org/10.1080/03585522.2020.1739121

Lepp, A. 1936. Perekonnanimede statistika. – Eesti Statistika 5, 264–267.

Must, Aadu 2000. Eestlaste perekonnaloo allikad. 2., parand. ja täiend. tr. Tartu: Ajalookirjanduse Sihtasutus „Kleio“.

Must-Puss = Onomastika andmebaas. Aadu Musta poolt 1995–1999 koostatud perekonnanimede paneku ja eestistamise andmed. Täiendanud Fred Puss 2000–. Fred Pussi valduses.

Palli, Heldur 1997. Eesti rahvastiku ajalugu 1712–1799. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.

Pankratov, Vasili, Francesco Montinaro, Alena Kushniarevich, Georgi Hudjashov, Flora Jay, Lauri Saag, Rodrigo Flores, Davide Marnetto, Marten Seppel, Mart Kals, Urmo Võsa, Cristian Taccioli, Märt Möls, Lili Milani jt 2020. Differences in local population history at the finest level: The case of the Estonian population. – European Journal of Human Genetics 28 (11), 1580–1591. https://doi.org/10.1038/s41431-020-0699-4

Peil, Tiina 1999. Islescapes: Estonian Small Islands and Islanders Through Three Centuries. (= Stockholm Studies in Human Geography 8.) Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Puss, Fred 2020. Muuga või Kersna? Eesti rööpsete perekonnanimede teke ja kadu. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 11 (1), 43–85. https://doi.org/10.12697/jeful.2020.11.1.03

Puss, Fred, Martin Ellermaa, Andry Arro, Milan Pening 2014. Aitsen 00619. Perekonnalooline uurimus. Käsikiri. Tartu: Eesti Isikuloo Keskus.

Redmonds, George 2016. Personal names and genealogy. – The Oxford Handbook of Names and Naming. Ed. by Carole Hough. (= Oxford handbooks in linguistics.) Oxford: Oxford University Press, 279–291. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199656431.013.30

Redmonds, George, Turi King, David Hey 2011. Surnames, DNA, and Family History. Oxford: Oxford University Press.

Rootsmäe, Lemming 1987. Nakkushaigused surma põhjustena Eestis 1711–1850. Tallinn: Valgus.

Rosenberg, Tiit 2010. Muutused maaühiskonnas. – Eesti ajalugu. V. Pärisorjuse kaotamisest Vabadussõjani. Toim. Andres Andresen jt. Tartu: Ilmamaa, 130–149.

RT = Riigi Teataja, RT 1934, nr 52; 1935, nr 98; 1938, nr 97.

Skirbekk, Vegard 2008. Fertility trends by social status. – Demographic Research 18 (5), 145–180. http://dx.doi.org/10.4054/DemRes.2008.18.5

Song, Xi, Cameron D. Campbell, James Z. Lee 2015. Ancestry matters: Patrilineage growth and extinction. – American Sociological Review 80 (3), 574–602. https://doi.org/10.1177%2F0003122415576516

Tannberg, Tõnu 2011. Eesti mees Vene kroonus. Uurimusi Baltikumi ja Venemaa sõjaajaloost impeeriumi perioodil 1721–1917. (= Ilmatargad.) Tartu: Ilmamaa.

Tulva, Taimi, Lia Murs 2004. Põlvkondadevaheline sidusus genealoogia taustal. – Vananemine ja põlvkondadevaheline sidusus: teadusartiklite kogumik. Toim. Taimi Tulva. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool, 7–26.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893]. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

Yasuda, N., L. L. Cavalli-Sforza, M. Skolnick, A. Moroni 1974. The evolution of surnames: An analysis of their distribution and extinction. – Theoretical Population Biology 5 (1), 123–142. https://doi.org/10.1016/0040-5809(74)90054-9

Rahvusarhiivi allikad

EAA.1865.2.7/8. Vana-Kuuste mõisa hingeloend. 1826.

ERA.76.4.1552. Kohtuministeeriumi nimemuutmiste kontroll-lehed, Lahtmäe–Laiuste. 1935−1940. Pagineerimata.

ERA.76.4.1632. Kohtuministeeriumi nimemuutmiste kontroll-lehed, Paisberg–Palderment. 1935−1940. Pagineerimata.

Lisa. Analüüsitud 46 sugukonna koondandmed. Lühendeid vt lk 207–208

Nr	Nimi	Maakond, kihelkond	Mõis (vald)	1826/1835 nimesaajaid
1	Koer	HA Rap	Raikküla	1
2	Koer	PÄ Vän	Vändra	2
3	Koer	SA Krj	Roobaka	–
4	Koer	TA San	Keeni	5
5	Koer	TA Äks	Sootaga	7
6	Koer	VL Hel	Leebiku	–
7	Koer	VL Vil	Vana–Tänassilma	–
8	Laisk	JÄ Ann	Purdi	10
9	Laisk	SA Kär	Paadla	1
10	Laisk	SA Muh	Kapi	4
11	Laisk	TA Äks	Maramaa	6
12	Laisk	VI Kad	Kolu	1
13	Laisk	VL Pst	Holstre	5
14	Limukas	HA Kos	Oru	1
15	Limukas	TA Ksi	Saduküla	3
16	Limukas	VL Plt	Vana–Põltsamaa	1
17	Paks	PE	Petseri	–
18	Paks	TA Kam	Suure–Kambja	–
19	Paks	TA Ksi	Laeva	5
20	Paks	TA Rõn	Suure–Rõngu	15
21	Paks	VL Trv	Uue–Suislepa	1
Neg kokku				***68***
22	Ilus	HA Hag	Kurtna	–
23	Ilus	PÄ Hls	Õisu	42
24	Ilus	TA Rõn	Hellenurme	6
25	Ilus	VI Jõh	Illuka	1
26	Ilus	VL Hel	Patküla	4
27	Ilus	VÕ Krl	Karula	1
28	Kuningas	PE	Pankjavitsa	–

Nimesaajate staatus	1870	1900	1935	2021*	Nimekandjaid kokku kuni 1935	Hääbumise aasta	Hääbumise põhjus
S	–	–	–	–	**1**	1853	D
SV	5	–	–	–	**14**	u 1900	D
–	–	1	–	–	**1**	1907	D
S	4	–	–	–	**16**	~ 1880	O
PS	–	–	–	–	**21**	1858	O
S	–	–	–	–	**1**	1841	O
–	–	–	–	–	**28**	1867	O
PS	9	4	1	–	**25**	1954	DO
S	–	–	–	–	**1**	1836	D
V	10	17	1	–	**55**	1941	O
P	31	52	72	u 24	**185**	–	
S	–	–	–	–	**1**	> 1834	D
SV	5	–	–	–	**12**	~ 1890	O
V	1	–	–	–	**4**	1871	D
S	8	6	3	–	**21**	1950	D
S	7	13	11	–	**34**	1986	D
–	–	–	–	–	**3**	?	?
–	–	–	–	–	**2**	< 1888	?
V	–	–	–	–	**7**	1859	O
PS	24	35	27	u 49	**127**	–	
S	–	–	–	–	**1**	< 1851	D
	104	***128***	***115***	***73***	***560***		
–	–	2	–	–	**3**	> 1917	D
PS	94	119	113	u 170	**397**	–	
P	2	5	–	–	**22**	1917	D
S	–	–	–	–	**2**	> 1857	D
S	7	11	8	u 3	**37**	–	
S	–	–	–	–	**6**	> 1857	D
–	–	–	1	?	**3**	?	?

Nr	Nimi	Maakond, kihelkond	Mõis (vald)	1826/1835 nimesaajaid
29	Kuningas	PE	Petseri	–
30	Kuningas	PÄ Saa	Jäärja	42
31	Kuningas	VI Jõh	Ohakvere	11
32	Kuningas	VL Trv	Tarvastu	–
33	Kuningas	VÕ Rõu	Saaluse	6
34	Kuningas	VÕ Rõu	Vana–Roosa	15
35	Kuningas	VÕ Räp	Kahkva	4
36	Tarkus	SA Kär	Kärla	15
37	Tarkus	TA	Tartu	–
38	Tarkus	VI Hlj	Vihula	10
39	Tarkus	VI Jõhvi	Illuka	7
40	Tarkus	VÕ Kan	Erastvere	6
41	Truumees	HA Jür	Rae, Kautjala	6
42	Truumees	JÄ Ann	Purdi	7
43	Truumees	SA Kaarma	Kaarma–Suuremõisa	16
44	Truumees	SA Khk	Karala	19
45	Truumees	SA Pöi	Kingli	4
46	Truumees	SA Pöi	Koigi	16
Pos kokku				***238***
Kokku				**306**

* 2021. aasta andmed on ligikaudsed, kuna isikute tasandil pole uuritud, mis sugukonda keegi kuulub (nt nime Ilus võeti ka eestistamisel ning neid sugukondi ei uuritud). Osa nimede puhul on tõenäoline ka võõrpäritolu (eelkõige perekonnanimi Kuningas Soomest).

Nimesaajate staatus	1870	1900	1935	2021*	Nimekandjaid kokku kuni 1935	Hääbumise aasta	Hääbumise põhjus
–	–	–	8	u 10	**12**	–	
PHSK	96	189	200	u 370	**616**	–	
P	17	27	40	u 20	**99**	–	
–	–	4	–	–	**4**	1933	D
S	9	12	11	< 10	**42**	–	
P	–	–	–	–	**25**	1840	O
P	–	–	–	–	**4**	< 1859	D
P	20	22	39	u 20	**101**	–	
–	–	2	–	–	**4**	1924	D
P	30	32	25	u 15	**97**	–	
P	–	–	–	–	**7**	1835	O
P	18	28	34	u 40	**86**	–	
PS	–	–	–	–	**8**	1865	D
K	4	8	8	u 5	**32**	–	
P	15	40	37	> 10	**112**	–	
PV	9	4	–	–	**38**	1913	D
P	5	12	14	u 10	**41**	–	
P	6	13	14	> 10	**58**	–	
	332	***530***	***552***	***742***	***1856***		
	436	**658**	**667**	**815**	**2416**		

Koer ‘dog’ or Kuningas ‘king’? Persistence of Estonian surnames

FRED PUSS

Four Estonian surnames with negative and four with positive connotation were researched using the genealogical method (2,416 name bearers) to study their development, changes and persistence until 1935 on an individual level and on a general level for analysis. General bestowal of surnames took place in Estonia in 1822–1835. Then it was a process aimed from up to down – name givers were mostly German landlords and clergymen. Many names with negative connotation were also bestowed, for instance in the present research *Koer* ‘dog’, *Laisk* ‘lazy’, *Limukas* ‘rainworm; snail’, *Paks* ‘fat’. Altogether 21 families had those names. Positive names (in this study *Ilus* ‘pretty’, *Kuningas* ‘king’, *Tarkus* ‘wisdom’, *Truumees* ‘faithful man’) appeared in 25 families. In some cases, the names also emerged after 1822–1835 as parallel names or in 1921 in Petseri county.

Negative names were in 75% of the researched cases the bestowed to lower peasant classes (farmhands and cottagers) and to smaller families or single persons (average 4.3 initial name bearers). Positive names were usually bestowed to higher peasant classes (farmers, schoolteachers, 75% of the researched cases) and to larger groups of people (11.9 average initial name bearers). In only 10% of the researched cases the negative name still exists today, as opposed to 52% of the positive names.

The most important factors in surname extinction were as follows (in order of substance).

1. Small amount of initial name bearers – 100% of researched names with one initial bearer became extinct (88% within fifty years) regardless of the connotation.
2. Later demographical reasons – higher class families had more children until the demographic transition which in Estonia took place around the turn of the 19th–20th centuries. This enabled positive names (as these were being given to higher class families) to spread more as the first half century was important for a surname to start spreading. A negative name was not a reason for poor fertility performance, but the latter was caused by lower social status, which was more often connected with negative names.
3. Name changes – 33% of all negative names underwent extinction through name change, mostly before the end of the 19th century. A few positive

names also experienced name change. Of the now-extinct names, 47% of negative and 75% of positive names became extinct for demographic reasons. Thus, name change was the reason for the extinction of 37% of negative names, while for positive names the only major cause of extinction was demographic.

4. Individual reasons. Some families had higher than average child mortality rates even in higher classes. In small families, many factors that did not affect bigger families could be fatal to surname spread, like a larger number of daughters or generations of men facing World War I and II (fathers and sons), also place of living (smaller infant and child mortality in state estates) and again social status (higher classes had more options to avoid the 80%-fatal military service until 1874).

In the 1920s and 1930s a campaign of Estonianizing surnames took place. This also opened the possibility of changing ill-sounding names. No names from the present research became completely extinct during that campaign, but in one case 27 bearers of the name *Laisk* 'lazy' changed their name together in 1922 to *Laaneväli* 'forest plain'. Only one member of the family (the widowed mother of some name changers) did not change her name and died in 1941 as the last name bearer.

Keywords: Estonian surnames, family names, surname extinction, surname changes, Estonian anthroponomastics

Fred Puss
Eesti Keele Instituut

Ajaloo ja arheoloogia instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2–222
51005 Tartu
fred.puss@eesti.ee

Emakeele Seltsi aastaraamat 66 (2020), 238–260
http://dx.doi.org/10.3176/esa66.10

MITTEFORMAALÕPE PRAKTIKUTE KEELEKASUTUSES

HALLIKI PÕLDA,
RIINA REINSALU, KATRIN KARU

Annotatsioon. Artiklis arutleme Eesti haridusvaldkonna kesksete mõistete – *formaal-*, *informaal-* ja *mitteformaalõppe* – sisu üle ja võtame neist fookusesse viimase. Selgitame välja mitteformaalõppe mõiste tunnused praktikute keelekasutuses ning analüüsime, kuidas väljenduvad peamised tunnused *mitteformaalõppe* omasõnalistes terminivariantides. Analüüsitavaks materjaliks on kuus fookusrühma intervjuud eri valdkondade mitteformaalõppe praktikutega. Kvalitatiivsel sisuanalüüsil ilmnesid mitteformaalõppe oluliste tunnustena õppija vastutus eesmärkide seadmisel, tema sisemine motivatsioon ja autonoomsus, variatiivsed õpikeskkonnad ja -protsessid, juhendaja kui toetaja roll ning õppeprotsessi suunatus õppija arengule. Neist mitmed annavad ainest *mitteformaalõppe* terminivariantide käsitlemiseks, aga ka laiemaks diskussiooniks kolme mõiste eristamise vajalikkuse üle.

Võtmesõnad: haridussõnavara, formaalõpe, informaalõpe, vabaõpe, termin, mõiste

Sissejuhatus

Üleilmastumisest ja ühiskonna pidevast muutumisest tingituna on järjest lisandunud uusi mõisteid ning nende võõrsõnalisi tähistajaid. Nii on jätkuvalt aktuaalne otsida ka uusi, sealhulgas omasõnalisi termineid ja arutleda olemasolevate sobivuse üle. Just uued teadusuuringud ja nende arvukad tulemused on aluseks, miks teadlased püüavad leida oma publikatsioonides mõistetele parimaid vasteid ning vaidlevad kasutatavate terminite sisu üle (Kerge 2011: 92). On ju mistahes teadusharus teadmiseni jõudmise eeldus täpne mõistestik (Mereste 2000; Nemvalts 2020b).

Eestikeelne terminivara vajab hoolt ja korrastamist ning valdkondade terminitarvitus uurimist. See kehtib ka haridusvaldkonna kohta.

Haridusterminite mitmetähenduslikkusele, keelelisele ebakorrektsusele ja mitmete terminite sobimatusele on viidanud paljud (nt Lepajõe 2014; Kuurme 2020; Nemvalts 2020a). Nende n-ö probleemsete haridusterminite hulka kuulub ka 2020. aasta lõpuni kehtiva haridusstrateegia (EEÕS 2014) ja kavandatava strateegia (Valk 2019) keskne termin *mitteformaalõpe* koos *formaalõppe* ja *informaalõppega* (vt arutelu Karu jt 2019; Nemvalts 2020a), nagu on tavaks õpet Euroopa haridussüsteemis ja -terminoloogias jaotada (Saar jt 2014: 4; UNESCO 2020: 8).

Vaatlusalune terminikolmik on ingliskeelsetes poliitikadokumentides tähistanud mõisteid, mis märgivad eri õppetüüpe, ja jõudnud sealt eestikeelsetesse hariduspoliitilistesse tekstidesse, sedakaudu ka meie avalikku keelekasutusse. Seesugune terminite tõlkimine mõnest Euroopa Liidu suurkeelest (tavaliselt inglise või prantsuse, harvem saksa keelest) on levinud praktika. Sageli tehakse seda valdkonna teadlastega aru pidamata ja eriala terminoloogidega koostöös parimaid omakeelseid vasteid otsimata. Marju Lepajõe (2014: 1542) noomibki oma rahvuslikkusele keskenduvas essees, et hariduspoliitikas, eeskätt kõrghariduspoliitikas, ei mõisteta emakeelse kõrghariduse olulisust. Tuletagem siinkohal meelde ka Krista Kerge kirjutisi õiguskeeletõlgete kohta, milles ta toob esile, kui tähtis on termineid mitte otse tõlkida, vaid võõrkeelseid tekste mõtestada, kasutades täpsemaid omasõnalisi vasteid. „Tuleks olla väga järjekindel arusaamas, et Eestile pole kohustuslik mitte Brüsseli või Luxemburgi tõlgete keel, vaid tõlgitud tekstide mõte," rõhutab Kerge (2010: 147). Katrin Halliku ja Katre Kasemetsa sõnul (2017: 5) on aga mitmetahulisele mõistele head terminit raske leida. Euroopa Liidu tekste eestindades lähenetakse mõistetele enamasti tõlkepõhiselt (Paemurd 2017: 53), ehkki eelistada tuleks süstemaatilist ehk valdkonnapõhist terminitööd (Kesküla 2017: 49). Paraku ongi ingliskeelsed *formal*, *non-formal* ja *informal learning* Eestis kasutust leidnud toortõlgetena, kuigi nende omasõnalisi vasteid võib leida nii üldkeele sõnaraamatutest kui ka valdkonna oskussõnastikest (nt HKS).

***Formaal-*, *mitteformaal-* ja *informaalõpe* kui hariduse kesksed mõisted**

Formaal-, mitteformaal- ja informaalõppe eristamine on hariduspoliitilistes ja -teaduslikes tekstides levinuim õppimise liigitus. Samas tekib küsimus, miks sellist eristamist üldse oluliseks peetakse. Põhjusi tuleb

otsida minevikust. Nimelt on aastasadu tuntud eelkõige formaalhariduse mõistet, mis viitab formaalses[1] ehk ametlikus õppeasutuses organiseeritult toimuvale õppele (Autio jt 2013: 70).

Formaalõpe tähistab lasteaias, koolis või ülikoolis õppekavade alusel korraldatud eesmärgistatud õpet, mis toimub kvalifitseeritud õpetajate juhendamisel ning milles hinnatakse õpiprotsessi ja selle tulemusi (EEÕS: 22; Saar jt 2014: 4). Formaalõpet seostatakse nii lapse- kui ka täiskasvanueas õppimisega. Seevastu *informaalõpe* on palju uuem termin. Informaalõpe on õppija seisukohast lähtudes eesmärgistamata õpe, mis toimub igapäevaelu situatsioonides ning mille tulemused ei ole õppijale enamasti kohe näha (EEÕS: 22). Seetõttu on haridusteadlased informaalõpet kirjeldanud kui formaalõppe „vaest sugulast" (Golding jt 2009: 34). Mõiste ise on ajalooliselt alguse saanud just täiskasvanu õppimise ja elukestva, sh töökohapõhise õppe kontekstis (Collins, Kapur 2014) ning termini võttis 1950. aastal ilmunud teoses „Informal adult education" kasutusele täiskasvanuhariduse teerajaja Malcolm Knowles (Le Clus 2011). 1960ndatel tähistati sedasama mõistet aga terminiga *iseõpetamine* (ingl *self-teaching*), mis viitas täiskasvanu õppimisele ilma õpetaja toeta ja õppeprotsessi hindamiseta (Tough 1967: 4). Seejuures võib informaalõpe olla tahtlik või tahtmatu, toimuda väga erinevates keskkondades, leida aset nii üksi kui ka rühmas, olla tajutud või alateadlik ning algatatud indiviidi, kogukonna või ühiskonna poolt (McGivney 1999: 1).

Mitteformaalõpe asub eelkirjeldatud kahe õppetüübi vahel, st tal on nii formaal- kui ka informaalõppe tunnused (Malcolm jt 2003: 314). Mõiste ise tuli haridusvaldkonda juba sadakond aastat tagasi, kui haridus muutus inimeste isikliku ja tööelu lahutamatuks osaks ning Euroopa ja Ameerika haridussüsteemis otsiti võimalusi täiendõppeks: ülikoolide ja instituutide juurde tekkisid avatud kursused; Londoni ülikool andis 19. sajandi lõpul ka ametliku kraadi mitteformaalõppes (Holmberg 1986: 6). Mõiste *mitteformaalõpe* levis laiemalt 1960ndatest[2] reaktsioonina formaalhariduses sätestatud piiridele ning tähistas paindlikku, õppija vajadustest lähtuvat õpet

---

[1] Eesti keele seletav sõnaraamat annab sõnale *formaalne* mitu tähendust: 1) sisulise tähtsuseta, ainult vormitäiteks tehtud v. olemasolev; ametlik, paberlik, mittetegelik; 2) vormist lähtuv, vormiline (EKSS). Just selline mitmetähenduslikkus on põhjus, miks terminoloogide arvates on terminikolmik sobimatu (vt Nemvalts 2020a).

[2] Täpsustus: terminit *mitteformaalõpe* kasutati esimest korda UNESCO 1957. aasta haridusraportis (Colley jt 2003: 10).

(Dudzinska-Przesmitzki, Grenier 2008: 11), mis ühendab informaalõppele omase iseõppimise, autonoomsuse ja enesejuhitavuse ning formaalõppe institutsioonid ja kogukonnad (Colley jt 2003: 8, 9). Haridusvaldkonnas on siiani kasutusel Philip Coombsi ja Manzoor Ahmedi (1974: 8) kümnenditetagune definitsioon, mille kohaselt on mitteformaalõpe eesmärgistatud ja vabatahtlik ning toimub organiseeritult, kuid väljaspool koolikeskkonda ja elukestvalt. Samas rõhutatakse tänapäeval üha enam, et oluline on õppetüüpe mitte eristada ja vastandada, vaid leida elemendid või tunnused, mis õppijat toetavad (Colley jt 2003: 64, 65; UNESCO 2020: 8). Mitteformaalõppega seotult tuuaksegi esile õppija autonoomsus ning rõhutatakse juhendaja toetajarolli (Knowles jt 2015: 40, 253).

Eestis on mitteformaalõpet defineeritud kui vabatahtlikku õpet, mis leiab aset väljaspool kooli ja eri keskkondades ning on ette võetud teadlikult eesmärgiga end arendada. Mitteformaalõppe läbiviijad võivad olla nii professionaalsed koolitajad kui ka näiteks vabatahtlikud või omaealised. (EEÕS: 23) Märkimisväärne on aga see, et Eesti kavandatavas haridusstrateegias *mitteformaalõpet* ei defineerita, vaid seatakse strateegiliseks eesmärgiks vähendada eraldusjooni, mis „takistavad liikumist formaal-, mitteformaal- ja informaalõppe ning ka üld- ja kutsehariduse vahel“ (HTM 2020: 11).

Eelnevast nähtub, et mõisted on kasutusele tulnud eri aegadel ja kultuurikontekstides ning seega pole tekkinud terviklikku süsteemi. Mõistekolmik ise pärineb 1970ndatest, kui haridust hakati funktsioonide ja formaliseerituse alusel nii liigitama (Karu jt 2019), seda esmalt hariduspoliitilistes tekstides, kust see kandus haridusteadlaste keelekasutusse ja haridusuuringute oskussõnavarasse ning selle kaudu ka praktikute kõnepruuki. Kuigi valdkonna teadlased ja sõnaraamatud (hariduse ja kasvatuse sõnaraamat, haridusleksikon jt) on välja pakkunud omasõnalisi terminivariante, on toortõlkelised terminid praktikas enam kasutust leidnud (vt arutelu haridusteaduste termini üle Kuurme 2020: 806). Sellist olukorda põhjendab Ülle Sihver (2018: 63–64) terminikomisjonide töö eripäraga: terminiarutelu ingliskeelse termini või selle toorlaenu kasutuse üle toimub siis, kui kasutajale on eesti keelde sobimatu vorm juba omaseks saanud. Sama on juhtunud ka vaatlusaluste terminitega. Lisaks on haridussüsteem ja arusaamad õppest aastate jooksul nii palju teisenenud (vrd EEÕS), et tekib taas vajadus vaadelda nende mõistete erinevusi ja ühisosa praegusaegse haridusstrateegia valguses (vt HTM 2020: 11).

Eeltoodut arvestades on tähtis käsitleda *formaal-*, *mitteformaal-* ja *informaalõppe* tunnuseid ja mõistete seoseid nii sisu- kui ka keeletasandil ning arutleda väljakujunenud mõistesüsteemi otstarbekuse üle. Kuna artikkel on osa laiemast uurimusest, mille keskmes on *mitteformaalõppe* tähendus praktikas, siis keskendume ka praegusel juhul mitteformaalõppele, sh terminite rööpsusest ja mitmetähenduslikkusest tulenevatele probleemidele. Seetõttu on uuringu eesmärk selgitada mitteformaalõppe põhimõtete elluviijate ehk praktikute arusaamade põhjal välja mitteformaalõppe mõiste tunnused ja hinnata, kuidas need peegelduvad kasutatavates terminites. Eesmärgi täitmiseks otsime vastust järgmistele küsimustele: 1) mis tunnuste kaudu iseloomustavad praktikud mitteformaalõpet; 2) kuidas väljenduvad mitteformaalõppele omased tunnused selle terminivariantides? Kuna praktikas konstrueeritakse mitteformaalõpet seostatuna formaal- ja informaalõppega, osutame artiklis ka mõistete seostele.

***Formaal-*, *mitteformaal-* ja *informaalõpe* terminimoodustuse vaatenurgast**

Terminite moodustamiseks kasutatakse eesti keeles olemasolevat või võõrast keelest laenatud ainest. Teistest keeltest laenamise tulemusena jõuavad keelde viit liiki laenud: tsitaat-, päris-, tõlke- ja tähenduslaenud ning laenlühenditega moodustatud liitsõnad. (Erelt 2007: 207–209) *Formaal-*, *mitteformaal-* ja *informaalõpe*, mis on üle võetud inglise keelest, esindavad võõrsõnalisi pärislaene. Kuigi võõrsõnalistesse laenudesse on eri aegadel suhtutud vastandlikult, valitseb Eesti terminitöös siiski arusaam, et tähtis on leida tasakaal oma ja võõra vahel: omi ja võõraid termineid peab olema soodsas vahekorras kõrvuti (samas: 133). See aga ei tähenda, et võõrsõna tuleks pimesi eelistada. Võõrterminid on mõnel juhul otstarbekad, kuid tähtis on teada nende tähendust ja hinnata nende sobivust eesti keele süsteemi (Nemvalts 2011: 149). Võõruse-omasuse asemel tuleb lähtuda sisulisest täpsusest ja stiililisest sobivusest (Mereste 2000: 219). Selline lähtekoht on iseäranis asjakohane tänapäevases teadusmaailmas, kus laenamisest on saanud peamine terminimoodustusviis ja võõrsõnalistest terminitest pigem reegel kui erand.

Et ka võõrtermin täidaks oma eesmärki võimalikult hästi, peab ta vastama nn hea termini põhikriteeriumidele ehk olema ühemõtteline,

läbipaistev, süsteemne ja ökonoomne ning kooskõlas keelenormiga. Lisaks peetakse tähtsaks ajakohasust: kui keelevälistel või -sisestel põhjustel, sh nüüdisnormiga vastuolu tõttu, termin enam ei sobi, on aeg see välja vahetada või seda kohendada (Erelt 2007: 301–302). Ajakohasuse kriteerium haakub ka sotsiokognitiivse terminiteooria aluspõhimõttega, mille kohaselt arenevad mõistmine ja seega ka mõistmisüksused (*resp.* mõisted) pidevalt (Temmerman 2000: 74). Niisamuti rõhutatakse olulise kriteeriumina prestiižsust, sest isegi kui termin vastab kõigile eelnimetatud põhikriteeriumidele, võib juhtuda, et see ei ole keelekasutajatele siiski meelepärane ega lähe seetõttu käibele (Tavast, Taukar 2013: 140). Seega tuleb terminiloomes hoolikalt kaalutleda, millele rõhk panna, et termin osutuks otstarbekohaseks.

Terminikolmik *formaal-*, *mitteformaal-* ja *informaalõpe* (vahel ka kujul *formaalne*, *mitteformaalne* ja *informaalne õpe*) on mitmeti probleemne. Kuigi haridusvaldkonnas on käsitletavad terminid tugevasti juurdunud ja nende mõistesisu asjatundjatele (sh praktikutele) tuttav, siis avalikkus nende sisu üheselt ei mõista, sest neil jääb puudu läbipaistvusest ehk motiveeritusest – terminite väliskuju ei peegelda nende aluseks olevaid mõisteid. Ühelt poolt on raskusi sõnaga *formaalne*, mis tuleneb ladina sõnast *formalis* 'vormiline; vormist lähtuv; sisulise tähtsuseta, vormitäiteks tehtud' (VL 2012: 335) ning tekitab küsimuse, mis see vorm on ja kas see on põhitunnus, millest nende terminite puhul lähtuda (vt ka allmärkus 1 lk 240). Teisalt raskendab *mitteformaal-* ja *informaalõppe* seostamist nende aluseks olevate mõistetega samatähenduslike eesliidete kasutamine: kuna ladina liite *in-* eestikeelne vaste on *mitte-* või *eba-* (samas: 454), ei ole mitteformaal- ja informaalõppe mõistet võimalik terminite alusel eristada. Sellele probleemile on varem viidatud nii meil (Karu jt 2019) kui ka mujal (Malcolm jt 2003).

Läbipaistmatute võõrsõnaliste terminite *formaal-*, *mitteformaal-* ja *informaalõpe* asemele on pakutud omasõnalisi. Hariduse ja kasvatuse sõnaraamat *formaalõpet* ei sisalda, kuid haridussõnastikus on eelisterminina esitatud *kooliõpe* (HS), mis osutab eeskätt õppimiskohale, kuid *formaalõppel* endal stiilimärgend puudub. Seevastu *mitteformaalne õpe* on märgendatud sõnaraamatus sobimatuks keelendiks, mille asemel tuleks kasutada *vabaõpet* (HKS: 285), mis annab aimu õppimise vabatahtlikkusest või õppetööga kaasnevast vabadusest. Niisamuti kannab halva stiili märgendit *informaalõpe*, mille asenduseks soovitatakse terminit

kogemusõpe (samas: 152), et rõhutada õppe kogemuslikku poolt. Veebisõnastikku on rööpvariandina märgitud ka *juhuõpe* (HS), mis osutab õppimise juhuslikkusele, eesmärgistamatusele.

Hoolimata sõnastiku soovitustest pole võõrsõnaline kolmik oma positsiooni omasõnadele loovutanud, mis võib tähendada, et omasõnaliste vastete jaoks valitud tunnused ei kajasta mõistet piisavalt täpselt. Keerukust lisab ka asjaolu, et ühiskond ja haridussüsteem ühes sellega on aja jooksul mõnevõrra muutunud. Tekib küsimus, mis on käsitletavate mõistete peamised tunnused, millest tuleks terminite moodustamisel lähtuda.

Uurimismaterjal ja meetod

2019. a sügisel tehti projekti TA/2719 „Mitteformaalõppe tähendused praktikute ja praktikate vaates" raames 17 fookusrühmaintervjuud 64 praktikuga, kes viivad ellu mitteformaalõppe põhimõtteid. Praktikud esindasid täiskasvanuhariduse (TKH), noorsootöö (NT), kultuuri (K), heaolu (H), majanduse (M) ja keskkonnahariduse (KK) valdkonda. Materjali kogumisel eelistati rühmaintervjuusid, kuna praktikute omavaheline suhtlus intervjuu ajal aitas genereerida rohkem ja variatiivsemat uurimismaterjali, kui individuaalintervjuudes oleks avaldunud, ning soodustas mitteformaalõppe kohta rikkalike kirjelduste saamist (vt Stewart jt 2007: 19–31).

Intervjuud koosnesid neljast osast, millest esimeses, häälestusosas paluti osalejatel kirjeldada mitteformaalõpet kaasavõetud foto abil. Ülejäänud kolm osa olid pühendatud vastavalt mitteformaalõppe tähendusele, rakendamisele ja tulevikuperspektiividele. Et optimeerida valimi hulka, kuid kajastada siiski eri valdkondade praktikute seisukohti, valisime analüüsimiseks iga valdkonna esimese intervjuu (ühe intervjuu pikkus 18–29 lk), mis väljendasid 21 praktiku arusaamu. Transkribeeritud materjali eritledes märkasime, et sisuanalüüsi koodid hakkasid korduma, seega õigustas selline optimeerimine end igati.

Intervjuusid analüüsisime kvalitatiivse sisuanalüüsi meetodil (vt Saldaña 2012). Esmalt jagasime transkriptsioonid omavahel võrdselt ära, nii et iga uurija sai kaks intervjuud, ja kandsime ühistabelisse induktiivselt, st andmetest lähtudes loodud koodid ehk uurimiseesmärgi seisukohast tähenduslikud üksused (mitteformaalõppe tunnused) koos tekstikatketega. Seejärel arutasime kõik koodid üheskoos läbi ning koondasime need (n = 567) tähenduse alusel 29 alakategooriasse, mille

ühisosa põhjal moodustusid kaheksa põhikategooriat. Kui alakategooria osutus unikaalseks ja ühegi teise alakategooriaga ei haakunud, nimetasime selle põhikategooriaks (nt „Eesmärk“). Nii joonistusid kodeerimise, kategoriseerimise, kategooriate kirjeldamise ja korduskategoriseerimise tulemusena välja lõplikud kategooriad (vt tabel).

Tabel. Sisuanalüüsi kategooriate jaotus

Põhikategooriad ja koodide arv	**Alakategooriad ja koodide arv**	**Alakategooriaid ilmestavad tekstinäited**
Eesmärk (47)	Eesmärk (47)	*Mingil eesmärgil kindlasti see nagu toimub.* (H)
Motivatsioon (58)	Sisemine motivatsioon (51)	*Sisemine motivatsioon või jõud käivitab selle, et ma tahan seda selgeks saada.* (M)
	Väline motivatsioon (7)	*Mul võibolla ei ole motivatsiooni minna õppima, aga see on seadusega minu valdkonnas ette nähtud.* (TH)
Areng (46)	Eneseanalüüs (25)	*Ta pärast analüüsib, et mis see tulem on.* (NT)
	Eneseareng (21)	*Mitteformaalõpe kui enesareng.* (TH)
Keskkond (100)	Füüsiline keskkond (40)	*See ei pea toimuma tavapärases klassiruumis.* (M)
	Vaimne keskkond (18)	*Ta pingutab, pärast tunneb sellest rõõmu, see on eduelamus ju.* (K)
	Sotsiaalne keskkond (10)	*Seal toimus ka reaalne eluline suhtlus.* (M)
	Digikeskkond (2)	*Sa lähedki YouTube'i ja õpidki sealt ise mingi oskuse või asja või võtad e-kursuse.* (M)
	Avarus (30)	*Tegelikult ei tea kunagi, kuhu see välja viib või tagasi toob.* (TH)
Õppeprotsess (164)	Meetod (39)	*Kasutatakse aktiivõppe meetodeid, osalusõpet, teistsuguseid tehnikaid ja meetodeid.* (M)
	Juhendamine (27)	*Juhin seda noortegruppi soovitud suunas.* (NT)
	Õppijakesksus (19)	*Mitteformaalse õppe keskmes on inimene.* (KK)

Põhikategooriad ja koodide arv	Alakategooriad ja koodide arv	Alakategooriaid ilmestavad tekstinäited
	Rakendatavus (18)	*Mitteformaalses õppes saad sa seda rakendada, neid teadmisi*. (KK)
	Tulemused (18)	*Mis on üks väga suur stiimul, on see resultaat.*(K)
	Tegevused (14)	*Selline kogukonda panustamine või selline kodanikualgatus ja keskkonnahoid.* (M)
	Valdkond (13)	*Hea mitteformaalne õpe, kus on mingi teema, mingi valdkond.* (M)
	Loomingulisus (12)	*Õpe võib ollagi loov protsess*. (KK)
	Eeskuju (4)	*Eeskujud panevad nad* [*õppijad*] *ka kaasa tulema, tegema, olema ja edasi tahtma.* (K)
Osalemine (46)	Vabatahtlikkus (18)	*Mitteformaalne on kindlasti vabatahtlik, et see on vabatahtlik.* (KK)
	Kaasatus (15)	*Mitteformaalne on siis, kui osalejad on aktiivselt kaasatud sellesse õppeprotsessi*. (M)
	Avatus (7)	*Nad rohkem avatud oleksid ja kui sa oled avatud, siis sa ju võtad ka vastu rohkem*. (K)
	Vastutus (6)	*Mitteformaalhariduses ongi see õppija ise juba selle vastutuse võtnud.* (TH)
Omandamine (58)	Kogemused (28)	*Kindlasti seal* [*mitteformaalõppes*] *on hästi oluline kogemuslik aspekt juures.* (H)
	Üldpädevused (14)	*Muud oskused, et mida sa saad seal, suhtlemisoskused, mida sa saad koos seal teistega arendada.* (M)
	Teadmised (12)	*Ehedas looduses omandada keskkonnahariduslikku teadmist ja õppida loodust tundma*. (KK)
	Oskused (4)	*Nad said täiendatud mingite oskuste võrra.* (NT)
Õppekorraldus (48)	Tingimused (39)	*Ei pea nii nagu struktureeritud ja reglementeeritud ja nii edasi olema, vabam.* (M)
	Kinnitus läbimise kohta (9)	*Sellel* [*MFÕ-l*] *on kindel eesmärk, aga sul ei ole nagu mingit tunnistust või paberit.* (H)

Kodeerimise käigus tegime peale sisuliste tähelepanekute märkmeid keelekasutuse kohta, mille kaudu konstrueeritakse samuti tähendusi. Eritähelepanu pöörasime mitteformaalõppe seostele formaal- ja informaalõppega ning terminikasutusele (oma- *vs.* võõrterminid). Järgnevalt kirjeldame tulemusi uurimisküsimuste kaupa, tuues esmalt esile mitteformaalõppe mõiste tunnused ja seejärel nende avaldumise omasõnalistes terminivariantides.

Mitteformaalõppe tunnused

Analüüsitud intervjuudest ilmnes mitteformaalõppe ühe põhikategooriana **eesmärk**. Kuigi eesmärki mainitakse sageli üldsõnaliselt (*eesmärgistatud*; *eesmärgipärane*), rõhutatakse niisama tihti seda, et õppes osaleja on eesmärgi ise seadnud (*ta teab, mida tahab*) ja otsustab ise, kuidas seda saavutada (*igaühel on oma tee, mismoodi ta siis selle eesmärgini jõuab*). Samas peeti oluliseks ka õppija ja juhendaja koostööd eesmärkide seadmisel ning saavutamisel (*ühiste eesmärkide seadmine*). Kui mitteformaalõpe toimub töökeskkonnas, on tähtis arvestada lisaks asutuse üldiste eesmärkidega. Samuti võivad eesmärgid tuleneda õppekavast (nagu formaalõppeski).

Intervjueeritavate sõnul on just eesmärk see, mis eristab mitteformaalõpet informaalsest – informaalõpe on eesmärgistamata õpe. Vastanduse kaudu mainiti, et mitteformaalõppe eesmärk peab olema seatud õppe alguses (1). Eesmärgi puudumist seostatakse juhuslikkusega (2).

(1) Tal [informaalõppel] ei ole eesmärki alguses, et ta on nagu vabas keskkonnas kõikjal õppimine … nad ei teagi, et nad õpivad tegelikult. (NT)
(2) Teisest küljest võibolla on ka selline juhuslikkus, et ma võibolla olen ka siin täna juhuslikult ja ma õpin informaalselt. (TH)

Motivatsiooni põhikategooria toob esile õppes osalemise sisemised (õppijast lähtuvad) ja välised (keskkonnast ja suhetest sõltuvad) motivaatorid. Sisemine motivatsioon esines sagedasti mõiste *huvi* kujul, rinnastus sõnadega *ja* ja *või* viitab tunnuste omavahelisele tihedale seosele. Sisemist motivatsiooni kirjeldati õppija tegevusvõimekuse, subjektsuse ja enesejuhitavuse kaudu. Õppijal on vaba tahe, initsiatiiv, soov ja valmisolek (mitteformaal)õppes aktiivselt osaleda, sellesse panustada ja seeläbi areneda ning ta leiab selleks ka vajalikud ressursid (koht, raha, aeg). Ta ei vaja otseselt ei teiste soovitusi ega riiklikke regulatsioone, et teadmisi omandada.

Näide (3) ilmestabki, et õppimine ei ole iseeneslik protsess (*iseenesest ei ladestu*), vaid lähtub eesmärgi kõrval ka sisemisest vajadusest ja huvist õppimise vastu (*sisemine motivatsioon või jõud käivitab*), millega juhendaja arvestab (*ikka saan õpilase huvist lähtuda*).

(3) Mitteformaalõpe ei ole see, mis ladestub elu jooksul iseenesest, tal on ikkagi eesmärk, et see huvi või motivatsioon sellel õppijal peab olema. /…/ sisemine motivatsioon või jõud käivitab selle, et ma tahan selgeks saada, et nagu iseenesest ei ladestu. (M)

Selgus, et sisemine motivatsioon mitteformaalõppe tunnusena on üks eristumise aluseid: formaalõpet iseloomustab välise, mitteformaalõpet seevastu sisemise motivatsiooni olemasolu (4).

(4) See [õppimine] on seotud motivatsiooniga /…/ formaalõppes keegi ju ei küsi su käest, kas sa tahad või ei taha, et nii kaua kui sa oled koolikohustuslik, nii kaua sa pead käima, aga mitteformaalõpet sa ikkagi võtad juurde mingisugusest enda initsiatiivist või soovist. (H)

Ka **areng** mitteformaalõppe tunnusena avaldus õppija subjektsuses. Õppimist konstrueeritakse enesearengu võimalusena ja eneseanalüüsi peetakse oluliseks tegevuseks, mille kaudu seda toetada. Räägitakse nii tööalasest enesetäiendamisest kui ka üldisest silmaringi avardamisest. Õppimisele lisandub määramatuse dimensioon (5). Eneseanalüüsis nähakse võimalust seda määramatust leevendada, samuti õpitut teadvustada ja seoseid luua (6).

(5) Mitteformaalõpe kui enesearenq, tihtipeale me ei tea, kuhu me selle kõigega välja jõuame. (TH)
(6) Mõnikord veel tähtsam on selle reflekteerimine, pärast arusaamine, et mida siis tehti. (H)
(7) Mingil hetkel peab siis kas suunatult või õppija poolt see teadvustamise pool olema. (M)

Näide (7) ilmestab eritelul ilmnenut: arengu toetamisel on oluline nii juhendaja kui ka õppija enese roll. Sellisel moel avaldub mitteformaalõppes sotsiaalsete suhete ja keskkonna tähtsus.

Keskkond oligi üks mitteformaalõppe põhikategooria. Intervjuude vastustes sisaldusid õpikeskkonna eri dimensioonid: füüsiline, sotsiaalne, vaimne ja digitaalne. Enim pöörati tähelepanu füüsilisele keskkonnale: mitteformaalõpet eristab formaalsest just õppe toimumine teistsuguses

(vabamas) füüsilises ruumis, kui seda on koolikeskkond. Rõhutatakse, et fookus on õppe sisul, mitte vormil (8). Selline arusaam võimaldab lõimida mitteformaalõpet formaalõppesse, nagu selgub näitest (9). Lisaks kirjeldati mitteformaalõpet õuesõppe ja töökohapõhise õppe kontekstis, mis on ajalooliselt olnud seotud pigem informaalõppega.

(8) See ei pea toimuma tavapärases klassiruumis /…/ Ma ei pea käima just selles majas, nendes õppeklassides, kus kõik on sisustatud, kus on olemas tehnika, kus on olemas pabertahvlid, et tegelikult ma võin õppida ka keldris, kui see õppe sisu on selline, et ma ei vaja tegelikult neid vahendeid. (M)

(9) Ei pea tingimata olema väljaspool klassiruumi, see võib ka tegelikult olla formaalõppega seotud, ruumid võivad samad olla. (KK)

Füüsilise keskkonna kõrval avaldus sotsiaalne keskkond, mille keskmes on õppe osaliste sotsiaalsed suhted ja koostöö (näites (10) töökohapõhise õppe kontekstis), ning vaimne keskkond, mis peegeldas õppija (positiivseid) emotsioone – rõõmu, rahulolu ja õppekeskkonna turvalisust (11). Marginaalne oli digikeskkonna osa, mis avaldus kogu uurimismaterjalis vaid kahel korral ning viitas veebiõppe rohketele ja variatiivsetele võimalustele.

(10) Lähen kolleegi ruumi ja kolleeg õpetab. (M)

(11) Kui tal ei olnud tore, siis ta võib iga kell ka seda välja öelda. (KK)

Õpikeskkonna dimensioonide ülesena esines avaruse alakategooria. See näitab, et mitteformaalõpe toimub (klassikalisest) õppekeskkonnast või -korraldusest, mistahes süsteemist väljaspool, pakub õppimiseks väga erinevaid võimalusi ning soodustab osaliste loovat mõtlemist ja tegutsemist (12).

(12) Mitteformaalõpe on ükskõik milline kujutluspilt väljaspool koolitundi. (K)

Peale keskkonna seostati avarust ka **õppeprotsessiga**, millest kujunes üks mitteformaalõppe tunnuseid ja millel oli arvukalt alakategooriaid – üheksa. Enim kirjeldati õppeprotsessi eri meetodite kaudu, sh nimetati aktiivõppe ja suhtlemisega seotud, aga ka mängulisi meetodeid (13).

(13) Kõige esimene meetod, mis meelde tuli, oli diskussioon, arutelu, refleksioon, rühmatööd, kus peab grupis mingi kindla teema kallal olema, filmilinastused, mis siis on, et on ekspert, käib, toimub arutelu,

diskussioon. Mis veel? Rollimängud, simulatsioonid, mingid pildikesed tegelikkuses, n-ö eneseavamine. (KK)

Juhendamine õppeprotsessi osana viitab nii tegijale kui ka tegevusele. Tegija on juhendaja ja koolitaja – ükskõik kes (ka *naabrinaine*), peaasi et ta on õpetamisel professionaalne. Täiskasvanuhariduse ja heaolu rajal välditi sõna *õpetaja*, et vastanduda formaalharidusele (14).

(14) Formaalhariduses on õpetaja või keegi ekspert, kes siis annab teadmisi edasi /…/ Mitteformaalõppes koolitaja ja juhendaja ei peagi andma valmis lahendusi, et nende [õppijate] seas on spetsialiste, palju pädevamaid inimesi. (TH)

Õppeprotsessi keskmesse seadsid vastanud inimese, kelle *stardipositsioon on erinev*. Erinev on ka tema õppimise *rütm*, mida tuleb austada ja mille järgi oma tegevust kohandada. Mitteformaalõppe keskmes on ka teadmiste rakendamine, sest õpe on praktiline ja eluline. Õppija jaoks on *stiimuliks resultaat*, kuid *õpe ei ole võistlus*, sest õppijate saavutused on erinevad. Tulemuste mõõdikuks on pigem õppijate rahulolu, ei hinnata sooritust, samas peavad tulemused olema kõrgetasemelised (15).

(15) Harrastusteater ei tohi teha halba teatrit. /…/ See, kuidas see tegemine [muudab] mind või tegijat, see tundub mulle olevat väga oluline ja sellepärast alandust ei tee. (K)

Mitteformaalõppe tunnustena nimetati õppeprotsessis veel tegevusi, valdkonda, loomingulisust ja eeskuju. Loominguline protsess võimaldab vastanduda standardsele õppele, kasutada loovust ja mängulisust. Eeskujuks on õppeprotsessis oskaja või teadja, kelle järgi juhinduda ning kes kaasab teisi.

Osalemine mitteformaalõppes avaldus vabatahtlikkuse ja kaasatusena. Areng toimub õppija omal soovil ja just vabatahtlik, *mitte sunnitud ega kohustuslik osalemine* loob eeldused selleks, et õppijad panustavad õppeprotsessi, on kaasatud (16) ning vastutavad oma õppimise ja hariduse eest (17).

(16) Sinna [mitteformaalõppesse] tulevadki need, kes sellest asjast ise huvituvad ja löövad kaasa ja teadlikult ennast selles arendavad. (K)

(17) Et ta õpib iseendale ja millal ta hakkab aru saama, kus ta õpib, ja just see vastutuse koht, et kui, et ta ise algatab, organiseerib ja saab aru, et ta ise vastutab oma hariduse või harituse eest. (KK)

Omandamine tähendab nii kogemuste, teadmiste kui ka oskuste täiendamist. Lisaks omandatakse selliseid üldpädevusi (18), mis ei ole seotud otseselt õppe eesmärkidega, näiteks suhtlemis-, esinemis- ja meeskonnatööoskused ning väärtushinnangud.

(18) Mitteformaalõpe on see koht, kus hästi palju sotsiaalseid oskusi tekib, et esinemisoskus või suhtlemisoskus. (H)

Õppekorralduses eristusid regulatiivsed tingimused. Ühelt poolt seostuvad need õppija vabadusega osaleda õppes (*eeltingimusi ei ole*), seda olenemata vanusest (*vanusepiire seal ka pole*). See viitab mitteformaalõppe seosele elukestva õppega. Samas võib osalust piirata mitteformaalõppe tasulisus (*võib osutuda kulukaks või kalliks*). Teisalt on mitteformaalõpe seotud aga juhendaja vabadusega korraldada õpet viisil, mis tundub eesmärki silmas pidades kõige otstarbekam (*vabas vormis*; *anda vabad käed*). Tingimustega seostub kinnitus õppe läbimise kohta, mis esitati eituse kaudu (19).

(19) Samas ta võib olla kohustuslik, kui me võtame kooli suhtes, ta võiks olla kohustuslik, aga tal ei ole nagu seda tunnistust, /…/ et sul ei ole tõendit paberi peal, et sa selle ära tegid. (H)

Kuigi praktikud väärtustavad seda, et mitteformaalõpe pole nii tugevasti reguleeritud kui formaalõpe, kus tuleb lähtuda õppekavast (*ei ole nii rangetes raamides*; *ei lähtu ju mingist kavast või kirja pandud ja ette antud reeglitest*), leiab osa neist siiski, et mitteformaalõppel peaks olema õppekavas kindel koht. Nagu ilmneb ka näitest (19), peaks mitteformaalõpe olema kohustuslik, kuid õppijal tuleb võimaldada valida, mida ja kuidas ta õpib.

Mitteformaalõpet tähistavad terminid

Fookusrühma intervjuu teine plokk sisaldas küsimust *mitteformaalõppe* omasõnalise vaste *vabaõpe* kohta. Soovisime teada, mis assotsiatsioone *vabaõpe* praktikutes tekitab.

Osa praktikute jaoks seostus *vabaõpe* valikuvabaduse ja vabatahtlikkusega (20), aga ka avatuse ja loomingulisusega, mis on mitteformaalõppe olulised tunnused, ning nad pidasid *vabaõpet mitteformaalõppe* sünonüümina sobivaks. Teine osa väljendas aga arvamust, et *vabaõpe*

tekitab väärseoseid vabahariduse ja -kasvatusega, samuti vabaühenduste ja -ainetega. Iroonilised (*vabakasvatamatus*) ja naljatlevad väljendid (*tilulilu*, *ludri-mudri*) viitavad, et terminisse *vabaõpe* ei suhtuta tõsiselt. Lisaks assotsieerus *vabaõpe* Waldorfi kooliga, kus on vabam kord, kuid kuna ka sealne õpe on reguleeritud õppekavaga, jäid osalejad vabaduse suhtes eriarvamusele. Eelnimetatud assotsiatsioonide tõttu ei peetud terminit *vabaõpe* sobivaks. Seevastu kolmas osa praktikuid seostas vabaõpet hoopis informaalõppega, kus tähtsal kohal on kogemused ja juhuslikkus (21).

(20) Vaba õpe positiivses tähenduses, et ta on ikkagi seesama vaba, et tuleb sinu enda vabast tahtest ja soovist, et sul on see mingi soov midagi õppida ja omandada. Vaba ka selles viisis, kuidas see toimub, kus see toimub, kellega toimub. (M)

(21) Vabaõpe võib olla on nagu see mõiste, mis tähistab seda n-ö mittesihipärast õppimist /…/ mingit teist, ilma eesmärgita õppimist või kogemata. (KK)

Peale *vabaõppe* käsitlesid praktikud ka muid omasõnu. Mitmel korral mainiti sõna *kogemusõpe*, soovides osutada kogemusele kui ühele mitteformaalõppe olulisele tunnusele. Teadlikumalt pakuti välja sõna *huviharidus* (*resp. huviõpe*), kuid kõheldi selle sobivuses. Eeskuju otsiti varasemast sõnaühendist *tunni- ja klassiväline tegevus*, vihjates, et sellest annaks tuletada *koolivälise õppe* (vastandiks *formaal-* ehk *kooliõppele*). Kõik need mainingud olid põgusad ja ei viinud üksikasjaliku aruteluni.

Intervjuudest käisid läbi ka sõnad *eneseharidus* ja *lisaõpe*, kuid nagu näidetest (22) ja (23) näha, peeti nende all silmas hoopis informaalõpet, sest rõhutati õppe juhuslikkust.

(22) Äkki „eneseharidus“? /…/ Teen, et mina muutuks targemaks. Ma kas õpin seda arvutit või lähen mängin klaverit või kannelt või ükskõik mis asju. Või tulen teatrisse ja harin ennast. (K)

(23) /…/ et siis see lisaõpe peaks andma neid lisaomadusi ja -eeldusi. (K)

Kuna uuringu fookuses oli mitteformaalõpe, siis muudele õppetüüpidele omasõnalisi vasteid ei otsitud. Vaid ühes intervjuus anti hinnang, et sõnad *formaalne* ja *mitteformaalne* on kehvad, ning pakuti intervjueerija ettepaneku peale *formaalhariduse* vasteks *kooliharidus* ja *mitteformaalhariduse* vasteks *eneseharidus* (vt näide 22). Teises intervjuus nimetati *formaalõpet normaalõppeks*, kuid taas jäi mõttearendus poolikuks.

Arutelu tunnuste ja terminite üle

Uuringust selgus, et mitteformaalõpet konstrueeritakse endiselt formaalõppele vastandumise kaudu, nagu see on ajalooliselt välja kujunenud (vt Coombs, Ahmed 1974; Malcolm jt 2003). Vastandumine avaldub kõigis kaheksas põhikategoorias ja pea kõigi alakategooriatena kirjeldatud tunnustes, nt erinev eesmärgiseade, fookus sisemisel motivatsioonil, eristuv keskkond ja teistsugune õppeprotsessi korraldus. Muu hulgas tuleb vastandumine selgelt esile õpetaja rolli kirjeldamisel: formaalhariduses on õpetaja teadmiste edasiandja või ekspert, mitteformaalõppes toetaja (vrd Knowles jt 2015).

Kõigil põhikategooriatel on olemas vähemalt osaline kattuvus nii informaal- kui ka formaalõppega, mis osutab, et praktikas on õppetüübid üksteisele lähenenud. Formaal-, mitteformaal- ja informaalõppe põimimise vajadusele viidatakse ka uutes strateegiadokumentides (HTM 2020; UNESCO 2020). Mitteformaalõppe eripära avaldub aga ilmnenud alakategooriates: mitteformaalõpet iseloomustavad õppija sisemine motivatsioon ja autonoomsus, variatiivsed õpikeskkonnad ja -protsessid ning juhendaja kui toetaja roll (vrd Malcolm jt 2003; Knowles jt 2015). Mitteformaalõppes keskendutakse teadlikult õppija arengule ja selle toetamisele, mis on ka haridusstrateegia fookuses (EEÕS; Valk 2019).

Mõneti ootamatuna tuli analüüsi tulemusena esile omandamise tunnus, sest nüüdisaegsed õppimisteooriad räägivad omandamise asemel pigem kogemuspõhiste teadmiste konstrueerimisest (HTM 2017: 9). See võib viidata õppe toimumisele loomulikus keskkonnas (nt keeleõpe), nagu keskkond mitteformaalõppe tunnusena uuringus avaldus (nt avatus, piiramatud valikuvõimalused). Analüüsi tulemusena ilmnenud mahukaima kategooria, õppeprotsessi keelelised konstruktsioonid viitavad samuti õppijast lähtuvale käsitlusele. Praktikud rõhutasid õppijakesksust ja seda toetavate meetodite kasutamist, loomingulisust, õpitu rakendatavust ja ülekandmise vajalikkust. Mitteformaalõpe eristub teistest õppetüüpidest selle poolest, et toetab õppija eesmärkide seadmist ja iseõppimist ning rõhutab eeskujude potentsiaali õppimise korraldamisel.

Mõiste tunnused on tähtsad ka terminiloome seisukohast. Kuna terminilt eeldatakse muu hulgas tähenduslikku läbipaistvust ehk motiveeritust, on tähtis, et ta tooks mõiste tunnuseid piisavalt esile (Erelt 2007: 72).

Kuigi fookusrühma intervjuudes keskenduti mitteformaalõppele, annavad *mitteformaalõppe* tunnused ja nende vastandamine teiste õppetüüpide tunnustele ainest aruteluks mitte ainult *mitteformaalõppe*, vaid ka *formaal-* ja *informaalõppe* omasõnaliste vastete üle.

Hariduse ja kasvatuse sõnaraamatu järgi tuleks *mitteformaalõppe* asemel kasutada *vabaõpet* (HKS 2012: 285). Kuigi sõna *vaba* seostub vabatahtlikkusega, mis ilmnes *mitteformaalõppe* olemusliku tunnusena ka teadusallikatest (vt nt Coombs, Ahmed 1974), on sel ka muid tähendusi, mis hõlmavad praeguse uuringu järgi peale vabatahtliku osalemise ka õppekorraldust ja -protsessi ning motivatsiooni. Esiletõstmist väärib, et vabatahtlikkust (ja laiemalt vabadust) praktikud teiste õppetüüpidega ei seostanud, mistõttu võib seda pidada motiveeritud tunnuseks. Kuna *mitteformaalõpe* on terminina laialdaselt levinud ja loomulikustunud, suhtusid praktikud omasõnalisse terminisse *vabaõpe* võõristavalt, kuigi samas mööndi, et *vabaõppega* harjumine vajab aega ja enam avalikku selgitust.

Haridussõnastikus eelistatakse *formaalõppele kooliõpet* (HS). Kuigi osa praktikuid väljendas arvamust, et formaalõpe toimub koolis ja mitteformaalõpe väljaspool kooli, oldi valdavalt siiski seisukohal, et keskkonna alusel ei saa õppetüüpidel vahet teha, nt võidakse ka huvikoolis rakendada formaalõpet ja üldhariduskoolis mitteformaalõpet. Niisamuti leiti, et mitteformaal- ja formaalõppe eristamisel ei peaks tänapäeval lähtuma sellest, kas õpe toimub õppekava alusel. Kuna kool ei määra ei koha ega institutsioonina õppe olemust, on *kooliõpe* tähenduslikult eksitav. Lisaks raskendab *kooliõppe* kasutuselevõttu selle mitmetähenduslikkus, sest see on tähenduses 'lapse õppimine ja õpetamine koolis' kasutusel ka koduõppe vastandina (HKS: 218).

Informaalõppe omasõnalisteks vasteteks on haridussõnastikus *kogemusõpe* ja *juhuõpe* (HS). Kuna kogemuste omandamine ja vahetamine moodustavad keskse osa mitteformaalõppest ning praktikud kasutasid mitteformaalõppe iseloomustamiseks sõna *kogemusõpe*, ei ole kogemus tunnus, mis võimaldaks õppetüüpe eristada. Lisaks näitab lihtne veebiotsing, et *kogemusõpet* kasutatakse ingliskeelse termini *experiential learning* vastena, mitte traditsioonilise mitteformaalõppe tähenduses. *Juhuõppe* vastu räägib küll vähene kasutussagedus, kuid kuna see on terminina haridussõnastikus hiljem välja pakutud, pole sel olnud juurdumiseks aega. *Juhuõppe* kasutuspotentsiaalile viitab aga asjaolu, et haridusteadlased on

hakanud seda tasapisi kasutama ja selle sobivuse üle arutlema, eelistades seda *kogemusõppele* (vt Teder 2019: 32). Kuidas termin juurdub praktikute keelekasutuses, vajaks edasist uurimist.

Uuringutulemuste tõlgendamisel on oluline meeles pidada, et järelduste tegemist võib mõjutada kvalitatiivanalüüsi eripära mitte taotleda üldkehtivaid järeldusi, vaid peegeldada inimeste kogemusi lahutamatuna nende üldisest keelekogemusest. Kindlasti suunab tulemusi ka see, et intervjuuküsimused sisaldasid *mitteformaalõpet*. Samas olid küsimused avatud ja nii said intervjueeritavad mõiste sisu vabalt käsitleda: mõiste tunnused avaldusid nende keelevalikutes hoolimata küsimuste keelevalikutest.

Kuna artikli aluseks olev uuring on üksnes mitteformaalõppe kohta, vajaks kõigi kolme õppetüübi mõiste ja terminivariantide, sh võõr- ja omasõnaliste vastete analüüs lisauuringut. Arvestades, et formaal- ja mitteformaalõpet hakati eristama 1970ndatel ning viiekümne aasta jooksul on haridusteaduslikud põhimõtted nii meil kui mujal tugevasti muutunud, võib arvata, et need muutused on mõjutanud ka mõistesüsteemi. Tekib küsimus, kas senine kolmikjaotus on jätkuvalt asjakohane või tuleks piirduda kaksikjaotusega, jättes kõrvale informaalõppe kui eesmärgistamata õppe. Veelgi enam, kuna formaal- ja mitteformaalõppe tunnused kattuvad vähemalt osaliselt ning õppetüüpide piirid (sh keskkondade vahel) on hägustunud, seab see formaal- ja mitteformaalõppe eristamise vajaduse kahtluse alla. Sellise strateegilise eesmärgi püstitab ka Eesti uus haridusstrateegia (HTM 2020: 11).

Siinne mitteformaalõppe tunnuste uuring osutab võimalusele, et oleme jõudnud või jõudmas aega, kus meil on nii koolis kui ka väljaspool kooli üks õpe, milles osaleja seab mingite üldiste eesmärkide raames endale individuaalseid eesmärke, et suurendada enda huvi teadmiste ja oskuste, aga eeskätt kogemuste omandamise vastu. Sellise õppe korraldaja on traditsioonilise õpetaja rolli asemel võtnud endale toetaja rolli, et soodustada õppija aktiivset osalemist õppes, jättes vastutuse õppimise eest siiski õppijale.

Kirjandus

Autio, Tero, Tiiu Kuurme, Rain Mikser 2013. Haridus. – Haridusleksikon. Toim. Rain Mikser. Eesti Keele Sihtasutus, 69–77.

Colley, Helen, Phil Hodkinson, Janice Malcom 2003. Informality and Formality in Learning: A Report for the Learning and Skills Research Centre. University of Leeds. https://kar.kent.ac.uk/4647/3/Informality%20and%20Formality%20in%20Learning.pdf (18.12.2020).

Collins, Allan, Manu Kapur 2014. Cognitive apprenticeship. – The Cambridge Handbook of the Learning Sciences (2nd ed.). Ed. by R. Keith Sawyer. Cambridge: Cambridge University Press, 109–126. https://doi.org/10.1017/CBO9781139519526.008

Coombs, Philip H., Manzoor Ahmed 1974. Attacking Rural Poverty: How Nonformal Education Can Help. Baltimore, London: The John Hopkins University Press.

Dudzinska-Przesmitzki, Dana, Robin S. Grenier 2008. Nonformal and informal adult learning in museums. – Journal of Museum Education 33 (1), 9–22. https://doi.org/10.1080/10598650.2008.11510583

EEÕS = Eesti elukestva õppe strateegia 2020. Haridus- ja Teadusministeerium, Eesti Koostöö Kogu, Eesti Haridusfoorum. https://www.hm.ee/sites/default/files/strateegia2020.pdf (18.12.2020).

EKSS = Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll 2009. Eesti keele seletav sõnaraamat. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. https://www.eki.ee/dict/ekss/ (18.12.2020).

Erelt, Tiiu 2007. Terminiõpetus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Golding, Barry, Mike Brown, Annette Foley 2009. Informal learning: A discussion around defining and researching its breadth and importance. – Australian Journal of Adult Learning 49 (1), 34–56.

Hallik, Katrin, Katre Kasemets (koost., toim.) 2017. Tõlkimise tahud. Tallinn: EKSA. eurokeelehoole.eki.ee/documents/compendiums/4de1c86bf768725c5edc18c87f84098f.pdf (02.03.2021).

HKS = Tiiu Erelt, Mari Kadakas, Ulve Kala-Arvisto, Inger Kraav, Viivi Maanso, Helin Puksand, Eva Tamm, Inge Unt 2012. Hariduse ja kasvatuse sõnaraamat. Toim. Tiiu Erelt. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Holmberg, Börje 1986. Growth and Structure of Distance Education. London: Croom Helm.

HS = Haridussõnastik. http://www.eki.ee/dict/haridus/index.cgi.

HTM 2017 = Õpikäsitusest ja selle muutumisest. Elukestva õppe strateegia 2020 1. eesmärgi selgitused. Haridus- ja Teadusministeerium. https://www.hm.ee/sites/default/files/har_min_broshyyr_12lk_est_veebi.pdf (22.12.2020).

HTM 2020 = Haridusvaldkonna arengukava 2021–2035. Haridus- ja Teadusministeerium. https://www.hm.ee/sites/default/files/haridusvaldkonna_arengukava_2035_29.10.2020_riigikokku.pdf (02.03.2021).

Karu, Katrin, Larissa Jõgi, Ilona-Evelyn Rannala, Triin Roosalu, Lianne Teder, Halliki Põlda 2019. Mitteformaalõppe tähenduse konstrueerimine poliitikadokumentides. – Eesti Haridusteaduste Ajakiri 7 (1), 50–75. https://doi.org/10.12697/eha.2019.7.1.03

Kerge, Krista 2010. Muutustest õigusdiskursuses ja keeles. – Õiguskeel 1, 146−152.

Kerge, Krista 2011. Tõlkevõhik keele- ja lugemisoskuse valdkonna terminivarast. – Eesti teaduskeel ja terminikorrastus. Toim. Peep Nemvalts. (= Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 13.) Tallinn: Tallinna Ülikool, 91−133.

Kesküla, Kaisa 2017. Mis on mõistel pistmist terminiga? – Tõlkimise tahud. Toim. Katrin Hallik, Katre Kasemets. Tallinn: EKSA, 44–51.

Knowles, Malcolm S., Elwood F. Holton III, Richard A. Swanson 2015. The Adult Learner: The Definitive Classic in Adult Education and Human Resource Development (8th ed.). Abingdon: Routledge. http://dx.doi.org/10.4324/9781315816951

Kuurme, Tiiu 2020. Tõmbetuuled ja tõmbekeeled uues haridusest kõnelevas sõnavaras. – Akadeemia 5, 799–825.

Le Clus, Megan A. 2011. Informal learning in the workplace: A review of the literature. – Australian Journal of Adult Learning 51 (2), 355–373. https://ro.ecu.edu.au/ecuworks2011/153/ (22.12.2020).

Lepajõe, Marju 2014. Milleks rahvuslikkusele tõlkimine. – Akadeemia 9, 1539–1549.

Malcolm, Janice, Phil Hodkinson, Helen Colley 2003. The interrelationships between informal and formal learning. – Journal of Workplace Learning 15 (7/8), 313–318. https://doi.org/10.1108/13665620310504783

McGivney, Veronica 1999. Informal Learning in the Community: A Trigger for Change and Development. Leicester: National Institute for Adult Continuing Education.

Mereste, Uno 2000. Oskuskeel ja seaduste keeleline rüü. Artikleid ja lühiuurimusi. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Nemvalts, Peep 2011. Terminiteadusest eesti teaduskeeleni. – Eesti teaduskeel ja terminikorrastus. Toim. Peep Nemvalts. (= Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetised 13.) Tallinn: Tallinna Ülikool, 136−171.

Nemvalts, Peep 2020a. Haridus formaalse väljundamise distantsil. – Õpetajate Leht, 11. detsember. https://opleht.ee/2020/12/haridus-formaalse-valjundamise-distantsil/ (20.12.2020).

Nemvalts, Peep 2020b. Rahvuse mõistestikku tähistav terminivara. – Eesti teaduskeel keelterikkas teadusmaailmas. Toim. Peep Nemvalts. (= Acta Universitatis Tallinnensis. TLÜ teaduskeelekeskuse köide 2.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 130−167.

Paemurd, Elice 2017. Terminitööst Euroopa Komisjonis ja laiemalt. – Tõlkimise tahud. Toim. Katrin Hallik, Katre Kasemets. Tallinn: EKSA, 52–59.

Saar, Ellu, Marge Unt, Kristina Lindemann, Epp Reiska, Auni Tamm 2014. Oskused ja elukestev õpe: kellelt ja mida on Eestil oskuste parandamiseks õppida? PIAAC uuringu temaatiline aruanne nr 2. Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium. https://dspace.ut.ee/handle/10062/44229 (02.03.2021).

Saldaña, Johnny 2012. The Coding Manual for Qualitative Researchers (2nd ed.). Sage Publications.

Sihver, Ülle 2018. Eestikeelse terminivara hoole ja kasutus on terminoloogiakomisjoni eesmärk ja mõte. – Oma Keel 1, 62–66.

Stewart, David W., Prem N. Shamdasani, Deniss W. Rook 2007. Focus Groups: Theory and Practice (2nd ed.). (= Applied Social Research Methods Series 20.) Sage Publications. https://dx.doi.org/10.4135/9781412991841

Tavast, Arvi, Marju Taukar 2013. Mitmekeelne oskussuhtlus. Tallinn: Valgus.

Teder, Lianne 2019. Noortetöö on noortega, noorsootöö noorte põlvkonnaga. – Mõtestades noorsootööd ja noorsootöötaja rolli. Noorsootöö artiklite kogumik. Toim. Tanja Dibou, Ilona-Evelyn Rannala. Tallinn: Tallinna Ülikool, 28−45.

Temmerman, Rita 2000. Towards New Ways of Terminology Description: The Sociocognitive Approach. Amsterdam: John Benjamins. http://dx.doi.org/10.1075/tlrp.3

Tough, Allen 1967. Learning without a Teacher: A Study of Tasks and Assistance during Adult Self-Teaching Projects. Toronto: Ontario Institute for Studies in Education.

UNESCO 2020 = Embracing a Culture of Lifelong Learning: Contribution to the Futures of Education Initiative. UNESCO Institute for Lifelong Learning. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000374112 (03.03.2021).

Valk, Aune 2019. Tark ja tegus Eesti 2035. Kolme ekspertrühma visioonidokumentide kokkuvõte. https://www.hm.ee/sites/default/files/tark_ja_tegus_eesti2035_kokkuvottev_visioonidokument.pdf (02.12.2020).

VL = Eduard Vääri, Richard Kleis, Johannes Silvet, Tiina Paet, Tuuli Rehemaa 2012. Võõrsõnade leksikon. 8., põhjalikult ümber töötatud trükk. Peatoim. Tiina Paet. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Kirjastus Valgus.

Nonformal learning in practitioners' language use

HALLIKI PÕLDA,
RIINA REINSALU, KATRIN KARU

The article discusses key concepts in the field of education – formal, informal and nonformal learning – and focuses on the latter. We identify the features of the concept of nonformal learning in the language use of practitioners and analyse how the main characteristics of nonformal learning and its varying terminology are expressed. Six focus group interviews carried out with practitioners who represented the fields of adult education, youth work, culture, well-being, economy, and environmental education comprised the material for analysis.

Qualitative content analysis revealed the learner's role in goal setting, his or her inner motivation and autonomy, variative learning environments and processes, the supportive role of the supervisor and the orientation of the learning process to the development of the learner as important characteristics of nonformal learning. Although all of these characteristics can be seen in other types of learning, in the case of nonformal learning the focus on the development and the responsibility of the learner and the practical nature of the learning was highlighted. In addition, it appeared that both nonformal and formal learning have clear commonalities and defining them through opposition is not justified.

As nonformal learning can take place in school and formal learning outside of it, the Estonian equivalent of *formal learning* as *school learning* is misleading in its meaning. The equivalent for non-formal learning – *free learning* ('vabaõpe') – reflects voluntariness and freedom as an important characteristic of nonformal learning and is not associated with other types of learning. In the case of informal learning, experiential learning should be preferred over incidental learning ('juhuõpe'), as informal learning is based on experiences, not on chance.

The identified characteristics raise the question of whether the set of concepts that has been in place for the last 50 years is still appropriate today or whether the boundaries of formal and nonformal learning have become blurred, thus eliminating the need to distinguish them as different types of learning. This also reflects the need for additional studies.

Keywords: educational vocabulary, formal learning, informal learning, free learning, term, concept

Halliki Põlda
Haridusteaduste instituut
Tallinna Ülikool
Narva mnt 25
10120 Tallinn
halliki.polda@tlu.ee

Riina Reinsalu
Eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
50090 Tartu
riina.reinsalu@ut.ee

Katrin Karu
Haridusteaduste instituut
Tallinna Ülikool
Narva mnt 25
10120 Tallinn
katrin.karu@tlu.ee

Emakeele Seltsi aastaraamat 66 (2020), 261–294
http://dx.doi.org/10.3176/esa66.11

LAENAMINE, ANALOOGIA JA TÄHENDUS LIITNIMISÕNAMOODUSTUSES[1]

MAIRE RAADIK

Annotatsioon. Kirjutises vaadeldakse nominatiivse ja genitiivse liitumise vahekorda liitsubstantiivides. Analüüsi aluseks on Eesti Keele Instituudi keelenõuandmebaasi küsimused nominatiivse ja genitiivse liitumise kohta, mis on esitatud 1990. aastate keskpaigast kuni 2020. aastani (kokku u 3300 küsimust). Vaatlus ei hõlma *s*-sõnade liitumist. Keelenõuandmebaasi materjali kõrvutatakse õigekeelsussõnaraamatu normingutega, mis on olnud üks küsimustele vastamise aluseid, ning normingute ja nõuannete vastavust tegelikule kasutusele üldkeeles uuritakse eesti keele ühendkorpuse 2019 najal. Lähemalt käsitletakse liitsubstantiivide võõr- ja omasõnalise esikomponendi liitumist, vaadeldes nii suuremaid sõnarühmi kui ka probleemsemaid üksiksõnu, ning liitumisnormingute kujunemist ja kasutusandmetest lähtuvat teisenemist õigekeelsussõnaraamatus, eriti vahenditähendust märkiva täiendsõnaga liitsubstantiivide näitel.

Võtmesõnad: liitsubstantiiv, nominatiivne ja genitiivne liitumine, oskuskeel, üldkeel, keelekorraldus, õigekeelsussõnaraamat

Sissejuhatus

Liitsõna täiendosa vorm võib oleneda mitmest asjaolust: sõna tähendusest, tarvituseletuleku ajast (varem keelde tulnud sõnad on suuremal määral liitunud nominatiivselt kui hilisemad), päritolust (võõrsõnades esineb tugev tendents liituda nominatiivselt), samuti võidakse mõne põhisõnaga seoses eelistada üht või teist liitumist. Eesti keelele on omane moodustada liitsõnu pigem genitiivse kui nominatiivse liitumise teel ning vahetegemine nominatiivse ja genitiivse liitumise vahel on sageli tuhmunud. Genitiivi üldistumist soodustavate põhjustena on nimetatud genitiivi lõpu *-n* kadu,

[1] Kirjutis on valminud riikliku programmi „Eesti keel ja kultuur digiajastul“ projekti „Eesti keele sõnavara ja korraldus: deskriptiivne ja preskriptiivne vaatenurk“ (EKKD64) raames.

lõppvokaali kadu, nendest tingitud mitmesuguseid analoogiaid ning keele kõlavuse ja sujuvuse taotlust (Aavik 1914: 12; Veski 1957: 21; Riikoja 1962: 614). Teisiti on lugu soome keeles, kus on jäänud domineerima varasem, st nominatiivne liitumisviis. Genitiivi levimiseks pole olnud põhjust, sest soome keeles on püsinud nii lõppvokaal kui ka genitiivi lõpp *-n*, mistõttu vahe nominatiivi ja genitiivi vahel on alati olemas. Eelistades liita täiendosa vastavalt kas genitiivselt või nominatiivselt, on mõlemad keeled saanud hoiduda sõnade liitmisel konsonantide kuhjumisest (vrd eesti *tuhkkolle* ja *tuhakolle*, soome *tuhkapesä* ja *tuhanpesä*). Nooreestlaste algatusel hakati XX sajandi algul ka Eestis propageerima nominatiivset liitumist, Soomes on sama moodi propageeritud genitiivset (Kolehmainen 2011).

Nominatiivse liitumise teadlikumat ja sihipärasemat rakendamist on seostatud eeskätt Johannes Voldemar Veski ja Johannes Aaviku nimega, mõlemad toetusid Ferdinand Johann Wiedemanni kogutud ainestikule. Veski sõnastas 1913. ja 1914. aasta kirjutistes üldpõhimõtte, mille kohaselt liidetakse liitsõna täiendosa nominatiivselt, kui „kokkuliidetavad nimisõnad umbes ühesugust sisu avaldavad (*coordinaatio*)“, genitiivselt aga siis, kui „mõisted sisuliselt teineteisest olenevad (*subordinatio*)“ (Veski 1914: 184). Aavik pühendas nominatiivsele liitumisele terve raamatu (1914), fikseerides nimetavalise liitumise sisupiirkonnad. Nimetavas käändes täiendsõna võib märkida a) ainet, materjali, b) asja kuju, välimust (konkreetsed mõisted), c) kohta, d) otstarvet ja e) abinõu ja viisi (abstraktmõisted). Tõdedes, et keeles ei ole „loogikal ja mõistete ratsionaalsel äramääramisel kaugeltki seda tähtsust, mida harilikult oletatakse; päämõju on siin sagedasti vormilisel küljel, mille analoogia oma enamuse tõttu ka need nähtused enda alla kisub, mis sinna õiguse poolest ei kuuluks“, soovitas ta siiski päästa mis päästa annab ehk kultiveerida nominatiivi seal, kus see keeletunnet liigselt ei haava. Nominatiivsete liitsõnade paremuseks pidas Aavik nende omapära, lühidust (otstarbekohasus) ja ilu (esteetiline printsiip). (Aavik 1914: 4–10, 16–17)

Veski on nominatiivse liitumise küsimusi põhjalikumalt käsitlenud 1957. aasta kirjutises, kus ta muu hulgas polemiseeris Erich Raieti, Ernst Nurme ja Elmar Elistoga, kes Veski arvates tähtsustasid küll keeles valitsevat rahvapärasust, traditsiooni, keelepraktikat, kuid ei pidanud silmas järjekindlust, reeglipärasust, analoogilisust. Veski nägi nii rahva- kui ka reeglipärasusel üksikult võetuna puudujääke, mida ainult koosrakendamise

teel suudetakse kõrvaldada. (Veski 1957: 21 jj) Toetudes rahvakeelest pärit näidetele, kus nominatiivsel ja genitiivsel liitumisel on eri sisu (nt *metsmees* ja *metsamees*, *käsikiri* ja *käekiri*), taotles ta sellise eristuse järjekindlat rakendamist kirjakeeleski, olenemata ka täiendsõnaks oleva nimisõna tüübist, vrd nt *kuderavi* ja *koeravi*, *uniravi* ja *uneravi*, *tõkepuu* ja *tõkkepuu*, *juhtgrupp* ja *juhigrupp*, *taimhaigused* ja *taimehaigused*, *vorstmürgistus* ja *vorstimürgistus* (Veski 1954: 2).

Liitsõnade moodustamist kirjakeeles ja murretes on võrdlevalt uurinud Elli Riikoja, kes 1956–1962 ilmunud artiklisarjas ning 1960. aastal kaitstud väitekirjas „Eesti keele nimisõnade nominatiivse liitumise reeglite rahvakeelne alus“ analüüsis vormilisi ja tähenduslikke tegureid, mis mõjutavad liitumistüübi valikut murdekeeles. Riikoja uurimustest on kasvanud välja seisukoht, mille kohaselt ei määra täiendosa vorm kummalgi juhul, ei nominatiivse ega ka genitiivse liitumise korral, otseselt ära liitsõna täpsemat tähendust (vt EKG: 462–463, samuti Kasik 2015: 297). Teadlikult püütakse sellist eristust rakendada siiski oskuskeeles (vt nt tehnikakeele kohta Jürgenson 1968, linnunimetuste kohta Leibak 2001).

Olukorras, kus tuleb pidevalt luua uusi sõnu, sh oskussõnu, on ka vaja põhimõtteid nende moodustamiseks (vt ka Tauli 1968: 152–153). Tõenäoliselt põhjalikema loetelu nominatiivse ja genitiivse liitumise sisurühmadest on andnud 1967 ilmunud Tartu ülikooli „Eesti keele grammatika“ liitsõnavihik, milles on üles loetud 16 nominatiivse liitumise tähendusrühma. Neist on omakorda välja sõelutud viis üldisemat: 1) ainet ja koosnevust märkivad rühmad, 2) põhisõna esinemiskuju või sisulist olemust näitavad rühmad, 3) täiendsõna tõstab esile olulise, silmatorkava tunnuse, 4) täiendsõna märgib olulist esinemiskohta või -aega, 5) täiendsõna märgib kehaliiget või vahendit, mille abil midagi tehakse. (Kask 1967: 17–30) 1995 ilmunud „Eesti keele grammatika“ toob kindla nominatiivse liitumise piirkonnana esile üksnes sõnu, kus täiendsõna märgib põhiosaga nimetatud eseme või olendi ehituslikult või funktsionaalselt olulist tunnust, nt *klahvpill*, *lehtpuu*, *ketassaag*, *kaunvili*, *tornmaja*, *ahelpiste*. Tunnuse esiletõst hõlmab ka juhtumeid, kus liitsõna täiendosa märgib seda, kes või mis põhisõnaga nimetatu on, nt *meesõpetaja*, *lapsnäitleja*, *agressorriik* (EKG: 462–463), Reet Kasiku käsitluses on need samastava seosega liitsõnad, nt *poisslaps*, *lapssõdur*, *kahjurputukas*, *pilootprojekt*, *doonorriik* (Kasik 2015: 297). Genitiivse liitumise piirkonnana on nimetatud possessiivse ja objektitähendusega nimetusi (EKG 1995: 463).

Kirjutises uuritakse, kuidas suhestuvad ÕSis esitatud liitumisnormingud Eesti Keele Instituudi keelenõuandmebaasi materjali ja korpuse sagedusandmetega. Uurimus on välja kasvanud Eesti Keele Instituudis koostatava ühendsõnastiku täiendamisest ÕSi soovitusi puudutava teabega, mis on tinginud vajaduse vaadata ühendsõnastiku töörühma ühiste arutelude käigus läbi keelekorralduse põhimõtted, arvestades tegelikku keelekasutust ja uusi digitaalseid võimalusi, ning neid põhimõtteid uuendada. Keelenõumaterjal hõlmab u 3300 küsimust, mis on liitsubstantiivide nominatiivse ja genitiivse liitumise kohta esitatud 1990. aastate keskpaigast kuni 2020. aastani. 1970. aastate liitumisküsimustest on ülevaate andnud Tiiu Erelt (1976: 717 jj). Siinne analüüs ei hõlma *s*-lõpuliste sõnade liitumist, millest on kirjutanud Sirje Mäearu (2016). Sõnade esinemust üldkeeles on uuritud eesti keele ühendkorpuse 2019 najal 2020. aasta novembris ja 2021. aasta jaanuaris. ÕS, kui selle juures pole viidatud muud aastaarvu, on ÕS 2018.

1. ÕSi liitumissoovitused

Esimene õigekeelsussõnaraamat, 1918. aastal ilmunud „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat“, liitsõnu ei sisalda, kuid järgmises, 1925–1937 ilmunud ja põhiosas Veski toimetatud kolmeköitelises „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamatus“ (EÕS) on neid juba rikkalik valik. Nominatiivselt on muu hulgas liidetud täiendsõnu, mis märgivad ainet (nt *roogmatt*, *siidkleit*, *õlgkatus*), vahendit (*elekterküte*, *gaasküte*, *kõhthingamine*), olulist tunnust (*mürkaine*, *-madu*, *-seen*, *suhkur-*, *unitõbi*), eseme või nähtuse esinemiskuju (*hoogvihm*). Mõne ainesõna puhul on antud rööpvorme, mis on hinnatud kas võrdväärseks, nt *paekallas*, *-põhi*, *-sein* = *paaskallas*, *-põhi*, *-sein*, või on üht teisele eelistatud, nt genitiivse täiendsõnaga liitsõnade *lumekannike*(*ne*) ja *lumemees* asemel on soovitatud nominatiivse täiendsõnaga kujusid *lumikelluke* ja *lumimees* (kuid siiski genitiivne *lumememm*). Ehkki Veski taotles ranget süsteemikindlust, minnes kohati vastuollu ühiskeele tarvitusega, ei ole ta EÕSis (ega ka „Eesti entsüklopeedias“, mida ta toimetas) nt kõiki vahendit märkiva täiendsõnaga liitsõnu siiski nominatiivse liitumise alla painutanud, genitiivsena on esitatud *gaasivalgustus*, *alkoholimürgitus*, *pliiatsijoonistus*, *postisaadetis*, *postiühendus*, *masinakirjutaja*, *masinakirjutus*, *masinaladu*, *masinakudumine*, *kõhurääkija*, *kõhurääkimine*, *rongisõit*, *nõelapiste*, *kepiharjutus*, *röntgenikiiritus* jt (Nurm 1971: 168). Elmar Muugi „Väike õigekeelsus-sõnaraamat“ (1. tr 1933, 7. tr 1940)

rakendab vahendisõnades, täpsemini põhjusliku täiendosaga liitsõnades kohati isegi suuremat süsteemsust, esitades nominatiivse täiendsõnaga nt vigastusi (*elektervigastus*) ja mürgistusi (*alkohol-*, *arseen-*, *elavhõbe-*, *gaasmürgistus*).

Veski-Muugi reegli järgi tuleb juhul, kui liitsõna põhisõnaks on deverbaal, rakendada vahendit märkiva täiendsõna nominatiivset liitumist (*elektervalgustus*, *gaasküte*, *aurkümblus*), muil juhtumeil on aga peetud õigeks genitiivset liitumist (*elektrivalgus*, *gaasipliit*, *aurukatel*) (Nurm 1971: 171). Vahendisuhte väljendamisele just nominatiivse täiendsõnaga pani aluse Aavik (1914: 19 jj), lähtudes mh *vesiveski* sõnast, tänapäevase sõnastuse andis reeglile Muuk (Muuk, Tedre 1931: 41). Enamasti puudutab vahenditähendus (uuemaid) termineid, rahvakeeles on selliseid sõnu suhteliselt väike rühm (Riikoja 1958: 287). Vaidlusi ongi põhjustanud see, kas väike rahvakeelne rühm annab alust laiendada vahendisõnades genitiivset liitumist ka kirjakeelde, eeskätt oskuskeelde, või tohiks oskuskeeles taotleda suuremat süsteemsust ehk liita vahendisõnu nominatiivselt.

Kahes Muugi VÕSile järgnenud ÕSis, s.o „Väikeses õigekeelsuse sõnaraamatus“ (1953) ja „Õigekeelsuse sõnaraamatus“ (1960) allutatigi vahendit märkiva täiendsõnaga liitsõnad rahvapärasemale genitiivsele liitumisele. Sellise otsuse oli teinud Keele ja Kirjanduse Instituudi teaduslik nõukogu 1952. aasta detsembris (Nurm 1971: 169). Paraku toetuti piiratud ainestikule ja lähtuti eelkõige igapäevakeelest (Erelt jt 1971: 369). Järgmisel kümnendil ilmunud „Eesti keele grammatika III“ liitsõnavihik peab juba sõnades, nagu *ving-* või *vingumürgistus*, *eeter-* või *eetrinarkoos*, *gaas-* või *gaasikeevitus*, *masin-* või *masinalüps*, *röntgen-* või *röntgeniravi*, *aur-* või *auruküte*, siiski selgemaks nominatiivse täiendsõna tarvitamist (Kask 1967: 27). Uuesti tuli liitumise küsimus päevakorda 1970. aastate algul, kui põrkusid järgmise ÕSi koostajate ja Ernst Nurme vaated. 1976. a ÕSi tegijad vastasid Nurme kirjutisele (1971) ühisartikliga (Erelt jt 1971) ning nende ja Nurme seisukohti arutati vabariiklikus õigekeelsuskomisjonis. Nurm pidas võimalikuks rakendada genitiivset liitumist peaaegu terves vahendit märkiva täiendosaga liitsõnade rühmas, tuues peamiseks põhjuseks asjaolu, et seda laadi juhtumeis pole vääriti mõistmine võimalik. ÕSi koostajad rõhutasid objektilise (*leiva-*, *metalli-*, *pinnalõikamine*) ja vahendilise liitumise erinevat tähendussisu (*gaas-*, *hapnik-*, *kaarlõikamine*) ega pidanud veenvaks Nurme katset ajada nominatiivse ja genitiivse liitumise piiri ühelt poolt tegevussisuliste *mine-* ja *us*-liitsõnade ja teiselt poolt

muude tegevust või selle tulemust väljendavate deverbaalse põhisõnaga liitsõnade vahele, nagu *traktorkündmine* ja *traktorikünd*, *masintõlkimine* ja *masinatõlge* (vt Nurm 1971: 169).

Nurme artiklile oli omakorda eelnenud Rein Kulli kirjutis ÕSi põhimõtetest (1970). Õigekeelsuskomisjoni teine, üsna konservatiivne koosseis kiitis suurema järjekindluse taotlused heaks (komisjoni koosoleku protokoll 31. I 1973), pöörates vahendit märkiva täiendsõnaga liitsõnad üld- ja oskuskeele eri vajadusi toonitavale teele (Erelt 2003: 454). 1976. a ÕSis avaldus see põhimõte varasemast rohkemate rööpvõimaluste esitamises, nt sõnade *ahiküte*, *vähktõbine*, *laastkatus*, *sitskleit* jts kõrval ka *ahjuküte*, *vähihaige*, *sitsikleit*, *laastukatus* jts. Termini ja üldkeelesõna vahet rõhutasid erialamärgendid ja ka *kõnekeelse*[2] märgend. Ehkki ka Nurm võttis mõneti omaks, et 1960. a ÕSis võidi rahvakeelsuse taotlusega minna liiga kaugele – nominatiivne täiendsõna välistab real juhtudel võimaluse oskussõna sisu valesti mõista, sest genitiivse täiendsõna ja verbaalse põhisõna seost tajutakse harilikult sihitislikuna –, hindas ta 1976. a ÕSi kavandatud liitsõnu *masinladu*, *-lüps*, *-tõlge*, *telefon-*, *telegraafside*, *ahiküte* siiski teiseks äärmuseks. Tähtis on ka see, et Nurm ei pidanud võimalikuks seada oskuskeelele eri reegleid, kuivõrd kirjakeel saavat olla ainult üks.

Pöördeliseks on peetud 1999. a ÕSi, tõlgendades selle liitsõnade vormistust täieliku üleminekuna nominatiivsele liitumisele kirjakeeles ja genitiivse täiendosaga sõnade taandamisena argikeelseks (Vare 2001: 462–472). Tegelikult 1976. aasta normingut ei muudetud. ÕS 1999 üks taotlusi oli üld- ja oskuskeele erinevust selgemini esile tuua. Selleks otstarbeks laiendati märgendi ARGI kasutust, tähistades sellega peale argikeelesõnade järjekindlamalt ka termineile vastavaid üldkeelesõnu. Vormistuse nagu **järvkaisel** BOT *järvekõrkjas* ARGI eesmärk oli sõnaraamatu kasutajale näidata, kumb kahest keelendist on termin, mida sobib tarvitada oskuskeeles. Märgend ARGI läks käiku osalt häda sunnil, sest üldkeele märgendit ei ole ega saagi olla (Erelt 2003: 453), teine võimalus olnuks kirjutada pikemad selgitused, nagu on tehtud nt artiklites **puit** (*ehitustermineis* puit-, *üldkeeles* puu-) ja **puu** (*üldkeeles* puu-, *ehitustermineis* puit-). 2013. a ÕSi tarvis otsisid koostajad siiski uue lahenduse, võttes erialamärgendite kõrval senise ARGI-märgendi asemel kasutusele sõnad

[2] Rein Kull (1985: 711) on hiljem pidanud võimalikuks ka *üldkeelse* märgendit.

„oskuskeeles“ ja „üldkeeles“ ning üldkeelesõna juurest termini juurde juhatava kommentaari „oskuskeeles täpsem/täpsemad“. Nt

> **h`oog**: Hoo+vihm *(üldkeeles)* = hoog+vihm METEO
>
> **sits**: Sitsi+kardin, sitsi+kleit, sitsi+rätik, *oskuskeeles täpsemad* sits+kardin, sits+kleit, sits+rätik

Sõnapaare, mille puhul on ÕSis osutatud üld- ja oskuskeele erinevale liitumistavale, on kokku ligi 60 (vt allpool tabelid 1 ja 2). Tähenduse järgi on kaks suuremat rühma need, kus täiendsõna näitab ainet, materjali (siia kuuluvad täiendsõnad *kanep*, *laast*, *paas*, *pilbas*, *roog*, *siid*, *sindel*, *sits*, *sulg*, *vatt*, *vill*, *õlg*) ja vahendit (*ahi*, *elekter*, *gaas*, *põrand*, *tangid*). Lisaks on soovitusega varustatud liitsõnu, kus täiendsõna märgib eseme või nähtuse esinemiskuju (*hoog-/hoovihm*, *lill-/lillemuster*) või tõstab esile olulise tunnuse (*mürk-/mürgiseen*). Korpuse andmeist on näha, et vahendit märkiva täiendsõna puhul on uuritud sõnarühmas enamasti ülekaalus genitiivne liitumine. Erandid on *tang-/tangisünnitus* ning suure sagedusega *ahi-/ahjuküte*, kus nominatiivne ja genitiivne liitumine on peagu võrdse osakaaluga. Ainet või materjali märkiva täiendsõnaga liitsõnade hulgas on kirev pilt *siid*-liitsõnade pesas: *kleit* on pigem nominatiivse, *paber*, *sall*, *sukad* ja *tekk* pigem genitiivse liitumisega.

Tabel 1. ÕSi kommentaariga soovituspaaride sagedusandmed korpuse põhjal (paksus kirjas on suurem sagedus) ja keelenõuandes

Nominatiivne	Sagedus	Genitiivne	Sagedus	Keelenõuandest küsitud
ahiküte	**2557**	ahjuküte	2291	8
elekterkeevitus	12	elektrikeevitus	**94**	2
elekterküte	222	elektriküte	**3362**	6
elekterravi	46	elektriravi	**430**	3
gaaskeevitus	74	gaasikeevitus	**142**	1
gaasküte	145	gaasiküte	**2500**	–
hoogvihm	59	hoovihm	**6780**	–
kanepköis	–	kanepiköis	**44**	–
kanepnöör	–	kanepinöör	**37**	–
kanepriie	–	kanepiriie	**17**	–
laastkatus	125	laastukatus	**687**	–
laastkorv	5	laastukorv	**209**	–

lillmuster	40	lillemuster	**895**	1
mürkseen	71	mürgiseen	**241**	1
nõmm-liivatee	**382**	nõmme-liivatee	49	–
nõmmnelk	**97**	nõmmenelk	16	–
paaspõrand	–	paepõrand	**44**	–
paassein	–	paesein	**155**	–
pilbaskatus	12	pilpakatus	**88**	–
põrandküte	205	põrandaküte	**10 473**	5
roogkatus	135	rookatus	**1427**	1
roogmatt	–	roomatt	**291**	–
roogplaat	–	rooplaat	**116**	–
siidkleit	**258**	siidikleit	46	–
siidlint	**64**	siidilint	46	–
siidniit	**125**	siidiniit	110	–
siidpaber	159	siidipaber	**334**	–
siidsall	298	siidisall	**426**	–
siidsukk	70	siidisukk	**142**	–
siidtekk	8	siiditekk	**40**	–
sindelkatus	**186**	sindlikatus	71	–
sitskardin	**14**	sitsikardin	–	–
sitskleit	59	sitsikleit	**136**	–
sitsrätik	11	sitsirätik	**22**	–
sulgjopp	7	sulejopp, sulejope	**18, 1013**	2
sulgpadi	94	sulepadi	**356**	1
sulgtekk	35	suletekk	**368**	1
tangsünnitus	18	tangisünnitus	**24**	–
vattjopp	–	vatijopp, vatijope	**16, 418**	–
vattkuub	10	vatikuub	**108**	–
vattpüks	–	vatipüks	**108**	–
vatttekk	–	vatitekk	**575**	–
villpadi	–	villapadi	**38**	–
õlgkatus	**544**	õlekatus	23	–
õlgmatt	**44**	õlematt	10	–

Omaette rühm ÕSi soovituste hulgas on liitsõnad, kus peale täiendosa kuju on erinev ka põhisõna. Peamiselt on need meditsiinisõnad, lisaks mõned taimenimetused (vt tabel 2). Meditsiiniterminite täiendsõna märgib

vahendit (*õhuvann*/*õhkkümblus*) või olulist tunnust (*suhkruhaigus*/*suhkurtõbi*, *kõrgvererõhuhaigus*/*kõrgvererõhktõbi*, *unehaigus*/*unitõbi*, *vähihaigus*/*vähktõbi*), taimenimetuste täiendsõna esinemiskohta (*järvkaisel*/*järvekõrkjas*, *merihein*/*mererohi*). Korpuse andmeil on nominatiivse ja genitiivse liitumise osatähtsus üsna võrdne sõnades *kõrgvererõhktõbi* ja *kõrgvererõhutõbi*, *suhkurtõbi* ja *suhkruhaigus*.

Tabel 2. Erineva põhisõnaga soovituspaaride sagedusandmed korpuse põhjal ja keelenõuandes

Nominatiivne	**Sagedus**	**Genitiivne**	**Sagedus**	**Keelenõuandest küsitud**
järvkaisel	**47**	järvekõrkjas	8	–
kõrgvererõhktõbi	1125	kõrgvererõhutõbi* kõrgvererõhuhaigus	**1299** 40	3
kõrgvererõhktõbine	**8**	kõrgvererõhutõbine* kõrgvererõhuhaige	7 38	–
merihein	184	mererohi	**438**	–
rindkere	**5643**	rinnakorv	1626	–
suhkurtõbi	2051	suhkrutõbi* suhkruhaigus	530 **3042**	1
suhkurtõbine	42	suhkrutõbine* suhkruhaige	7 **1606**	–
unitõbi	**112**	unehaigus	32	–
unitõbine	–	unehaige	–	–
vähktõbine	6	vähihaige	**5889**	–
õhkkümblus	–	õhuvann	**302**	–

* ÕSist puuduv keelend.

Tabeleist 1 ja 2 on peale korpuseandmete näha ka see, kui sageli on ÕSi soovituspaaride kohta küsitud keelenõuandest. Järgnevas vaadeldakse keelenõuküsimustes ette tulnud liitumisprobleeme võõr- ja omasõnalise täiendsõna ning mõne põhisõnasarja kaupa.

2. Võõrsõnalise täiendosaga liitsõnad

Teatavat liiki võõrsõnade kalduvusele liituda nominatiivselt on viidanud Kask (1967: 30), Tauli (1972: 110), Erelt (2007: 261–278), Liivaku (2008) ja Kasik (2015: 302), põhjalikult on seda käsitlenud Kull (1966). Keelekorralduses ja -nõuandes on järgitud soovitust üldiselt kinni pidada nominatiivse ja genitiivse liitumise reeglitest, ent mingil määral arvestada ka juba toimunud liitumistüübi üldistumist (Erelt 1976: 718).

Keelenõuandest on nominatiivse-genitiivse liitumisega seoses küsitud 368 võõrsõna ja 217 omasõna liitumise kohta. Võõrsõnadena on siin käsitletud nii struktuurilt kui ka päritolult võõraid sõnu, arvestades ühtlasi sõna esinemust võõrsõnade leksikonis. Sõnade sagedus on erinev: on sõnu, mida on keelenõuandest küsitud vaid kord või paar, ja on ka sõnu, mida on küsitud kümneid kordi. Võõrsõnaliste esikomponentide hulgas on kokku 104 sõna, mida on küsitud kolm või enam korda, sagedustabeli tipus on *liising* (sellega algavate liitsõnade kohta on küsitud 63 korda), *grill* (58), *diisel* (55), *reklaam* (58), *kontsert* (49), *kontroll* (40), *ekspert* (39), *treening* (38), *elekter* (35), *oliiv* (33), *aroom* (24), *eksport* (23), *remont* (23), *kultuur* (19), *vegan* (17), *röntgen* (16), *džäss* ja *transport* (mõlemad 14), *audiitor*, *gaas*, *maakler*, *pronks* ja *vanill* (13), *rokk*, *struktuur* ja *transiit* (12), *kuller* ja *tekstiil* (11), *aadress* ja *projekt* (10).

Kas see valik on juhuslik või kutsuvad küsimusi esile kindlat tüüpi võõrsõnad? Vaadeldes esikomponendi vormitüübi mõju võõrsõnade liitumisele, on Kull (1966) toonud esile rühmad, millesse kuuluvatel sõnadel on kalduvus liituda nominatiivselt. Kui võtta need 104 võõrsõna, mida on keelenõuandest küsitud kolm või enam korda, katab Kulli kirjeldatud vormitüübistik neist enamiku:

1) rõhulise lõppsilbiga kahe- või enamasilbilised sõnad, mille lõpus on a) pikk vokaal + *t*, *d* (keelenõuandest on küsitud sõnu *krediit*, *kvaliteet*, *mandaat*, *satelliit*, *transiit*, samuti diftongiga lõppev *polaroid*), b) pikk vokaal + *l*, *m*, *n*, *r*, *ž* (*aerosool*, *aroom*, *betoon*, *drenaaž*, *hormoon*, *kromosoom*, *kultuur*, *mobiil*, *montaaž*, *papilloom*, *parfüüm*, *puksiir*, *reklaam*, *struktuur*, *šabloon*, *tekstiil*, *vaktsiin*, *vitamiin*, samuti *disain*, *kokteil*, *maltoos*), c) *-iiv* (*akreditiiv*, *arhiiv*, *oliiv*), d) *-ioon* (*kassatsioon*, *kollektsioon*), e) pikk konsonant (*aadress*, *barokk*, *fitness*, *karamell*, *kontroll*, *kristall*, *metall*, *patrull*, *vanill*), f) konsonantühend (*dessert*, *ekspert*,

eksport, *import*, *klient*, *kontsert*, *projekt*, *remont*, *renessanss*, *reserv*, *transport*);

2) *album*- ja *number*-tüübi sõnad (*audiitor*, *diisel*, *doonor*, *elekter*, *filter*, *kaabel*, *kalender*, *konteiner*, *kuller*, *kuraator*, *maakler*, *manööver*, *mentor*, *pahtel*, *palsam*, *röntgen*, *sponsor*, *tempel*);
3) ühesilbilised võõrpäritolu sõnad (*bluus*, *džäss*, *fänn*, *gaas*, *geel*, *geen*, *grill*, *jaht*, *mass*, *plast*, *pronks*, *rokk*, *räpp*, *seks*, *skaut*, *sport*, *stress*, *test*, *veeb*, *vipp*, *vokk*);
4) teisevältelised sõnad (*doping*, *faktooring*, *kliiring*, *liising*, *treening*).

Lisaks on enim küsitud võõrsõnaliste esikomponentide hulgas veel *akvaarium*-tüübist *alumiinium*, *petrooleum*, *juunior*, *seenior*, *seminar*-tüübist *alkohol*, *insener*, *mahagon* ja *õpik*-tüübi sõna *vegan*.

2.1. Teisevältelised *ing*-lõpulised sõnad

Teisevältelistest *ing*-lõpulistest sõnadest on keelenõust peale *liisingu* küsitud ka vanemate laenude *treening* ja *doping* ning majandusterminite *kliiring* ja *faktooring* liitumise kohta. Kui *dopingu*, *faktooringu* ja *kliiringu* puhul on tegemist üksikute liitsõnadega, siis nii *liisingu* kui ka *treeningu* puhul on aegade jooksul läbi küsitud terve hulk liitsõnu. *Liising*-alguliste liitsõnade korduvad küsimused on olnud seotud põhisõnadega *leping* (13 korda), *firma* (12), *tehing* (8), *taotlus* (5). Nominatiivset liitumist on keelenõuandjad soovitanud sõnades *liisinglaen*, *-ost*, *-teenus*, *-tehing*, genitiivset sõnades nagu *liisinguauto*, *-ettevõte*, *-ettevõtja*, *-firma*, *-intress*, *-leping*, *-makse*, *-pakkumine*, *-periood*, *-sõiduk*, *-taotlus*, *-teenus*, *-tähtaeg*.

ÕS esitab *liising*-algulised liitsõnad valdavalt genitiivse täiendosaga: *liisinguandja*, *-võtja*, *-taotlus* (objektitähendusega sõnad), *-firma*, *-leping*, *-tähtaeg*, *-vara* (nagu *reisifirma*, *laenuleping*, *müügileping*, *laenutähtaeg*). Korpuseuuring näitab, et objektitähenduse puhul on ka kasutuses valdav just genitiivne liitumine (*liisinguandja*, *-pakkuja*, *-pakkumine*, *-taotlus*, *-võtja*). Kuuluvust või otstarvet näitavaid sõnu liidetakse pigem omastavaliselt (*liisinguarve*, *-ese*, *-intress*, *-jääk*, *-kalkulaator*, *-klient*, *-kohustus*, *-objekt*, *-summa*, *-sõiduk*, *-tingimus*, *-turg*, *-võimalus*, *-võlg*), osa suurema sagedusega sõnu siiski nii nimetavaliselt kui ka omastavaliselt (*liising*(*u*)*auto*, *liising*(*u*)*ettevõte*, *liising*(*u*)*firma*, *liising*(*u*)*leping*, *liising*(*u*)*makse*, *liising*(*u*)*periood*, *liising*(*u*)*portfell*). Ainus nominatiivse täiendosaga

liitsõna ÕSis on *liisingtehing*. Normingu lähtekohaks on põhimõte, et liitsõna täiendosa, mis märgib seda, kes või mis põhiosaga nimetatu on (tehing on liising), sobib liita nimetavaliselt. Kasutusuuring näitab seda tüüpi sõnades ootuspärase nimetavalise liitumise kõrval (*liisingfinantseerimine*) siiski ka omastavalist (*liisingtehing* 59 ja *liisingutehing* 79 – nagu *kauba-*, *laenu-*, *müügitehing*).

Liising-alguliste liitsõnade puhul tervikuna on kasutuses ilmne omastavalise liitumise domineerimine. Korpusest tuli esile 48 liitsõna, mille esinemissagedus oli 40 või üle selle, neist 36 olid omastavalise ja 12 nimetavalise täiendsõnaga. Kümne kõige sagedasema liitsõna hulgas oli kaheksa omastavalise ja kaks nimetavalise täiendosaga: *liisingufirma* 2207, *liisinguleping* 1863, *liisinguandja* 1626, *liisinguvõtja* 1449, *liisingfirma* 977, *liisingumakse* 940 (võrdluseks: *liisingmakse* 212), *liisinguperiood* 725 (*liisingperiood* 173), *liisingleping* 546, *liisinguese* 522, *liisinguauto* 510 (*liisingauto* 186). 1990. aastatel käibele tulnud *liising*-liitsõnade varieeruva vormi taga võib ühelt poolt näha samakujuliste inglise sõnaühendite eeskuju, mis toetab nominatiivset liitumist (*liisingfirma* nagu *leasing company*), teisalt võib oma mõju olla keelesoovitustel (vt nt Raadik 2005: 58–62). Ka omasõnade eeskujust lähtuv genitiivliitumine (*liisinguleping* nagu *laenu-*, *müügileping*) on tõenäoliselt tugevnenud sedamööda, kuidas *liising* kui nähtus on meil tuntumaks saanud.

Erinevalt *liising*-liitsõnadest on *treening*-liitsõnade hulgas korduvaid küsimusi vähe. Genitiivse liitumisega on küsijaile soovitatud sõnu *treeningugraafik*, *-grupp*, *-innukus*, *-jalats*, *-keskus*, *-klubi*, *-koormus*, *-kord*, *-maht*, *-moon*, *-nõustamine*, *-plaan*, *-päev*, *-päevik*, *-relv*, *-režiim*, *-rühm*, *-saal*, *-stiil*, *-süsteem*, *-tasu*, *-tingimus*, *-vahend*, nii nominatiivse kui ka genitiivse liitumisega sõnu *treening*(*u*)*dress*, *treening*(*u*)*pudel*, *treening*(*u*)*püksid*, *treening*(*u*)*riided*, *treening*(*u*)*rätik*. Küsitud sõnade hulgas on nii neid, mis sõnastikes olemas, kui ka neid, mis pole sinna jõudnud. Kordagi ei ole aga keelenõust küsitud selliste sõnade kohta, kus senine norming näeb ette üksnes nominatiivse liitumise.

Samadel põhjustel nagu *liising*-liitsõnad, st inglise sõnaühendite mõju kombineerituna omasõnade eeskujust lähtuva genitiivse liitumise ja keelesoovitustega, on *treening*-täiendsõnaga liitsõnad tervikuna kirev rühm. ÕSis on *treening*-liitsõnu esitatud kolmel moel. Nominatiivse liitumisega on *treeninglend*, *-matš*, *-mäng*, *-sõit*, *-võistlus*, genitiivse liitumisega *treeningukava*, *-koormus*, *-meetod*, *-partner*, *-plaan*, *-päevik*,

-rühm, *-seade*, nii nominatiivse kui ka genitiivsega *treening*(*u*)*dress*, *treening*(*u*)*laager*, *treening*(*u*)*pluus*, *treening*(*u*)*püksid*, *treening*(*u*)*tund*, *treening*(*u*)*ülikond*. Korpuse andmeil lähevad norming ja tegelik kasutus kokku ÕSi nominatiivse liitumise rühmas, täpsemini neis sõnades, kus täiendsõna näitab, kes või mis on põhisõnaga väljendatu (*treeningmäng*, *treeningsõit* – mäng, sõit on ühtlasi treening). Meenutame, et nende sõnade kohta ei ole ka keelenõust küsitud. Rühmas, mis on ÕSis fikseeritud üksnes genitiivse liitumisega, näeb tegelikus tarvituses mõlemat liitumisviisi, kuid seejuures on kõigi sõnade puhul ülekaalus just nominatiivne liitumine. Selles rühmas tasuks edaspidi kaaluda mõlema liitumisviisi esitamist, nt *treening*(*u*)*kava*, *treening*(*u*)*koormus*, *treening*(*u*)*partner*, *treening*(*u*)-*plaan*, *treening*(*u*)*päevik*, *treening*(*u*)*rühm*, *treening*(*u*)*seade*. Rühmas, kus ÕSis on antud mõlemad liitumisviisid, eristub korpuse andmeil omakorda kaks väiksemat rühma. Rõivaesemeid tähistavaid sõnu on tegelikus tarvituses liidetud peamiselt nominatiivselt, kuid nende sõnade sagedus on korpuses üldse väga väike. Suurema sagedusega on liitsõnad *treening-*/*treeningulaager* ja *treening-*/*treeningutund*, nende puhul on täiendsõna liidetud sagedamini nominatiivselt, harvemini genitiivselt. See langeb ka kokku ÕSi norminguga, mis möönab mõlema liitumisviisi võimalikkust.

1960. a ÕSis olid *treening*-liitsõnad antud peamiselt genitiivse täiendosaga, erandiks olid *treeningdress* ning *treeningmatš*, *-mäng*, *-sõit* ja *-võistlus*. 1976. a ÕSi eel juhtis Kull tähelepanu, et treeningriietusesemeid tähistavad sõnad on tegelikus kasutuses nominatiivse täiendsõnaga, ning imestas, miks ei ole ÕSis *treeningdressi* kõrval peetud võimalikuks *treeningpükse* ega *treeningülikonda* (Kull 1966: 291). 1976. a ÕSis oli kõigil kolmel juba antud nii nominatiivne kui ka genitiivne liitumine, kuid korpuseuuring kinnitab Kulli väidet: need sõnad, kuigi korpuses üldiselt väikese sagedusega, kalduvad olema nominatiivse täiendosaga. Sellised on ÕSi liitsõnavalikust nt *treeningdress*, *-pluus*, *-püksid*, *-ülikond*, keelenõuande küsimuste hulgast aga nt *treeningjalats*, *-riided*, *-rätik*. Samasse rühma kalduvad ka muud keelenõust küsitud treeninguvahendid, nt *treeningmoon*, *-relv*, *-pudel*. Peale rõivaesemete esitas 1976. a ÕS nii nominatiivse kui ka genitiivse täiendosaga ka *tunni* (*treeningtund* ja *treeningutund*), 1999. a ÕS lisas aga *laagri* (*treeninglaager* ja *treeningulaager*), nagu oli ette pannud Kull (1966: 291).

Kui vaadata korpusest 30 kõige suurema sagedusega *treening*-liitsõna, on nende hulgas vaid 4 genitiivse täiendsõnaga: 8. kohal *treeningulaager*

(vrd 1. kohal nominatiivne *treeninglaager*), 19. *treeningukaaslane* (26. *treeningkaaslane*), 27. *treeninguplaan* (3. *treeningplaan*), 29. *treeningukoormus* (10. *treeningkoormus*). *Liising*-liitsõnadega võrreldes on *treening*-liitsõnad seega palju enam nominatiivse liitumise poole kaldunud.

2.2. Esmavältelised võõrsõnad: *vegan*

Esmavältelistest võõrsõnadest on küsijaile ja ka vastajaile enim peavalu teinud inglise laen *vegan*, mis hakkas levima 2000. aastatel. Inglise *vegan* on tekkinud sõna *vegetarian* 'taimetoitlane; taimne, taimetoidu-' kokkutõmbe teel ning nagu aluskeelendil nii on ka *vegan*'il inglise keeles kaks tähendust: 'täistaimetoitlane' ja 'täiesti taimne, täistaimetoidu-'.

ÕSi jõudis *vegan* esimest korda 2013. aastal, esimesed liitsõnad, genitiivse täiendosaga *veganikohvik* ja *veganitoit*, esitas 2018. a ÕS. Keelenõuandmebaasi esimene *vegani*-teemaline kanne (*veganitoit*) pärineb 2012. aastast, 2014 selgitas Tuuli Rehemaa keelenõuande veebilehel, et nimisõnaga *vegan* algavates liitsõnades sobiks eelistada genitiivset täiendsõna (*veganiküpsised*, *veganitoit*, *veganielustiil*, *veganikohvik* jt). Veganid ise on käsitanud eesti *vegan*-sõna nii nimi- kui ka käändumatu omadussõnana. Viimase väitega on muu hulgas soovitud põhjendada ühildamata lahkukirjutust nimetustes nagu Eesti Vegan Selts, Vegan Restoran V, Miku Vegan Kohvik. 2014. aasta sügisel peetud ühisarutelul paraku kokkuleppele ei jõutud, sest veganitele oli vastumeelne omastava käände soovitus (*veganitoit*, *veganite selts*), keelekorraldajaile omakorda inglise väljendeid kopeeriv lahkukirjutus (*vegan toit* nagu „vegan food" või *vegan restoran* nagu „vegan restaurant"). Veganite vastuargument omastavale käändele oli selle seos kuuluvusega, kuivõrd „vegan restorani" omanikud ega külastajad või „vegan seltsi" liikmed ei pruugi olla ise veganid, „vegan toit" ei pea aga tingimata olema veganite jaoks või veganite valmistatud.[3] Keelekorraldajad kahtlesid, kas pidada *veganit* käändumatuks omadussõnaks (*vegan toidud* nagu *akuraat mehed*[4]), ja tõmbasid mõttes paralleele *koššer*-sõnaga. Kompromiss olnuks nominatiivse täiendsõna möönmine,

[3] Eesti Vegan Seltsi e-kiri 21. IX 2014.

[4] Kalduvusele võõrkeelseid adjektiive ühildamata jätta on mh osutanud Aavik (1914: 37), tuues näiteid nagu *prostoi* inimesed, *undrehti* asjad, *akuraat* tööd, *modern* mööblid, *intelligent* inimesed.

kuid keelekorraldajad polnud 2014. aastal selleks veel valmis, lootes, et liitsõnad suudetakse allutada eesti mallidele.

Keelenõuande korduv küsimus ja vastus on olnud *veganitoit* (5), lisaks on küsijaile soovitatud genitiivse täiendsõnaga liitsõnu *vegani-jaanituli*, *-jalats*, *-kook*, *-likööri*, *-margariin*, *-pasta*, *-roog*, *-šokolaad*, *-toode*, nominatiivse täiendosaga *vegankruiisija*, *vegantoidukoht*, *vegan-ökoketšup* (kaks viimast, 2019. aasta vastust kajastavad keelekorraldajate seisukohtade teisenemist). Korpuseuuring näitab, et *vegan*-sõnu liidetakse peamiselt nominatiivselt, nt *vegan-/veganitoit* 525/111 (lisaks sidekriipsuga *vegan-toit* 60), *vegan-/veganitoode* 187/22 (*vegan-toode* 23), *vegan-/veganidieet* 83/0 (*vegan-dieet* 20), *vegan-/veganirestoran* 71/9, *vegan-/veganimenüü* 64/5, *vegan-/veganikohvik* 53/5, *vegan-/veganiburger* 46/5. Kindel nominatiivse liitumise piirkond on liitsõnad, kus täiendosa märgib seda, kes või mis on põhisõnaga väljendatu (*veganlaps*, *veganpere*, *vegankokk*, *vegankruiisija*, *veganvanem*), ülejäänutes võiks normimisel möönda nominatiivse täiendosa ülekaalu, säilitades seekõrval siiski ka eesti liitsõnade eeskujust lähtuva genitiivi võimaluse (*veganitoit* nagu *kooli-*, *paki-*, *imiku-*, *vaimutoit* või *veganikohvik* nagu *tänava-*, *katuse-*, *sõõriku-*, *lastekohvik*). Kuivõrd genitiivi võimalus ka kasutuses realiseerub, näitab tulevik.

2.3. Ühesilbilised võõrpäritolu sõnad

Ühesilbilistest võõrpäritolu sõnadest on küsijaid kõige enam huvitanud *grill*-liitsõnad, muusikastiilide nimetused ja materjalisõnad (*plast*, *pronks*). Sõna *pronks* puhul on õigupoolest küsitud vaid kaht liitsõna: *pronksiöö* (korpuses nom 3714, gen 858) ja *pronksivärv*. Üks *pronksiöö* küsija on lausa ahastanud: sada korda olen küsinud, ikka meeles ei seisa.

Muusikastiilide *bluus*, *džäss*, *rokk* ja *räpp* puhul on küsijaile enim kõhklusi valmistanud täiendosa liitmine isikut tähistavatele põhisõnadele, nagu *laulja* (küsijaile on soovitatud liitsõnu *bluusi-*, *džäss-* ja *džässi-*, *rokilaulja*), *kitarrist* (*bluusi-*, *džässkitarrist*), *muusik* (*džässi-*, *rokkmuusik*), *pianist* (*džässipianist*), *staar* (*roki-* ja *rokkstaar*), lisaks on küsitud põhisõnade *festival* (*džässifestival*), *kontsert* (*džässi-*, *rokk-*, *räpikontsert*), *lugu* (*rokilugu*), *muusika* (*džäss-*, *rokk-*, *räppmuusika*), *stiil* (*räpistiil*) jt kohta. Nagu ikka, põhjustab selleski rühmas variantsust inglise keelest pärit terviklaenude ja omasõnade võistlev mõju.

ÕSis on *räpp*-algulistest liitsõnadest nominatiivse täiendsõnaga peale *räppmuusiku* ka *räpplugu* ja *räppvideo*, korpuse andmeil on kasutuses eelistatud genitiivse liitumisega kujusid *räpilugu* ja *räpivideo*. ÕSist puudub üsna suure sagedusega ja korpuse andmeil kindlalt nominatiivse täiendosaga liitsõna *räppmuusika*. *Rokk*-liitsõnade puhul vastab ÕSi norming üldiselt korpuse andmetele, omastavalise täiendsõnaga on *rokiklassika*, *rokiklubi*, *rokilegend*, nimetavalisega *rokkansambel*, *rokkooper*, *rokkmuusika*. Pigem kaheti liituvad ÕSis genitiivselt antud *rokifestival*, *rokikontsert*, *rokitäht* ja nominatiivselt antud *rokklaulja*.

Džäss-liitsõnade puhul fikseeris ÕS 1976 nominatiivse täiendsõnaga *džässmuusika*, aga genitiivse täiendsõnaga *džässimuusiku* ja *džässilaulja*, sama norming kandus edasi ka järgmistesse ÕSidesse. 2007. aastal juhtis Kalju Terasmaa ÕSi koostajate tähelepanu muusikute tavale kasutada sõnades nagu *džässorkester*, *-koor*, *-ansambel*, *-muusik*, *-laulja*, *-pianist* nimetavalist liitumist.[5] ÕSi koostajad möönsid *džässmuusiku* ja *-laulja* reeglite alla paindumatust, kui kõrval on tugevad analoogid *rokk-*, *räpp-*, *folk*-sõnadega (Tiiu Erelti vastus), ning 2013. a ÕSis on fikseeritud juba nominatiivse liitumisega *džässlaulja*, *džässmuusik*. Senine genitiivne norming on tõenäoliselt siiski oma jälje jätnud, sest korpuses on mõlema sõna puhul nominatiivse täiendsõna kõrval näha ka genitiivset (*džäss-*/*džässilaulja* 139/106, *džäss-*/*džässimuusik* 640/67).

Grill-algulisi liitsõnu saab õigupoolest jagada kaheks: ühtedel on täiendsõnaks nimisõna *grill* 'grillimisriist', teistel tegusõna *grillima* tüvi *grill-* tähenduses 'grillimis-' või 'grillitud'. ÕSi artiklis *grill* on antud genitiivse täiendosaga liitsõnad *grillipidu*, *grillihooaeg* ja *grillitarvik* (grilliga seotud asjad või nähtused), artiklis *grill-* aga liitsõnad *grillahi*, *grillrest*, *grillsüsi*, *grillbaar* (*grillimisahi*, *-rest* jne); *grillkaste*, *grillmaitseaine* (*grillimiskaste*, *-maitseaine*); *grillkana*, *grillliha*, *grillvorst* (grillimiseks mõeldud või grillitud kana, liha, vorst). Piirid on paraku hajusad, näiteks on ÕSis fikseeritud *grillitarvik* 'grilli juurde kuuluv tarvik' ja *grillrest* 'grillimisrest', kuid mõeldes grillimiseks vajalikku tarvikut või grilli juurde kuuluvat resti, on täiesti võimalik öelda ka *grilltarvik* ja *grillirest*. Pilguheit korpusesse kinnitab siiski ÕSi fikseeringuid: sõnadele *pidu*, *hooaeg*, *tarvik* liidetakse täiendsõna pigem genitiivselt (*grill-*/*grillipidu* 204/852, *grill-*/*grillihooaeg* 79/531, *grill-*/*grillitarvik* 49/79), sõnad *ahi*, *rest*, *süsi*, *baar*, *kaste*, *kana*, *liha*, *vorst* jts on aga ülekaalukalt *grill*-esiosaga.

[5] Kalju Terasmaa e-kiri 10. IX 2007.

Korduvaid küsimusi *grill-/grillipeo* kõrval on olnud *grill-/grillimeister*, vastajad on mõlemat sõnakuju võimalikuks pidanud (korpuses *grillmeister* 414, *grillimeister* 223). *Grill*-liitsõnad on ka üks neid rühmi, kus nõuandjad on oma vastustes eriti sageli otsinud tuge analoogiast, nt *grillrest* (nagu *grillpann*), *grillrestoran* (nagu *grillbaar*), *grillvarras* (nagu *grillrest*), *grillõli* (nagu *grillsüsi*), *grilliaed* (nagu *grillipidu*), *grillitangid* (nagu *grillitarvikud*), *grillivein* (nagu *grillipidu*, *grillihooaeg*).

2.4. *Album*- ja *number*-tüübi võõrsõnad

Album-tüüpi sõnade rühmas on mh küsimusi põhjustanud isikuid tähistavad nimetused, nagu *audiitor*, *kuller*, *maakler*, *mentor*, *proviisor*, *sponsor*. Kuidas liita, kui põhisõna tähistab näiteks ettevõtet, firmat, teenust, lepingut? ÕS pakub vähest tuge, esitades nominatiivse täiendosaga liitsõnad *audiitorkontroll*, *kullerpost*, *sponsorettevõte*, genitiivsega *maaklerifirma*, *-leping*, *-tasu*, *sponsoriraha*. Keelenõuande vastustes domineerivad genitiivse täiendosaga liitsõnad, nagu *audiitoribüroo*, *-firma*, *-kogu*, *-teenus*, *-tegevus*, *-tunnistus*, *kullerifirma*, *-teenus*, *-tellimus*, *maaklerifirma*, *-leping*, *-teenus*, *-tegevus*, *mentoriklubi*, *-programm*, *-teenus*, *sponsorileping*, *-pakett*, *-programm*, *-tunnistus*; nominatiivse täiendosaga on nt *audiitorbüroo* (sama sõna on soovitatud ka genitiivsena) ja *audiitorettevõte*. Kui omasõnad liituvad põhisõnadele *ettevõte*, *firma*, *leping*, *teenus*, *tegevus* jts mitmesuguses tähenduses enamasti genitiivselt (*riigi-*, *lennuettevõte*, *reisi-*, *uuringufirma*, *laenu-*, *müügileping*, *panga-*, *veoteenus*, *sõja-*, *õppetegevus*), siis *album*-tüüpi võõresikomponendid enamasti nominatiivselt: *audiitorbüroo* tuli korpuses ette 418 ja *audiitoribüroo* 22 korda, *audiitor-/audiitoriettevõte* 108/0, *audiitor-/audiitorifirma* 1768/45, *kuller-/kullerifirma* 1114/159, *sponsor-/sponsorifirma* 283/0, *mentor-/mentoriklubi* 690/0, *kuller-/kulleriteenus* 2151/282, *audiitor-/audiitoriteenus* 477/17, *audiitor-/audiitoritegevus* 1218/12, *maakler-/maaklerite gevus* 282/39, *sponsor-/sponsorileping* 1368/54, *sponsor-/sponsoriraha* 745/59, *mentor-/mentoriprogramm* 834/41. Täiendsõna võib siin mh osutada ka sellele, kes või mis on põhisõnaga märgitu (nt *audiitor-*, *kuller-*, *sponsorfirma* 'firma on audiitor, kuller, sponsor'), selle sisuga liitsõnad on aga üks kindlamaid nominatiivse liitumise piirkondi. Genitiivse liitumise suuremat osatähtsust või isegi ülekaalu näeb mõne *maakler-* ja *proviisor*-algulise liitsõna puhul, nagu *maakler-/maaklerifirma* 690/370, *proviisor-/proviisoriapteek*

214/114, *maakler-/maaklerileping* 188/282, *maakler-/maakleriteenus* 568/761. Küsimuste hulga järgi otsustades on *album*-võõrsõnade rühma kaks kõige raskemat liitsõna *kuller*(*i*)*teenus* ja *maakler*(*i*)*teenus*, mis ka tegelikus kasutuses esinevad variantsena.

Number-tüübis on enim küsitud *diisel-* (sh *diislikütus* 30 küsimust, *diiselmootor* 11) ja *elekter*-algulisi liitsõnu. *Diisel*-liitsõnade puhul kajastab ÕS tegeliku kasutuse tendentse võrdlemisi täpselt: nominatiivsed *diiselmootor* (nom 13 340, gen 54), *diiselauto* (1475/25), *diiselrong* (1619/0), *diiselvedur* (211/0) jts, genitiivsed *diislikütus* (2007 / 11 008), *diisliõli* (40/95).

ÕSi norming on muutunud mõne *pahtel-* ja *trühvel*-algulise sõna puhul. Kuivõrd *pahtli* tähendus on varem olnud 'labidake pragude kittimiseks' (vt EÕS II kd 1930, ÕS 1976 lisas sellele pahtelkiti tähenduse), fikseerisid ÕSid liitsõna *pahtellabidas* (labidas on pahtel) nominatiivse täiendosaga. Alates 2006. a ÕSist on nominatiivse *pahtellabida* kõrval esitatud ka genitiivne *pahtlilabidas*. Domineerib siiski genitiivne liitumine: 844 *pahtlilabida* kõrval tuli korpusest välja vaid 24 *pahtellabidat*, seda tasub edaspidi normingus arvestada.

Trühvel-algulistest liitsõnadest oli ÕSides pikka aega vaid nominatiivse liitumisega *trühveltort*, ajapikku on keelde lisandunud uusi liitsõnu, ühtlasi on nad hakanud alluma toidusõnade rühmas üsna tavapärasele genitiivsele liitumisele: *trühvlitort* (nagu *vahvlitort*, *marjakook*), *trühvlikomm* (nagu *koore-*, *pulgakomm*), *trühvlikaste* (nagu *seene-*, *salatikaste*). ÕS 2018 on seda tendentsi arvestades lisanud nominatiivse täiendosaga liitsõnale *trühveltort* genitiivse täiendosaga *trühvlitordi*, samuti esitanud liitsõnad *trühvlikomm*, *trühvliomlett*. *Trühvlikommi* sõnas ei näi täiendosa käänet olevat mõjutanud ka see, et täiendsõna tähendus (komm on trühvel) eeldaks pigem nominatiivset liitumist.

2.5. Rõhulise lõppsilbiga võõrsõnad

Rõhulise lõppsilbiga kahe- ja enamasilbilistest sõnadest on enim küsimusi põhjustanud *reklaam*, *oliiv*, *aroom*, *kultuur*, *struktuur*, *transiit*, *tekstiil* (rõhulises lõppsilbis on pikk vokaal), *kontsert*, *kontroll*, *ekspert*, *eksport*, *remont*, *transport*, *vanill*, *aadress*, *projekt* (rõhulises lõppsilbis on pikk konsonant või konsonantühend). Siin on suuri rühmi, kus on vaid üksikuid korduvaid küsimusi (nt *eksport-*, *reklaam-*, *kontroll-*, *kultuur*-liitsõnad),

ja ka rühmi, kus hulga küsimusi on andnud üks-kaks sõna (*oliiv-*, *vanill-* liitsõnad). *Oliivi* puhul on küsitud, kuidas liita seda põhisõnale *õli*, norming on olnud genitiivne (*oliiviõli* nagu *toidu-*, *taime-*, *rapsiõli*). Korpuses näeb ülekaaluka genitiivi kõrval (14 096 tulemust) päris palju ka nominatiivset liitumist (3324). *Vanill*-rühma korduv küsimus on *vanill-*/*vanillisuhkur*, mis oli kuni 2006. a ÕSini fikseeritud nominatiivse täiendosaga ning alates 2013. a ÕSist kaheti, s.o *vanill*(*i*)*suhkur*. Normingu muutust toetab kasutus (nom 885, gen 1634). Tegelikule keeletarvitusele tuginedes on 2013. a ÕSis sätitud muidki toidusõnu, nt on nominatiivse täiendsõnaga liitsõnale *karamellkissell* lisatud toidusõnadele omase genitiivse täiendsõnaga *karamellikissell* (Mäearu 2015: 133). *Remont*-liitsõnade korduv küsimus on ülekaalukalt *remont-*/*remonditöö*, mis on alates 1960. a ÕSist olnud kaheti normitud (*remonttöö* = *remonditöö*), korpuses vastavalt 4042 ja 7230 tulemust. Nagu näha, ei pruugi kasutusest lähtuvate rööpvormide andmine alati kõhklusi vähendada.

1960. ja 1976. a ÕS fikseerisid nominatiivse liitumisega arheoloogiatermini *kultuurkiht*. ÕS 1999 lisas oskuskeele sisule üldkeeles levinud piltliku tähenduse ning asendas nominatiivse täiendsõna genitiivsega. Reeglipärane genitiiv – *kultuurikiht* kui mõne tegevuse (kultuuri) tagajärjel või kaasmõjul tekkinud kiht, mitte 'kultuurne' ega 'kultuuristatud' kiht[6] – on olnud arheoloogidele siiski vastuvõetamatu. Kahes *kultuur-* liitsõnas lisas ÕS 1999 senisele nominatiivsele liitumisele genitiivse: *kultuurautonoomia* ja *kultuurkapitali* kõrvale tulid *kultuuriautonoomia* ja *kultuurikapital*. Sama võiks kaaluda ka *kultuur-*/*kultuurikihi* puhul, korpuse andmedki näitavad siin nominatiivsel ja genitiivsel liitumisel üsna võrdset sagedust.

Suured rühmad on abstraktsema tähendusega *kontroll-* ja *projekt-* algulised liitsõnad, kus nii küsijail kui ka vastajail on olnud raskusi tähendusele vastava vormi leidmisel. ÕSide liitsõnavalikus on ülekaalus olnud nominatiivse täiendosaga *kontroll*-sõnad, nt 1976. a ÕSis on kokku ligi kuuskümmend *kontroll*-algulist liitsõna, nende hulgas ainult kaks on genitiivse täiendsõnaga (*kontrollialune* ja *kontrolliaruanne*). Keelenõuküsijaile on soovitatud nominatiivse täiendsõnaga liitsõnu *kontrollgrupp*, *-menetlus*, *-organ*, *-tegevus*, *-toiming*, genitiivsega *kontrolliakt*, *-aruanne*, *-asutus*, *-graafik*, *-komisjon*, *-meede*, *-meetod*, *-mehhanism*, *-objekt*, *-osakond*, *-periood*, *-poliitika*, *-ruum*, *-süsteem*, *-ülesanne*, kaheti *kontroll-*/

[6] Tiiu Erelti kiri Helju Valsile 20. VIII 2008.

kontrollisüsteem. Neist sõnadest ainult kolm sisalduvad ka ÕSis (genitiivne *kontrolliaruanne*, nominatiivsed *kontrollkomisjon*, *-süsteem*).

Korpuses näeb enamiku küsitud sõnade puhul nii nominatiivset kui ka genitiivset liitumist. Suurema sagedusega sõnadest on pigem nominatiivse liitumisega *kontrollakt* (nom 947, gen 72), *kontrollgrupp* (1324/18), *kontrollkomisjon* (427/121), *kontrollorgan* (2359/205), *kontrollruum* (145/20), pigem genitiivselt näivad liituvat *kontrolliaruanne* (104/425), *kontrolliasutus* (234/849), *kontrollimeede* (255/627), *kontrollimeetod* (69/229), *kontrollimehhanism* (774/1357), *kontrollimenetlus* (84/511), *kontrolliosakond* (28/739), *kontrollitegevus* (108/315), *kontrollitulemus* (38/145), *kontrolliülesanne* (84/116). Enam-vähem võrdselt on nominatiivi ja genitiivi sõnades *kontroll-/kontrolliperiood* (82/99), *kontroll-/kontrollisüsteem* (1657/1867) ja *kontroll-/kontrollitoiming* (148/185). Täiendsõna käänet võivad siin sõna vormitüübist ja tähendusest tugevamini mõjutada hoopis eeskujusõnad: *kontrollakt* liitub nagu *haldus-*, *normatiivakt*, lähedase sisuga *kontrolliaruanne* seevastu nagu *kasumi-* või *kvartaliaruanne*; *kontrollkomisjon* ja *kontrollorgan* liituvad nagu *majandus-*, *mandaatkomisjon* või *lepitusorgan*; *kontrolliasutus* ja *kontrolliosakond* nagu *riigi-*, *ametiasutus*, *müügiosakond*. Kui *kontroll*-sõnal on omakorda täiend, domineerib genitiivne liitumine, nt *järel-*, *esmakontrolliakt*, *piiri-*, *tervisekontrolliasutus*, *relvastus-*, *laevakontrolligrupp*, *eelarvekontrollikomisjon*, *sise-*, *riigikontrolliorgan*, *sise-*, *tolli-*, *transpordi-*, *finantskontrolliosakond*, *sise-*, *enese-*, *kvaliteedikontrollisüsteem*.

Projekt-liitsõnade esitus ÕSis vastab põhijoontes korpuse andmetele: nominatiivselt liituvad *projektdokumentatsioon*, *-võimsus*, *-õpe*, genitiivselt *projektibüroo*, *-insener*, *-juht*, *-kirjutaja*. Küsijaid on huvitanud projekti põhjal tegutsevate kollektiivide nimetused, vastajad on soovitanud selles rühmas üsna ühtlaselt genitiivset liitumist. Korpuse andmeil kalduvad genitiivselt liituma suurema sagedusega *projektirühm* (37/161) ja *projektiteater* (8/400), varieeruvama vormiga on väiksema sagedusega liitsõnad *projekt-/projektigrupp* (99/142), *projekt-/projektikoor* (85/90), *projekt-/projektiorganisatsioon* (87/28), *projekt-/projektiorkester* (47/24).

Niisama visa vastupanu kui esmavälteline *vegan* on keelekorraldajate soovitustele osutanud ka kolmandavälteline *ekspert*. ÕSi liitsõnanäited on olnud genitiivse täiendsõnaga (alates 1999. a ÕSist *eksperdiarvamus*, *eksperdihinnang*, 2006 lisandus *eksperdirühm*), kõiki kolme on

ka keelenõuandest korduvalt küsitud. Keelenõuvastustes domineerib genitiivne liitumine (*eksperdiabi*, *-arvamus*, *-firma*, *-grupp*, *-hinnang*, *-hooldus*, *-intervjuu*, *-komisjon*, *-komitee*, *-nõukogu*, *-rühm*, *-tasu*, *-teadmised*, *-teenus*, *-uuring*), kõikuv on olnud soovitus sõnade *ekspert-/eksperdikomisjon* ja *ekspert-/eksperdinõukogu* puhul (komisjon, nõukogu on ekspert). Korpus näitab sagedasemates *ekspert*-liitsõnades nominatiivse liitumise ülekaalu: *ekspert-/eksperdihinnang* 6015/994, *ekspert-/eksperdigrupp* 3819/103, *ekspert-/eksperdikomisjon* 3511/437, *ekspert-/eksperdiarvamus* 2006/972, *ekspert-/eksperdirühm* 1166/594. Kõrvuti *projekti*, *kulleri* jt sellistega on *ekspert* ka üks neid vanemaid võõrsõnu, millega just eriti viimastel aastakümnetel on hakatud moodustama rohkesti uusi liitsõnu, nt Digari eesti artiklite portaalis on mõni üksik *ekspert-/eksperdiarvamus*, *ekspert-/eksperdigrupp*, *ekspert-/eksperdihinnang* 1970.–1980ndatel ja *kuller-/kullerifirma*, *kuller-/kulleriteenus* 1990ndatel, kuid sagedus kasvab märkimisväärselt 2000.–2010. aastatel.

3. Omasõnalise täiendosaga liitsõnad

Omasõnade hulgas on 58 sellist, mille liitumise kohta on keelenõuandest küsitud kolm või enam korda. Sagedustabeli tipus on *mets* (*mets*-liitsõnade kohta on küsitud 29 korda), *lõpp* (26), *taust* (25), *vesi* (22), *isik* (21), *ravim* (18), *amet* (17), *sidrun* (15), *puit* (14), *suvi* (13), *meri*, *paber* ja *sade* (12), *röst* (11), *lõhn* (10), *pidu* ja *sukk* (9), *ahi*, *nokk* ja *tekst* (8), *lahing*, *laps*, *lumi*, *masin*, *põrand* ja *taim* (7). On kaheldud vanades tuttavates liitsõnades, nagu *asitõend*, *jalgrada*, *kurjategija*, *marjapuu* (Riikoja 1962: 616 andmeil esineb läänemurdes ja saartel ka nominatiivse täiendsõnaga *maripuu*), mille norming langeb kokku kasutusega, või *laudlina*, *lustmäng*, *tükksuhkur*, *surmavaikus*, *tagumikutund*, *vigurivänt*, mis esinevad ka korpuses variantsena (nt *laudlina* 2872 ja *laualina* 442, *tükksuhkur* 99 ja *tükisuhkur* 69, *vigurvänt* 298 ja *vigurivänt* 405). On soovitud tuge uute oskussõnade vormistamiseks, nt nominatiivsed *küünarkark*, *nimisponsor*, *omanikfirma*, *pistikhübriid* (korpuses *pistik-* 951, *pistiku-* 331), *tänavmuuseum*, genitiivsed *hinnaelastsus*, *näpuraamat*, *parveõppus*, *pilveteenus*, *pulganukk*, *sädemetester*. Nagu võõrsõnade rühmas, nii on omasõnadegi hulgas liitsõnu, mida on korduvalt küsitud, nt *ahi-/ahjuküte*, *nokk-/nokamüts*, *sukk-/sukapüksid* (nende kolme täiendsõna puhul ongi küsitud vaid üht liitsõna), *isik-/isikunäitus*, *röst-/röstisai*, *sade-/sademevesi*, *sidrun-/*

sidrunihape, *suvi-/suvekõrvits*, *tekst-/tekstisõnum*. Kaks kolmandikku *mets*-liitsõnade küsimustest käivad *metspähkli* kohta.

ÕSi fikseeringud vastavad siin korpuse andmetele: pigem genitiivselt liituvad *isikunäitus* (nagu *rühmanäitus*), *sademevesi* (nagu *vihmavesi*) ja pigem nominatiivselt *röstsai* (mida võib käsitada ka verbitüvena, vrd eespool *grill*-liitsõnad), *sidrunhape* (nagu *piim-*, *rasv-*, *soolhape*, nominatiivselt on fikseeritud kogu hapete ja hapendite sari), *suvikõrvits* (nagu *suviraps*, *suvispinat*). Genitiivselt kaldub siiski liituma *tekst-*/*tekstisõnum*, ehkki kõrval on samas sõnumite sarjas kindlalt nominatiivsed *pilt-* ja *häälsõnum* (sõnum on hääl, pilt või tekst). *Nokkmüts*, *tuttmüts* ja *sukkpüksid* on ÕSis fikseeritud nominatiivse liitumisega, lähtudes põhimõttest, et olulist tunnust või esinemiskuju esiletõstev täiendsõna liidetakse nominatiivselt. ÕS 2018 lisas sellesse ritta *kontskinga*, sidudes nominatiivse liitumise eeskätt oskuskeelega (jätkates lakk-, nael-, pannal-, platvorm-, rihm- ja varvaskinga sarja), ning möönis üldkeeles ka genitiivse täiendosaga liitsõna *kontsaking* võimalikkust. Korpuse andmeil on *kontskinga*, *nokkmütsi* ja ka *tuttmütsi* puhul genitiivne liitumine ülekaalus, *sukkpükste* puhul domineerib nominatiivne liitumine.

Omastava käände põhifunktsioone on osutada, et liitsõna täiendsõna väljendab kuuluvust. See on tekitanud keelenõuküsijais kartuse, et mitmuse omastavas täiendosaga liitsõnu *lasteporno*(*graafia*) ja *lasteprostitutsioon* võiks tõlgendada kui lastele mõeldud pornograafiat või prostitutsiooni (vrd nt *lastekirjandus*), mitte laste enda ärakasutamist, ja pannud liitma nimetavaliselt: *lapsporno*(*graafia*), *lapsprostitutsioon*. Kui otsida nimetava käände funktsioonide hulgast sobivat, on see vahendi märkimine: laps kui pornograafia või prostitutsiooni vahend. Omastava käände kasuks räägib sobitumine suurde *laste*-alguliste sõnade sarja ning ka lootus, et lapse pidamine nähtuse sihtrühmaks on teoreetiline. Korpuse andmeil on *lasteprostitutsioon* suurema sagedusega kui *lapsprostitutsioon*, kuid enamvähem võrdselt tulevad esile *lapsporno*(*graafia*) ja *lasteporno*(*graafia*). Seal, kus täiendsõna väljendab sama mis põhisõna, on küll ootuspärane liita nimetavaliselt: *lapsprostituut* (laps, kes on prostituut, ehk prostituut, kes on laps). Meenutagem, et kuuluvusseose pidamist omastava käände põhifunktsiooniks ja sellest tulenevaid kartusi on olnud näha ka *vegan*-sõna puhul.

Osa küsimusi annab taas tunnistust sellest, et rööpvõimaluste esitamine ei pruugi kõhklusi vähendada. Alates 1960. a ÕSist on *pidu*-liitsõnades

mööndud rööpselt nii nominatiivset kui ka genitiivset liitumist, selle aluseks on käänamine nii *pidu* : *peo* kui ka *pidu* : *pidu*. Keelenõuandest on küsitud sõnu *pidu-/peokelder*, *pidu-/peokleit*, *pidu-/peolaud*, *pidu-/peosöök*, *pidu-/peotort*, *pidu-/peoõhtu*. Kui ülejäänud esinevad ka korpuses variantsena, siis enam-vähem kindla nominatiivse liitumisega on sellest küsitud sõnade reast liitsõna *pidusöök*. Genitiivse täiendsõnaga *hommikuvõimlemise* kõrvale tõi ÕS 1976 nominatiivse *hommikvõimlemise* (vt Kask 1967: 26), korpuses domineerib genitiivne liitumine.

Mõnest küsimusest on koorunud võimalus väljendada täiendsõna vormiga eri sisu, nt *kunstfoto* 'kunstipärane foto' ja *kunstifoto* 'foto kunstist', *paberileht* 'leht paberit' ja *paberleht* 'ka: paber(aja)leht', *palgilõks* 'lõks palkide püüdmiseks' ja *palklõks* 'palkidest lõks', *raudtuum* 'mingi asja rauast tuum' ja *rauatuum* 'raua enda tuum', samuti *taimtoit* 'taimed toiduna' ja *taimetoit* 'taimedest toit', *vesiküte* ja *veeküte*, *õlglill* 'immortell' ja *õlelill* 'Xerochrysum Tzvelev'. Abstraktsema tähendusega sõnades võib aga olla raske piire ajada.

Uusi *taust*-algulisi liitsõnu moodustades on nii küsijad kui ka vastajad püüdnud orienteeruda selles, kas jutt käib taustal olevatest, tausta puudutavatest või iseloomustavatest nähtustest või hoopis taustast endast. Selle järgi on soovitatud nt nominatiivsena *taustandmed*, *taustdokument*, *taustinfo*(*rmatsioon*), *taustmaterjal*, *taustmuusika*, *taustteadmised* (andmed, info, muusika jne on taust), genitiivsena aga *taustaanalüüs*, *taustakontroll*, *taustauuring* (objektitähendus), *taustaheli*, *taustalaulja*, *taustalint*, *taustatunnus*. Mõnes nõuandes on jäänud ühene seisukoht ka võtmata, nt *taust-/taustaanalüüs* (kas analüüs on taustaks või analüüsitakse tausta?), *taust-/taustaandmed*, *taust-/taustamuusika*, *taust-/taustamüra*, *taust-/taustavalgus*, *taust-/taustategur*. ÕSis on *taust*-liitsõnadest esitatud genitiivse täiendsõnaga *taustauuring* (objektitähendus), samuti *taustabänd*, *-laulja*, *-näitleja*, mis on ka korpuse andmeil üsna kindel genitiivse liitumise rühm, ning nominatiivsed *taustteave*, *-muusika*, *-süsteem*. Põhisõnade *andmed*, *info*(*rmatsioon*), *teave* puhul on korpuses siiski näha variantsust, nt pigem nominatiivse täiendsõnaga *taustteave* (nom 420, gen 199), *taustinformatsioon* (431/201) ning pigem genitiivsega *taustaandmed* (116/162), *taustainfo* (755/2352).

Rohkesti küsimusi on tekitanud *lõpp*-algulised liitsõnad, kus nominatiivne täiendosa on senise normingu kohaselt olnud seotud tähendusega 'viimane, lõplik, lõpmine' (küsijaile on mh soovitatud sõnu *lõppakord*,

-analüüs, *-aruanne*, *-kontsert*, *-kõne*, *-peatus*, *-raport*, *-vokaal*, *-üritus*) ja genitiivne tähendusega 'lõppu kuuluv, lõpposa' (sajandi *lõpukümnendid*, vrd *sajandi lõppkümnend*).[7] Kasutuses tuleb siiski ette erandeid, nt nimetatakse abituuriumi valdavalt *lõpu-*, mitte *lõppklassiks*, seda arvestades on 2013. a ÕSis nominatiivsest täiendsõnast loobutud. Nii keelenõuande vastustes kui ka korpuses on kõikuv, kuid siiski rohkem nominatiivse liitumise poole kalduv *lõpp-/lõpukuupäev* (1369/932), võrdle ÕSi *lõpp-tähtpäev*, mis tuleb ka korpuses esile ainult nominatiivse täiendsõnaga.

Omasõnadegi hulgas on selliseid, mis täiendsõnana kalduvad andma ebareeglipäraseid nominatiivseid liitumisi, nagu *i*-lõpulised kahesilbilised esmavältelised sõnad *käsi*, *mesi*, *tuli*, *vesi*, *veri*, harvemini *meri*, *mägi*, *uni* (Aavik 1914: 15; Kull 1961: 90). Keelenõuandest on selle rühma sõnadest enim küsitud *vesi*-algulisi, mh *vesi-/veevoodi*, *vesi-/veevõimlemine*, *vesi-/veeaeroobika*, *vesi-/veevann*. Liitsõnad *veeaeroobika* ja *veevõimlemine* (nagu *veepidu*, *veesport*) fikseeris genitiivse liitumisega ÕS 1999, kuid täiendsõna vorm on tekitanud küsimusi ja ka korpuses domineerivad nominatiivse liitumisega *vesiaeroobika* (kuid siiski ainult genitiivne *süvavee-aeroobika*) ja *vesivõimlemine* (nagu *vesiroos*, *vesilennuk*). Kasutusandmeid arvestades lisas ÕS 2013 *veeaeroobika* kõrvale *vesiaeroobika* ja asendas genitiivse *veevõimlemise* nominatiivse *vesivõimlemisega*. *Vesi*-sõna kalduvus nominatiivselt liituda tuleb ilmekalt esile nt *vann*-põhisõna puhul, kus ootuspärase genitiivi kõrval (vrd *auru-*, *mulli-*, *piima-*, *soola-*, *vahu-*, *õhuvann*) näeb korpuses peaaegu niisama palju nominatiivset liitumist (kuid siiski ainult genitiivselt *kuumavee-*, *külmavee-*, *mineraalveevann*). Varasemal ajal on normingut muudetud liitsõna *vesi-/veevarustus* puhul: 1930. aastate ÕSides (EÕS, Muuk) on veel nominatiivse liitumisega *vesivarustus*, kuid alates 1960. a ÕSist on kasutajaid suunatud genitiivse *veevarustuse* poole[8], ka korpuses domineerib genitiivne täiendsõna.

Amet-liitsõnade pesa on ÕSides olnud ühtlaselt genitiivse liitumisega, kuid sellegi sõna puhul on juba varasemast täheldatud kalduvust ka nominatiivselt liituda.[9] Keelenõuandest on küsitud mh sõnu *ametikiri*,

---

[7] Eristuse kujunemise kohta vt Aavik 1914: 20; Raiet 1955: 80.

[8] Märksõna *vesivarustus* on üks väheseid näiteid, kus liitumise seisukohalt ebasoovitatav vorm on 1976. a ÕSis esitatud looksulgudes, 1999. a ÕSis lisandus looksulgudes *silmnähtavalt* (vt ka Raadik, Mäearu 2020).

[9] Aavik (1914: 20) on kõhklemisi pidanud võimalikuks *ametühisust*, kuid hiljem liigitanud *ametasutuse* ja *ametühingu* veaks või liialduseks nominatiivse liitumise

-koht, *-käik*, *-mees*, *-post*, *-ruum*, *-side*, *-ühing*, korpuses on vähesel määral nominatiivset liitumist näha suurema sagedusega sõnades *amet-/ametiühing*, *amet-/ametimees*, *amet-/ametikoht*. Üsna samasugune pilt avaneb *ravim*-liitsõnade puhul, nt vastajaile genitiivsena soovitatud *ravimiesitleja*, *-firma*, *-grupp*, *-jäätmed*, *-teatmik*, *-uuring*, *-valik*, *-viga* on ka korpuses valdavalt genitiivse täiendsõnaga, lisaks osa sõnu vähesel määral nominatiivsega, nagu *ravim-/ravimifirma*, *ravim-/ravimiuuring*. Muude variantide kõrval hakkab korpusetekstides silma veebilehe aadress raviminfo.ee *pro* ootuspärane ravimiinfo.ee. Mitut puhku on küsimusi tekitanud ÕSis olev genitiivne *ravimivorm* (kuuluvusseos: mis vorm on mingile ravimile omane), millele farmaatsias eelistatakse nominatiivset *ravimvormi* (vt Hinrikus 2001: 15–16, 20).

Sõjandussõnavaras kalduvad nominatiivselt liituma *lahing* (*lahing-üksus*, *-padrun*, *-moon* pro *lahinguüksus*, *-padrun*, *-moon*) ja *rännak* (*rännaküksus*, *-rivistus* pro *rännakuüksus*, *-rivistus*) (Kuldnokk 2004: 191), ka keelenõuküsijaile genitiivse täiendsõnaga soovitatud *lahing*-liitsõnad esinevad korpuses variantsena: *lahing-/lahingugrupp* 131/2461, *lahing-/lahingukogemus* 24/322, *lahing-/lahingurelv* 109/180, *lahing-/lahinguüksus* 271/400, *lahing-/lahinguülesanne* 163/431.

4. Põhisõna juurde moodustunud sarjad

Vahenditähendusega täiendsõnade puhul on keelenõuküsijaile enim probleeme valmistanud esikomponentide *elekter* ja *gaas* kääne (nt kas *elekter-* või *elektritransport*) ning nii oma- kui ka võõrsõnade liitmine põhisõnadele *ravi* ja *teraapia* (kas *geen-* või *geeniravi*).

Elekter- ja *gaas*-algulistes liitsõnades on ÕSid alates 1976. aastast järginud põhimõtet, mille kohaselt sobib oskuskeeles vahenditähendusega täiendsõna liita menetluse ja isiku märkimisel – deverbaalsed põhisõnad – nominatiivselt (*gaaskeevitus*, *gaaskeevitaja*), seadmetes aga genitiivselt (*gaasiboiler*). Üldkeeles võib tava olla teistsugune. Kui vaadata keelenõust küsitud *elekter-* ja *gaas*-liitsõnade esinemust korpuses, on ka menetluste ja isikute rühmas näha genitiivse liitumise ülekaalu: pigem *elektrikeevitus*, *-küte*, *-ravi*, *-transport*, *-valgustus*, *gaasikeevitus*, *-keevitaja*, *-kromatograafia* kui *elekter-* või *gaas-*, ning üksnes genitiivsena *elektrikeevitaja*,

alal (Aavik 1936: 25); Riikoja (1962: 621) on toonud murdekeelest nominatiivse täiendsõnaga näiteid *ametmees*, *ametisik*, *ametvennad*, *ametasutus*.

gaasilõikus, *gaasitehnoloogia*, *gaasitoide*. Seadmenimetustes on nii normingus kui ka korpuses valdav genitiivne täiendsõna, kuid küsijad on siiski kahelnud ka sellistes sõnades, nagu *elektriauto*, *-nuga*, *-rong*, *-sõiduk*, *-tara*, *gaasigrill*, *-katel*, *-kromatograaf*.

Põhisõna järgi võib keelenõuküsimustes esile tuua ka väikese *küte*-lõpuliste liitsõnade sarja, kus korpuse andmeil liitub kindlalt nominatiivselt vaid *õhkküte* (kas tajutakse genitiivse täiendsõna objektilist sisu või on eeskujuks samuti nominatiivsed *õhkjahutus*, *õhksoojuspump*). Korduvalt küsitud *põrandaküte* oli 1999. ja 2006. a ÕSis genitiivse täiendsõnaga, kaks järgmist ÕSi püüdsid erialainimeste soovil teha täiendosa käändel vahet sisuliselt (ÕS 2013: *põrandaküte* 'köetakse põrandat', *põrandküte* 'köetakse põranda kaudu') või allkeele järgi (ÕS 2018 lahenduse kohta vt eespool tabel 1). Kuivõrd erinevalt ahjust, kaminast või radiaatorist pole põranda, seina ega lae esmane ülesanne küttekehaks olemine[10], võiks nende kaudu kütmist ehk siiski tähistada genitiivse täiendsõnaga, piirdudes nominatiiviga vaid otsest vahendit näitavais termineis *vesi-*, *õhk-*, *elekterküte* jts.

Suures *ravi-* ja *teraapia*-lõpuliste liitsõnade sarjas saab nominatiivset ja genitiivset liitumist vaheldades eristada vahenditähendust objektitähendusest, nt *loomteraapia* 'loomade abil ravimine' ja *loomateraapia* 'loomade ravimine'. Kui objektitähendus ei ole oluline, nagu sõnades *elekter-*/*elektriravi*, *tablett-*/*tabletiravi*, võib ka täiendsõna vorm varieeruda. Selle sarja enim küsitud liitsõna on *aroom-*/*aroomiteraapia*, mille ÕS on fikseerinud süsteemselt nominatiivsena (korpuses on ülekaalus genitiivne liitumine), seevastu 2018. a ÕSi lisatud *geeniteraapia* puhul on juba arvestatud üksnes kasutust (korpus ei näita nominatiivset liitumist), ehkki vahendit väljendava täiendsõna nominatiivne liitmine annaks siin selgema tulemuse (nominatiivse liitumisega on ÕSis *geeniteraapia* seletuses esitatud vaste *geenravi*). Keelenõuküsijaile on soovitatud nominatiivse täiendsõnaga raviliike *aroom-*, *loom-*, *lõhn-*, *ravim-*, *tsoon-*, *õisteraapia*; *elekter-*, *geen-*, *hormoon-*, *beetainterferoon-*, *koer-*, *lemmikloom-*, *lõhn-*, *mahl-*, *metadoon-*, *naer-*, *osokeriit-*, *pump-*, *pung-*, *püramiid-*, *tablett-*, *taim-*, *tants-*, *termiit-*, *botulismitoksiin-*, *tramadool-*, *tüvirakk-*, *C-vitamiin-*, *õisravi*.

Ainet või materjali tähistava täiendosaga liitsõnadest on keelenõuandest küsitud mõnd *roog-*, *siid-*, *sulg*-liitsõna (*roog-*/*rookatus*, *siid-*/

[10] Argo Mundi meilinõuanne 8. IV 2013.

siidikangas, *siid-/siidilõng*, *siid-/siidiriie*, *siid-/siidiööösärk*, *sulg-/sulejope*, *pilliroog-/pillirookepp*, *udusulg-/udusulepadi*, *udusulg-/udusuletekk*, *puuvill-/puuvillaööösärk*, *puuvill-/puuvillariie*), milletaoliste kohta võib ka ÕSist leida soovitusi, kuid võrreldes *elekter-* ja *gaas*-liitsõnu puudutavatega on need üksikküsimused. Põhisõna järgi tõusevad küsimustes esile kaks sarja, *toode-* ja *jääde*-lõpulised liitsõnad, kus täiendsõna vormi vaheldades saab vajaduse korral väljendada eri sisu, nt *paber-*, *puittoode* 'toode on paber, puit' ja *paberi-*, *puidutoode* 'paberist, puidust toode', *paber-*, *plast-*, *vaskjäätmed* 'paber, plast, vask jäätmetena' ja *paberi-*, *plasti-*, *vasejäätmed* 'paberist, plastist, vasest jäätmed'. Selline vahetegemine saab toetuda põhimõttele, mille kohaselt eelistatakse ainesõnades nominatiivset liitumist sel korral, kui täiendsõna määrab põhisõna olemust, on liitsõna sisuliseks keskmeks, genitiivi aga siis, kui üks liitsõna osiseks olev sõna teisest sõltub, liitsõna põhisisu kannab täiendosa (Kask 1967: 15; EKK: 359). *Toote*-sarja nominatiivse ja genitiivse liitumise juhised esitati 1970. aastal Emakeele Seltsi keeletoimkonna soovituskirjas kaubanduskeele parandamiseks (Kull 1971: 259).

Oskuskeele, st mõistesüsteemi poolt vaadates on oluline põhisõna juurde moodustuva sarja ühtne vormistus, nt kütte-, raviliigid. Üldkeeles ei ole sellist mõistesüsteemi tunda, sõnad tulevad ette üksikult, vaadatakse pigem täiendsõna sarju või üht juhuslikku analoogi.

Kokkuvõtteks

Nominatiivse ja genitiivse liitumise senises normimises võib soovituste laadi järgi esile tuua kaks rühma: terminid *vs.* üldkeele sõnad ning võõrsõnalise esikomponendiga liitsõnad. Esimeste puhul on ÕSides püütud anda selgeid soovitusi, viidates märgenditega *kõnekeelne* või *argikeelne* või kommentaaridega üld- ja oskuskeele erinevale liitumistavale, teisel juhul on otsestest soovitustest hoidutud, norming tuleb välja lugeda ÕSi valitud sõnakuju(de)st.

Võõrsõnaliste esikomponentide hulgas on nii vanemaid (nt *kontroll*, *kontsert*, *treening*) kui ka uuemaid (nt *liising*, *vegan*), lisaks on vanemaid võõrsõnu, mis on hakanud andma rohkesti uusi liitsõnu just viimastel aastakümnetel (nt *ekspert*, *projekt*, *reklaam*, *kuller*, *proviisor*). Kui teatavate vanemate võõrsõnade puhul on ka ÕSi fikseeringus enamasti aktsepteeritud kasutuses levinud, kuid eesti liitumisreeglitest erinevat

liitumist, esitades ootuspärase genitiivi asemel nominatiivse täiendsõna (nt *kontsert-*, *kontroll*-liitsõnad) või rööpselt nii nominatiivse kui ka genitiivse (nt *remont-/remonditöö*), siis uuemate liitsõnade normingus on sagedamini märgata taotlust allutada võõrsõnaline esikomponent eesti liitumismallidele. Oma osa on siin kindlasti olnud ka kaalutlustel, et varasem sekkumine võiks anda liitumismalli muutmise seisukohalt paremaid tulemusi, kuid see ei pruugi alati nii olla. Korpuseuuringu andmeil võib nt *liising*-liitsõnade puhul tõesti rääkida kalduvusest liituda pigem genitiivselt, eriti kui võrrelda nt teise *ing*-lõpulise sõna ehk *treeninguga*, mille puhul süveneb nominatiivse liitumise tendents. Seevastu nt *ekspert-* ja *vegan*-algulised liitsõnad, millest esimesed hakkasid keeles laiemalt levima 1990. aastatel ja teised 2010ndatel, on säilitanud kalduvuse liituda nominatiivselt, mida ei ole takistanud ka nt konsonandikobarate teke (vrd *ekspertgrupp* või *eksperdigrupp*) ning kus vaid mõnel määral ilmneb soovituslike genitiivide mõju. Seesuguste sõnade puhul tuleks senisest enam arvestada korpuse andmetega, aktsepteerides vajaduse korral nominatiivse liitumise domineerimist või mööndes nominatiivse-genitiivse liitumisviisi kõrvuti esinemist. Keelekasutaja kõhklustest võõrsõnalise esikomponendi liitmisel annab tunnistust Eesti Keele Instituudi keelenõuandmebaas, kus võõrsõnalist täiendsõna puudutavad küsimused on laias laastus kaks korda sagedasemad kui omasõnalise täiendsõna kohta käivad. Võõrsõnaküsimuste edetabeli tipus on valdavalt sama tüüpi sõnad, mille nominatiivse liitumise kalduvusele on osutanud varasemad uuringud.

Oskuskeelekorpuste nappuse tõttu ei ole praegu veel võimalik uurida, mil määral järgitakse nominatiivse ja genitiivse liitumise põhimõtteid oskustekstides. Sõnamoodustuse uurijad on olnud enam-vähem ühel meelel selles, et oskuskeel vajab võimalust väljendada täiendsõna eri vormi kaudu erinevat sisu, näiteks selleks, et teha vahet vahendi- ja objektisuhtel (*masinpesu* ja *masinapesu*, *õhkjahutus* ja *õhujahutus*). Iseküsimus on, kas seda arvestatakse ka nt neil juhtudel, nagu *elekterravi* ja *elektriravi*, *gaaskeevitus* ja *gaasikeevitus*, kus nominatiivil ja genitiivil ei ole sisulist tähendusvahet. Üldkeelekorpusest võib leida näiteid, et ka sõnades, kus täiendsõna kääne võiks väljendada eri tähendust, ei kajastu see tingimata tegelikus tarvituses, nt on vahendisõnade reeglipärase nominatiivse täiendsõnaga *geenravi* ja *geenteraapia* asemel korpuses valdavad genitiivse täiendsõnaga *geeniravi* ja *geeniteraapia*.

Tõenäoliselt ei mõtle keelekasutaja sellele, kas geene saab ravida või ei, vaid võtab eeskujuks mõne muu üldkeelse genitiivse *ravi*-sõna (olgu või *elektriravi*).

ÕSid on alates 1976. aastast aktsepteerinud üld- ja oskuskeele erinevat tava, vormides oma soovitusi aegamööda selgemasse sõnastusse. Keelenõuküsimused näitavad siiski, et kahtluskohad ei pruugi ajast aega olla just ühed ja needsamad. On loomulik, et *sitsrätiku*, *kanepnööri* või *pilbaskatuse* asemel huvitavad tänapäeva küsijat hoopis rohkem *pistikhübriid*, *tekstsõnum* või *pilveteenus*. Keelenõuandele esitatavate küsimuste hulgas on sõnu, mida pole sõnastikes fikseeritud või mille kohta vähemalt küsimuse esitamise hetkel ei ole võtta tuge ka korpusest. Samavõrd kui seisukohavõtte ammuste vaidlusteemade asjus on liitumisnõu vajajad järginud ka põhimõtteid, millele toetuda päris uute oskussõnade loomisel.

Kirjandus

Aavik, Johannes 1914 [kaanel 1915]. Nominatiivsed liitumised. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.

Aavik, Johannes 1936. Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.

EKG = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995. Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Peatoim. Mati Erelt, toim. Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.

EKI ühendsõnastik 2021. Sõnaveeb 2021. https://sonaveeb.ee.

EKK = Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross 2020. Eesti keele käsiraamat. Uuendatud väljaanne. Eesti Keele Instituut. Tallinn: EKSA.

Erelt, Tiiu 1976. Keelenõuanne Tallinnas. Sõna ja tema kuju (2). – Keel ja Kirjandus 12, 717–724.

Erelt, Tiiu 2003. ÕS-i toimetaja selgitab. – Keel ja Kirjandus 6, 448–460.

Erelt, Tiiu 2007. Terminiõpetus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Erelt jt 1971 = Tiiu Erelt, Rein Kull, Valve Põlma, Erich Raiet, Kristjan Torop 1971. Keelekorraldus ja liitsõnad. – Keel ja Kirjandus 6, 367–374.

EÕS = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat I–III, 1925–1937. „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamatu“ II täiendatud ja parandatud trükk. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus.

Hinrikus, Toivo 2001. Farmaatsia oskussõnavara arenemisest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 46 (2000). Peatoim. Mati Erelt. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tartu, 12–24.

Jürgenson, Leo 1968. Tehnika keel vajab suuremat selgust sõnatuletuses. – Emakeele Seltsi aastaraamat 13 (1967). Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn: Eesti Raamat, 183–188.

Kasik, Reet 2015. Sõnamoodustus. (= Eesti keele varamu I.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Kask, Arnold 1967. Eesti keele grammatika III. 1. vihik. Liitsõnad ja sõnade liitumisviisid eesti keeles. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder.

Kolehmainen, Taru 2011. Nominatiivi vai genetiivi yhdyssanan alussa? Kielenhuollon historiaa. – Kielikello 2. https://www.kielikello.fi.

Kuldnokk, Karen 2004. Sõjandusterminite vorm. Toimiv keel II. Töid rakenduslingvistika alalt. Toim. Maria-Maren Sepper, Jane Lepasaar. Koost. Helle Metslang. (= Tallinna Pedagoogikaülikooli eesti filoloogia osakonna toimetised 3.) Tallinna Pedagoogikaülikool, Eesti Keele Instituut. Tallinn: TPÜ Kirjastus, 185–194.

Kull, Rein 1961. Keelenorm ja teadlik keeletarvitus. (Järg.) – Keel ja Kirjandus 2, 89–100.

Kull, Rein 1966. Vormitüübi mõju võõrsõnalise esikomponendi liitumisele. – Keel ja Kirjandus 5, 284–294.

Kull, Rein 1970. *Quo vadit* eesti õigekeelsussõnaraamat. Sõnamoodustuse sihiseadeid. – Keel ja Kirjandus 7, 390–404.

Kull, Rein 1971. Emakeele Seltsi keeletoimkonna otsuseid ja soovitusi. – Emakeele Seltsi aastaraamat 17 (1971). Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn: Eesti Raamat, 251–261.

Kull, Rein 1985. Kirjakeelest ja selle korraldamisest. („Kirjakeele korraldus nüüd ja praegu“.) – Keel ja Kirjandus 12, 705–713.

Leibak, Eerik 2001. Maailma lindude eestikeelsetest nimetustest. – Emakeele Seltsi aastaraamat 46 (2000). Peatoim. Mati Erelt. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tartu, 37–45.

Liivaku, Uno 2008. Oma omastavaga, võõras võõrastavaga. – Õiguskeel 2. https://www.just.ee/sites/www.just.ee/files/uno_liivaku._oma_omastavaga_vooras_voorastavaga.pdf.

Muuk, Elmar 1940. Väike õigekeelsus-sõnaraamat. 7. trükk. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Muuk, Elmar, Mihkel Tedre 1931. Lühike eesti keeleõpetus II. 2. trükk. Tartu.

Mäearu, Sirje 2015. Kas *vanillsuhkur* või *vanillisuhkur*? – Keelenõuanne soovitab 5. Koost. ja toim. Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 130–134.

Mäearu, Sirje 2016. *s*-lõpuliste nimisõnade liitumisest. – Oma Keel 2, 70–81.

Nurm, Ernst 1971. Mõnda liitsõnadest. Väiteid ja vastuväiteid. – Keel ja Kirjandus 3, 168–175.

Raadik, Maire 2005. Panganduskeel. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Raadik, Maire, Sirje Mäearu 2020. Silma nähes, kõrva kuuldes, käe katsudes. – Keelenõuanne soovitab 6. Koost. ja toim. Maire Raadik. Tallinn: EKSA, 122−123.

Raiet, Erich 1955. Õigekeelsuse küsimusi nimetavalise ja omastavalise liitumise alalt. – Emakeele Seltsi aastaraamat I. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 77–80.

Riikoja Elli 1956. Kirjakeele ja rahvakeele vahekorrast mõningates nominatiivse liitumise rühmades. – Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused I. Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 88–104.

Riikoja, Elli 1958. Kehaliiget ja abinõu märkivate sõnade liitumisest. – Keel ja Kirjandus 4–5, 280–289.

Riikoja, Elli 1960. Eesti keele nimisõnade nominatiivse liitumise reeglite rahvakeelne alus. Käsikirjaline kandidaadiväitekiri. Tallinn.

Riikoja, Elli 1962. Nimisõnade nominatiivset ja genitiivset liitumist mõjustavaid tegureid. – Keel ja Kirjandus 10, 612–622.

Tauli, Valter 1968. Keelekorralduse alused. (= Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne nr 4.) Uppsala: Kirjastus Vaba Eesti.

Tauli, Valter 1972. Eesti grammatika I. Hääliku-, vormi- ja sõnaõpetus. Uppsala.

Vare, Silvi 2001. Üldkeele ja oskuskeele nihestunud suhe. – Keel ja Kirjandus 7, 455–472.

Veski, J. V. 1913. Eesti kirjakeele edasiarendamise-teedest. – Voog I. (= Eestimaa Rahvahariduse-Seltsi Kirjanduse-Haruseltsi toimetused nr 15.) Tallinn: Teaduse Kirjastus, 99–120.

Veski, J. V. 1914. Eesti keele uuendamise asjus. (Vastukaaluks J. Aaviku mõtteavaldustele.) – Eesti Kirjandus IX, 182–184.

Veski, J. V. 1954. Kriitilisi märkmeid „Väikese õigekeelsuse sõnaraamatu“ kohta. – Edasi 20. IV.

Veski, J. V. 1957. Ääremärkusi nimisõnade liitmise kohta eesti kirjakeeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat III. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 21–35.

Väike õigekeelsuse sõnaraamat 1953. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

ÕS 1960 = Õigekeelsuse sõnaraamat 1960. Toim. Ernst Nurm, Erich Raiet, Magnus Kindlam. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

ÕS 1976 = Õigekeelsussõnaraamat 1976. 3. trükk. Toim. Rein Kull, Erich Raiet. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus, 1980.

ÕS 1999 = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999. Toim. Tiiu Erelt. Koost. Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik, Tiiu Erelt. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

ÕS 2006 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Toim. Tiiu Erelt. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. http://www.eki.ee/dict/qs2006.
ÕS 2013 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013. Toim. Maire Raadik. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. http://www.eki.ee/dict/qs2013.
ÕS 2018 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018. Toim. Maire Raadik. Koost. Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: EKSA. https://www.eki.ee/dict/qs.

Andmekogud

Digar = Rahvusraamatukogu digitaalarhiiv Digar. https://www.digar.ee/arhiiv.
Eesti keele ühendkorpus 2019 = Estonian National Corpus 2019, Estonian NC 2019. https://www.sketchengine.eu/estonian-national-corpus/.
Keelenõuandmebaas = Eesti Keele Instituudi keelenõuandmebaas. https://keeleabi.eki.ee/?leht=8&id=132.

Borrowing, analogy and semantics in compound word formation

MAIRE RAADIK

The article compares nominative and genitive compounding in Estonian compound nouns. The analysis is based on the nearly 3,300 questions on the subject, which have been filed in the Language Advice database of the Institute of the Estonian Language from 1995–2020. The database material is juxtaposed with the relevant data drawn from the Sketch Engine corpus *Estonian National Corpus 2019*. A closer look is taken at the compounding of the first components (borrowed or genuine) in the compound nouns. The analysis concerns certain bigger word groups as well as some more problematic individual words, following the emergence and evolution of compounding rules and examining, based on user data, how the rules have changed by the time the compound word makes its way to the orthological dictionary, specifically on the example of compound nouns where the attributive part has an instrumental meaning.

The group of foreign words used as first components contain both older (e.g. *kontroll* 'control', *kontsert* 'concert', *treening* 'workout') and newer words (e.g. *liising* 'leasing', *vegan*). In addition, there are some older loanwords (e.g. *ekspert* 'expert', *projekt* 'project', *kuller* 'courier') which have only become productive in compounding over the last decades. It turns out that some of the older foreign words used as first components have been included in the dictionary despite their deviant compounding (mostly accepted in use, though), where the attributive word occurs either in the nominative case instead of the expected genitive (e.g. compounds beginning with *kontsert-* or *kontroll-*) or where both nominative and genitive compounding are used in parallel. In newer compounds, however, both the orthological dictionary and the answers provided by the Language Advice reveal a tendency to subject the first component of foreign origin to Estonian compounding rules. One of the reasons may lie in the consideration that a "nip in the bud" would probably foster the victory of the Estonian pattern of compounding, but this need not always be the case. According to the corpus study, the compounds beginning with *liising-*, for example, do obey the Estonian rule of genitive compounding (not, however, the *tennis*-compounds, despite their similar structure), whereas most of the compounds beginning with, e.g., *ekspert-* or *vegan-* have stuck to their foreign bias towards nominative compounding, even if it leads to the formation of consonant clusters (like in *ekspe**rtgr**upp* vs *ekspe**rdigr**upp*).

Language users hesitations in compounding are reflected in the queries submitted to the Language Advice database, where questions concerning attributive words of foreign origin are about twice as frequent as those concerning genuine ones.

Keywords: compound noun, nominative and genitive compounding, special language, general language, language planning, orthological dictionary

Maire Raadik
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
maire.raadik@eki.ee

Emakeele Seltsi aastaraamat 66 (2020), 295–309
http://dx.doi.org/10.3176/esa66.12

VÕIMALIKKE PROTOEUROOPA SUBSTRAADI JÄLGI EESTI KEELE DENDRONÜÜMIDES[1]

SVEN-ERIK SOOSAAR

Annotatsioon. Alates Paul Ariste töödest 1950. aastatel on peetud võimalikuks, et eesti keeles on säilinud sõnu, mis on pärit keelest, mida kõneldi Eesti alal enne soomeugrilist keelt rääkinud hõimu saabumist Läänemere äärde. Kui Ariste pakutud substraattüvede tähendusvaldkonnad olid peamiselt maastikuelementide, kehaosade ja loomade nimetused, siis käesolevas artiklis vaadeldakse võimalikke substraattüvesid eesti ja laiemalt lõunaläänemeresoome keelte dendronüümides. Esitatakse viis eesti keele puunimetust (*pärn*, *kuker*(*puu*), *hala*(*paju*), *lõhmus*, *paaks*(*puu*)), mis võivad nii fonotaktiliste, semantiliste kui levikuliste kriteeriumite põhjal kuuluda substraattüvede hulka.

Võtmesõnad: etümoloogia, keeleajalugu, keelekontaktid, protoeuroopa substraat, dendronüümid

1. Protoeuroopa substraadi varasemast käsitlusest

Protoeuroopa substraadist eesti keeles ja läänemeresoome keeltes üldisemalt hakkas 1950. aastatel rääkima Paul Ariste, kui oli selgunud, et Kunda kultuuri kandjad ei saanud olla soomeugrilased. Ta pakkus välja, et teatud maastiku, fauna ja kehaosade nimetused võiksid pärineda enne soomeugrilaste saabumist Eesti alal kõneldud keelest (Ariste 1956, 1962, 1971). Hilisema uurimistöö käigus on leitud osale Ariste pakutud substraatsõnadest germaani või balti etümoloogia, kuid mitmed neist on siiani parema etümoloogiata. Märkimisväärne on, et Ariste pakutud substraattüvede seas ei ole mitte ühtegi taimenimetust, seega ka puunimetust (Kendla, Viikberg 2016).

[1] Artikkel on valminud Eesti Teadusfondi järeldoktoriprogrammi PUTJD842 „Protoeuroopa substraat lõunaläänemeresoome keelte sõnavaras“ ja Helsingi Ülikooli toetusel. Tänan Riho Grünthali ja anonüümseid retsensente väärtuslike nõuannete eest.

Kuigi tähelepanuväärsel osal läänemeresoome tüvedest puudub etümoloogia, on mitmed tänapäeva fennougristidest keeleajaloolased, nt Petri Kallio ja Janne Saarikivi, seisukohal, et läänemeresoome keeltes protoeuroopa substraati ei ole või vähemalt pole võimalik seda kindlaks teha (Saarikivi 2004, 2006; isiklik suhtlus Petri Kallioga). Olen seisukohal, et seni kuni hulk läänemeresoome tüvesid on ilma selge etümoloogiata, on õigustatud oletus, et vähemalt osa neist pärineb nn protoeurooplaste keelest.

Siinses uurimuses on piirdutud vaid eesti keeles ja teistes lõunaläänemeresoome keeltes (vadja ja liivi) esinevate puunimetustega. Võimalikud kontaktid protoeurooplaste ja varase läänemeresoome keele kõnelejate vahel pidid toimuma tänapäeva Eesti ja Läti aladel, kust sai läänemeresoome keelte lahknemine alguse. Lõunaeesti oli esimene läänemeresoome algkeelest lahknenud haru, millele järgnes liivi (Sammallahti 1977: 132–133; Viitso 1985; Kallio 2014; Lang 2018: 219jj; Prillop jt 2020: 24–26). On võimalik, et teatud osa oli lahknemistes ka substraatkeelt kõnelenud, kuid soome-ugri keelele üle läinud rahvastikul. Seejuures on tõenäoline, et põlisasukate keelest jõudsid substraadina soomeugrilaste keelde nende puude nimetused, mis olid kas siinsele looduskeskkonnale iseloomulikud ja/või olid neil aladel juba enne soomeugrilaste saabumist elanud inimestele olulised oma raviomadustelt või tarbepuiduna.

2. Häälikulised muutused lõunaläänemeresoome keeltes

Lõunaläänemeresoome keeltes on toimunud mitmeid häälikulisi muutusi, mille puhul võib kahtlustada naaberkeelte või substraatkeele mõju. Karl Pajusalu on analüüsinud lõunaläänemeresoome keelte, eriti lõunaeesti ja liivi keele häälikulisi muutusi, mis eristavad neid põhjaläänemeresoome keeltest (Pajusalu 2012, vt ka Kallio 2016). Nendeks erijoonteks on ümardamata keskvokaal, velaarne vokaalharmoonia, rõhuta vokaalide redukt-sioon, afrikaadid[2], jalaisokroonia, monosüllaabiline jalg, konsonantide palatalisatsioon, vältevaheldus, piiratud laadivaheldus ja rõhumuutused. Ta märgib, et liivi ja lõunaeesti selgem eristumine on vastavuses nende

[2] Afrikaadid esinevad ka põhjaläänemeresoome keeltes (karjala, lüüdi, vepsa), kuid on seal hiljem tekkinud klusiili ja sibilandi ühendist. Läänemeresoome algkeele puhul ei ole afrikaatide esinemises täielikku üksmeelt (Kallio 2016; Prillop jt 2020: 97).

asendiga Baltikumi alal ning toetab võimalikke substraatnähtusi (Pajusalu 2012: 219).

Üsna keeruline on eristada substraatkeele mõjul toimunud häälikulisi muutusi neist, mis on toimunud naaberkeelte, peamiselt balti keelte mõjul. Teada on, et substraatkeele jäljed säilivad paremini teatud semantilistes sõnavarakihtides, eelkõige neis, mis on seotud loodusliku keskkonnaga, kus keelt räägiti. Selline sõnavara puudub sageli sisserännanute keeles ning seetõttu võib see säilida n-ö võõrsõnade või laenudena ka siis, kui põlisrahvas on oma keele hüljanud uustulnukate keele kasuks. Häälikulised muutused toimuvad kogu sõnavaras, selle päritolust sõltumata. Balti keelte puhul on nende häälikuline süsteem rekonstrueeritav, mis annab võimaluse nende võimalikku mõju hinnata. Tundmatut päritolu substraatkeele mõju häälikulisele süsteemile võib tuvastada vaid nende häälikuliste joonte kaudu, mis pole omased soome-ugri keeltele ega teadaolevatele naaberkeeltele (peamiselt balti keeltele), sest tundmatu keele häälikulised ja ka muud iseärasused on samuti tundmatud. On võimalik, et Eesti alal räägiti mitut erinevat keelt, kuid ala väiksuse ning maastikuliste iseärasuste (lauskmaa) tõttu on vähetõenäoline, et siin räägiti palju erinevaid keeli, nagu seda sageli tehakse mägistel aladel (nt Kaukaasias), ning lähtuda võiks eeldusest, et enne soomeugrilaste saabumist räägiti Eesti alal vaid üht keelt.

Varase läänemeresoome ehk lääneuurali algkeele häälikuline koostis erines väga vähe uurali algkeele häälikusüsteemist, mistõttu on tänapäeval üldtunnustatud seisukoht, et varase läänemeresoome algkeele ajaline kaugus uurali algkeelest ei saanud olla kuigi suur. Seevastu hilises läänemeresoome algkeeles oli toimunud mitmeid häälikulisi muutusi, eriti just kaashäälikusüsteemis (Kallio 2007, 2016). Nende muutuste põhjuseks on peetud enamasti võõrmõju. Lauri Posti superstraaditeooria järgi on läänemeresoome keeltes germaani ja balti superstraat (Posti 1953). Tänapäeval on see teooria kindlalt ümber lükatud (Kallio 2000, 2007). Siiski on germaani substraati läänemeresoome keeltes oletanud arheoloogiliste andmetele tuginedes hiljuti arheoloog Valter Lang (2018: 196jj).

3. Substraatkeeltest meil ja mujal

Substraatkeeli võib olla nelja tüüpi: 1) elus keel, nt iiri substraat inglise keele iiri murdes; 2) välja surnud keel, mis on suguluses mõne tänapäeva keelega, nt soome-ugri (sh merja) substraat vene murretes (Tkachenko 1985; Saarikivi 2000, 2006) ja saami substraat põhjasoome murretes[3] (Aikio 2004); 3) välja surnud keel, millel ei ole teadaolevaid sugulaskeeli, nt etruski keel, millest on säilinud lühikesi tekste ja mis on jätnud jälje substraatsõnadena ladina keeles ja selle tütarkeeltes; 4) välja surnud keel, mis on säilinud vaid substraadina, nt substraat germaani keeltes, protoeuroopa substraat saami keeltes (Aikio 2004, 2012). Erinevalt kolmanda rühma substraatkeeltest pole neljanda rühma keelte korral säilinud ajaloolisi allikaid substraatkeele kohta.

Eesti keeles ja teistes läänemeresoome keeltes esinev substraat kuulub eeldatavasti neljandasse tüüpi, mistõttu on selle kindlakstegemine keerulisem. Näiteks on teise tüüpi kuuluval merja keelel jälgi ajaloolistes allikates ning selle leviala on suhteliselt täpselt piiritletud. Seetõttu on võimalik võrrelda merja substraati sisaldavaid vene murdeid nende murretega, kus seda substraati ei ole. Läänemeresoome keeltes esineva arvatava substraatkeele kohta ajaloolised allikad aga puuduvad ning samuti ei saa seda keelt täpsemalt lokaliseerida. Substraat on tekkinud juba hilises läänemeresoome algkeeles, enne tänapäeva keelte lahknemist.

Tundmatu päritoluga substraatsõnavara on oletatud ka teistes uurali keeltes ning paljudes teiste keelkondade keeltes. Uurali keeltest on kõige selgemalt täheldatud substraatsõnavara saami keeltes ja nganassaani keeles. Ante Aikio on saami keeltes kindlaks teinud mitusada tõenäolist substraatsõna, mis on semantiliselt iseloomulikud kohalikele geograafilistele ja kliimaoludele. Tuginedes eeldusele, et saami keeled levisid põhja poole rauaajal, olles kontaktis algskandinaavia keele kõnelejatega, arvab Aikio, et mitteuurali keeli kõneldi Skandinaavia põhjaosas veel meie ajaarvamise esimesel aastatuhandel. (Aikio 2004, 2012)

Nganassaani keele leksikon erineb märkimisväärselt nii geograafiliselt lähedastest põhjasamojeedi rühma kuuluvatest eenetsi ja neenetsi keeltest kui ka teistest samojeedi keeltest. Nganassaani keeles esinevat

[3] Keeled muutuvad pidevalt, mistõttu substraadi allikaks olnud saami keel ei saa olla ükski tänapäeval kõneldav saami keel, kuid tõenäoliselt oli see tänapäeva saami keeltele lähedane keelekuju.

tundmatut päritolu substraati on alles hiljuti hakatud põhjalikumalt uurima (Kaheinen 2021).

Tundmatu päritoluga substraatsõnavara esineb ka mitmes indoeuroopa keeles, nt germaani keeltes. Kalevi Wiik püüdis tõestada, et seal on tegemist soome-ugri päritolu substraadiga, kuid tema väiteid ei ole üldiselt aktsepteeritud (Kallio jt 1998; Grünthal 2003; Kallio 2004). Hiljem on mõnede tundmatut päritolu germaani tüvede sarnasusele samatähenduslike eelkreeka päritolu kreeka tüvedega (nt alggermaani **arwīt-* 'hernes' ~ kr *erebinthos* 'hernes') ja semiidi tüvedega juhtinud tähelepanu Guus Kroonen ja arvanud, et tegu võib olla ühisest protoeuroopa substraatkeelest pärit tüvedega. Samuti leiab ta, et mõned tüved paistavad olevat sama substraatset päritolu nii germaani kui läänemeresoome keeltes, nt e *lõoke* ~ alggermaani **laiwarikō.* (Kroonen 2012)

Selge tundmatut päritolu substraat esineb ka kreeka keeles. Kuigi see substraat on oma vanuselt võrreldav oletatava läänemeresoome protoeuroopa substraadiga, on kreeka keele vanimad kirjalikud allikad üle 1000 aasta vanemad läänemeresoome kirjalikest allikatest, mistõttu on substraatsõnade keelde jõudmise ja selle keele dokumenteerimise ajaline vahe tunduvalt väiksem. Meil on võimalik jälgida kreeka keele arengut kirjalike allikate põhjal rohkem kui 2000 aasta jooksul, koos mükeene kreeka keelega üle 3000 aasta jooksul. Seetõttu tuleb läänemeresoome keeltes substraadi kindlakstegemisel tugineda vaid tänapäeva keelte sõnavara siserekonstruktsioonile ja toponüümikale.

Läänemeresoome algkeelde saab rekonstrueerida üle 1000 tüve, millel pole teada vasteid idapoolsetes soome-ugri keeltes ning millele pole leitud ka laenuallikaid (Rätsep 1983 [2002]; Metsmägi jt 2013). Huno Rätsepa andmetel on eesti kirjakeeles 601–847 läänemeresoome tüve (sh 204–228 onomatopoeetilis-deskriptiivset tüve), lisaks 400–515 liivi-soome tüve (sh 177–191 onomatopoeetilis-deskriptiivset tüve) ja 1075–1152 (sh 431–489 onomatopoeetilis-deskriptiivset) eesti tüve (Rätsep 1983 [2002]: 66–68). Kui arvata onomatopoeetilis-deskriptiivsed tüved välja, jääb umbes 1200 läänemeresoome omatüve, mille seas on ka arvatavad substraattüved. Kindlasti ei saa kõiki neid pidada substraattüvedeks, sest nende hulgas on ka 1) tüved, mille vasted kaugemates sugulaskeeltes on kadunud; 2) tuletuse, tüvede koondumise ja muude meetoditega soome-ugri tüvedest loodud uued tüved; 3) seni kindlaks tegemata laentüved. Siintoodud esimese rühma tüvesid ei ole sisuliselt võimalik eristada substraattüvedest,

sest kui kaugemates sugulaskeeltes pole tüve säilinud, pole ka võimalik sugulust kuidagi kindlaks teha. Fonotaktiliste iseärasuste alusel võib siiski sõnu sellest rühmast elimineerida. Teise ja kolmanda rühma tüvesid saab etümoloogilise uurimistöö abil tulevikus kindlaks teha. Substraattüved võivad olla moondunud kujul säilinud ka rahvaetümoloogia tõttu muudetud häälikulise kujuga nimedes ja liitsõnades, kus tundmatu tähendusega nime- või sõnaosa on hakatud tõlgendama tuntud tüve variandina.

Onomatopoeetilis-deskriptiivsete tüvede puhul ei saa välistada nende substraatset päritolu, kuid kuna onomatopoeetilised ja deskriptiivsed tüved võivad tekkida spontaanselt, siis on äärmiselt raske tõestada nende substraatset päritolu. Samas moodustab näiteks soome keele etümoloogilistes sõnaraamatutes selliste tüvede osakaal 10–20% (Heikkonen 2018: 209). Eesti etümoloogilises sõnaraamatus on selliste tüvede märkimiseks kasutatud väljendit „häälikuliselt ajendatud tüvi“. Selline etümoloogia on 520 märksõna puhul, neist 458 märksõnal on see ainuke päritoluseletus (Metsmägi jt 2013: 319–320). Seega moodustavad need tüved eesti etümoloogilise sõnaraamatu 5403 sisuartiklist vastavalt 9,6–8,5%, mida on küll vähem kui soome etümoloogilistes sõnaraamatutes (SKES ja SSA), kuid see võib olla tingitud peale koostajate ja toimetajate teoreetiliste seisukohtade erinevuse ka sõnaraamatute erinevatest koostamispõhimõtetest.

Juhul kui substraatkeel oli uurali algkeele sugulaskeel ehk eeluurali haru, mis oli lahknenud eeluurali keelest vähem kui 1000 aastat enne lääneuurali algkeele kõnelejate jõudmist Läänemere äärde, oleks substraatsõnade eristamine tunduvalt keerulisem. Tõenäoliselt oleks nende keelte häälikulised ja fonotaktilised erinevused ebapiisavad selleks, et neid tänapäeva keeltes tuvastada.

Aikio on kasutanud tundmatut päritolu substraadi tuvastamiseks viit kriteeriumi: 1) kvantitatiivne kriteerium (palju etümoloogiata tüvesid); 2) struktuuriline kriteerium (arvatavad substraatsõnad sisaldavad algkeelele ebatavalisi fonoloogilisi või morfoloogilisi struktuure); 3) irregulaarse häälikuvastavuse kriteerium; 4) semantiline kriteerium (tundmatut päritolu tüved esinevad peamiselt semantilistel väljadel, mis on substraatsõnavarale tüüpilised); 5) onomastiline kriteerium (arvatavatel substraattüvedel on paralleele tundmatut päritolu kohanimedes) (Aikio 2004, 2012). Järgnevalt vaatame, kuidas need kriteeriumid toetavad võimalikku substraati lõunaläänemeresoome puunimetustes.

4. Puid tähistavad arvatavad substraattüved

Botaaniline sõnavara on sageli üks neid semantilisi välju, milles esineb rohkem substraatkeelest pärit tüvesid. Näiteks loetleb Robert Beekes kreeka keeles 178 substraatpäritolu tunnustega sõna, mis on seotud flooraga ja mis jäävad oma hulga poolest alla vaid faunaga seotud sõnadele, mida on esitatud 180 (Beekes 2014: 54–90). Seetõttu on ka põhjust läänemeresoome protoeuroopa substraadi otsingutel alustada floora ja faunaga. Käesolevas töös käsitlen flooraga, kitsamalt puudega seotud sõnavara.

Huno Rätsep (1983 [2002]: 67) on kirjutanud, et lingvistilised kriteeriumid protoeuroopa laenude eraldamiseks läänemeresoome sõnavarast puuduvad. Enn Ernits on siiski leidnud, et Ariste pakutud substraatkeelest pärit tüvedele on iseloomulikud teatud häälikuühendid ja fonotaktilised jooned. Ta toob välja neli häälikulist joont: 1) sõnad, milles sisalduva konsonantühendi esimene või viimane komponent on *r*: *-rC-/-Cr-*, 2) sõnad, mis algavad häälikuga *h-*, 3) sõnad, mis sisaldavad konsonantühendit *-hC-*, ning 4) afrikaate sisaldavad sõnad. (Ernits 1979, 2017)

Siinkohal vaatlen eelnimetatud tunnustele vastavaid läänemeresoome tüvesid, millel teadaolev laenuallikas või soome-ugri etümoloogia puudub või on see ebakindel. Eesti kirjakeele puunimetustest vastavad neile tunnustele järgmised: *pärn*, *kuker*(*puu*), *hala*(*paju*), *lõhmus* ja *paaks*(*puu*) (murretes ka *paatspuu*, *paatsapuu*, *paatsip*).

4.1. Pärn (*Tilia cordata*)

eP, eM *pärn*, eL *pähn*, lv *pā̄rna*, lvS *pā̄rn*, *päern*, vdj – (*pärnäne*, *pärnene*, *pernene*, *pärnine* 'pärnane, pärnapuust'; vadja vasted esinevad vaid rahvaluules genitiivivormis, vt VKS). Tüvi esineb ka soome murretes (*pärnä* 'pärn; jalakas') ja isuri keeles (*pärnä*). Tüvi on läänemeresoome keeltes piiratud levikuga ja samas tähenduses on rohkem kasutusel tüvi *lõhmus* (vt allpool) ja *niine/puu*, mille esimene osis on läänemeresoome-permi tüvi *niin* (EES: 311–312). On arvatud, et puunimetus on seotud soome idamurretes esineva sõnaga *pärnä* 'ümmarguse v pikliku kujuga, sageli servast paisunud kõrgendik' (SSA 2: 459).

Läänepoolne levik läänemeresoome keeleareaalis, puuduv laenuetümoloogia ning unikaalne häälikuvastavus eL *-hn-* ~ eP *-rn-* viitavad tüve võimalikule substraatpäritolule. Märkimisväärne on ka see, et häälikuliselt

sarnast kohanime *Pärnu* on Ariste (1981: 17) samuti pidanud võimalikuks substraatnimeks.

4.2. Kuker-(puu) (*Berberis vulgaris*)

Kukerpuu on Eestis looduslikult levinud paiguti, enamasti Lääne-Eestis (Kukk 2004: 48). Seetõttu on nimetust registreeritud vähestest kihelkondadest, peamiselt Lääne-Eestist (Kaa Pöi Noa Mar Aud Äks) (VMS; EMS 3: 989). Sarnane tüvi esineb ka murdesõnades *kukespuu* (Vän KJn SJn) (EMS 3: 990) ja *kukispuu* (Rid Lih Kse) (EMS 3: 992). Samatüvelist sõna *kukerkuusk* on tuntud kuslapuu, vereva kontpuu või põldosja tähenduses (Jäm Khk Krj Pha Vll Pöi Muh Khn Kõp Trv) (VMS; EMS 3: 988). Seda on peetud tuletiseks samast tüvest, mis on murdesõnas *kukk* 'käbi; linakupar; nutt, nupukujuline õisik' (T ja V) ja mille vasted on vdj *kukka* 'lill; õis', sm *kukka* 'lill', is *kukka* 'lill', krjP *kukka* 'lill', krjA *kukku* 'lill', või sõnast *kukk* 'kanalise isaslind' (EEW IV: 1025–1026; EES sub *kuker-*[2]; Uibo 2011: 537). Seda seletust ei saa välistada, kuid murdesõna *kukk* levik ei kattu absoluutselt tüve *kuker-* levikuga ning nimetusel puudub ka selge motivatsioon. Seetõttu on sarnasus tüvega *kukk* pigem juhuslik ja tõenäolisem on tüve substraatne päritolu. Teistes lõunalääneme resoome keeltes vasteid tüvele *kuker-* ei leidu.

4.3. Hala-(paju) (*Salix acutifolia*)

Halapaju on levinud laial alal Euroopas ja Lääne-Siberis ning on sarnane teiste pajuliikidega. Eesti keelealal esineb kujul *halapaju* (Jõe Rei Pst Nõo Har Lut), *halapai*, *hala*(*k*)*puu* (Nõo Kan Rõu Plv Vas Se Lei Lut) (EMS). Wiedemanni sõnaraamatus leidub ka liitsõna *halakask* vaevakase tähenduses (Wiedemann 1893: 217). Võimalik, et siin on rahvaetümoloogiliselt sõnaosa *hala-* seostatud tüvega *hala*(*ma*) 'kurtma, kaeblema'.

Tüvi esineb ka liivi keeles: *alāb* ~ *alābõz* 'remmelgas'. Liivi keeles on *h* kadu reeglipärane (Kallio 2016: 42).

Soome sõnad *halava* ja *halapaju* on liitsõnad osistega *hala*(*va*)- ja vastavalt *puu* või *paju.* Soome *halava* on levinud edelamurdes, Satakunna, Peräpohjola ja Põhja-Karjala murretes; *halapaju* on tuntud ka Häme ja Kymenlaakso murretes (SMS). Sellel tüvel on kaheldav balti etümoloogia: < leedu *atžala* 'noor oks, võrse' (Suhonen 1989: 217–219; Junttila

2015: 101). Leedu *atžala* tundub olevat liitsõna, mille esiosa on prefiks *at-* ja teine osa on tuletatud tüvest *žalias* 'roheline'. Sellest balti tüvest on pärit ka ee *haljas* (eP *aĺjas*, eL (*h*)*aĺlass* ~ (*h*)*aĺlaśs*, (*h*)*aĺass* ~ (*h*)*aĺaśs*), vdj *aĺĺaz* 'toores, roheline; haljas, läikiv', lv *ǫ̣ļaz* 'roheline'. Selles tüves on *l* palataliseeritud, mistõttu ei saa tüvi *hala-* samast tüvevariandist tuleneda.

hala-tüve on seostatud ka soome tüvega *salava* (*Salix fragilis*) 'remmelgas', kuid nende omavaheline seos on ebaselge (SSA 3: 147).

Kuna tüvel *hala-* puudub kindel laenuetümoloogia, ei saa välistada selle substraatpäritolu, mida häälikuliselt toetab ka sõnaalguline *h-*.

4.4. Lõhmus (*Tilia*)

Pärna tähistamiseks on üldlevinud ka nimetus *lõhmus*, mille vasted on vdj (kreevini) *lähämus*, eL *lõhmus*, sm *lehmus*, krjLü *lehmuz*, vps *l'ehmuz*. Põhja-Eestist ei ole tüve registreeritud. Tüve *lõhmus* kohta on arvatud, et selle algne tähendus võis olla 'pehme' ning et tüvi võib olla seotud soome ja karjala murdesõnaga *lehmus* 'paks ja lõtv' ning sm murdesõnaga *lehmottaa* 'lodevalt istuda' ja olla algselt deskriptiivne (SSA 2: 58; EES). Sellele tüvele pakutud mordva vastete (er *l'evš* 'niin' ja mo *l'evəš* 'niin') häälikuvastavus ei ole reeglipärane. Häälikuühend *-hm-* esineb eesti kirjakeeles 57 tüves (EES). Enamik neist on eesti etümoloogilise sõnaraamatu määratluse järgi läänemeresoome või eesti häälikuliselt ajendatud tüved (nt *jahmatama*, *klohmima*, *kahmama*, *lahmama*, *ohmu*, *?puhm*, *rohmima*, *rähm*, *sahmama*, *ähm*, *ühmama*). Nende seas on ka mõned balti laenud (*ehmes*, *pahmas*, *rihm*, *rühm*, *vehmer*, *?võhm*), üks baltisaksa (*tohman*) ja üks vene laen (*pohmelus*). Omatüvedest on kaugemate sugulaskeelte vasted vaid tüvedel *lehm* (mordva), *tuhm* (saami), *uhmer*[4] (mordva-mari), *vihm* (saami). Seega viitab häälikuühend *-hm-* (<**-šm-*) enamasti tüve deskriptiivsele või laenulisele päritolule. Tüved, mille puhul kumbki variant ei ole tõenäoline ning mis kuuluvad substraatsõnavara tüüpilistele semantilistele väljadele, nagu nt *lõhmus*, *puhm* ja *kühm*, on suurema tõenäosusega pärit substraatkeelest.

[4] Tüves *uhmer* on häälikuühend *-hm-* tekkinud metateesi teel ja seda moodustavad konsonandid kuulusid alguses eri silpidesse (< **šuma-re*).

4.5. Paaks-(puu) (*Frangula alnus*)

eP *paakspuu* (murretes ka *paats-*), lv *pagāstmǭrapū*, sm *paatsama*. Paakspuu kasvab põõsana, kuid mõnikord võib ta kasvada ka väikeseks puuks. Mürgise taimena kasutatakse paakspuu koort ja marju rahvameditsiinis, sellega värviti ka lõnga. Väiksematest okstest vitsu kasutati väiksemate nõude vitsutamiseks, paakspuust lõhestati vikativitsu ja tehti tugevaid rehapulki. (Viires 1975: 130)

ALFEs on esitatud rekordilised kümme kaarti, et kujutada selle puunimetuse varieeruvust ja erinevaid nimeformante (ALFE 3: 449–463). Eesti murretes on registreeritud variandid *paatsapuu* (Kuu Hlj VNg Lüg Jõh VJg Sim IisK Iis Trm), *paatspuu* (IisR Saa Äks Vil Hls TMr), *paatsip* (Hls Krk), *paaks*(*i*)*puu* (LNg Rid Mar Kul Vig PJg), *paaksnapuu*, *pahakspuu* (*pahaksipuu*) (Jäm Khk Mus Kaa), *pahaspuu* (Jäm Ans Khk Khn Kad Sim), *paaspuu* (Kär Kaa Vll Phl), *pahaksi* (Khk Kaa), *pavats* (Lüg Jõh), *paksempuu* (Kuu KuuK), *paksmaspuu* (Kad), *pasmaspuu* (VMr), *poaksmapuu* (VMr) (VMS). Lõuna-Eestis esineb seega vaid tüvekuju *paatsa-*, Tartu ja Mulgi murdes ka *paatsi-*. Algne klusiili sisaldav tüvekuju **pakats-* on säilinud vaid liivi, karjala ja vepsa keeles (ALFE 3: 454). Soome murretes on levinud ka erinevad tüve *paja-* sisaldavad nimetused (*pajatin*, *pajahtin*, *pajakka*, *pajatati* jne) (ALFE 3: 455–456).

Liivi keeles on puunimetuse esimest osist *pagāst* rahvaetümoloogiliselt seostatud läti sõnaga *pagasts* 'vald' (ALFE 3: 460). Läänemeresoome tüve saab rekonstrueerida kujul **pakats-*, kuid ebaregulaarsed variandid viitavad võimalikule substraatsele päritolule. Ebaselge on ka selle tüve seos vadja keele samatähendusliku tüvega *bragattsi*, *brägättsi*. Liivi, vadja ja edelasoome murretes kasutatakse järelosisena sõna *marjapuu.* Eesti murretes esinevad paakspuu nimetuses ka eesliited *kitse-/kitsi-* (Plt Trm Kod Trm MMg Lai Pal Pst Hel Pil KJn SJn Äks Kõp Vil Hls Trv Krk TMr Ran Puh Võn Nõo Ote Rõn San Rõu Plv Räp Har Rõu Se Lei), *soe-* (Har), *undimarja-* (IisR) ja *voho-* (Kan Rõu Plv Vas Räp Se) (VMS). Teistes läänemeresoome keeltes kasutatakse samuti selle põõsa nimetuses erinevate loomade (kits, hunt, koer, madu) nimetusi (ALFE 3: 462).

Tüve häälikuline varieeruvus ja rekonstrueeritav afrikaat toetavad selle substraatset päritolu.

5. Kokkuvõte

Eesti keeles võib vähemalt viie puunimetuse (*pärn*, *kuker*(*puu*), *hala*(*paju*), *lõhmus*, *paaks*(*puu*))[5] puhul pidada tõenäoliseks nende protoeuroopa päritolu, võttes aluseks Ernitsa välja toodud neli häälikulist joont, mis on iseloomulikud arvatavatele protoeuroopa päritolu tüvedele, ja arvestades Aikio pakutud tundmatut päritolu substraatsõnavara kindlakstegemise kriteeriume. Saadud tulemus viitab sellele, et protoeuroopa päritolu sõnavara võib eesti keeles olla säilinud seniarvatust suuremal hulgal, seejuures ka floorat tähistavas sõnavaras, ning väärib edaspidist põhjalikumat süstemaatilist uurimist.

Lühendid

IisK – Iisaku (keskmurre), IisR – Iisaku (rannikumurre), KuuK – Kuusalu (keskmurre)

Kirjandus

Aikio, Ante 2004. An essay on substrate studies and the origin of Saami. – Etymologie, Entlehnungen und Entwicklungen: Festschrift für Jorma Koivulehto zum 70. Geburtstag. Hrsg. Irma Hyvärinen, Petri Kallio, Jarmo Korhonen, Leena Kolehmainen. (= Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki 63.) Helsinki: Société Néophilologique de Helsinki, 5–34.

Aikio, Ante 2012. An essay on Saami ethnolinguistic prehistory. – A Linguistic Map of Prehistoric Northern Europe. Ed. by Riho Grünthal, Petri Kallio. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 266.) Helsinki: Suomalais-Ugrilaisen Seura, 63–117.

ALFE = Atlas Linguarum Fennicarum. Itämerensuomalainen kielikartasto, 2007–2010. Päätoim. Tuomo Tuomi. Helsinki.

Ariste, Paul 1956. Mõningaid märkmeid „Eesti NSV ajaloo“ I köite kohta. – Edasi 13. I.

Ariste, Paul 1962. Mõnda substraadist. – Keel ja Kirjandus 1, 13–17.

Ariste, Paul 1971. Die ältesten Substrate in den ostseefinnischen Sprachen. – Sovetskoe finno-ugrovedenie 4, 251–258.

[5] Lisaks on kirjakeeles kasutatud murdesõna (*h*)*ong* ’vana mänd’ (EKSS), mis on registreeritud kirderannikumurdest ja idamurdest ning millel on läänemeresoome keeltest vasted vadja, soome, karjala, lüüdi ja vepsa keeles, kuid puuduvad liivi ja lõunaeesti keeles. Tüvi on laenatud ka vene murretesse. Kuigi liivist ja lõunaeestist pole tüve registreeritud, viitab lai levik mujal läänemeresoome alal tüve vanusele. *h*-algulisus on ka substraatsõna tunnus.

Ariste, Paul 1981. Keelekontaktid: eesti keele kontakte teiste keeltega. (= Eesti NSV TA Emakeele Seltsi toimetised 14.) Tallinn: Valgus.

Beekes, Robert S. P. 2014. Pre-Greek. Phonology, Morphology, Lexicon. (= Brill Introductions to Indo-European Languages 2.) Leiden, Boston: Brill.

EES = Eesti etümoloogiline sõnaraamat, 2012. Koost. ja toim. Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Peatoim. Iris Metsmägi. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

EEW = Julius Mägiste, 1982–1983. [2. tr 2000.] Estnisches etymologisches Wörterbuch I–XII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat, 2009. 2. tr. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. https://www.eki.ee/dict/ekss.

EMS = Eesti murrete sõnaraamat, 1994–… Toim. Mari Kendla, Mari-Liis Kalvik, Tiina Laansalu. Tallinn: EKSA. https://www.eki.ee/dict/ems/.

Ernits 1979 = Э. Эрнитс 1979. К выявлению субстрата в прибалтийско-финских языках. – SFU 3, 129–135.

Ernits, Enn 2017. Sõna haaval. Emakeelest tehiskeelteni. (= Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 75.) Tallinn: Emakeele Selts.

Grünthal, Riho 2003. Kielen muuttuminen on enemmän kuin kielikontaktien summa. – Tieteessä Tapahtuu 21 (5), 72–74.

Heikkonen, Katja 2018. Äännesymbolisen sanaston etymologioinnin ongelmia. – Peri orthotētos etymōn. Uusiutuva uralilainen etymologia. Toim. Sampsa Holopainen, Janne Saarikivi. (= Uralica Helsingiensia 11.) Helsinki, 203–228.

Junttila, Santeri 2015. Tiedon kumuloituminen ja trendit lainasanatutkimuksessa. Kantasuomen balttilaislainojen tutkimushistoria. Helsinki: Helsingin yliopisto.

Kaheinen, Kaisla 2021. Ettekanne „Substraatista nganasanissa“ Helsingi Ülikoolis 21.01.2021.

Kallio, Petri 2000. Posti's superstrate theory at the threshold of a new millennium. – Facing Finnic: Some Challenges to Historical and Contact Linguistics. Toim. Johanna Laakso. (= Castrenianumin toimitteita 59.) Helsinki, 80–99.

Kallio, Petri 2004. All that glitters is not gold. [Review of Kalevi Wiik, *Eurooppalaisten juuret*. Jyväskylä 2002.] – Finnisch-Ugrische Mitteilungen 26/27. Hamburg, 203–215.

Kallio, Petri 2007. Kantasuomen konsonanttihistoriaa. – Sámit, sánit, sátnehámit. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 253.) Helsinki, 229–249.

Kallio, Petri 2014. The diversification of Proto-Finnic. – Fibula, Fabula, Fact. The Viking Age in Finland. Ed. by Joonas Ahola, Frog with Clive Tolley. (= Studia Fennica Historica 18.) Helsinki: Finnish Literature Society, 155–168.

Kallio, Petri 2016. Historical phonology from Proto-Finnic to Proto-Livonian. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 7 (1), 39–65. http://dx.doi.org/10.12697/jeful.2016.7.1.02

Kallio, Petri, Jorma Koivulehto, Asko Parpola 1998. „Kantagermaanin suomalais-ugrilainen substraatti“: edelleen perusteeton hypoteesi. – Tieteessä Tapahtuu 16 (3), 45–48.

Kendla, Mari, Jüri Viikberg 2016. Protoeurooplaste keelepärandist. – Emakeele Seltsi aastaraamat 61. Peatoim Mati Erelt. Tallinn: Emakeele Selts, 135–154. http://dx.doi.org/10.3176/esa61.06

Kroonen, Guus 2012. Non-Indo-European root nouns in Germanic: Evidence in support of the agricultural substrate hypothesis. – A Linguistic Map of Prehistoric Northern Europe. Ed. by Riho Grünthal, Petri Kallio. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 266.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 239–260.

Kukk, Toomas 2004. Eesti taimede kukeaabits. Tallinn: Varrak.

Lang, Valter 2018. Läänemeresoome tulemised. (= Muinasaja teadus 28.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Metsmägi, Iris, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2013. Eesti kirjakeele tüvevara päritolu arvudes. – Keel ja Kirjandus 5, 313–332.

Pajusalu, Karl 2012. Phonological innovations of the southern Finnic languages. – A Linguistic Map of Prehistoric Northern Europe. Ed. by Riho Grünthal, Petri Kallio. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 266.) Helsinki: Suomalais-Ugrilaisen Seura, 201–224.

Posti, Lauri 1953. From Pre-Finnic to late Proto-Finnic. – Finnisch-Ugrische Forschungen 31, 1–91.

Prillop, Külli, Karl Pajusalu, Eva Saar, Sven-Erik Soosaar, Tiit-Rein Viitso 2020. Eesti keele ajalugu. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Rätsep, Huno 1983 [2002]. Eesti kirjakeele tüvevara päritolu. – Keel ja Kirjandus 10, 538–548.

Saarikivi, Janne 2000. Kontaktilähtöinen kielenmuutos, substraatti ja substraattinimistö. – Virittäjä 104 (3), 393–415.

Saarikivi, Janne 2004. Is there Palaeo-European interference in western branches of Uralic? – Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 90. Helsinki, 187–214.

Saarikivi, Janne 2006. Substrata Uralica: Studies on Finno-Ugrian Substrate in Northern Russian Dialects. Tartu: Tartu University Press.

Sammallahti, Pekka 1977. Suomalaisten esihistorian kysymyksiä. – Virittäjä, 81 (2), 119−135.

SMS = Suomen murteiden sanakirja. https://kaino.kotus.fi/sms/.

SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja, 1992–2000. Toim. Erkki Itkonen, Ulla-Maija Kulonen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten keskus.

Suhonen, Seppo 1989. Baltische und slavische Etymologien. – Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 82. Helsinki, 211–221.

Tkachenko 1985 = Орест Ткаченко 1985. Merjanski jazyk. Kiev: Naukova Dumka.

Uibo, Udo 2011. Etümoloogilisi märkmeid (XI). Suvejuttu *er*-liitsõnadest. – Keel ja Kirjandus 7, 536–542.

Viires, Ants 1975. Puud ja inimesed. Tallinn: Valgus.

Viitso, Tiit-Rein 1985. Läänemeresoome murdeliigenduse põhijooned. – Keel ja Kirjandus 7, 399–404.

VKS = Vadja keele sõnaraamat. https://www.eki.ee/dict/vadja/.

VMS = Väike murdesõnastik. https://www.eki.ee/dict/vms/.

Wiedemann, Ferdinand 1893. Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. Red. Jakob Hurt, St. Peterburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.

Possible traces of a Proto-European substrate in Estonian dendronyms

SVEN-ERIK SOOSAAR

The article discusses possible traces of the hypothetical substrate language spoken on the territory of present-day Estonia before the arrival of Finno-Ugric speaking tribes. It is shown that, taking into consideration the four phonotactical features of the substrate lexicon described by Enn Ernits and the criteria for determination of substrate vocabulary of an unknown source language described by Ante Aikio, there are at least five word stems among Estonian dendronyms that do not have a trustworthy etymology outside the Finnic group. These stems show phonotactical features described by Ernits and meet the criteria described by Aikio.

We can conclude that the Estonian dendronyms *pärn*, *kuker-*, *paats-*, *hala-*, and *lõhmus* are probable Proto-European substrate words.

Keywords: etymological research, language history, language contacts, Proto-European substrate, dendronyms

Sven-Erik Soosaar
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
svenerik.soosaar@eki.ee

Emakeele Seltsi aastaraamat 66 (2020), 310–326
http://dx.doi.org/10.3176/esa66.13

PÕHIKOOLI I JA II ASTME ÕPILASED ARVUTIGA KIRJUTAJATENA: KAS PIKEMAAEGSEM ARVUTI KASUTAMISE KOGEMUS TAGAB PAREMAD TULEMUSED TEKSTILOOMES?[1]

ANNE UUSEN, HELIN PUKSAND

Annotatsioon. Digitehnoloogia kiire areng ja koroonapandeemia on tõstatanud vajaduse hakata kasutama e-hindamist. Keele ja kirjanduse valdkonnas on möödapääsmatu hinnata ka tekstiloomeoskust. Artiklis antakse e-tasemetööde katsetuse kirjutamisosa põhjal ülevaade põhikooli I ja II astme õpilaste tekstiloomeoskuse üldistest tulemustest. Uuringus osales 249 õpilast I kooliastmest ja 251 õpilast II kooliastmest. Analüüsi tulemused näitavad I astme õpilaste nõrgemat tulemust e-kirja kirjutamise ülesandes, jutustava teksti kirjutamisel erinevusi aga ei esinenud. Digivahendite kasutamise sageduses koolis üldiselt ja emakeeletunnis ilmnesid samuti kooliastmeti erinevused. See seletab mõneti ka tekstiloome suhteliselt madalat keskmist tulemust. Nii võib järeldada, et õpilaste kirjutamisoskuse hindamiseks arvutiga kirjutatud tekstide põhjal tuleb läbi mõelda, kuidas tagada kõigile õpilastele sel tasemel arvuti kasutamise oskus, et see ei mõjutaks tekstiloome tulemust negatiivselt.

Võtmesõnad: kirjutamine, kirjutamisoskuse areng, e-hindamine, e-tasemetöö, tekstiloome, digitaalse kirjutamise oskus

1. Sissejuhatus

Kirjutamine on nooremate õpilaste jaoks kõige nõudlikum, keerulisem ja pikemaaegsemat harjutamist nõudev keelelise suhtluse osaoskus nii protsessi kompleksse olemuse kui selle tõttu, et tulemus, eriti kirjutamise vormilised/mehaanilised aspektid, nagu käekiri, õigekiri, punktuatsioon

[1] Artikli valmimist on toetanud Euroopa Sotsiaalfond projekti „Kaasaegse ja uuendusliku õppevara arendamine ja kasutuselevõtt“ kaudu.

jms, on kõigile silmaga näha (Holliway, McCutchen 2004; Uusen 2006). Kirjutamise õppimist kirjeldatakse mitmemõõtmelise protsessina, sõltumata sellest, kas seda tehakse paberit ja pliiatsit või klaviatuuri kasutades (Berninger, Winn 2006). Kulub kümme kuni kakskümmend aastat (isikuti varieerub) küpsemist, juhendamist ja harjutamist, et edeneda algaja kirjutaja etapist kesktaseme kirjutajaks (Bereiter, Scardamalia 2013; Nippold 2004).

Käsitsi ja arvutiga kirjutamist on siiski siiani vähe võrreldud. Eestis on 5. klasside õpilaste käsitsi ja arvutiga kirjutatud tekste analüüsinud Jane Pugi (2014), kes jõudis muu hulgas järeldusele, et arvutiga kirjutatud tekstid on käsitsi kirjutatud tekstidest pikemad ja sisaldavad rohkem lauseid, kuid leksikaalse mitmekesisuse näitajates ja lausepikkuses erinevused puuduvad.

Seda, kas ja kes peaks õpetama põhikooli I ja II astme õpilastele klaviatuuri ja tekstitöötlusprogrammi kasutamist, õppekavas (PRÕK 2011) konkreetselt sätestatud ei ole ning seda ei ole tehtud ka teistes riikides (vt Mogey jt 2012; van Weerdenburg jt 2019). Siiski on põhikooli noorematel õpilastel üha enam võimalus, vajadus ja soov kasutada õppetöös arvuteid ka kirjutamiseks (Puksand, Uusen 2020). See on väga positiivne, sest arvutiga loodud kirjutiste kvaliteet on seda parem, mida tõhusam on teksti trükkimise / klaviatuuri kasutamise oskus (Goldberg jt 2003; Graham jt 2012). Lisaks on klassiõpetajad erinevates küsitlustes märkinud, et klaviatuuri kasutamise oskus on õpilaste jaoks oluline muu hulgas standardiseeritud e-testides paremate tulemuste saavutamiseks (Poole, Preciado 2016). Ka Eesti elukestva õppe strateegia 2020 (HTM 2014) üks eesmärk on Eesti haridussüsteemi üleminek e-hindamisele. Järelikult on e-tasemetööde võimalikult hea soorituse aluseks oskuslik klaviatuuri kasutamine. Seega peaks enne täielikku üleminekut e-hindamisele olema tagatud ja kontrollitud, et see oskus oleks olemas.

Endise SA Innove (praeguse Haridus- ja Noorteameti) tellimisel on Tartu Ülikooli töörühm koostanud põhikooli I ja II astme e-tasemetööde katsetestid, mille I osas tuli (ja tuleb ka edaspidi) õpilastel arvutis kirjutada kaks teksti: jutustus pildiseeria põhjal ja e-kiri. Eeltoodut arvestades on alust eeldada, et põhikooli II astme õpilaste tekstiloome tulemused on paremad kui I astme õpilastel, sest neil on olnud rohkem aega ja võimalusi arvutiga kirjutamist (ka kirjutamist üldse) teadlikult ning süsteemselt harjutada.

Uurimuse eesmärk ongi 2019. aasta oktoobris katsetatud e-tasemetööde kirjutamisosa tulemuste põhjal välja selgitada, kas II astme õpilaste tekstiloome tulemused on paremad võrreldes I astme õpilaste omadega. Ühtlasi saab uurimistulemuste põhjal teha esmaseid järeldusi I astme õpilaste arvutiga kirjutamise oskuse kohta üldisemalt ehk vastata (lisa)küsimusele, kas ja mil moel on I astme e-tasemetöös edaspidi mõistlik tekstiloomeoskust mõõta.

2. Teoreetiline taust

Probleemi mõistmiseks on vaja teada teemaga seotud olulisi mõisteid ja vaatenurki. Seega anname ülevaate kirjutamise mõistest ja olemusest ning kirjutamisoskuse arengust ja uurime, missugune on arvuti, sealhulgas tekstitöötlusprogrammi pikemaaegse kasutamise (ja eeldatavasti siis ka parema kasutamisoskuse) võimalik mõju arvutiga kirjutatud tekstide tulemustele.

2.1. Kirjutamise mõiste ja olemus

Kirjutamist on defineeritud mitmeti:

- lugejale suunatud visuaalsete sümbolite tootmine (Bright 1995: 10–11; Sarmavuori 2003: 85);
- keelekasutusprotsess kogemusele tähenduse leidmiseks ja selle vahendamiseks (Salomon jt 2003);
- mitmetahuline ja eesmärgistatud protsess, mille käigus luuakse tähendusi ja sõnumeid ning vahendatakse neid lugejale tõlgendamiseks (Riley, Reedy 2000: 16);
- kirjutamissüsteemi või ortograafia kasutamine seonduvalt igapäevaelu ja kultuuri edasiandmisega ühelt põlvkonnalt teisele (Harris, Hodges 1995: 284);
- ideede väljendamine tähtede, sõnade, kunsti või meedia abil, miski, mis saab toimuda ainult siis, kui selleks on rakendatud mentaalseid (vaimseid) toiminguid ja protsesse (Dahl, Farnan 2000: 5–6);
- eri teadmisi ja oskusi integreeriv oskus; keelt, mõtlemist, elukogemust, tundeid, mehaanilisi tegevusi ja erinevaid strateegiaid sisaldav tegevus jne (Harris, Hodges 1995: 284; Hennings 2000: 319).

Olgugi sõnastus autoritel erinev, on kõigil üks ühine oluline vaatenurk – kirjutamine tähendab sõnumi või tähenduse edastamist lugejale (kirjalikus vormis) (Uusen 2006). Kõigist kirjutamise definitsioonidest jääb kõlama, et tegu on mitmekihilise ja mentaalselt nõudliku tegevusega, mis eeldab kvaliteetse tulemuse saavutamiseks kirjutajalt väga paljude osaoskuste valdamist ning samaaegset kasutamist, samuti aega nende oskuste arendamiseks (Holliway, McCutchen 2004; Tichenor 1998).

2.2. Kirjutamisoskuse areng

Kirjutamisoskuse (kirjaliku tekstiloome) arengut käsitletakse kognitiivse arengu vaatenurgast protsessina, mille käigus edenetakse läbi kolme taseme: algaja kirjutaja tasemelt (loodud tekst on põhiliselt jutustavas vormis autori mõtete ümberütlemine) kesktaseme kirjutajaks (protsessi tulemuseks on autori mõtteprotsessi kontsentreeritud versioon), liikudes edasi kõrgtasemele (autor suudab silmas pidada nii enda kui lugeja perspektiivi) (Kellogg 2008; Myhill, Jones 2007).

Nagu öeldud, kognitiivse arengu vaatenurgast on iga perioodi läbimine pikk protsess. Olenevalt east, millal lapsed hakkavad keelt n-ö õppima, on neil 14–16aastaseks saamisel olnud kümme aastat võimalik harjutada käekirja, õigekirja, omandada vilumus nii suulise kui kirjaliku teksti loomises jne (Nippold 2004). Põhikooli I ja II astme õpilased on enamasti algaja kirjutaja tasemel. Kesktasemeni jõutakse järgneva kümne aasta jooksul. (Ericsson jt 1993; Lee, Karmiloff-Smith 1996) Kõrgtase saavutatakse heal juhul gümnaasiumi lõpuks ja/või ülikoolis õppimise ajal ning see kirjeldab pigem küpset täiskasvanud kirjutajat, kelle eesmärk on saada oskuslikuks professionaalseks kirjutajaks (Kellogg 2008; Ravid, Tolchinsky 2002). Kõrgtaseme saavutamist alles kõrgkoolis kinnitavad ka meil tehtud uuringud (vt Kerge jt 2014).

Arvatakse, et peamine takistus või piirang nende kolme taseme läbimisel (sinnani jõudmisel) on töömälu limiteeritud maht. On tõdetud, et põhilised mehaanilised oskused, nagu käekiri (arvutiga kirjutamisel klaviatuuril tippimine) ja õigekiri, kulutavad laste töömälu niigi piiratud ressursse, takistades nende võimet ladusalt keelt luua. Algklassides ongi seetõttu õige aeg õppida kirjutamisega seotud mehaanilisi oskusi, et need automatiseeruksid, vabastades seeläbi töömälu varusid kõrgema taseme

protsesside jaoks (Graham jt 1997). Kui lapsed ei arenda soravat käekirja ja/või trükkimist (arvutiga kirjutades) enne 12aastaseks saamist piisavalt, siis nende tekstiloomeoskus ehk üldine kirjutamisoskus nõrgeneb oluliselt (Kellogg 2008).

Kokkuvõtvalt öelduna on kirjutamisoskuse arenemiseks vaja 1) töömälu, 2) suhtelist automaatsust teatud kirjutamisega seotud osaoskustes, 3) sihipärast harjutamist. Et kõik kolm komponenti on seotud ajafaktoriga – heaks kirjutajaks saadakse pikaaegse ja süsteemse õppimise ning praktiseerimise tulemusel –, võetigi uurimuse eelduseks, et II astme õpilaste tulemused tekstiloomes peaksid olema paremad kui I astme õpilaste omad.

2.3. Arvutiga kirjutamisest

Nii kirjutamisülesanne kui ka -vahend mõjutavad seda, milline teksti loomise strateegia valitakse ja mis on tulemus (van Waes, Schellens 2003). Üha enam kasutatakse õpetamise ja kirjutamise vahendina multimeediakeskkondi ning arvutit. Kaugõppimise ajastu on nende vahendite valdamise oskuse vajadust kõigile tõestanud. Kui multimeediakeskkondi ja arvutit kasutatakse otstarbekalt, on need õppimise vaeva väärt ning suure kasuteguriga õpetamise vahendid. Nende efektiivsus sõltub aga paljuski juhendamismeetoditest ja sellest, mil moel nende võimalusi kasutatakse (Salomon jt 2003).

Õppimise toetamise seisukohast saab arvutipõhiste tööriistade ja tarkvara abil edendada enamikku kirjutamisega seotud aspekte. Tekstitöötlusprogrammid sisaldavad näiteks grammatika ja õigekirja tööriistu, mis on üks olulisimaid funktsioone, mille abil saavad ka algajad kirjutajad kontrollida oma õigekirja, grammatikat ning sõnavalikut. Funktsioonide, nagu tekstiosade sisestamise, kustutamise ja liigutamise kasutusuuringute leiud näivad kinnitavat, et õpilased, kes kasutavad tekstitöötlusprogramme, kirjutavad pikemaid tekste, teevad vähem vigu ja rohkem tekstiparandusi (Hawisher 1988, 1989; Kozma 1991; Salomon jt 2003).

Õpetaja, kes õpetab kirjutamist arvuti abil, peaks õpetama ka tekstitöötluse põhioskusi. Mida automatiseerunum on teksti trükkimise oskus, seda paremaks on osutunud arvutiga kirjutatud tekstide põhjal saadud tulemused. Kümnest uuringust seitsmes leidis kinnitust tekstitöötlusvahendite (nt õigekirja ja grammatika kontroll, klaviatuuri valdamine)

positiivne mõju arvutiga kirjutatud tekstidele. Kus see oli väiksem või puudus üldse, oli õpilastel vähe trükkimiskogemust või oli see algeline. Järelikult võib klaviatuuri käsitsemise oskus/osavus oluliselt mõjutada arvutiga kirjutatud tekstide kvaliteeti (van Weerdenburg jt 2019).

Eespool kirjeldatu andiski ajendi võrrelda põhikooli I ja II astmes katsetatud e-testide tekstiloomeosa tulemusi, et teha esmaseid järeldusi selle kohta, mida arvestada algkoolialistele õpilastele e-tasemetööde tekstiloomeülesannete koostamisel ning kas (II astme õpilaste) pikemaaegsem arvutil trükkimise (ja üldiselt arvuti kasutamise) kogemus tagab paremad tulemused kirjutamisoskuse osas.

3. Materjal ja meetod

Õpilaste oskust kirjutada arvutis hinnati katseliste e-tasemetööde tekstiloomeülesannetega. Mõlemas kooliastmes oli kaks kirjutamisülesannet: kirjaliku suhtluse ja jutustava teksti kirjutamise ülesanne. I kooliastmes pidid õpilased kirjaliku suhtluse ülesandes kirjutama sõbrale e-kirja, et kutsuda sõber AHHAA-keskuse töötuppa. II kooliastmes tuli kirjutada kiri raamatukokku, et paluda raamatu tähtaja pikendust ja uurida, kui palju maksab raamatu kaanest koopia tegemine. Teises ülesandes pidid mõlema kooliastme õpilased kirjutama jutustava teksti pildiseeria järgi, milles oli 4 pilti. I kooliastme teksti pikkus pidi olema umbes 70 sõna, II kooliastmes 100 sõna. Mõlemas kooliastmes kasutati sama pildiseeriat, kuid II kooliastme ülesanne oli nõudlikum: õpilased pidid piltide põhjal järeldama, kuidas saaks lugu edasi minna. Ülesanded olid eelnevalt testitud. Pärast eeltestimist lisati jutustava teksti tööjuhendisse eeldatav sõnade arv, kuna eeltestimisel oli I kooliastmes tekstide pikkus 4–149 sõna, II astmes aga 27–677 sõna.

Õpilased tegid tekstiloomeülesandeid eksamiinfosüsteemis EIS. Oluline on märkida, et selles süsteemis ei olnud õpilastel võimalik õigekirjakorrektorit kasutada. Mõlemas kooliastmes oli kahe teksti kirjutamiseks aega kokku 60 minutit. Katsetusel osales I kooliastmes 6 koolist 249 õpilast (3.–4. klassist), kellest 50,6% olid poisid ja 49,4% tüdrukud. II kooliastmes sooritas katse 20 koolist 251 õpilast (6.–7. klassist), kellest 55,8% olid poisid ja 44,2% tüdrukud.

Kõiki ülesandeid hindas kaks hindajat hindamisjuhendi järgi, mis oli mõlemas astmes ühesugune, kuid hindamisel tuli lähtuda kooliastme

õpitulemustest. Et taseme- ja eksamitööde e-hindamise arendus üldises mõttes ei ole lõppenud ning e-hindamisele ülemineku ajakava pole avalikustatud, siis ei ole võimalik hindamisjuhendi ja oskustasemete kirjeldusi/detaile artiklis veel avaldada.

Nii e-kirja kui jutustava teksti kirjutamise ülesandes hinnati teksti- ehk sisuloome, õigekeelsuse ja digitaalse kirjutamise oskust, kirjaliku suhtluse ülesandes ka kirjaliku suhtluse oskust. Tekstiloome all hinnati, kas tekst vastab ülesande eesmärgile, kas tekst on terviklik ja sidus ning missugune on õpilase sõnavara. Õigekeelsuse hindamisel lähtuti vastava kooliastme õpitulemustest, mis on kirjeldatud põhikooli riiklikus õppekavas (PRÕK 2011). Digitaalse kirjutamise oskuse all hinnati, kas ja kui palju teeb õpilane hooletus- ja trükivigu ning kas järgib vormistusreegleid. Kirjaliku suhtluse hindamisel vaadati, kas tekstis antakse edasi vajalik info ja arvestatakse suhtluspartneriga. Enne hindamist läbisid hindajad koolituse ja hindamise ajal said vajadusel nõu hindamisjuhilt.

Kirjutamisülesannete analüüsimisel kasutati ülesannete keskmist tulemust, omavahelist korrelatsiooni ja Cronbachi alfat. Cronbachi alfaga mõõdeti ülesannete reliaablust. Valimite keskväärtuste erinevuste statistilist olulisust mõõdeti Studenti t-testiga (*t-test: Two Sample Assuming Equal Variances*; *t-test: Two Sample Assuming Unequal Variances*). Olulisuse tõenäosus on tähistatud töös *p*-ga. Olulisuse nivooks valiti 0,05 ning tähistatud on see α-ga. Õige t-testi valemi valikuks (kas valim on võrdse või erineva dispersiooniga) tehti enne F-test (*F-test: Two Sample for Variances*).

4. I ja II kooliastme õpilaste arvutis kirjutamise oskus ja digivahendite kasutamise harjumused

Siinses peatükis analüüsitakse arvutiga kirjutatud kaht teksti: e-kirja ja pildiseeria järgi kirjutatud jutustavat teksti. Seejärel hinnatakse õpilaste digivahendite kasutamise oskust, lähtudes õpilaste endi hinnangutest.

4.1. Arvutis kirjutamise oskus

Kõigepealt kontrolliti, kas ülesanded mõõtsid seda, mida taheti mõõta. Ülesannete sisemine reliaablus oli suur (Cronbachi alfa oli üle 0,7) kolmel ülesandel: I astme kirjaliku suhtluse ülesandel (Cronbachi alfa oli 0,76) ja II astme mõlemal ülesandel (Cronbachi alfa oli vastavalt 0,79 ja 0,74).

I astme jutustava teksti kirjutamise ülesande reliaablus jäi vaid pisut alla 0,7 (Cronbachi alfa oli 0,68). Jutustava teksti kirjutamise ja kirjaliku suhtluse ülesande omavaheline korrelatsioon oli I kooliastmes 0,48 ja II kooliastmes 0,62, mis näitab, et II kooliastmes mõõtsid kirjutamisülesanded samasuguseid oskusi paremini kui I kooliastmes. Seega võib järeldada, et ülesanded olid usaldusväärsed ja mõõtsid seda, mida eeldati.

Kirjaliku suhtluse ehk e-kirja ülesande sooritasid ootuspäraselt paremini II kooliastme õpilased – keskmine sooritusprotsent oli II astme õpilastel 70% ja I astme õpilastel 61%. Erinevus on ka statistiliselt oluline ($p = 0{,}00 < \alpha = 0{,}05$). Mõlemas kooliastmes oli tüdrukute sooritus parem kui poistel: I kooliastmes tüdrukutel 64,2% ja poistel 58,5%, II kooliastmes vastavalt 75,7% ja 66%. Jutustava teksti kirjutamisel aga õppeastmeti erinevusi ei ilmnenud, sest nii I kui II kooliastme õpilaste keskmine sooritusprotsent oli 53%. Tüdrukud näitasid ka jutustava teksti kirjutamisel kõrgemaid tulemusi kui poisid: I kooliastmes saavutasid tüdrukud keskmiselt 57,3% ja poisid 48,7% maksimumist, II kooliastmes oli tüdrukute keskmine tulemus 58,6% ja poistel 47,9%.

Järgnevalt võrreldi õpilaste tulemusi erinevate aspektide põhjal. Kuna kirjanduse väitel (vt Goldberg jt 2003; Graham jt 2012) sõltub arvutis kirjutatud teksti kvaliteet arvuti kasutamise oskusest, siis oli üheks hinnatavaks aspektiks digitaalse kirjutamise oskus. I kooliastme õpilaste sooritus oli mõlema teksti puhul suhteliselt sarnane: e-kirja ülesandes oli digitaalse kirjutamise oskuse keskmine tulemus 56% ja jutustava teksti ülesandes 58% ning erinevus ei olnud ka statistiliselt oluline ($p = 0{,}189 > \alpha = 0{,}05$). II astme õpilastel oli aga kirjaliku suhtluse ülesandes digitaalse kirjutamise oskuse aspekt oluliselt kõrgem kui jutustava teksti ülesandes, vastavalt 70% ja 57% ($p = 0{,}00 < \alpha = 0{,}05$). Viimane võis olla tingitud tekstide erinevast pikkusest, kuid see ei seleta I kooliastme sarnast tulemust.

Õigekeelsuse aspekt oli mõlemas kooliastmes kõrgem kirjaliku suhtluse ülesandes: I astmes vastavalt 71% ja 50%, II astmes 75% ja 44%. Siit ilmneb selgelt teksti pikkuse mõju, kuna pikemas tekstis teevadki õpilased rohkem vigu (vt Uusen 2006). Lisaks tegid II kooliastme õpilased jutustavas tekstis rohkem õigekeelsusvigu kui I kooliastme õpilased, mida võib seletada hindamisega. Õigekeelsuse hindamisel lähtuti kooliastmes õpitust – veaks ei loetud neid keelendeid, mida vastavas kooliastmes ei

ole käsitletud. Hindajad tõid ka välja, et õigekeelsusvigu oli kohati keeruline eristada digitaalse kirjutamise vigadest, kuna raske oli vahet teha, kas näiteks puuduv täht viitas trükkimise veale või ei osanud õpilane sõna õigesti kirjutada.

Kirjalikes tekstides hinnati ka sisu ehk tekstiloomeoskust. Sisu poolest olid samuti mõlemas kooliastmes paremad kirjaliku suhtluse ülesande vastused: I kooliastmes 56% ja 53% ($p = 0{,}113 > \alpha = 0{,}05$) ning II kooliastmes 61% ja 57% ($p = 0{,}02 < \alpha = 0{,}05$). Kuigi erinevused ei olnud eriti suured, siis II astmes oli erinevus statistiliselt oluline.

E-kirjades hinnati ka kirjaliku suhtluse oskust. Siit tuleb välja oluline erinevus ($p = 0{,}00 < \alpha = 0{,}05$) kooliastmete vahel: I kooliastmes oli kirjaliku suhtluse tulemus keskmiselt 63%, II kooliastmes aga 75%. See võib seletada erinevust, miks kirjaliku suhtluse ülesande keskmine tulemus oli II kooliastmes oluliselt parem kui I astmes (70% *vs*. 61%; $p = 0{,}00 < \alpha = 0{,}05$). II kooliastme õpilased on ilmselgelt puutunud e-kirjade kirjutamisega rohkem kokku, kuna e-kirja kirjutamine on kohustuslik teema II kooliastme ainekavas (PRÕK, 2011).

4.2. Õpilaste digipädevus nende endi hinnangul

I ja II kooliastme õpilaste digivahendite kasutamise harjumuste kohta saab järeldusi teha tagasisideküsimustiku põhjal, mille õpilased täitsid pärast ülesannete tegemist. Eesmärk oli teada saada, kui palju õpilased päevas enda arvates digivahendeid kasutavad. Selleks vastasid õpilased valikvastustega küsimusele „Kasutan digivahendeid keskmiselt iga päev alla 1 tunni / 1–2 tundi / 2–3 tundi / 3–4 tundi / üle 4 tunni“. Digivahendite kasutamise aeg erines kooliastmeti päris palju. I kooliastmes oli rohkem neid õpilasi, kes kasutasid digivahendeid kas alla 1 tunni (29%) või 1–2 tundi (38%), kuid II kooliastmes kasutas digivahendeid alla 1 tunni vaid 5% õpilastest ja 1–2 tundi 26% vastanutest. Samas 3–4 tundi või üle 4 tunni kasutas digivahendeid 16% I astme õpilastest, kuid 35% II astme õpilastest.

Et saada teada, mis digivahendeid õpilased enda arvates kasutavad, pidid nad vastama valikvastustega küsimusele „Kasutan vähemalt kord nädalas lauaarvutit / sülearvutit / tahvelarvutit / nutitelefoni / e-lugerit / ei kasuta ühtki digivahendit“. Õpilaste vastuseid illustreerib joonis 1.

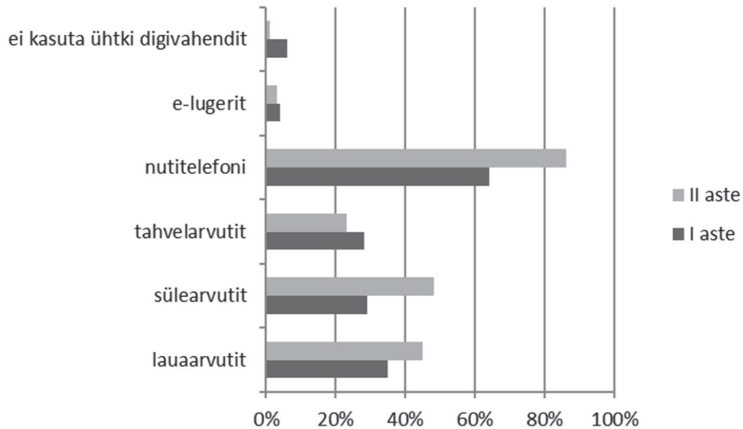

Joonis 1. Digivahendite kasutamine vähemalt kord nädalas

Kõige enam kasutati nutitelefoni: I astmes vastas nii 64% ja II astmes 86% õpilastest. Kasutati ka lauaarvutit (I astmes 35% ja II astmes 45%), sülearvutit (I astmes 29% ja II astmes 48%) ning tahvelarvutit (I astmes 28% ja II astmes 23%). Oluliselt vähem kasutati e-lugerit (I astmes 4% ja II astmes 3%). Oma sõnul ei kasutanud ühtki digivahendit 6% I astme ja vaid 1% II astme õpilastest.

Alates 2014. aastast on põhikooli riiklikus õppekavas (PRÕK 2011) ühe pädevusena kirjeldatud ka digipädevust, mistõttu tuleks koolis digivahendeid kasutada juba esimestest klassidest alates. Hindamaks, kui sageli õpilased enda arvates õppimiseks digivahendeid kasutavad, esitati kolm valikvastustega küsimust: 1) „Kasutan koolis õppimiseks digivahendeid igas tunnis / 2–3 korda nädalas / 2–3 korda kuus / harvem / ei kasuta üldse"; 2) „Kasutan emakeele õppimiseks digivahendeid igas tunnis / 2–3 korda nädalas / 2–3 korda kuus / harvem / ei kasuta üldse"; 3) „Kasutan kodus õppimiseks digivahendeid iga päev / 2–3 korda nädalas / 2–3 korda kuus / harvem / ei kasuta üldse". Kui sageli õpilased enda arvates õppimiseks digivahendeid kasutasid, illustreerib joonis 2.

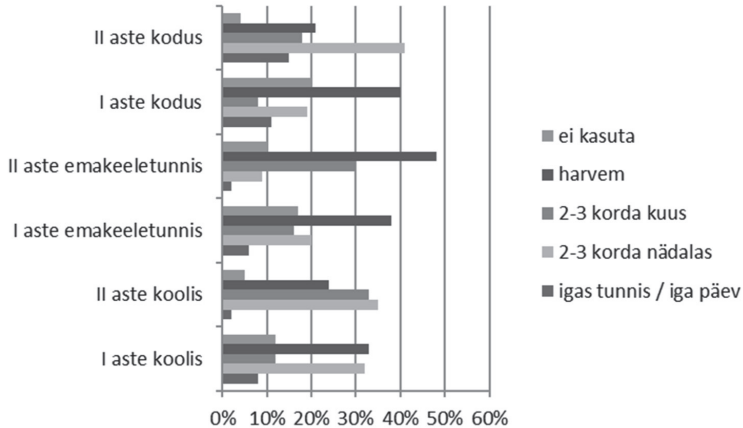

Joonis 2. Digivahendite kasutamine õpilaste hinnangul

Digivahendeid kasutati I kooliastmes õppimiseks harvem kui II kooliastmes. Üldse ei kasutanud või harvem kui 2–3 korda kuus kasutasid digivahendeid koolis õppimiseks 45% I astme õpilastest ja 29% II astme õpilastest. Emakeeletunnis kasutati digivahendeid aga veelgi vähem: üldse ei kasutanud või harvem kui 2–3 korda kuus kasutas digivahendeid emakeeletunnis 55% I astme ja 58% II astme õpilastest. Kodus õppimisel tuleb aga välja suurem erinevus kooliastmete vahel: 60% I kooliastme õpilastest ei kasutanud digivahendeid õppimiseks üldse (20%) või kasutas harvem kui 2–3 korda kuus (40%), II kooliastmes aga ei kasutanud kodus õppides üldse digivahendeid vaid 4% õpilastest või kasutas harvem kui 2–3 korda kuus 21% õpilastest. Koolis kasutasid digivahendeid õppimiseks 2–3 korda nädalas 32% I astme õpilastest ja 35% II astme õpilastest, emakeeletunnis aga vaid 20% I astme ja 9% II astme õpilastest. Kui edaspidi soovitakse õpilaste kirjutamisoskust hinnata arvutis kirjutamise kaudu, siis tuleb kindlasti läbi mõelda, kuidas kõik õpilased saaksid koolist kaasa ka arvuti, sh klaviatuuri kasutamise oskuse.

Kirjutamisel eelistasid nii I kui II kooliastme õpilased kasutada arvutit (vastavalt 44% ja 49%). Umbes kolmandik mõlema astme õpilastest väitis, et neil ei ole vahet, kas kirjutada käsitsi või arvutis (32% ja 35%). Arvutis kirjutamine on õpilase jaoks lihtsam (Puksand, Uusen 2020), mistõttu on tulemus igati loogiline.

5. Kokkuvõte ja järeldused

Täiskasvanud elanikkonnast enamik ei kujuta enam igapäevast elu ilma digi- ja nutivahendite kasutamise oskuseta ettegi ning suur osa tekstidest, mida on ühiskonnas edukalt toimimiseks vaja, kirjutatakse arvutiga. Ka kool ei saa siin olla erandiks. Eesti elukestva õppe strateegia 2020 (HTM 2014) näebki muu hulgas ette järkjärgulise ülemineku e-hindamisele kõigis kooliastmetes ja enamikus ainetes, kaasa arvatud emakeeles.

Põhikooli II astmes on eesti keele emakeelena tasemetöö olnud EISi keskkonnas juba viis aastat (alates 2016. aastast), aga seni pole see sisaldanud tekstiloomeülesandeid. I astmes on tasemetöö olnud paberil. Ilmselt osalt ka seetõttu, et pole olnud selget arusaama, kas ja kes peaks õpetama õpilastele arvuti – kitsamalt klaviatuuri ning tekstitöötlusprogrammi(de) – kasutamist sellisel tasemel, et e-keskkonnas edukalt toime tulla.

Keele ja kirjanduse valdkonnas e-tasemetööde katsetamise tulemusena tekkiski huvi ja võimalus saada esmased andmed selle kohta, kuidas põhikooli I ja II astme õpilased arvutis kirjutamisega toime tulevad ning kas I astme õpilaste tekstiloome tulemused on oluliselt kehvemad, sest nad on koolis arvutiga kirjutamist vähem harjutanud. Kirjutatud tekstides (e-kiri ja jutt pildiseeria põhjal) hinnati mitut aspekti: digitaalse kirjutamise ja kirjaliku suhtlemise oskust, õigekeelsust ning sisu.

Selgus, et kirjaliku suhtluse ehk e-kirja ülesande sooritasid II kooliastme õpilased oluliselt paremini kui I astme õpilased, aga jutustava teksti kirjutamisel erinevusi ei ilmnenud. See kinnitab kirjandusallikatele tuginevat väidet, et ka kirjutamisülesanne mõjutab tekstiloomestrateegia valikut ja tulemust (van Waes, Schellens 2003). Seda aluseks võttes ei saa katsetuse põhjal teha paraku pädevaid järeldusi I astme õpilaste tekstitöötlusprogrammi kasutamise oskuse kohta, sest on üldiselt teada, et algajad kirjutajad saavadki jutustava tekstiga paremini hakkama (Myhill, Jones 2007). Põhjustena tuuakse välja, et jutustamine on neile keelearengu seisukohast omasem ja koolis kirjutatakse kõige sagedamini just jutte (eriti algklassides). Sama tendents ilmnes ka paberil kirjutatud tekstide põhises uurimuses (Uusen 2006).

Tõsiasi, et õigekeelsuse paremaid tulemusi e-kirjades mõjutab ilmselt teksti pikkus (vt ka Uusen 2006), annab põhjuse e-testide edasise arenduse käigus mõelda õigekeelsuse hindamise juhendi muutmise peale: õigekirjavigu oleks õigem arvestada sõnade ja vigade arvu suhtena (kui palju on tekstis õigekirjavigu ühe sõna kohta), mitte loendades vigade üldarvu.

Oletus, et I astme õpilaste oskus kasutada tekstitöötlusprogrammi ja käsitseda klaviatuuri on viletsam kui põhikooli II astme õpilastel, tugines e-tasemetöö lõpus oleva küsitluse vastuste analüüsile, millest selgus, et õpilaste arvutiga kirjutamise kogemus nii koolis kui kodus on kooliastmeti küllaltki erinev. Siiski erines digitaalse kirjutamise aspekt kooliastmeti vaid e-kirja kirjutamisel, seevastu jutustava teksti kirjutamisel I ja II kooliastme tulemuste vahel erinevusi ei olnud. Mõnevõrra üllatuslik oli aga, et kui üldse ei kasutata koolis õppimiseks arvutit 45% I astme ja 29% II astme õpilaste hinnangul, siis emakeeletunnis ei kasutata arvutit 55% I ja 58% II astme õpilaste arvates. Teades, et põhikooli II astmes annab emakeelt sageli aineõpetaja, võib sellest tingimisi järeldada, et klassiõpetajad kasutavad emakeeletunnis arvutit rohkem kui teiste ainete tundides ja enam kui aineõpetajad. Siiski ei kajastu digivahendite vähene kasutamine koolis õpilaste tulemustes, kuna jutustava teksti puhul oli digitaalse kirjutamise oskus I ja II kooliastmes sarnane (58% ja 57%).

Kokkuvõtteks tuleb tõdeda, et kuna kirjutise kvaliteeti (pole vahet, kas see on valminud arvutis või paberil) mõjutavad paljud tegurid, ei saa kõnealuse e-tasemetööde katsetuse põhjal kindlalt väita, et põhikooli I astme õpilaste klaviatuuri ning tekstitöötlusprogrammi kasutamise oskus oleks põhikooli II astme õpilaste omast nii palju viletsam, et mõjuks tekstiloomeülesannete täitmisele pärssivalt. Pigem saab järeldada, et keele ja kirjanduse valdkonnas peab e-hindamisele täieliku ülemineku eelduseks olema veendumus, et õpilastel on esimestest klassidest alates võimalik regulaarselt ning süsteemselt õppida klaviatuuril õigesti ja sujuvalt trükkima, kasutades igapäevaselt tekstitöötlusprogramme ning kirjutades (nii arvutiga kui paberil) eri liike tekste. Eelöeldut toetab teadmine, et pea pooled mõlema astme õpilastest eelistavad ise kirjutada pigem arvutis ning lisaks kolmandikul pole vahet, kumb vahend kirjutamiseks valida. Ühtlasi aitaks tekstitöötluse teadlik õpetamine kaasa ka teiste e-testide edukamale sooritamisele.

Edaspidistes uuringutes võiks siinses artiklis kirjeldatud katsetuse raames loodud tekste analüüsida teksti kvaliteedinäitajate põhjal ning võrrelda arvutiga kirjutatud tekste käsitsi kirjutatud tekstidega, et seeläbi saada mitmekihilisemat infot e-hindamisele üleminekuks.

Kirjandus

Bereiter, Carl, Marlene Scardamalia 2013. The Psychology of Written Composition. New York, London: Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203812310

Berninger, Virginia, William D. Winn 2006. Implications of advancements in brain research and technology for writing development, writing instruction, and educational evolution. – Handbook of Writing Research. Ed. by Charles A. MacArthur, Steve Graham, Jill Fitzgerald. New York: Guilford Press, 96–114.

Bright, Robin 1995. Writing Instruction in the Intermediate Grades: What Is Said, What Is Done, What Is Understood. Newark: IRA Publications.

Dahl, Karin L., Nancy Farnan 2000. Childrens's Writing: Perspectives from Research. Newark: IRA.

Ericsson, Karl, Ralf T. Krampe, Clemens Tesch-Roemer 1993. The role of deliberate practice in the acquisition of expert performance. – Psychological Review 100 (3), 363–406. http://dx.doi.org/10.1037//0033-295X.100.3.363

Goldberg, Amie, Michael Russell, Abigail Cook 2003. The effect of computers on student writing: A meta-analysis of studies from 1992 to 2002. – Journal of Technology, Learning and Assessment 2 (1), 3–51.

Graham, Steve, Virginia Berninger, Robert D. Abbott, Silvia P. Abbott, Dianne Whitaker 1997. Role of mechanics in composing of elementary school students: A new methodological approach. – Journal of Educational Psychology 89 (1), 170–182. http://dx.doi.org/10.1037/0022-0663.89.1.170

Graham, Steve, Debra McKeown, Sharlene Kiuhara, Karen R. Harris 2012. A meta-analysis of writing instruction for students in the elementary grades. – Journal of Educational Psychology 104 (4), 879–896. http://dx.doi.org/10.1037/a0029185

Harris, Theodore L., Richard E. Hodges 1995. The Literacy Dictionary. The Vocabulary of Reading and Writing. Newark: IRA.

Hawisher, Gail E. 1988. Research update: Writing and word processing. – Computer and Composition 5 (2), 7–27. https://doi.org/10.1016/8755-4615(88)80002-1

Hawisher, Gail E. 1989. Research and recommendations for computers and compositions. – Critical Perspectives on Computers and Composition Instructions. Ed. by Gail E. Hawisher & Cynthia L. Selfe. New York: Teachers College Press, 44–69.

Hennings, Dorothy Grant 2000. Communication in Action: Teaching Literature-Based Language Arts. 7th ed. Boston: Houghton Mifflin Company.

Holliway, David R., Deborah McCutchen 2004. Audience perspective in young writers' composing and revising. – Revision Cognitive and Instructional Processes. Ed. by Linda Allal, Lucile Chanquoy, Pierre Largy. (= Studies in Writing 13.) Boston, Dordrecht, New York: Springer, 87–101. http://dx.doi.org/10.1007/978-94-007-1048-1_6

HTM 2014 = Haridus- ja Teadusministeerium 2014. Eesti elukestva õppe strateegia 2020. https://www.hm.ee/sites/default/files/strateegia2020.pdf (25.10.2020).

Kellogg, Ronald T. 2008. Training writing skills: A cognitive developmental perspective. – Journal of Writing Research 1 (1), 1–26. http://dx.doi.org/10.17239/jowr-2008.01.01.1

Kerge, Krista, Hille Pajupuu, Pilvi Alp, Halliki Põlda, Anne Uusen 2014. Towards sophisticated writing. – Proceedings of the Tallinn University Institute of Estonian Language and Culture 16. Ed. by Krista Kerge. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 103−115.

Kozma, Robert B. 1991. Computer-based writing tools and the cognitive needs of novice writers. – Computers and Composition 8 (2), 31–45. https://doi.org/10.1016/8755-4615(91)80046-G

Lee, Kang, Anette Karmiloff-Smith 1996. The development of external symbol systems: The child as a notator. – Perceptual and Cognitive Development. Ed. by Rochel Gelman, Terry Kit-Fong Au. London: Academic Press, 185–211. https://doi.org/10.1016/B978-012279660-9%2F50024-5

Mogey, Nora, John Cowan, Jessie Paterson, Mike Purcell 2012. Students' choices between typing and handwriting in examinations. – Active Learning in Higher Education 13 (2), 117–128. https://doi.org/10.1177%2F1469787412441297

Myhill, Debra, Susan Jones 2007. More than just error corrections: Students' perspectives on their revision processes during writing. – Written Communication 24 (4), 323–343. https://doi.org/10.1177%2F0741088307305976

Nippold, Marilyn A. 2004. Research on later language development: International perspectives. – Language Development Across Childhood and Adolescence. Ed. by Ruth A. Berman. (= Trends in Language Acquisition 3.) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1–8. https://doi.org/10.1075/tilar.3.04nip

Poole, Dawn M., Monique K. Preciado 2016. Touch typing instruction: Elementary teachers' beliefs and practices. – Computers & Education 102, 1–14. https://doi.org/10.1016/j.compedu.2016.06.008

PRÕK 2011 = Põhikooli riiklik õppekava. Riigi Teataja, RT I 14.01.2011, 1. https://www.riigiteataja.ee/akt/114022018008 (10.11.2020).

Pugi, Jane 2014. Arvutiga ja käsitsi kirjutatud tekstide võrdlus 5. klassides. Magistritöö. Tallinn: Tallinna Ülikool.

Puksand, Helin, Anne Uusen 2020. Põhikooli I astme õpilaste valmisolek ja suutlikkus teha emakeele e-tasemetööd. – Emakeele Seltsi aastaraamat 65. Peatoim. Mati Erelt. Emakeele Selts. Tallinn: EKSA, 192−205. http://dx.doi.org/10.3176/esa65.08

Ravid, Dorit, Liliana Tolchinsky 2002. Developing linguistic literacy: A comprehensive model. – Journal of Child Language 29 (2), 417–447. http://dx.doi.org/10.1017/S0305000902005111

Riley, Jeni, David Reedy 2000. Developing Writing for Different Purposes: Teaching about Genre in the Early Years. London: SAGE Publications. http://dx.doi.org/10.4135/9781446219515

Salomon, Gavriel, Ely Kosminsky, Merav Asaf 2003. Computers and writing. – Handbook of Children's Literacy. Ed. by Terezinha Nunes, Peter Bryant. London: Kluwer, 409–442.

Sarmavuori, Katri 2003. Alkuaskelet äidinkieleen ja kirjallisuuteen. Helsinki: Valopaino.

Tichenor, Stuart 1998. Writing and computer skills: Students need more time! – Opinion Papers. Oklahoma State University.

Uusen, Anne 2006. Põhikooli I ja II astme õpilaste kirjutamisoskus. (= Tallinna Ülikooli sotsiaalteaduste dissertatsioonid 19.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Van Waes, Luuk, Peter J. Schellens 2003. Writing profiles: The effect of the writing mode on pausing and revision patterns of experienced writers. – Journal of Pragmatics 35 (6), 829–853. https://doi.org/10.1016/S0378-2166(02)00121-2

Van Weerdenburg, Marjolijn, Mariëtte Tesselhof, Henny van der Meijden 2019. Touch-typing for better spelling and narrative-writing skills on the computer. – Journal of Computer Assisted Learning 35 (1), 143–152. https://doi.org/10.1111/jcal.12323

Anne Uusen
Haridusteaduste instituut
Tallinna Ülikool
Narva mnt 25
10120 Tallinn
uusen@tlu.ee

Helin Puksand
Eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
helin.puksand@ut.ee

1st and 2nd stage students of basic school as writers by computer: does a longer-term computer use experience guarantee better results in text creation?

ANNE UUSEN, HELIN PUKSAND

The Estonian Lifelong Learning Strategy 2020 (HTM 2014) stipulates, among other things, that the Estonian education system will switch to e-assessment at all school levels. It is also unavoidable to assess text creation skills in language and literature. The article provides an overview of the general results of students' computer-written texts based on the text creation part of the primary school (stage I and II) e-tests, tested in October 2019. A previous quick analysis of the survey revealed that primary school students had fewer experiences using word processing programs at school. A literature review shows that this can most likely be an obstacle to achieving good results in the text creation part of e-tests. The analysis results described in this article showed that lower grade students performed worse on the task of writing an e-mail. However, there were no differences in the writing of narrative texts. The most significant differences were in the written communication skills assessed in the e-mails; the other indicators were relatively similar. There were also considerable differences in the frequency of using digital equipment at school in general and in mother tongue lessons. Low use of digital tools also explains the overall relatively low averages in text creation outcomes. However, it does not necessarily support the assumption made about lower word processing skills of lower-stage students. The research results lead to the conclusion that if we want to assess students' writing skills based on computer-written texts, it is necessary to consider how to ensure that all students have achieved sufficient computer skills so as not to negatively affect text creation.

Keywords: writing, development of writing skills, e-assessment, low stake assessment e-tests, text creation, digital writing skills

Emakeele Seltsi aastaraamat 66 (2020), 327–343
http://dx.doi.org/10.3176/esa66.14

ALTERNATIIVSEID ETÜMOLOOGIAID VII

KAIL, *PENDIMA*, *RAIDAMA*, *RUTTAMA* JA (*MUNA*)*TAEL*

LEMBIT VABA

Annotatsioon. Artiklis esitatakse uus või täpsustatud etümoloogiline tõlgendus sõnadele *kail* : *kailu* ’valge peaga veis’, *pendima* : *pendida* ’pehkima, pehastama’, *raidama* : *rajata* ~ *raidada* ’rikkuma, raiskama’, *ruttama* : *rutata* ’kiirustama, tõttama’ ja (*muna*)*tael* : *-taela* ’munakollane’.

Võtmesõnad: etümoloogia, sõnalaenud, eesti keel, läänemeresoome keeled, balti keeled

kail* : *kailu ’valge peaga veis’

kail on Lääne-Saaremaalt Kihelkonnalt registreeritud murdesõna, mille tähendust selgitab EMS nii: *ise must ja `valge pεε oo `valge kail*; *`ruske kail*; *musta kail*; *`seoke `valge joon käib kailul, oo pöigeti joon*.

Sel Saaremaa sõnal on ilmne etümoloogiline vaste soome murdekeeles, kus *kaila* ja selle arvukad tuletised märgivad esmajoones valgekirjut vms karva kodulooma (lehma, härga, hobust). Sõnapere levib SMSi andmeil soome keele edela- (Varsinais-Suomi) ja Häme murretes (Länsi- ja Etelä-Satakunta, Pohjois- ja Etelä-Häme): *kailas* ’vaaleanruskeasta, valkokylkisestä lehmästä’, *kaila* ’vaaleanruskean, valkokylkisen lehmän nimenä’, *kailake* ’(eläimestä) kirjava’, *kailakka* ’kirjava hevonen’, *kailanen* ’kirjava lehmä’, *kailava* ’kirjava, laikkuinen’, *kaileva* ’hevosesta, lehmästä: laikkuinen, kirjava’, *kailio* ’ruskean ja valkoisenkirjava härkä’, *kailo* ’(valkoisen) kirjava lehmä, härkä t. hevonen’, *kailokas* ’kirjava’, *kailu* ’(valkoisen) kirjava lehmä, härkä t. hevonen’, *kailuva* ’kirjava (hevosesta)’. Soome kõnekeeles võib *kailava* tähistada ka kirjut riiet (vt NYS 1). Aleksis Kivi leksikonis leidub liitsõna *kailokylki* ’kirjavakylkinen (elukasta)’ (Saarimaa 1916: 70).

Soome tüvevariantide *kail-o*, *kail-o-kas* toel võib väita, et ee *kail* : *kailu* tüvevokaal *-u* osutab lms käändsõnaliitele *-o* (liite kohta vt Hakulinen 1968: 143–145).

Andrus Saareste (1953: 36) on uurinud lääne-eesti ja soome (eriti edela)murrete ühissõnavara ning toonud mh esile ligi 90 sõna, mis on ühised üksnes Lääne-Eesti saarte murdekeelega. *kail* aga puudub sellest loendist, seda ei leia ka EKMSist, mida võiks seletada asjaoluga, et Saarestel puudus paguluses ligipääs okupeeritud Eesti murdekogudele. Läänemeresoome keelte etümoloogiasõnaraamatud ei käsitle selle sõnapere etümoloogiat. Joos. J. Mikkola (1902–1903: 27) on põgusalt peatunud nendel läänemeresoome keelte balti laenudel, millele leidub etümoloogiline vaste üksnes muinaspreisi keeles (sm *kela* 'pool, -i, rull', ee *kõlad* 'vöökudumisriist' ~ mpr *kelan*, sm rl *panu* 'tuli' ~ mpr *panno* [panu], sm *hirvi* 'põder', ee *hirv* '*Cervus elaphus*; metskits' ~ mpr *sirwis*), ja lisanud provisoorselt veel mõne kõrvutuse, sh sm *kailu* 'valgelaiguline / weissfleckig' ~ mpr *gaylis* 'valge / weiss'. Võrdlus on usutav ja jäänud tähelepanuta põhjendamatult.

Oletatav balti laenualus on **gaila-* 'valge', vrd mpr *gaylis* 'valge' < bltLä **gailas* 'valge' < 'särav', ieur arhetüüp tõenäoliselt **ghoilo-* 'särav'; toponüümikaandmetele toetudes oletatakse apellatiivi *gail-a-* esinemist ka muinaspreisi keelele lähedase jatvingi keele leksikonis (Būga 1959: 100; 1961: 135, 144; Toporov 1979: 131–133 sub *gaylis*; Mažiulis 1988: 312–315 sub *gaylis*; Pokorny 1: 488–489 sub **g^{u}hēi-* 'hele, särav'). Sellesse balti sõnaperre kuulub leedu sookailunimetus *gaĩlis* ~ *gaĩlė*, mida Kazimieras Jaunius 19. saj lõpukümnendite paiku võrdles eesti *Ledum palustre* nimetusega (*soo*)*kail* (Jaunius 1972 [1879–1903]: 309). Seejärel on Raimo Raag (1984: 258–262) osutanud, et eesti taimenimetus *kail* ongi balti laen.

pendima* : *pendida 'pehkima, pehastama'

Kõnealuse verbi esitab EKSS murdesõnana. VMSi ja EKMSi (2: 1014 Mädanema; 3: 616 Riknema) järgi on *pendima* ning selle hääliku- ja tuletusvariandid tuntud Põhja-Eesti murdekeeles: P *peńdima*, S (Vll Pöi) *pendama*, *penduma*, Lüg JõeK *pentima*, JõeK *pentuma*, Jõh IisR *pöndima*, Kuu *pöndümä*, Sim *pönduma*, K *pennastama*, PJg *pennata-* 'kõdunema, pehastama, pehkima (puu, palk, puulehed), tohletama (kaalikad), kopitama

(vili naprades, hein), mädanema, mädanema hakkama (kala, liha, surnukeha)'.

Eesti vanemas leksikograafias on kõnealuse verbi kohta sellised teated: Göseken 1660: 237 (vermuffelt / verschimblet) heu / *pennastut*, *sumpitut* (*hallitut*) *hein*; Vestring 1998 [1710–1730]: 176 *Pendint Maggo* Ein mufflich Geschmack *Rev*; Helle 1732: 156 *pendind maggo* ein muflich Geschmack; Hupel 1780: 239 *pendind maggo* mufliger Geschmack H.

Wiedemanni sõnaraamat (1973 [1893]: 799, 800) toob rikkaliku valiku tuletisi, sh selliseid, mida hilisema murdekogumise käigus ei ole enam registreeritud, samuti mõningaid tähendussisu selgendavaid kasutusnäiteid: *penduma* : *penduda*, *peńdima* : *peńdida*, *pendama* : *pennata* ~ *pendada* (O), *pennatama* (P), *pennastama* (F) 'mufflich werden, modern, stockig werden, moderig werden': *wili läheb nabrus penduma* 'das Getreide fängt an in den Schobern mufflich zu werden (bei anhaltend feuchtem Wetter)', *laud pendub ära* 'das Brett vermodert, fängt an zu faulen', *nahk pendub* 'die Haut wird wund', *peńńitama*, *pennutama* 'mufflich, moderig machen, zum Faulen bringen'.

pendima tuleb ette Friedrich Reinhold Kreutzwaldi keelekasutuses: *pendimata* [surnukeha] (1843, Sippelgas I: 41), *pool pendinud* [puulehed] (1861, Sippelgas II: 36).

Toodud eesti verbidel on etümoloogilisi vasteid teadaolevalt üksnes soome murdekeeles: Kaakkois-Häme Kymenlaakso Keski-Suomi *pentyä* 'mennä pilalle kostuttuaan, tunkkaantua, homehtua, lahota (kangas, nahka, puu) / faulen, modern, morsch werden', Keski-Suomi *pöntyä* id., Länsi-Uusimaa *penttautua* 'lahota (esim. nuora)' (SKES 3: 521; SSA 2: 337). Eesti-soome verbitüve kõrvutus permi esinemusega (udm *pędiṇi* 'hapnikupuuduse tõttu jää all lämbuma (kalad), hingeldama; kopitama, läppuma', koS *pędnị* 'hingeldama; uppuma') ei päde eelkõige häälikulistel põhjustel (KÈSK 1970: 227; SSA 2: 337, kus lisa asjaomasest kirjandusest).

Julius Mägiste osutab, et noomenitüvest **pentä* on refleksiivliidetega *-i-* < *-ü-* ja *-u-* tuletatud ee *peńd-i-ma*, *pend-u-ma*, tõenäoliselt kausatiivliitega *-a-* < *-(*ä*)*δä-* *pend-a-ma*, neist omakorda liitega *-sta-* *penna-sta-ma* ja liitega *-ta-* *penna-ta-ma*, *penni-ta-ma*, *pennu-ta-ma* (EEW 6: 1988).

ö-lised variandid (ee *pöndima* jt, sm *pöntyä*) ja oletatavasti siia kuuluv nasaalitu tüvevariant ee mrd *pettima* 'umbsuse tõttu pehastama, kõdunema' (EKMS 2: 1012 Mädanema; 3: 616 Riknema) kõnelevad ilmsest tunderõhutaotlusest. Ee *pinnastama*, *pinnatama* 'etwas faulen, so dass sich die

Rinde löst' ja *ponduma*, *pondutama* (P) 'mufflich, moderig weden' on lähenenud ja segunenud verbidega *pinna*(*s*)*tama* 'pilbastama, killustama / splittern' (Wiedemann 1973 [1893]: 822, 846) resp. *ponduma* 'niiskuse tõttu paisuma, tursuma'.

Oletan, et kõnealune eesti-soome verbitüvi *pentV-* on balti laen, millele olen provisoorselt tähelepanu juhtinud juba varem (Vaba 1990: 134; 2015: 50): blt **pendV-*: vrd ld *péndėti* (*péndėja* ~ *péndi*, *péndėjo*), *pendė́ti*, *pendýti*, *pìndėti* (*pìndi*, *pìndėjo*), *pindė́ti* 'lagunema, murenema, kõdunema, mädanema, roiskuma, kopitama; viletsaks, kehvaks, nõrgaks, otsa jääma, kiduma, ära, kokku kuivama', *išpéndėti* 'pehkima, kõdunema, mädanema (talumaja, puuoksad, kasvava puu südamik); kõvaks kuivama (liha); kõhnaks, lahjaks, viletsaks jääma, kuivetuma (haiguse, vanaduse tõttu), raugastuma' (LKŽ; oletatav ieur arhetüüp võib-olla **(s)pen-* '(pingule) tõmbama', LEW 1: 569–570; Smoczyński SEJL sub *péndėti*; ALEW 2: 776–777 sub *pìntis*, *pintìs* 'kuiv puukäsn, tael').

raidama* : *rajata* ~ *raidada 'rikkuma, raiskama'

raidama ~ *raidema* '(noort metsa) hävitama, raiskama' ja samatüveline, verbaalnoomenist *raid* lähtuv adverb *raidu* 'raisku' – *raidu minema*, *raidus* 'raisus' – on saarte ja läänemurde sõnad, kuid teateid on ka Harjumaalt (EKMS 1: 576 Hävitama; 2: 891 Metsandus; 3: 508–509 Raiskama; 4: 790 Äparduma; VMS). Nõrgaastmelisest tüvekujust lähtuvad MMg *rajama* 'raiskama (vilja niitmisel, lapsed leiba seda süües)' ja Hää *rajastama* 'raiskama (loomad rohtu seda tallates)' (EKMS 3: 509 Raiskama). Eeldades häälikulist ümberkujunemist *kadjama* 'joostes põgenema', *kodjama* 'ringi hulkuma' vms tüüpi verbide eeskujul või tavatut metateesi *-aid-* > *-adj-*, võib sõnaperre kuuluda K *radjama* 'tallamisega hävitama või rikkuma': *Kas sa tulid, kui su hobused mu kapsa ära radjasid?* (EKMS 1: 576 Hävitama < Tammsaare „Tõde ja õigus" I).

Sõnapere kohta on teateid eesti vanemas kirjasõnas ja leksikograafias: Vestring 1998 [1710–1730]: 198 *Raidama* Verschwenden, ruiniren, verspillen, *Raidawad pillowat Ölle Körret ärra*. Sie verspillen nur das Stroh, *Temma on raides.* Es ist gantz zu nichte, *Se on agga rahha rajos* Das dient nur Geld zu verspillen; Helle 1732: 398 *raido*: *pölletamast ka perre linnud sawad hukka, pu lähhäb raido* 'durch Brennen kommen sonsten die guten Bienen um und der Stock geht zu nicht'; Hupel 1780: 253 *raides* zu nichte r.,

raido minnema zu nichte gehen r., *raiduma* ruiniren, verschwenden r. Ka Wiedemanni sõnaraamatu (1973 [1893]: 921) näitestik on rikkalik, sisaldades mh juhte, mida hilisema murdekogumise käigus ei ole enam registreeritud: *raidama* : *raiata* ~ *raidada* '= *raiskama*': *aega raidama* 'die Zeit verschwenden, vertrödeln', *raiduma* : *raiduda* (SW) 'vernichten, ruiniren, verschwenden; (intr.) zu Grunde gehen', *raid* : *raiu*: *raidu minema* 'zu Grunde, zu nichte gehen', *raius olema* 'verdorben, dem Verderben Preis gegeben sein': *se on aga raha raiuks* 'das ist nur zur Geldverschwendung'.

Eesti sõnaperel ei ole usutavaid etümoloogilisi vasteid teistes läänemeresoome keeltes.[1] Mägiste (EEW 8: 2392) oletab, et *raidama* on vahest hüpokoristilise värvinguga tuletis („dürfte eine hypochor[istisch] gefärbte Abl[eitung] --- darstellen") läänemeresoome sõnatüvest *raja-*: *rajakas* 'kalts, kaltsakas, närukael / Lumpen, Lump, Lumpenkerl', *raiskama* 'pillama, maha prassima / verschwenden, verprassen'. Mägiste seletus ei ole ei häälikuliselt ega semantiliselt veenev, kuigi *raiskama*-verbi mõju *raidama*-pere tähendusväljale on ilmne.

Oletan, et kõne all on balti laen, millele olen provisoorselt tähelepanu juhtinud juba varem (vt Vaba 1990: 134): blt **braidV-*, vrd ld *braidýti* (*braĩdo*, *braĩdė*), *bráidyti* 'sumama, sumpama, kahlama; tallama, sõtkuma': *arklys braĩdo rugius* 'hobune tallab rukist', *braĩdė* 'hulkur' (> vlgvn *бро́йдаць* '[vees kahlates] kala püüdma', *брэ́йдаццa* 'lonkima, luusima', Laučiūtė 1982: 63), *nubraidýti* 'maha tallama, sõtkuma (haned, loomad vilja); sumbates, kahlates väsima', *apibraidýti* '(jalge alla, segi) sõtkuma': *šiąnakt arkliai gerokai apibraĩdė rugius* 'täna öösel sõtkusid hobused kõvasti rukist'; ld *braidyti* on iteratiiv verbist *brìsti* (*breñda*, *brìdo*) 'kahlama, sumama, sumpama / waten', vrd lt *brist* (*brìed* ~ *brìen*, *brida*) id. (LEW I: 58 sub *brìsti*; LEV 1: 146 sub *brist* (blt **brenda-* > ee *rändama* : *rännata* 'liikuma, kulgema', sm *rentiä* 'kahlata, sumbata', is *rännädä* 'sebida, sekeldada', krjA *räntätä* 'rassida, kahlata, sumbata'); Smoczyński SEJL sub *braidýti*; ALEW 1: 128–129 sub *bráidžioti* 'kahlama, sumpama'; Pokorny 1: 164 sub **bhred*(*h?-*) 'kahlama, sumpama'). Verbilaenu oletatav

[1] Retsensendi arvates on eesti verbi etümoloogiline vaste vps *raja-ta* 'minema kihutada, välja ajada; sisse torgata, läbi torgata; pillata, raisata, läbi lüüa' (Zajceva, Mullonen 1972: 462), ent eelkõige häälikulistel põhjustel on see välistatud, sest vepsa keeles puudub astmevaheldus. Võimalik, et vepsa verbitüve etümoloogilised vasted on krjT *rajata* 'ära lõhkuda, rikkuda, ära vaevata, vintsutada, haiget teha', A *rajattuo*, *rajavuo* 'ära, kõlbmatuks kuluda' (KKS, vt ka SSA 3: sub *raja*[2]).

algne tähendus on olnud ’maha tallates, sõtkudes (tallamisega) rikkuma ja hävitama’, millest eesti keelekontekstis on hargnenud tähendusliin ’raiskama, pillama’.

Samast balti sõnaperest lähtuvad liivi ja eesti keele läti hilislaenud lvK *brē’d’ə̂*, *bre’d’d’ə̂*, *bred’ùв* ’kahlata, kahlab’ < lt *brìed* ’kahlab’ (Kettunen 1938: 28b), eeLei *prid’i* ’sumas (lumes, poris)’ < lt *brida* id., eeKhk *pratutama* ’kuhugi kiiresti minema; rabelema’ < lt *bradāt* ’sumama, kahlama; (ära) tallama, (maha) sõtkuma, trampima’, iteratiiv verbist *brist* (Vaba 1997: 166, 340).

ruttama* : *rutata ’kiirustama, tõttama’

ruttama ja samatüvelised *rutt* : *rutu* ’kiir,-u, tõtt, ruttamine’: *suur rutt taga*, *selle tööga on meil suur rutt*, *ruttu* ’kiiresti, kähku, kärmesti’ on hästi tuntud kogu eesti keelealal (EKSS; VMS; EKMS 3: 664: Rutt). *ruttama*, *ruttu*, samuti *rutem* ’kiirem, nobedam’ kuuluvad tänapäeva eesti keeles 10 000 sagedama sõna hulka (Kaalep, Muischnek 2002).

Eesti vanemas kirjasõnas ja leksikograafias noteeritakse järjekindalt vaadeldava sõnapere liikmeid: Müller 1600–1606: 302 *ruttu kz* [’rutu kaas, s.o rutuga’]; Rossihnius 1632: 312 *ruttutasit* ’(nad) ruttasid’: *nüd palju raghwast teine teise man olli, ninck neist lihnust temma mannu ruttutasit* ---; Stahl 1637: 51 Plötzlich mit ungestüm eilen / *ruttutama*; Göseken 1660: 166 Eilen mit Ungestüm / *Ruttoma*, *töttama*, Eile / eilung / *rutto / u*, 211 geschind (adverb.) *heckiselt / ruttust*; Vestring 1998 [1710–1730]: 211 *Rut* G *to* Die Eyle, *Ruttama / Ruttustama / Ruttuma* Eilen, *Ruttakas-Ma.* Gut treibend Land [’ruttu kasvatav maa’]; Helle 1732: 171 *rut* die Eil, das Eilen, *ruttama*, *ruttustama* eilen; Hupel 1780: 216 *rut*, *to* Eil, das Eilen r., *ruttama*, *ruttustama*, *ruttuma* eilen r. d. Hakkab küll silma, et Johannes Gutslaffi saksa-eesti sõnastikus on saksa sõna *eilen* vasteks *rühkma*, mitte *ruttama* (Gutslaff 1648: 211), kuid Rossihniuse keelekasutus peaks kinnitama, et *ruttama* ei ole siiski uudissõna tartu ja võru murdekeeles. Seda tõdemust toetab Inge Käsi „Vanapärase Võru murde sõnaraamatu“ näitestik (vt Käsi 2011: 631–632). Wiedemanni sõnaraamat (1973 [1893]: 988) esitab *ruttama* : *rutata* ~ *ruttada* ja *ruttuma* : *ruttuda* ’eilen’ kõrval mitu haruldast verbituletist: *rutastama*, *rutustama*, *rututama* ’Eile machen, antreiben’, *rutatelema* = *ruttama*, *rutendama* ’beschleunigen’.

Mägiste järgi on tegemist läänemeresoome-lapi sõnatüvega **rutta-*, mis on *ruttama*-verbi tuletusalus, *rutt* : *rutu* on arvatavasti *u*-liiteline (< *-o* või ? *-u*) verbaalnoomen. Eespool toodud verbide tuletusseoseid on Mägiste selgitanud nii: *ruta-sta-ma*, *ruta-tele-ma* on tuletatud verbitüvest < *rutta-*, seevastu *ruttu-ma*, *rutu-sta-ma*, *rutu-ta-ma* noomenitüvest *rutt* : *rutu*, aga *rute-nda-ma* tuletusalus on komparatiivivorm *rutem* (EEW 8: 2562–2563).

Eesti sõnaperel on etümoloogilisi vasteid kõigis läänemeresoome keeltes, v.a liivi ja vepsa:

- vdj *ruttaa* ~ *ruttāG* : *rutan* ’rutata, kiirustada, (midagi) kiiresti või kiirustades teha / спешить, торопиться’, *ruttava* ’kiire, kärme, vilgas / проворный’, *rutto* ’rutt, kiirustamine; kiire, kärmas; pakiline, rutuline / поспешность, спех; быстрый, скорый, торопливый, поспешный; спешный, срочный’ (VKS 5: 116–117);
- sm *rutto* ’äkisti tappava tauti; (I Pohjois-Suomi) nopea, ripeä; äkkipikainen’, *ruton*, *ruttoon* ’yhtäkkiä, nopeasti’, Laatokan Karjala Pohjois-Karjala Savo *rutakka* ’nopea, ripeä, rivakka; äksy, pikainen’ (SKES 4: 887; SSA 3: 112–113); Ingeri *elä ruta* ’ära rutta’ (? < ee Mägiste 1933: 372);
- is *ruttā* : *ruᴅan* ’kiirehtiä’, *ruttīssa* ’kiirehtiä, pitää kiirettä’, *ruttō* ’kiireesti’, *ruttoiza* ’schnell’, *ruᴅottā* ’kiirehtiä toista’ (Nirvi 1971: 490, 493), *rudada* ’rutata’ < ee (Laanest 1964: 31);
- krjViena (Kiestinki) *rutoštoa* ’kiirehtiä, hätäillä, hoppuilla’, Raja-Karjala (Korpiselkä) *rutostuo* ’kiivastua, suutahtaa’ (KKS); A *rutostua* ’midagi tuhinaga teha, kiirustada, rutata / делать что-л. с горячностью, спешить, торопиться’, *rutostuo* ’ägestuda / начинать горячиться, загорячиться’, *rutto* ’äkilise loomuga, keevaline / с крутым нравом, горячий’, *ruttoh* ’ruttu, kiiresti, äkiliselt / быстро, круто’ (Makarov 1990: 318); Viena Raja-Karjala A *rutto* ’hyvin nopea, pikainen, äkillinen, odottamaton t. yllättävä, äkki-, eloisa, vilkas; kiivas, äkkipikainen; altis, herkkä; jyrkkä, kiperä’, A *ruttovuo* ’kiivastua, pikaistua’, *rutto surmu* [’kiire, äkiline surm’] (KKS); T *rutoštua*, *rutottua* ’midagi kiiresti teha, kiirustada, rutata / быстро делать что-л., торопиться, спешить’, *rutto* ’kiire, kärmas, äkiline, keevaline / быстрый, крутой, горячий’, *rutoldi* ’äkiliselt, ruttu, kärmesti / круто, быстро, скоро’ (Punžina 1994: 245);

– lü *ruttoi* ’nopeasti, yhtäkkiä’ (SKES 4: 887 sub *rutto*; SSA 3: 112 sub *rutto*).

Lapi vasted ei kuulu tõenäoliselt läänemeresoome-lapi ühissõnavarasse, nagu on oletanud Mägiste, samuti Alo Raun (1982: 146; seda seisukohta kordab ka ETY), vaid need on pigem vanemapoolsed läänemeresoome laenud: lpPite *rohhtū* ’kiire’, Lule *råhttō* ’kiire; rutto’, Põ *rot´to* ’rutto’ (SKES 4: 887 sub *rutto*; SSA 3: 113 sub *rutto*).

Ebaõnnestunuks tuleb pidada katset osutada läänemeresoome sõnapere laenualuseks vene *крутóй* ’järsk, jääras (nt kallas, kurv); vali, karm, äkiline (nt iseloom); kõva, tihke, tihe, paks (nt kõva muna, paks puder)’ ja *крýто* ’järsult, äkiliselt; valjult, karmilt; tugevasti, rohkesti, tihedalt’ (vt EEW 8: 2563). Samas ei saa välistada siin nimetatud häälikukoostiselt sarnaste vene sõnade semantilist mõju (tähenduslaene) läänemeresoome sõnapere soome idamurrete ja karjala esinemusele, pidades silmas võimalikke laenulisi tähendusi ’ägedaloomuline, vihane’, ’järsk, jääras’, ’ägestuda, vihaseks saada’. Vahetud vene sõnalaenud on aga krjA jm *kruto* ~ *kruuto* ’jyrkästi, runsaasti, rankasti; ankarasti’ ja *krutoi* ’jyrkkä, rankka; ankara, kiivasluonteinen’ (KKS).

Soome-karjala sõnas *rutto* ’katk, äkiline, kiire surm’ on tahetud näha germaani laenu (Mikkola 1902–1903; Karsten 1915) ja kõrvutatud seda sõnadega gt *þrutsfill* ’pidalitõbi’, visl *þrute* ’mädapõletik, paise’ (SSA 3: 113), ehkki August Ahlqvist oli juba 1871 veenvalt osutanud tähendusarengule *rutto-tauti* ’kiire haigus’ > *rutto* ’katk’ (Ahlqvist 1871: 72 viide 2; vt ka Hakulinen 1968: 256).

Oletan, et kõnealune läänemeresoome sõnatüvi on balti laen, millele olen provisoorselt tähelepanu juhtinud juba varem (Vaba 1990: 135; 2015: 50), proponeerides laenualuse blt **kruta-*, mida tänapäeva leedu keeles jätkavad nt

– ld *krutė́ti* (*krùta*, *krutė́jo*) ’liikuma, end liigutama (elusolendi, seadme või selle osade kohta), siia-sinna liikuma; agarust üles näitama, kihama, sagima; värisema, vabisema, tuksuma, pulseerima; midagi tegema, töötama, kobestama (mulda), harima (maad), kaapima, puhastama (loomanahku); teele asuma, minema (käies, sõites); elama, asuma / sich bewegen, sich rühren’ (> vlgvn *крýтаць* ’liikuma, end liigutama / шевелиться’, Laučiūtė 1982: 69); *krutas* ’liikumine, töö’, *krutùs* ’elav, vilgas, liikuv, osav, töökas, toimekas’, *krùtinti* ’liigutama, liikuma panema, taga sundima, ergutama, taga

kihutama midagi tegema; teele asuma, rändama'; *krùsti* (*kruñta*, *krùto*) 'liikuma hakkama, kähku tegema hakkama, käsile võtma, kallale asuma': *sukrusti pie darbo* 'töö kallale asuma' (LKŽ);

– ltg *kruťiêť* 'suutma, jaksama midagi teha, toimetada', *krutavuôť* 'midagi kärmelt tegema, toimetama' (Reķēna 1: 524);
– oletatav ieur arhetüüp **kreu-t-* (**kreu-dh- ?*) 'raputama, keerutama, vilkalt liigutama' (LEW 1: 303; Smoczyński SEJL sub *krutéti*, *krutùs*; Pokorny 2: 623 sub **kreu-t-* 'raputama, lehvitama, elavalt liigutama'; vrd ka ALEW 1: 531 sub *krutéti*, kus mh nimetatakse leedu verbi võimalikku laenamist idaslaavi keeltest: vn *крутúть*, vlgvn *круцúць* 'keerama, väänama, keerutama').

Nii häälikuliselt kui semantiliselt on balti etümoloogia laitmatu.

(*muna*)*tael* : *-taela* 'munakollane'

Sõna tähistab munakollast ehk -rebu saarte ja läänemurdes, mõned teated on ka läänemurdega piirnevast Risti ja Harju-Madise kihelkonnast (VMS); Mus: *keedetud munal on kollane ja valge, toorel on kõik kokku tael* (EKMS 2: 933 Muna). Vanemas leksikograafias on kõnealuse sõna kohta sellised teated: Göseken 1660: 182 Eyer Dotter *Munna tail*, A 182 Ey mit 2. Dottern *kahhe Taila ka Munna*; Vestring 1998 [1710–1730]: 236 *Tael* G *la* {Der Dotter} im Ey; Hupel 1780: 219 *munna tael* r. das Weisse im Ey.

Andrus Saareste (1924: 113–114) seisukoht on olnud, et (*muna*) *tael* ~ *taal* – nii nagu eesti munakollasenimetused *rebu*, (*muna*) *kollane* jt, (*muna*) *ruuge*, (*muna*) *ruske*, *vahanõ muna*, *verrev muna* – on „kujundatud aine oranžkollase värvi põhjal". Munakollase värvus nimetamismotiivina on hästi tuntud nii meie sugulaskeeltes kui ka mujal. Julius Mägiste järgi (EEW 9: 3033–3034 sub *tael*) on kõigis läänemeresoome keeltes leviva balti laenu *tael* 'tuletael (*Fomes fomentarius*) ja sellest valmistatud süütematerjal' tähendusvälja eesti murdekeeles lisandunud eritähendus 'munakollane'. Soome etümoloogiasõnaraamatud eesti *taela* eritähendust ei nimeta.

Vilja Oja (2013) on kokku kogunud ja analüüsinud soome-ugri keelte, sh eesti keele munakollasenimetusi ja hakanud kahtlema seisukohas – mida, tõsi küll, ei ole eespool nimetatud käsitlustes sõnaselgelt välja öeldud –, et kõnealune eesti munakollasenimetus on seotud (*tule*)*taelaga*, sest võrreldes muude nimetustega on see „siiski üsna ebatavaline" (*ibid.*:

286–287). Värvuses kui munakollase enim levinud nimetamismotiivis pole sellegi juhtumi puhul põhjust siiski kahelda. Kasvava, alles süütematerjaliks töötlemata tuletaela viljakeha värvuses on ohtralt nii munavalgele kui -kollasele iseloomulikke värvivarjundeid, varieerudes hallist (määrdunudvalgest) kahvatu punakaspruunini, viljakeha alapind on aga purpurse tooniga pruuni värvi (vt nt Kalamees 1966: 113).

Läänemeresoome keeltes on tuletaela värvivarjundid võib-olla andnud tõuke veel selliste eritähenduste tekkeks: vdj *tagla* '(keele)katt / налёт (на языке)': *tagla on tšeelee pääl* 'katt on keele peal' (VKS 6: 49); krjT *tagla* '? sammas / ? soor, suuvalge': *t.* (*rahkam muońe*) *on lapšilla šuušša šyńďyhyöh* 't. (kohupiima moodi) on lastel suus vaid sündides' (KKS).

Lõpetuseks pole ehk huvituseta lisada, et värvisemantika on balti päritolu ee *taela* jt 'tuletael ja sellest valmistatud süütematerjal' laenualuse tänapäevaste jätkajate tähendusvälja lahutamatu osa: ld *dãglas* 'kirju, kirev, laikudega, laiguline (siga, seelik)' (LKŽ); lt *dagls*, *daglaîns* 'valge-mustakirju (nt siga, kana)' (ME 1: 430; EH 1: 302; LEW 1: 8586 sub *dègti* 'põle(ta)ma'; ALEW 1: 166–167 sub *dãgas* 'põlemine, tulekahju, viljalõikus'; Pokorny 1: 240–241 sub **dheg^{u}h-* 'põle(ta)ma').

Lühendid

bltLä – läänebalti keeled; d. / d – Tartu ja Võru murre, ka lõunaeesti kirjakeel [lühend Hupeli ja Wiedemanni sõnaraamatus]; (ee)K – keskmurre; (ee)Khk – Kihelkonna; (ee)Lei – Leivu; H. – Harjumaa, Harjumaa murre [lühend Hupeli sõnaraamatus]; IisR – Iisaku (rannikumurre); intr. – intransitiiv; JõeK – Jõelähtme (keskmurre); koS – sürjakomi keel; (krj)A – aunusekarjala keel; (krj)T – tverikarjala keel; ltg – latgali murdekeel; mrd – murdesõna; O – Saaremaa [lühend Wiedemanni sõnaraamatus]; P – Pärnumaa põhjaeestiline osa; r. – põhjaeesti murre [lühend Hupeli sõnaraamatus]; Rev – Reval [lühend Vestringi sõnaraamatus]; rl – rahvaluulekeel; (sm)I – soome keele idamurre; SW – Põhja-Eesti edelaosa [lühend Wiedemanni sõnaraamatus]

Kirjandus

Ahlquist, August 1871. De vestfinska språkens kulturord. Ett linguistiskt bidrag till Finnarnes äldre kulturhistoria. Helsingfors: Finska Litteratursällskapets tryckeri.

ALEW 1–3 = Altlitauisches etymologisches Wörterbuch, 2015. Unter der Leitung von Wolfgang Hock und der Mitarbeit von Elvira-Julia Bukevičiūtė und Christiane Schiller bearbeitet von Rainer Fecht, Anna Helene Feulner,

Eugen Hill und Dagmar S. Wodtko. Bd. 1: A–M, Bd. 2: N–Ţ, Bd. 3: Verzeichnisse und Indices. Hamburg: Baar.

Būga, Kazimieras 1959. Rinktiniai raštai II. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Būga, Kazimieras 1961. Rinktiniai raštai III. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

EEW 1–12 = Julius Mägiste 2000. Estnisches etymologisches Wörtebuch 1–12. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.

EH 1–2 = Jānis Endzelīns, Edīte Hauzenberga 1934–1946. Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai I–II. Rīgā: Herausgegeben vom lettischen Kulturfonds / Grāmatu apgāds.

EKMS 1–4 = Andrus Saareste 1958–1963. Eesti keele mõisteline sõnaraamat 1–4. Stockholm: Vaba Eesti.

Gutslaff, Johannes 1648. Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Dorpati Livonorum: Excudebat Johannes Vogel / Acad. Typogr.

Göseken, Heinrich 1660. Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Anführung zur Öhstnischen Sprache, Bestehend nicht alleine in etlichen præceptis und observationibus, Sondern auch In Verdolmetschung vieler Teutschen Wörter. Reval: Adolph Simon.

Hakulinen, Lauri 1968. Suomen kielen rakenne ja kehitys. Kolmas, korjattu ja lisätty painos. Helsinki: Otava.

Helle, Anton Thor 1732. Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache, in welcher mitgetheilet werden I. Eine Grammatica, II. Ein Vocabvlarivm, III. Proverbia, IV. Ænigmata, V. Colloqvia. Halle: Gedruckt bey Stephan Orban.

Hupel, August Wilhelm 1780. Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga, Leipzig: Johann Friedrich Hartknoch.

Jaunius, Kazimieras 1972 [1879–1903]. Kalbininko Kazimiero Jauniaus rankraštinis palikimas. Katalogas ir publikacijos. Рукописное наследие языковеда Казимераса Яунюса. Каталог и публикации. Parengė S. Skrodenis. Spec. redaktorius A. Lukošiūnas. Vilnius: Lietuvos TSR valstybinė respublikinė biblioteka.

Kaalep, Heiki-Jaan, Kadri Muischnek 2002. Eesti kirjakeele sagedussõnastik. Tartu: [Tartu Ülikool]. http://www.cl.ut.ee/ressursid/sagedused/index.php?lang=et.

Kalamees, K[uulo] 1966. Seened. Tallinn: Valgus.

Karsten, T. E. 1915. Germanisch–finnische Lehnwortstudien. Ein Beitrag zu der ältesten Sprach- und Kulturgeschichte der Germanen. (= Acta Societatis Scientiarum Fennicae XLV: 2.) Helsingfors.

KÈSK = Лыткин, В. И., Е. С. Гуляев 1970. Краткий этимологический словарь коми языка. Москва: Наука.

Kettunen, Lauri 1938. Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae V.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Käsi, Inge 2011. Vanapärase Võru murde sõnaraamat. Rõuge, Vastseliina, Setu. Toim. Helmi Neetar. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Laanest, Arvo 1964. Isurid ja isuri keel. Meie lähemaid sugulaskeeli. Tallinn: [Eesti NSV Teaduste Akadeemia].

Laučiūtė 1982 = Юрате Алоизовна Лаучюте 1982. Словарь балтизмов в славянских языках. Ленинград: Наука.

LEV 1–2 = Konstantīns Karulis 1992. Latviešu etimoloģijas vārdnīca 1–2. Rīga: Avots.

LEW 1–2 = Ernst Fraenkel 1962–1965. Litauisches etymologisches Wörterbuch 1–2. Heidelberg: Carl Winter, Universitätsverlag, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Makarov 1990 = Г[ригорий] Н[иколаевич] Макаров 1990. Словарь карельского языка (ливвиковский диалект). Петрозаводск: Карелия.

Mažiulis, Vytautas 1988. Prūsų kalbos ėtimologijos žodynas 1. Vilnius: Mokslas.

ME 1–4 = K. Mīlenbacha Latviešu valodas vārdnīca 1–4, 1923–1932. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Rīgā: Herausgegeben vom lettischen Bildungsministerium / Herausgegeben vom lettischen Kulturfonds.

Mikkola, Joos. J. 1902–1903. Baltisches und Slavisches. (= Översigt af Finska Vetenskaps-Societetens Förhandlingar XLV, 4.) Helsingfors, 1–47.

Müller 1600–1606 = Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop 2000. Georg Mülleri jutluste sõnastik. Toim. Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12.) Tartu: Tartu Ülikool.

Mägiste, Julius 1933. Mis on soomlased laenanud eesti keelest? – Eesti Kirjandus 1933/8, 368–377.

Nirvi, R. E. 1971. Inkeroismurteiden sanakirja. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVIII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

NYS 1 = Nykysuomen sanakirja. Kuudes painos. Lyhentämätön kansanpainos, 1978. Porvoo, Helsinki, Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö.

Oja, Vilja 2013. Наименования яичного желтка в финно-угорских языках. – Linguistica Uralica XLIX 4, 273–291.

Pokorny 1–2 = Julius Pokorny 1949–1959. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch 1–2. Bern: A. Francke AG Verlag.

Punžina 1994 = А[лександра] В[асильевна] Пунжина 1994. Словарь карельского языка (тверские говоры). Петрозаводск: Карелия.

Raag, Raimo 1984. *Ledum palustre* in Baltic Finnic. – Советское финно-угроведение XX/4, 258–269.

Raun, Alo 1982. Eesti keele etümoloogiline teatmik. Rooma, Toronto: Maarjamaa.

Reķēna 1–2 = Antoņina Reķēna 1988. Kalupes izloksnes vārdnīca 1–2. Rīga: Latviešu valodas institūts.

Rossihnius 1632 = Valve-Liivi Kingisepp, Külli Habicht, Külli Prillop 2002. Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika. Toim. Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 22.) Tartu: Tartu Ülikool.

Saareste, Andrus 1924. Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes I. Analüüs 60 kaardi ja 1 skeemiga. (= Acta et Commentationes Universitatis Dorpatensis B VI_1.) Tartu: Kirjastus-Ühisuse „Postimehe" trükk.

Saareste, Andrus 1953. Länsi-Viron sanaston suhteesta suomen kieleen. (= Suomi 106/3.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Saarimaa, E. A. 1916. Sananselityksiä Aleksis Kiven teoksiin. – Virittäjä 1916/3, 69–79.

Sippelgas I = Sippelgas. Essimenne jäggo. [Friedrich Reinhold Kreutzwald]. Wälja antud Maarahwa kele ja kirja koggoduse polest. Tarto liñnas: Trükkitud H. Laakmanni kirjadega ja temma kullo ning warraga 1843.

Sippelgas II = Sippelgas. Teine jagu. [V. R. Ristmets]. Tartus: H. Laakmanni kirjadega ja kuluga trükkitud 1861.

SKES 1–7 = Yrjö H. Toivonen, Erkki Itkonen, Aulis J. Joki, Reino Peltola 1974–1981. Suomen kielen etymologinen sanakirja 1–7. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

SSA 1–3 = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1–3, 1992–2000. Päät. U.-M. Kulonen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

Stahl, Heinrich 1637. Anführung zu der Estnischen Sprach, auff Wolgemeinten Rath vnd Bittliches Ersuchen, publiciret von M. Henrico Stahlen. Revall: Chr. Reusner.

Zajceva, Mullonen 1972 = Мария Ивановна Зайцева, Мария Ивановна Муллонен 1972. Словарь вепсского языка. Ленинград: Наука.

Toporov 1979 = Владимир Николаевич Топоров 1979. Прусский язык. Словарь. Е–Н. Отв. ред. В. В. Иванов. Москва: Наука.

Vaba, Lembit 1990. Die baltischen Sonderentlehnungen in den ostseefinnischen Sprachen. – Itämerensuomalaiset kielikontaktit. Itämerensuomalainen symposium 7. kansainvälisessä fenno–ugristikongressissa Debrecenissä 27.8.–1.9.1990. (= Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 61.) Helsinki, 125–139.

Vaba, Lembit 1997. Uurimusi läti-eesti keelesuhetest. Tallinn, Tampere: Eesti Keele Instituut, Tampereen Yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos.

Vaba, Lembit 2015. Sõna sisse minek. (= Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 73.) Tallinn: [Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts].

Vestring, Salomo Heinrich 1998 [1710–1730]. Lexicon Estonico Germanicum. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
VKS 1–7 = Vadja keele sõnaraamat 1–7, 1990–2011. Toim. Elna Adler, Merle Leppik, Silja Grünberg. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 [1893]. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage. Tallinn: Valgus.

Võrgumaterjalid

EKSS = Eesti keele seletav sõnaraamat. http://www.eki.ee/dict/ekss/.
EMS = Eesti murrete sõnaraamat. http://www.eki.ee/dict/ems/.
ETY = Eesti etümoloogiasõnaraamat. http://www.eki.ee/dict/ety/.
KKS = Karjalan kielen sanakirja. http://kaino.kotus.fi/cgi-bin/kks/karjala.
LKŽ = Lietuvių kalbos žodyno (t. 1–20, 1941–2002) elektroninio varianto I leidimas 2005. http://www.lkz.lt.
Smoczyński SEJL = Wojciech Smoczyński 2016. Słownik etymologiczny języka litewskiego. Współpraca redakcyjna: Michaił OsłonWydanie drugie, poprawione i znacznie rozszerzone. Na prawach rękopisu. https://rromanes.org/pub/alii/Smoczyński W. Słownik etymologiczny języka litewskiego.pdf.
SMS = Suomen murteiden sanakirja. http://kaino.kotus.fi/sms/.
VMS = Väike murdesõnastik. http://portaal.eki.ee/dict/vms.

Alternative etymologies VII

LEMBIT VABA

The article presents new or more precise etymologies for the words *kail* : *kailu* 'white-headed cow', *pendima* : *pendida* 'to rot, decay', *raidama* : *rajata* ~ *raidada* 'to ruin, waste', *ruttama* : *rutata* 'to hurry, hasten' ja (*muna*)*tael* : *-taela* 'egg yolk'.

kail : *kailu* 'white-headed cow' is a dialect word recorded in the Western Saaremaa parish which has a clear cognate in dialectal Finnish, where the noun *kaila* and its many derivatives denote primarily a skewbald or similarly colored domestic animal (cow, bull, horse). According to the data of the Finnish Dialect Dictionary, this word family is found in the southwestern (Varsinais-Suomi) and Häme dialects (western and southwestern Satakunta, northern and southwestern Häme). On the basis of the Finnish stem variants *kail-o* 'skewbald cow, bull or horse', *kail-o-kas* id., it can be claimed that the stem vowel *-u* in Estonian *kail* : *kailu* indicates the Finnic nominal affix *-o*. Etymological dictionaries of Finnic languages do not address this word family. It is an eventual Baltic loan with the presumed loan base **gaila-* 'white', compare to Low Prussian *gaylis* 'white' < Latvian **gailas* 'white' < 'radiant', likely Indo-European archetype **ghoilo-* 'radiant'. This Baltic word family also includes Lithuanian *gaĩlis* ~ *gaĩlė* 'marsh Labrador tea'. It has previously been convincingly demonstrated that *kail*, the Estonian name for *Ledum palustre*, is also a Baltic loan.

pendima : *pendida* 'to rot, decay (tree, leaves), wither (turnips), grow mouldy (grain, hay), putrefy (fish, meat, corpse)' and its phonological and derivational variants are known in dialects of Northern Estonian. This Estonian verb stem has a known cognate only in dialectal Finnish, e.g. *pentyä* 'to rot'. Attempts to link this Estonian-Finnish stem with a similar Permic root (Udmurt *pędiṇi* 'to suffocate under ice (fish), pant, gasp; to grow mouldy, fusty', Komi *pędni* 'to gasp, pant; to drown') fail primarily for phonological reasons.

The Estonian-Finnish verb stem *pentV-* is an eventual Baltic loan: Baltic **pendV-*: compare to Lithuanian *péndėti* (*péndėja* ~ *péndi*, *péndėjo*) 'to crumble, decay, rot, grow mouldy, fusty; to become weak, sickly, to dry up', *išpéndėti* 'to rot, decay, fester (farmhouse, tree branches, core of a growing tree); to dry and harden (meat); to become lean, thin, emaciated (due to illness or age), to grow old'.

raidama : *rajata* ~ *raidada* 'to destroy, waste (young forest)' and the denominal adverb *raidu* 'to waste' from the same stem: *raidu minema* 'to go to waste', *raidus* 'being wasted' belong to the Islands and Western dialects, although they have been

recorded in Harjumaa and elsewhere as well. The words *rajama* 'to waste (of grain being cut, or of children wasting bread while eating it)' and *rajastama* 'to waste (of grass being trampled by animals)' come from the weak-grade variant of this stem. This Estonian word family does not have plausible cognates in other Finnic languages. It is an eventual Baltic loan: Baltic **braidV-*, compare to Lithuanian *braidýti* (*braĩdo*, *braĩdė*), *bráidyti* 'to wade, paddle, tread on, trample', *nubraidýti* 'to trample, stamp on (e.g. of grain being trampled by geese and other animals); to tire from wading, splashing', *apibraidýti* 'to tread on, trample underfoot'. The presumed originaal meaning of this Baltic verb loan is 'to ruin or destroy something by trampling on it', from which the meaning of 'to waste, squander' has also emerged in Estonian.

ruttama : *rutata* 'to hurry, hasten' and the related noun *rutt* : *rutu* 'hurry, haste' are well known throughout the entire Estonian language area. *ruttama*, *ruttu*, and *rutem* 'faster' are among the 10,000 most frequent words in modern Estonian. Their origins can be traced to the Finnic stem **rutta-*, which is the derivational base of the verb *ruttama*, while *rutt* : *rutu* is presumably a verbal noun with the *u*-affix (< *-o* or ? *-u*). This word family has cognates in all Finnic languages except Livonian and Veps. While the loan base for this word family is not (as has been suggested) Russian *крутóй* 'steep, abrupt (waterfront, curve); loud, harsh, short-tempered (of character); hard, dense, thick (e.g. a hard egg or thick porridge)', *крýто* 'abruptly, suddenly; loudly, harshly; strongly, abundantly, densely', one cannot rule out the semantic influence of these phonologically similar Russian words, including semantic loans appearing in eastern Finnish dialects and Karelian. I surmise that this Finnic stem is a Baltic loan: Baltic **kruta-*, the descendants of which in modern Lithuanian include *krutė́ti* (*krùta*, *krutė́jo*) 'to move, make oneself move (of a living creature or a device), to move to and fro; to show zeal, bustle about; to tremble, quiver, throb, pulsate; to loosen, break up (soil), to cultivate (soil), to scrub, clean (hide); to go, set off; to live, be located', *krutas* 'movement, work', *krutùs* 'lively, mobile, capable, hard-working, industrious', *krùtinti* 'to move, make smth move, force, prompt, incite to do smth; to set off, travel', *krùsti* (*kruñta*, *krùto*) 'to start moving, quickly start doing, embark upon smth': *sukrusti pie darbo* 'to get to work' and others.

(*muna*)*tael* : *-taela* 'egg yolk' belongs to the Islands and Western dialects, but has also been recorded in the Central dialect, which borders the Western dialect region. In Estonian etymological literature the position is taken that (*muna*) *tael* – like the other Estonian names for egg yolk: *rebu*, (*muna*) *kollane* jt, (*muna*) *ruuge*, (*muna*) *ruske*, *vahanõ muna*, *verrev muna* – is derived from the orange-yellow color of an egg yolk, and (*muna*)*tael* shares a stem with the Baltic loan *tael* 'tinder (*Fomes fomentarius*) and the combustible made from it', found in all Finnic languages, which has acquired the additional meaning of 'egg yolk' in Estonian. Finnish etymological dictionaries do not mention this additional mean-

ing of Estonian *tael*. The Estonian dialect researcher Vilja Oja (2013) has begun to question this account, since *tael* is unusual in comparison to other names for egg yolk. However, there is no reason to doubt that coloration is the most widespread motivation in names for egg yolk, and that applies in this case as well. Growing tinder, not yet processed into a combustible, features coloration characteristic of both egg white and egg yolk, varying from gray (dirty white) to pale reddish-brown, while the base of the fruiting body is brown with a purplish tone. In Finnic languages, the coloration of tinder has evidently provided an impulse for the emergence of additional meanings. À propos, color is an inseparable part of the semantic field of Estonian *tael* and other modern words originating from the same loan base: Lithuanian *dãglas* 'variegated, multicolored, spotted, patchy (pig, skirt)' and others.

Keywords: etymology, loanwords, Estonian language, Finnic languages, Baltic languages

Lembit Vaba
phorest45@gmail.com

Emakeele Seltsi aastaraamat 66 (2020), 344–386
http://dx.doi.org/10.3176/esa66.15

VERBIDE TRANSITIIVSUSE KONTIINUMIST EESTI KEELES[1]

NATALIA VAISS

Annotatsioon. Artikli eesmärk on kokku võtta ja täiendada senist teadmist eesti keele verbide transitiivsusest. Tuginedes varasematele uurimustele, käsitletakse verbide sihilisust kontiinumina ning pakutakse välja kuueastmeline skaala: 1) rangelt intransitiivsed verbid, mis ei esine sihitisega, 2) üldiselt intransitiivsed verbid, mis võivad esineda ebatüüpilise ja/või sisaldussihitisega, 3) prototüüpselt ja polüseemselt labiilsed verbid, 4) intransitiivsena kasutatavad transitiivsed verbid, mille puhul sihitiseta kasutus tõstab fookusesse verbiga väljendatud tegevuse, 5) üldiselt transitiivsed verbid, mis esinevad ka intransitiivsete kasutusmallidega, 6) rangelt transitiivsed verbid, mis üldjuhul ei võimalda objekti väljajättu. Verbide testimine eesti keele ühendkorpuse 2019. aasta versiooni materjalil kinnitab liigituse sobivust ning ilmestab iga rühma iseloomulikke jooni.

Võtmesõnad: verbisüntaks, argumentstruktuur, sihitis, polüseemia, korpuslingvistika

1. Sissejuhatus

Emakeeletunnist tuttav ülesanne jagada etteantud tegusõnad sihilisteks ehk transitiivseteks ja sihituteks ehk intransitiivseteks osutuks terve verbileksikoni korral ilmselt võimatuks missiooniks, kuna transitiivsus on skalaarne kategooria nii verbi kui lause tasandil (vt nt Lehrer 1970; Hopper, Thompson 1980; Dixon, Aikenvald 2000; Næss 2007). Peale rektsiooni varieerumise, nt *usub seda*, *usub sellesse* (Metslang 2017: 262), ning prototüüpselt labiilsete ehk ambitransitiivsete verbide (vt Kehayov, Vihman 2014), mida kasutatakse nii transitiivselt kui ka intransitiivselt, nt *jalutab pargis*, *jalutab koera*, leidub eesti keeles ka sihitisega esinevaid

[1] Töö on valminud Haridus- ja Teadusministeeriumi Eesti Keele Instituudi baasfinantseerimise toel. Autor tänab anonüümseid retsensente edasiviivate kommentaaride eest.

intransitiivseid verbe ja sihitiseta esinevaid transitiivseid verbe (vt nt Kont 1963; Tamm 2012). Nii laiendab mitmeid intransitiivseid verbe sisaldussihitis, nt *magas sügavat und*, *elas oma elu*, *käis oma teed* (Metslang 2017: 260–264), ja sekundaarne, ebatüüpiline sihitis, nt *kukkus põlved katki*, *kukkus end surnuks*, *köhis end hingetuks*, *jooksis kingad puruks*, *magas kaela kangeks ~ õla valusaks* (Tamm 2012: 130–131; Erelt 2017b: 292, 2017e: 821). Implitsiitse sihitise ehk nullobjekti puhul eristatakse eesti keeles kahte transitiivset verbitüüpi: 1) obligatoorse sihitise laiendiga tegusõnad (lünk lauses on täidetav konteksti või situatsiooni põhjal), nt *põhjustama*: *Kusjuures põhjustabki _ väga sageli*; 2) nii sihitisega kui ka ilma esinevad tegusõnad (objekti puudumisel on lause tähelepanu keskmes verbiga väljendatud tegevus), nt *sööma*: *Sõin _ vaikselt köögis* (Metslang 2017: 261).

Nagu näitavad korpuseotsingud ja teiste keelte põhjal tehtud uurimused (vt nt Lorenzetti 2008; Næss 2011), võib sihitiseta kasutus viidata ka tegusõna ühele konkreetsele tähendusele või regulaarsele kontekstile. Eesti keeles võib selle nähtuse tõestuseks tuua järgmised näited: *Ta enam ei joo*; *Ta ei näe prillideta hästi*; *Ammu pole näinud*; *Firma jätkab turu liidrina*; *Direktor jätkab oma ametis*. Polüseemsete verbide puhul on samuti võimalikud nii transitiivne kui ka intransitiivne kasutus (Luraghi 2004: 236), nt eesti tegusõna *püüdma* kohta leiab eesti keele ühendkorpusest mõlema kasutusmalli näiteid: *püüab palli*, *püüab kala*, *püüab õigel ajal tulla* (transitiivne); *püüab kõigest väest*, *püüab päikese poole* (intransitiivne).

Võttes kokku ülalmainitud uurimistulemused ja arvestades eesti keele ühendkorpuse materjalil tehtud tähelepanekuid, sõnastan järgmise uurimisküsimuse: kas eesti keele verbide transitiivsust saaks kirjeldada järjepideva skaala ehk kontiinumina, eristades kuut põhilist verbitüüpi: 1) rangelt intransitiivsed verbid, mis ei esine sihitisega; 2) üldiselt intransitiivsed verbid, mis võivad esineda ebatüüpilise ja/või sisaldussihitisega; 3) prototüüpselt ja polüseemselt labiilsed verbid; 4) intransitiivsena kasutatavad transitiivsed verbid, mille puhul sihitiseta esinemine tõstab fookusesse verbiga väljendatud tegevuse; 5) üldiselt transitiivsed verbid, millel on paralleelne, muu kui sihitise rektsioon ja/või regulaarseks muutunud sihitiseta alltähendused või kasutusmallid; 6) rangelt transitiivsed verbid, mis üldjuhul ei võimalda objekti väljajättu. Varasematele uurimustele tuginedes valisin igasse rühma viis verbi ning kontrollisin nende transitiivsuse määra

eesti keele ühendkorpuse 2019 (ENC19)[2] materjalil (vt lähemalt osast 3). Korpuse põhjal tehtud analüüs on ennekõike kvalitatiivne, ehkki kasutan materjalis ilmnevate tendentside jälgimiseks ka arvandmeid.

2. Transitiivsus, verbivalents, labiilsus

Keeleuniversaaliks peetav transitiivsus ehk sihilisus on kompleksne keelenähtus, mis ühendab endas süntaksit ja semantikat. Prototüüpselt transitiivsed olukorrad väljendavad energia ülekandmist kahe osaleja vahel, mida intransitiivses olukorras ei toimu. Prototüüpne objekt on seega tavaliselt patsiendi rollis ja prototüüpne subjekt agendi rollis. (Vt põhjalikumalt Næss 2007.)

Süntaksi tasandil on transitiivsus tihedalt seotud verbivalentsiga, mis määrab, mitut obligatoorset laiendit (transitiivsuse seisukohalt mitut argumenti) tegusõna üldjuhul tingib. Transitiivsed verbid on vähemalt kahevalentsed, nõudes enamasti kahte argumenti: subjekti ja objekti, lisaks võib mõnel tegusõnal olla teisigi obligatoorseid laiendeid, nt lauses *Peeter kammis juukseid* on verb *kammima* kahevalentne, lauses *Peeter rääkis vennale uudise* on verb *rääkima* kolmevalentne (Rätsep 1978: 242). Intransitiivsed verbid on harilikult ühevalentsed (nõuavad ühte argumenti: subjekti), nt *Tund lõppes*. Samas leidub ka hulgaliselt ambivalentse käitumisega verbe (vt põhjalikumalt Næss 2007: 123–124), vrd nt nullvalentne *Külmetas* (Rätsep 1978), ühevalentne *Käed külmetavad* ja kahevalentne *Pehme käepide ei külmeta käsi* (ENC19).

Kõige tuntum transitiivsuse semantilis-süntaktiline käsitlus on Hopperi ja Thompsoni skaala (1980), mille järgi seostuvad n-ö suurema transitiivsusega järgmised tunnused: 1) lauses on kaks või rohkem osalejat (agent ja objekt), 2) lause väljendab aktiivset tegevust, 3) tegevus on teeline (perfektiivne aspekt), 4) tegevus on punktuaalne, 5) tegevus on tahtlik, 6) lause on jaatav, 7) predikaat on kindla kõneviisi vormis, 8) lause subjekt on suure agentiivsusega, 9) lause objekt on täielikult tegevusega hõlmatud, 10) lause objekt on „kõrgelt individualiseeritud“. Mida rohkem loetletud kriteeriume lausel on, seda suurem on selle semantiline transitiivsus. Toetudes esitatud skaalale, seletatakse muu hulgas ka implitsiitse objekti

[2] Eesti keele ühendkorpus 2019 on praegu kõige suurem eesti keele korpus, mille maht on 1,5 miljardit sõna. Korpus koosneb kaheksast allkorpusest ja sisaldab eri tüüpi tekste (https://app.sketchengine.eu/, 01.02.2021).

võimalikkust mõne verbi juures (Næss 2007: 134–138), mida vaatlen põhjalikumalt allpool.

Kasutuse põhjal jaotuvad enamiku keelte verbid kolme süntaktilisse põhitüüpi: 1) sihitu ehk intransitiivne – ei esine sihitisega, nt *jääma*, 2) sihiline ehk transitiivne – üldjuhul esineb sihitisega, nt *jätma*, 3) labiilne ehk ambitransitiivne – verbi kasutatakse nii intransitiivselt kui ka transitiivselt, nt *kolib teise korterisse*, *kolib klaverit teise korterisse*. Keeliti leidub ka alltüüpe. (Vt Dixon, Aikhenwald 2000: 12–13.)

Eesti keele puhul on täheldatud, et osa üldjuhul intransitiivseid verbe saab esineda sisaldussihitise ja ebatüüpilise objektiga, nt *jookseb spurti*, *jooksis end hingetuks*, *jooksis selja higiseks* (vt nt Kont 1963; Tamm 2012; Metslang 2017). Sisaldussihitis on *figura etymologica* üks ilminguid ning seda peetakse keeleuniversaaliks. Ühelt poolt on sisaldussihitis, mis väljendab sama või sünonüümset tegevust kui põhisõnaks olev verb, semantilises mõttes tühi (Kulikov 1999). Teiselt poolt peab igal keelenähtusel olema mingi eriline funktsioon, milleks peetakse sisaldussihitise puhul tegevusele piiritletuse lisamist (Horita 1996; Kitahara 2010: 38). Nii on sisaldussihitisega lause *Ta tantsis tantsu* piiritletum kui *Ta tantsis hästi*. Samuti on pandud tähele (vt Horita 1996), et sisaldusobjekt esineb lauses üldjuhul täiendiga (nt *elas õnnelikku elu*, *elas oma elu*) ning üsna harva ilma – tavaliselt kas poeetilises keelekasutuses või teatud verbide puhul (nt *tantsis tantsu*, *laulis laulu*). Täiendiga sisaldusobjekt konkretiseerib tegevust (ingl *type of activity*), kuid selle asemel võib verbi laiendada sünonüümse tähendusega määrus. Kahe sõnastusvõimaluse vaheks peetakse aga seda, et objekti olemasolu lisab tegevusele aspektuaalset piiritletust. (*Ibid.*) Nii tähistab fraas *elas õnnelikku elu* semantiliselt piiritletumat tegevust kui sarnase sisuga *elas õnnelikult*.

Vaatamata sellele, et eesti keeles on sisaldussihitis üsnagi regulaarne nähtus, mis võib laiendada paljusid intransitiivseid ja transitiivseid verbe, peetakse seda perifeerseks sihitiseliigiks. Sihitule tegusõnale lisatav sisaldusobjekt võib täpsustada verbi tähendust, väljendades näiteks tegevuskohta (*käisime seda teed*) või viisi (*magas rahulikku und*). Sisaldussihitise eriliigiks on mõnede tugiverbiühendite laiemalt varieeruva sõnastusega sihitised (*sõitis rallit*, *hüppas kolmikut*). (Metslang 2017: 260, 263–264) Ehkki inglise keele uurijate seas ei ole üksmeelt, kas sisaldussihitis on verbi argument või vaba laiend (vt põhjalikumalt Kitahara 2010), tundub eesti keele sisaldussihitis täisõigusliku sihitiseliigina, kuna nagu sihitiselegi

omane võib see olla leksikaliseerunud, nt *magab talveund*, *ujub liblikat*, või eristada aspekti, võimaldades käändevaheldust, nt *jooksis eile kevadist poolmaratoni ~ kevadise poolmaratoni*.

Inglise keeles eristatakse intransitiivverbide kahte klassi: 1) mitteergatiivsed (ingl *unergative*), mille puhul on subjekt agendi või kogeja rollis, nt *ta naeratab* või *tantsib* ning *ta magab* või *köhib*, 2) mitteakusatiivsed (ingl *unaccusative*), mille puhul on subjekt patsiendi rollis, nt *film algab*, *küünal põleb*. Esimesed saavad esineda sihitisega ja moodustada passiivi, teised mitte. Samas ei ole piirid alati selged. (Vt põhjalikumalt Kitahara 2010; Torn 2002.) Eesti keeles eristuvad: 1) sisaldussihitist ja ebatüüpilist, sekundaarset objekti võimaldavad verbid, nt *magama*, *jooksma*, *köhima*, *kukkuma* (vt Tamm 2012: 127–131; Metslang 2017: 263–264; Erelt 2017b: 292), ja 2) neid mittevõimaldavad verbid, nt *jääma*, *algama*, *sõltuma*, kuid inglise keele intransitiivsete verbitüüpidega ei pruugi need klassid ühtida. Samas tundub, et agentiivsus ehk seostumine elusa subjektiga on ka eesti keeles ebatüüpilise objekti ja sisaldussihitise esinemist soodustav tegur (vt Tamm 2012). Ebatüüpilise objekti kasutuse puhul on huvitav märkida, et see võimaldab ökonoomsemalt väljenduda (vrd nt *Ta kärkis kurgu kähedaks* ja *Ta kärkis nii, et kurk jäi kähedaks*).

Sisaldussihitis ja ebatüüpiline objekt on vaid kaks sihitiseliiki, mis on keeles üsnagi regulaarsed, kuid jäävad oma leksikaalse piiratuse poolest ikkagi perifeeriasse. Sihitisena esineb eesti keeles tavaliselt: 1) verbist sõltuv osastavaline, omastavaline või nimetavaline substantiivifraas, ka adjektiivi- või kvantorifraas, nt *Aednik kasvatas suure kõrvitsa*; *Ta ootas mind ~ seda*; *Saatus soosib julgeid*; *Mitu inimest saadeti metsa istutama*; 2) *da*-infinitiivifraas, nt *Nad armastavad hommikuti kaua magada*; 3) *vat*-tarind, nt *Arvasin tal piinlik olevat*; 4) osalause, nt *Ta teadis, et Juhan on haige*; 5) kvaasisubstantiivne keelend, nt *Üks kirjutab „Afrika“, teine jälle „Aafrika“* (Metslang 2017: 258).

Sihitisega sarnanevad vormivahelduse poolest kestus-, korduvus- ja kvantumimääraadverbiaalid (nt *magas terve öö*, *ütles sada korda*, *kaalub mitmeid tonne*, *jooksis kaks kilomeetrit*, *kõndis tükk maad*) ehk osmad (Metslang 2008: 109). On täheldatud, et mõned juhtumid paiknevad sihitise ja määruse piiril, nt ühendi *sadat meetrit jooksma* puhul võib hulgaväljend tähistada nii spordialale omast määra kui ka kogust üleüldse. Partitiivis (nt *Jüri jooksis sadat meetrit*) väljendavad need spordiala, olles spetsiifiliste tugiverbiühendite sihitised. Totaalsel kujul (nt *Jüri jooksis sada meetrit*)

on võimalikud mõlemad tõlgendused: sihitis küsimusega *mis ~ mille?* ja määrus küsimusega *kui palju?*. Kui lauses on piiri andev abimäärsõna või määrus (nt *Jüri jooksis sada meetrit ära*), tähistab hulgaväljend pigem alale omast määra ja vastab küsimusele *mille?* (Metslang 2017: 276, vt ka Metslang 2008: 132–134).

Sihitis võib olla lauses ka eksplitsiitselt väljendamata, elliptiline objekt on eesti keeles üsnagi tavaline (Kehayov, Vihman 2014: 1067; Erelt 2017c: 597–598). Eristatakse kahte tüüpi objekti väljajättu võimaldavaid verbe (Metslang 2017: 261):

1) verbid, mille puhul on sihitis obligatoorne laiend (nt *põhjustama*, *omama*, *sisaldama*), sihitise puudumisel on lünk lauses täidetav konteksti või situatsiooni põhjal ning selline ellips ei muuda lauset intransitiivseks, kuna semantiliselt on konkreetne objekt olemas, nt *Omavad _ ikka küll*;
2) nii sihitisega kui ilma kasutatavad verbid (nt *sööma*, *õmblema*, *koristama*, *pesema*), sihitise puudumisel on siin lause tähelepanu keskmes verbiga väljendatud tegevus ning vormistamata sihitis võib tähendada mis tahes mõeldavat referenti üldiselt või viidata kontekstisidusalt teadaolevale referendile, nt *Me hakkasime tööle – pesime _ , küürisime _ , puhastasime _ , rääkisime, kuidas õhtul kuuske hakkame kaunistama*.

Objekti väljajättu nimetatakse nullobjektiks[3] ning eristatakse definiitset ehk kontekstist sõltuvat (ingl *definite object deletion*, DOD)[4] ja indefiniitset ehk kontekstist sõltumatut, geneerilist nullsihitist (ingl *indefinite object deletion*, IOD). Esimese puhul saab objekti referendi leida kas lause enda või eelneva konteksti põhjal, teise puhul võib väljajäetud objekt tähendada mis tahes mõeldavat referenti ning sageli pole objekti referendi tähistamine üldsegi oluline, nt *Ta sööb _ praegu*. Kontekstist olenevalt võimaldavad definiitset nullobjekti ilmselt kõik transitiivsed verbid, indefiniitset aga üldjuhul teatud rühmade verbid. Geneerilise nullobjektiga esinevad paljudes keeltes 1) verbid, mille puhul on tegevusega või selle tulemusena mõjutatud peale objekti ka subjekti referent (ingl *affected-agent verbs*), nt *sööma*, *jooma*, *õppima*, *lugema*, ning 2) objekti loomist eeldavad verbid

[3] Edaspidi tähistan sünonüümsete terminitega *nullobjekt ~ nullsihitis* ja *implitsiitne objekt ~ implitsiitne sihitis* iga keelelist konteksti, kus objekt on semantiliselt olemas või on põhimõtteliselt võimalik, kuid eksplitsiitselt väljendamata.

[4] Eesti grammatikatraditsioonis kuulub definiitne nullobjekt kontekstiellipsi alla.

(ingl *effected-object verbs*), mille puhul tekib objekt verbiga väljendatud tegevuse tulemusel, nt *joonistama*, *küpsetama* (*pirukaid*). Sageli võimaldavad indefiniitset nullobjekti ka *koristama*-tüüpi verbid ning mõnes keeles tajuverbid. Samas võib leiduda ka kontekste, kus geneerilist nullobjekti võimaldab obligatoorse sihitisrektsiooniga tegusõna. (Vt Næss 2007: 124–131.)

Objektiga esinemise alusel saab verbe liigitada mitmeti. Ühe huvitava jaotuse pakub Adrienne Lehrer (1970), jagades verbid nelja klassi:

1) „spetsiifilise sihitisega" verbid – nende verbide puhul on teada, mis tähendustüüpi sihitised on üldjuhul võimalikud, nt *sööma* korral on objekti rollis tavaliselt mingi toit ning teist tüüpi sihitis ei ole antud juhul tüüpiline; siia rühma kuuluvad samuti *küpsetama*, *jooma*, *kuulama*, *triikima*, *nuusutama* ning tihti ka sisaldussihitisega esinevad verbid, nt *unistama* (*oma unistust*), *hingama* (*värsket õhku*), *tantsima* (*mingit tantsu*);
2) „mitme sihitise võimalusega" verbid – polüseemsed verbid, mille eri tähendustüüpidega kaasnevad erilaadsed, hästi ennustatavad sihitised, nt eesti keeles võib öelda *peseb end ~ hambaid ~ aknaid ~ nõusid ~ last* vms; *parandab vigu ~ elektroonikat*, *küsib nõu ~ abi ~ küsimusi*; kui kontekst toetab lausest arusaamist, võib objekti välja jätta, ilma et sisu kannataks, nt kui subjekti rollis on muusik või jalgpallur, on fraasi *mängibki väga hästi* puhul nullobjekti rollis mingi muusikariist või jalgpall;
3) kontekstiellipsit võimaldavad verbid – väljajäetud sihitise rollis on sageli määratlevad või isikulised asesõnad *seda*, *teda*, *neid* jms, nt *Ära tee* [*seda*]*!*;
4) geneerilist konteksti võimaldavad verbid – väljajäetud sihitisena saaks tavaliselt lisada sõnu *midagi*, *kedagi* või *mitte midagi*, *mitte kedagi* vms, nagu lauses *Ta ei varastaks kunagi*.

Lehreri hinnangul (1970) ei ole piirid nimetatud klasside vahel ranged, kuna leidub verbe, mis kuuluvad korraga mitmesse kategooriasse. Samas näitab teooria, millised nullobjektid on võimalikud.

Lause tasandil tingivad nullobjekti korduvad ja habituaalsed tegevused (nt *Tiigrid jahivad öösiti*; *Sarimõrvar on jälle tapnud*) ning kasutusjuhud, mille puhul on tegevus fookusesse tõstetud, sageli muude lauseelementide toel (nt *Kokaabi lõikas ja tükeldas terve hommikupooliku*; *Ta luges oma autos*; *See koer ei hammusta*) (vt Goldberg 2001). Samuti soodustavad

implitsiitset sihitist mitmed süntaktilised mallid, nt imperatiiv, eriti toiduretseptides ja juhistes (nt *Lõika kuubikuteks!*; *Peske hoolikalt maha*), ning kahe või enama tegevuse samaaegsust, järjestatust või vastandamist väljendavad konstruktsioonid (nt *Süües ei tohi rääkida*; *Ta pesi, triikis, koristas, tegi süüa*; *Mari koristas, aga Mart luges*; *Võtta või jätta?*) (vt Velasco, Muñoz 2002; Lorenzetti 2008; Onozuka 2007). Nagu ka mõne teise keele puhul (vt nt Luraghi 2004) on eesti keelele omane keele ökonoomsuse printsiibist tulenev nullobjekt, mis esineb sama sihitist omavate kahe või enama tegusõna korral, nt *ta pesi _ ja kuivatas nõusid*, samuti reduplikatiivse rinnastuse (nt *ootab ja ootab*) ning rindverbide konstruktsioonide korral, kus väljendatud tegevused on justkui sulandunud üheks, nt *sõime ja jõime* (vt Erelt 2017d: 610). Seda tüüpi nullsihitist võib eesti keeles nimetada loomulikuks nullobjektiks.

Nullobjekt ei vähenda mitte ainult lause transitiivsust, vaid ka aspektuaalset piiritletust: *ta sööb lõunat* on sooritus (ingl *accomplishment*) ning *ta sööb oma toas* on tegevus (ingl *activity*) (vt Næss 2007: 133–135). Ellipsit soodustab ka objekti eeldatavus. Mida spetsiifilisem ja idiomaatilisem on sihitis, seda tõenäolisemalt jääb see eksplitsiitseks (vt Velasco, Muñoz 2002). Nii otsime väljajäetud objekti tavaliselt tüüpilisemast kontekstist, nt lause *Koristasin _ täna hommikul* puhul eeldame, et väljajäetud objektiks on kodu, mitte näiteks prügi, viljad või hein. Samas võib nullobjekt viidata ka tegusõna ühele konkreetsele tähendusele või regulaarsele kasutusele, nt *jooma* puhul jäetakse objekt sageli välja tähenduses 'alkoholi tarbima' ning *nägema* puhul on võimalik modaalne tähendus ja hulk kinnistunud väljendeid (*Ta ei näe prillideta hästi*; *Ammu pole näinud* vms) (vt Næss 2007, 2011; Lorenzetti 2008). Mõne tegusõna puhul on nullobjektiga kasutus justkui muutunud leksikaalselt kinnistunud kontekstiks (nagu mittehammustava koera näites).

Nullobjekti puhul on kasutus vormilt intransitiivne, kuid semantiliselt transitiivne. Transitiivsuse mõttes on erilised ka erinevad passiivi-ilmingud (Keenan, Dryer 2007; Neshcheret 2016: 14). Eesti keeles on peale implitsiitse objekti semantiliselt, kuid mitte süntaktiliselt transitiivsed ka 1) passiivilaused, nt *Remont on alustatud*; *Hinnad on kodulehel näha*; 2) *mata-*, *tud-* ja *tav*-tarindid atribuudi ning *da*-infinitiiv adverbiaali funktsioonis, nt *seni nägemata paigas*, *alustatud kriminaalmenetlus*, *söödav seen*, *toit kõlbab süüa*; 3) leksikaliseerunud *des-* ja *mata*-tarindid, nt *sõprade nähes*, *kellegi nägemata* (vt Torn 2002; Erelt 2017a: 218–230, 2017e: 813–814).

Intransitiivseid verbe laiendavat ebatüüpilist ja sisaldussihitist ning ilma objektita kasutatavaid transitiivseid verbe, nagu ka rektsiooni varieeruvust (nt *usub seda ~ usub sellesse*), ei peeta tavaliselt prototüüpse labiilsuse ilminguteks, vaid sellega sarnanevateks nähtusteks (vt nt Letuchiy 2013). Verbide labiilsust uurinud Petar Kehayov ja Virve-Anneli Vihman (2014) on tuvastanud eesti keeles üle 90 labiilse verbi, toetudes Alexander Letuchiy (2006a) prototüüpselt labiilse verbi kriteeriumitele: 1) verbi kasutatakse transitiivselt ja intransitiivselt; 2) subjekti omadused või muud situatsiooni semantilised omadused erinevad transitiivses ja intransitiivses kasutuses märkimisväärselt, nt *laps pahandab ema – ema pahandab*; 3) tegemist ei ole väljajäetud objektiga, nt *Jüri sööb lõunat – Jüri sööb _*; 4) tegemist ei ole homonüümiaga, nt *nokib teri – nupp nokib*. Vene keeles on labiilseid verbe 30 ringis (Letuchiy 2006b). Inglise keeles on väidetavalt üle 800 labiilse verbi (McMillion 2006).

Eesti keeles on esindatud kõik neli labiilsuse põhitüüpi (Kehayov, Vihman 2014):

1) patsienti säilitav ehk P-labiilsus (transitiivses ja intransitiivses kasutuses on sama patsient), nt *poiss pritsib vett – vesi pritsib*; siia kuuluvad emotsiooniverbid *rõõmustama*, *ehmatama*, *pahandama*, *kurvastama*, *imestama*, *jahmatama*, *kohmetama* jt, faasiverbid *peatama* ja *seisatama*, deskriptiivsed ja onomatopoeetilised verbid *krussima*, *prantsatama*, *lirtsama*, *lirtsatama*, aga ka muu semantikaga verbid, nt *mängima*, *külmetama*, *hullutama*, *kleepima*, *passima*; eesti keeles on vähemalt 54 sellist verbi;
2) agenti säilitav ehk A-labiilsus, nt *kolis teise linna – kolis sõbra teise linna*; siia kuuluvad ka *jalutama*, *kiirustama*, *sõitma*, *ulatama*; kokku vähemalt 19 verbi;
3) refleksiivne labiilsus, nt *pööras lehte – pööras vasakule*, *sirutas käsi – sirutas ja tõusis*; kokku vähemalt 12 verbi;
4) retsiprookne labiilsus, nt *Jüri suudles Marit – Jüri ja Mari suudlesid*; samuti *kallistama*, *embama*, kokku vähemalt 8 verbi.

Suur osa eesti keele labiilsetest verbidest on sufiksite *-ta-*, *-sta-*, *-nda-*,*- rda-* ja *-tle-* abil saadud tuletised. Labiilsuse tuuma moodustavad emotsiooniverbid, deskriptiivsed ja onomatopoeetilised verbid. Teise semantikaga labiilsete verbide rühmad jäävad perifeeriasse. Suhteliselt ulatusliku labiilsuse põhjusteks eesti keeles võivad olla: 1) intensiivne kontakt saksa keelega, mis on rikas labiilsete verbide poolest; 2) labiilsuse

kasutamine kompensatsioonimehhanismina valentsi vähendamiseks; 3) erinevate derivatsioonisufiksite foneetiline kokkulangemine, mis põhjustab tuletiste valentsuse mustrite valet tõlgendamist; 4) vormil põhinev analoogia, nn klasterlabiilsus, nt *lirtsama* > *lirtsatama*. Lisaks kujutavad labiilsed verbid endast avatud klassi, neid tekib aja jooksul keelde juurde, nt *Ma login välja – Ma login sind välja*. (Kehayov, Vihman 2014)

Paljudes keeltes on liikumis- ja faasiverbid prototüüpselt labiilsed või labiilsusele kalduvad (Letuchiy 2013). Viimane tundub paika pidavat ka eesti keele puhul. Korpuseotsingud näitavad, et paljud liikumisverbid võimaldavad sisaldussihitist (*käib oma teed*, *kõnnib oma rada*, *astub sammu* jms) ning mõned transitiivsed faasiverbid esinevad tihti nullobjektiga justkui kinnistunud kontekstides, nt *jätkab oma ametis*, *võib lõpetada halvasti*. Polüseemsete verbide puhul on samuti sageli võimalik nii transitiivne kui intransitiivne kasutus. Nii esineb P-labiilsust võimaldav tegusõna *mängima* ka muudes transitiivsetes ja intransitiivsetes kontekstides (vt rohkem osast 4.3).

Eelnevast lähtudes on näha, et verbide jaotus transitiivsuse alusel ei piirdu eesti keeles üksnes verbide jagunemisega sihilisteks, sihituteks ja prototüüpselt labiilseteks, vaid ühendab endas palju teisigi nähtusi, nagu näiteks ebatüüpiline ja sisaldusobjekt, nullobjekt, leksikaliseerunud kasutusjuhud, alternatiivsed rektsioonid ja ambitransitiivse kasutusega polüseemsed verbid.

3. Transitiivsuse skaala testimise põhimõtted

Tuginedes eelmises osas tutvustatud teooriataustale, otsin järgnevalt vastust küsimusele, kas eesti keele verbide transitiivsust võib vaadelda kuueastmelise kontiinumina: 1) rangelt intransitiivsed verbid, 2) üldiselt intransitiivsed verbid, 3) prototüüpselt ja polüseemselt labiilsed verbid, 4) intransitiivsena kasutatavad transitiivsed verbid, 5) üldiselt transitiivsed verbid, 6) rangelt transitiivsed verbid (vt rühmade täpsemat kirjeldust osast 1). Valisin seniste käsitluste põhjal igasse rühma viis verbi, mis kuuluvad ühtlasi eesti keele põhisõnavara hulka (vt Kallas jt 2015): 1) *sulama*, *tutvuma*, *loobuma*, *nõustuma*, *ühinema* (Tamm 2012), 2) *kukkuma*, *magama*, *jooksma*, *laulma*, *tantsima* (Horita 1996; Tamm 2012; Erelt 2017b; Metslang 2017), 3) *rõõmustama*, *jalutama*, *pöörama*, *suudlema*, *mängima* (Kehayov, Vihman 2014), 4) *sööma*, *harjutama*,

koristama, *kirjutama*, *õmblema* (Metslang 2017), 5) *alustama*, *jätkama*, *lõpetama*, *jooma*, *nägema* (Lorenzetti 2008; Næss 2011; Letuchiy 2013), 6) *moodustama*, *põhjustama*, *sisaldama*, *eeldama*, *omama* (Metslang 2017).

Verbide sobivust ühte või teise rühma testisin leksikograafilise tarkvara Sketch Engine abil eesti keele ühendkorpuse 2019 (ENC19) materjalil. Iga näiteverbi kohta analüüsisin 500 juhuslikult valitud korpuselauset, kasutades funktsioone „Concordance" (konkordants), mis võimaldab näha korpuselauseid, kus otsitav sõna esineb eri grammatilistes vormides, ja „Shuffle" (konkordantsid eri allkorpustest juhuslikus järjekorras), et valikus oleks korpuselauseid kõigist allkorpustest. Lisaks vaatasin funktsiooni „Word Sketch" abil analüüsitavate verbide sõnavisandeid, et näha otsitava sõna sagedasemaid kollokatsioone (vt Kilgarriff jt 2014), ja vajadusel tegin korpusest konkordantsi lisaotsinguid. Analüüsi eesmärk oli ennekõike kvalitatiivne: fikseerida süntaktiliselt transitiivsed (eksplitsiitne objekt), semantiliselt transitiivsed (nullobjekt ja osas 2 kirjeldatud juhtumid) ning intransitiivsed kasutusjuhud ja analüüsida, mis kontekstides need esinevad. Lisaks olen toonud välja ka uurimisteema seisukohalt olulisi arvandmeid materjalis ilmnevate kasutustendentside jälgimiseks.

Keelematerjali täpsemaks kirjeldamiseks olen iga verbi juures näidanud nende lausete arvu, mis ei ole pooliku või ebaselge grammatilise[5] struktuuri või teise tähenduse tõttu[6] analüüsiks sobinud. Paljudel juhtudel esines materjalis ka analüütilisi verbe, nt verbi *nägema* konkordantside puhul *ette nägema*, *läbi nägema* jms. Kui analüütilisi tegusõnu oli palju või nende kasutus oli transitiivsuse väljendamise seisukohalt tähtis, mainin seda tulemuste kirjeldamisel. Vajadusel olen üles märkinud muude uuritava teemaga seotud kasutusjuhtude arvu.

---

[5] Lausete ebagrammatilisust olen kontrollinud kahe emakeelekõneleja peal. Juhul, kui lauses oli trükivigu, puudusid kirjavahemärgid vms, kuid lause oli arusaadav (sh ümbritseva keelekonteksti põhjal), ei pidanud ma seda ebagrammatiliseks.

[6] Mõne tegusõna korral sattus konkordantsi otsinguga materjali hulka ka teise tähendusega sõnu – vormilisi või leksikaalseid homonüüme. Näiteks verbi *sulama* vormideks oli märgendatud 49 korral kas nimisõna *sula* ühes kahest tähendusest ('talvine ilmastikunähtus' või 'sularaha'), omadussõna *sula* või verbi *sulatama* konditsionaal; kuuel korral oli tegusõna *jooma* vormiks loetud verbi *jooksma* lihtminevik või substantiivi *joom* vorm ning kaheksal korral oli verbi *omama* vormiks loetud adjektiiv *oma*, tavaliselt inessiivis. Kahel korral oli tegusõna *kukkuma* konkordantsides käo häälitsemist tähistav verb.

Kõik allpool esitatud näited pärinevad 2019. aasta eesti keele ühendkorpusest (ENC19), poolpaksu kirjaga olen esile tõstnud näidete olulisi osi.

4. Verbide testimise tulemused

4.1. Rangelt intransitiivsed verbid

Selles rühmas on testitud järgmisi tegusõnu: *sulama*, *tutvuma*, *loobuma*, *nõustuma* ja *ühinema*, mida on maininud Anne Tamm (2012) kui verbe, mis ei võimalda sisaldussihitist ega ebatüüpilist objekti. Korpusematerjali analüüs kinnitab, et antud verbid tõepoolest ei esine koos ebatüüpilise ega sisaldussihitisega.

Sulama on ühevalentne verb, mis ei nõua peale aluse teisi obligatoorseid laiendeid. Verbil on derivatiivselt markeeritud kausatiivse tähendusega transitiivne paariline *sulatama*. Tegusõna kollokatiivseks subjektiks on üldjuhul sulada võiv aine (nt *jää*, *lumi*, *juust*, *jäätis*), lisaks *juhtme isolatsioon*, *aknad* vms, kujundlikus kasutuses maitsev toit (mis *lausa sulab suus*), *süda*, *piir*, *hinnaerinevus*, *vahe*, *edu* vms (kaks viimast eriti spordis, nt (1), (2)). Kõik mainitud subjektid on mitteagentiivsed.

(1) Kaitsemäng sai värskust juurde ja **vahe hakkas sulama**.
(2) **Algedu sulas** küll korra 17:16-le, siis alustasid eestlased spurti.

Lisaks lihtverbile *sulama* esines materjalis lauseid analüütiliste verbidega, nt *ära sulama*, *üles sulama*, *kokku sulama*, *kinni sulama*, *ühte sulama*, millel on tavaliselt aspekti seisukohalt perfektiivne tähendus. Sama funktsiooni täidab *sulama* puhul ka translatiivne või illatiivne laiend, nt *jäätis sulab vahuks ~ pehmeks*, *kõrvalhooned sulavad nüüdisaegsesse hoonestusse*.

Tegusõnad *tutvuma*, *loobuma* ja *nõustuma* on üldjuhul kahevalentsed. *Tutvuma* nõuab komitatiivset laiendit, *nõustuma* kas komitatiivset või *ma*-infinitiivi laiendit, *loobuma* elatiivset või *mast*-tarindi kujulist laiendit. Samas esinevad need verbid ka ilma määruslike laienditeta (vt tabel 1) ning määruste väljajätu kontekstid on samasugused kui nullobjekti korral, mida vaatlen lähemalt osades 4.3–4.6.

Tabel 1. Verbide *sulama*, *tutvuma*, *loobuma*, *nõustuma* ja *ühinema* kasutamine ilma obligatoorsete määrusteta 500 korpuselauses

Tegusõna	Obligatoorsete määrusteta kasutusjuhtude arv	Analüüsiks mittesobivate lausete arv
sulama	–	52
tutvuma	23	3
loobuma	38	4
nõustuma	97	6
ühinema	112	0

Tutvuma ja *loobuma* puhul sarnanes enamik obligatoorse määruseta kasutusjuhte definiitse nullobjektiga (3, 4). Kõige sagedamini esines seda tüüpi ellips infinitiivkonstruktsioonides (nt *tuli naabri juurde tutvuma*, *on teavitanud enda soovist loobuda*) ja imperatiivi puhul (3). Harvadel juhtudel oli kontekst sarnane pigem indefiniitse nullobjektiga (5, 6). *Tutvuma* esines komitatiivse laiendita ka mitmusliku subjekti puhul (nt *lõpuks nad tutvusid*), sh koos aja- ja/või kohamäärusega, ning viisakusväljendi *rõõmustav tutvuda* koosseisus.

(3) Katastritunnus: 34801:005:0045 **Tule ja tutvu** _!
(4) Neiu **ei loobunud** _, täitis taas kandideerimisankeedi, kordus sama.
(5) Praegu Inglismaal igavlev kena brünett neiu **soovib tutvuda** _.
(6) Tumesinine viitab ka kohanemisele olemasolevate võimalustega, valmisolekule **anda ja loobuda** _, tagasihoidlikkusele.

Nõustuma puhul esines komitatiivse laiendi väljajättu 53 korral enne kõrvallauset (7) ning 11 korral oli tegemist otsekõnega (8), 31 korral muu definiitse (9) ja 2 korral indefiniitse obligatoorse määruse väljajätuga (10).

(7) Seega te **nõustute** _ , et tänases Eestis on parem kui varem?
(8) „Peab olema,“ **nõustus** _ Grant.
(9) Ma **nõustusin** _ vastumeelselt.
(10) Kuulata ja öelda, vaielda ja **nõustuda** _ või **mitte nõustuda** _ on ikka kõige parem oma emakeeles.

Tegusõna *ühinema* kasutatakse sageli komitatiivse, translatiivse või illatiivse laiendiga. Obligatoorsete määrusteta esines *ühinema* analüüsitud materjalis 22 korral definiitse nullmäärusega (11) ning 90 korral tähenduses ’omavahel ühinema’ (12), sh koos laienditega *kelle vastu* või *mille ümber*,

mida saab lugeda leksikaliseerunud kasutuseks, kust on laiend 'omavahel' või 'üksteisega' välja jäetud.

(11) Ehk **ühineb** _ keegi veel, seltsis segasem.
(12) Kõik blogivanaemad, **ühinege**!

Tegusõnadel *tutvuma* ja *ühinema* on derivatiivselt markeeritud kausatiivse tähendusega transitiivsed paarilised (*tutvustama*, *ühendama*). Verbidel *loobuma* ja *nõustuma* on transitiivsed tuletised *loovutama* ja *nõustama*, mis ei ole regulaarsed tähenduslikud paarilised. *Tutvuma*, *loobuma* ja *nõustuma* subjektid on harilikult agendi rollis, *ühinema* puhul on võimalik nii agentiivne kui mitteagentiivne subjekt (nt *seitse haiglat on ühinemas*).

Semantiliselt tundub vaatlusalune verbirühm väga heterogeenne (vt põhjalikumalt Tamm 2012). Süntaktilisest vaatenurgast lähtudes võib aga kindlalt öelda, et siia rühma kuuluvad verbid, millel on muu kui otsesihitise rektsioon, nt *loobuma*, *tutvuma*, *nõustuma*, *ühinema*. Hopperi ja Thompsoni (1980) skaala järgi võivad subjekti omaduste poolest ühed laused olla suurema transitiivsusega kui teised. Nii on subjekti agentiivsust arvestades verbil *sulama* väiksem semantiline transitiivsus kui tegusõnadel *nõustuma*, *tutvuma*, *loobuma* ja *ühinema*. Kuna verbi obligatoorse laiendina esinevad määrused sarnanevad sisuliselt objektiga, on neid nimetatud kas kaudsihitiseks või sihitismääruseks (vt põhjalikumalt Veismann jt 2017: 306–307). Nii võiks põhimõtteliselt vaadelda obligatoorse määrusega intransitiivseid tegusõnu kui mõnevõrra suurema semantilise transitiivsusega verbe võrreldes obligatoorsete määrusteta intransitiivsete tegusõnadega. Eesti grammatikatraditsioonis ei vaadelda aga kaudsihitist transitiivsusega seonduvalt.

Korpuseotsingud kinnitavad, et rangelt intransitiivsete verbide rühma kuuluvad veel näiteks *jääma*, *sadama*, *algama*, *lõppema*, *jätkuma*, *vähenema*, *suurenema*, *sõltuma*, *olenema*. Peale viie testitud verbi on Anne Tamm (2012: 131–136) nimetanud selle rühma verbidena ka selliseid verbe nagu *süvenema*, *kontsentreeruma*, *veenduma*, *abielluma*, *kihluma*, *keelduma*, *veenduma*, *alluma*, *sukelduma*. Nende kohta ei leidunud korpuses ei sisaldussihitisega ega ebatüüpilise objektiga kasutusjuhte.

4.2. Üldiselt intransitiivsed verbid

Teises verbirühmas on analüüsitud tegusõnu *kukkuma*, *jooksma*, *magama*, *laulma* ja *tantsima*. Arvulised tulemused on koondatud tabelisse 2.

Tabel 2. Verbide *kukkuma*, *magama*, *jooksma*, *tantsima* ja *laulma* esinemine sihitisega 500 korpuselauses

Tegusõna	Sihitisega kasutusjuhtude arv: sisaldussihitis / ebatüüpiline objekt	Semantiliselt transitiivsed kasutusjuhud	Analüüsiks mittesobivate lausete arv
kukkuma	0/6	1	7
magama	10/21	4	2
jooksma	32/12	3	8
tantsima	70/11	2	4
laulma	164/12	1	1

Verbi *kukkuma* puhul esines analüüsitud materjalis mitmeid analüütilisi verbe, nt *kokku kukkuma*, *läbi kukkuma*, *välja kukkuma*, *ära kukkuma*, *maha kukkuma*, *sisse kukkuma*, *katki kukkuma*, *lõhki kukkuma*. Lihtverbil *kukkuma* eristus mitu tähendust: *vanur ~ lennuk ~ hind* jms *kukkus* (’kukkus maha või alla’), *auhind kukkus* (’saadi ootamatult kätte’), *kell ~ tähtaeg kukub* (’jõuab varsti kätte’), *kukkus sõimama* (’hakkas’). Ebatüüpilist sihitist esines materjalis vaid analüütiliste verbidega *katki kukkuma* ja *lõhki kukkuma* (13–15). Korpuse lisaotsingud näitasid, et põhitähenduse ’maha või alla kukkuma’ korral esineb ka lihtverb *kukkuma* sisaldussihitise (16) ning ebatüüpilise objektiga latiivsete koha- või seisundimääruste lisamisel, nt (17–19). Ebatüüpiline või sisaldusobjekt esineb sealjuures vaid elusa subjekti korral (vt ka Tamm 2012: 129–131).

(13) Kui **katki sa end kukuksid**, kui sa üritaksid teha veerandi sellest, mida tema rulal või laual teeb?
(14) Lauri väitis, et **oli kukkunud** peaga **paviljoni klaasi katki**.
(15) Kui lapsepõlves **põlvi lõhki kukkusime**, öeldi ikka: varesele valu, harakale haigus.
(16) Ma ei olnud oma lastega pooltki selline kanaema, nad **said** täitsa rahulikult turnida oma turnimised ja **kukkuda oma kukkumised**.

(17) Kas te, ratturid, olete hullud, et **kukute end koomasse**, aga niipea kui pilt taas ees, hüppate kohe sadulasse, kuigi luud pole veel korralikult kokkugi kasvanud?
(18) Libedatel Moskva tänavatel libastus ja **kukkus end vigaseks** 454 inimest.
(19) Issi, ma vist **kukkusin pesuresti kõveraks**.

Samuti esines verbiga *kukkuma* sihitiselaadseid adverbiaale ehk osmasid, nt *aktsiakurss kukkus 62%*, *kukkus 49 korrust*, *kukkus vabalt 4 sekundit*, ning transitiivsel kasutusel põhinevat *tud*-tarindit, nt *siniseks kukutud puus*.

Verbi *magama* puhul esines sisaldussihitis (nt *talveund ~ õndsat ja kosutavat und ~ päevauinakut ~ esimese osa uneööst*) kümnel korral. Ebatüüpilise objekti kasutusjuhud (n = 21) olid seotud analüütiliste verbidega (nt *magas võimaluse maha*; *oleks hea, kui oleks võimalik peojärgne päev lihtsalt maha magada*, */--/ kas laps laseb mul kuni lõunani voodis viimast mohiitot välja magada?*). *Maha magama* puhul on võimalik nullobjekt (nt *Ära maga maha _!*), verbi *välja magama* kasutatakse sageli ka ilma subjektiga samaviitelise objektita (nt *tuleb lihtsalt välja magada*), mis annab põhjuse väita, et see on refleksiivselt labiilne verb. Lisaotsingutega leidus ka mitmeid lihtverbi laiendavaid ebatüüpilisi objekte koos translatiivse laiendiga (nt *magas end kaineks ~ terveks*, *magas pea selgeks*).

500 lauses esines neljal korral semantiliselt transitiivset kasutust, nimelt passiivi või *tud*- ja *mata*-tarindit atribuudi funktsioonis (*mil on unetunnid täis magatud*, *kahest magatud tunnist*, *magamata öö*), ning 16 korral nominalisatsiooni (*magama minek*, *magama jäämine*). Ühel korral oli lauses ühendatud osma ja sisaldusobjekt (20).

(20) **Et** siis saabudes päikese käes **oma 18 tundi kohustuslikku und ära magada**.

Erinevalt verbidest *kukkuma* ja *magama* on tegusõnaga *jooksma* väljendatud tegevus elusa subjekti korral üldjuhul tahtlik. Samas on *jooksma* puhul võimalikud mitmed mitteelusad subjektid: *film ~ video ~ pilt jookseb*, *veri ~ vesi jookseb*, *toru ~ mootor jookseb*, *töötasu ~ toetuseraha jookseb*, *sulg ~ jutt jookseb* jms. Nendes tähendustes ei esine subjekti mitteagentiivsuse tõttu sisaldussihitist ega ebatüüpilist objekti.

Sisaldusobjekti rollis olid verbiga *jooksma* järgmised nimisõnafraasid: (*pool*)*maraton*, *oma jooks*, *oma tee*, (*au*)*ring*, (*üks*) *tiir*, *lõigud*, *pikk maa*, *Heraklese jala pikkuse järgi mõõdetud distants*, *finaal*, *esimene vahetus*,

tavapärane trajektoor, *kogu rada*, *need 3 kilomeetrit*, *100 meetrit* vm spordiala nimetus. Kahel korral oli sisaldussihitisega kasutatud analüütilist verbi *läbi ~ ära jooksma*. Kokku esines sisaldusobjekt verbiga *jooksma* 32 korral. Peale sisaldussihitise esines kolmel korral adverbiaalifraasi *millegi vahet jooksma* ja kaheksal korral kvantumiosmasid, nt *jooksis 12 kilomeetrit*.

Juhul, kui sihitise rollis on spordiala nimetus või mingi konkreetne jooksusündmus (nt maraton), võib objektita kasutuse puhul olla tegelikult tegemist definiitse nullobjektiga (21).

(21) Lisaks temale **on** tänavu alla 10 sekundi **_ jooksnud** vaid ameeriklane Maurice Greene. [100 meetrit]

Neljal korral esinenud väljendid *suu jookseb vett*, *silmad jooksevad vett* ja *nina jookseb verd* arvestasin ebatüüpiliste objektide hulka. Nende puhul väljendab grammatiline sihitis tegevussubjekti ja alus tegevuskohta (vt Metslang 2017: 261). Kahel korral esines refleksiivset objekti (*end pildituks ~ surnuks jooksma*) ja kahel korral sihtseisundit näitavat määrust (22, 23). Neljal korral kasutati koos analüütilise verbiga ebatüüpilist objekti (nt *suudavad vastased üle joosta*, *jooksed ühe rekordi vähemalt ära*, *jooksis finaalis aja X välja*). Kokku esines ebatüüpilist objekti 12 korral.

(22) „Nii kiire tüdruk ka pole, **et kõik pallid eeskäele joosta**,“ muigas Kivistik.
(23) Anu, sul on olnud 2 kontserti, mis on peaaegu pooleli jäänud, sest rahvas **on sind pikali jooksnud**.

Tegusõnade ’laulma’ ja ’tantsima’ puhul pole keeleuurijatel ühte meelt, kas need on objektita kasutatavad transitiivsed või objektiga kasutatavad intransitiivsed verbid (vt põhjalikumalt Kitahara 2010). Ka eesti verbidega *laulma* ja *tantsima* on objekti esinemine päris sage. Samas laiendab neid tavaliselt kas sisaldussihitis või ebatüüpiline objekt ning selle poolest sarnanevad nad pigem intransitiivsete verbidega (vt Horita 1996). Nende kahe verbi testimine näitas, et 500 korpuselause seas esines *tantsima* objektiga 81 korral (16%) ning *laulma* 176 korral (35%), mida on siiski mõnevõrra vähem kui sihitiseta kasutatavate transitiivsete verbide puhul (vt osad 4.4 ja 4.5).

Tegusõna *tantsima* esines sisaldusobjektiga 70 korral ja ebatüüpilise sihitisega 11 korral. Kahel korral oli tegu *mata*-tarindi intransitiivse kasutusega, mis on semantiliselt transitiivne, nt *jäi võiduvalss tantsimata*,

ning ühel korral oli lauses ühendatud osma ja sisaldusobjekt (*tantsime 100 meetrit „Tuljakut“ Eesti 100. sünnipäeva auks*).

Sisaldussihitiseks oli üldjuhul tantsuliik või *tants* + täiend (nt *tantsib valssi ~ tangot ~ balletti*, *tantsib võidutantsu ~ hoogsat rahvatantsu*), kuid ka roll (nt *tantsib Valget Luike*). Ebatüüpilise objektina esinesid ühendid *tantsima mingi kehaosa trimmi*, *end soojaks tantsima*, *tantsima mured eemale ~ välja*, *tantsima end otse järgmisse päeva*, *südant lõhkema tantsima*, *tantsima end Euroopa parimate profipaaride seas viiendaks*, *tantsima jalad katki* ning ka *kõik naispulmakülalised läbi tantsima*. Mõistagi esines korpuses ka teisi ebatüüpiliste objektide variante verbiga *tantsima*, nt võib *end, keha või riideid higiseks tantsida*.

Verb *laulma* esines koos sisaldusobjektiga 164 korral, seejuures seitsmel korral oli tegu analüütilise verbiga *kaasa laulma*, *järele laulma*, *ette laulma*, *läbi laulma* või *sisse laulma*. Enamikul juhtudel oli sisaldussihitiseks *laul* + täiend, laululiik, laulu nimetus, roll, samuti (*hitt*)*lugu*, *refrään*, *meloodia*, *viis*, *repertuaar* jms. Kinnistunud ühenditest võib välja tuua selliseid nagu *halleluujat ~ hosiannat ~ ülistust laulma*, *karaoket laulma*, *soolot ~ duetti laulma*, *esimest tenorit* ja *taustavokaali laulma*. Ebatüüpilise objektiga (kokku 12 lauset) leidus järgmiseid näiteid: *laulis end vabaks*, *laulis südamed ja hinged soojaks*, *laulame tunded välja*, *laulis end ~ laulu* (*maailma*)*kuulsaks ~ inimeste südamesse*, samuti üsnagi haruldasi kasutusjuhte (24, 25). Lisaotsingud näitasid, et korpuses on päris palju ka muid näiteid ebatüüpilise sihitisega, nt *ilusaks laulma* (*laulsime ilma ilusaks*), *magama laulma* (*laulab last magama*).

(24) Noorem õde Ita (14) õpib muusikakeskkooli 8. klassis tšellot, vend Alfons (8) klaveri eriala, poolteisene väikevend Ernst juba **laulab end ka muusika poole**.

(25) Kui me Tomi ja sõpradega **püüame väge ja eneseleidmist laulda** võimalikult kõigile-kõigile, siis /--/ [= püüame laulmisega anda väge ja eneseleidmist]

Nagu *jooksma* puhul on nullobjekt võimalik ka verbidega *laulma* ja *tantsima* (vrd *ta tantsib hästi* ja *noorpaar tantsis _ hästi* [pulmavalssi]). Ühe käsitluse järgi võib regulaarse sisaldusobjektiga esinevate verbide (nt *laulma* ja *tantsima*) intransitiivseid kasutusjuhte üleüldse vaadelda kui implitsiitset sisaldusobjekti, mis on niivõrd iseenesest mõistetav, et seda ei peagi lauses väljendama (vt põhjalikumalt Velasco, Muñoz 2002). Nii võib oletada, et eesti verbide *laulma* ja *tantsima* puhul on aja jooksul toimunud

kaks protsessi: 1) sisaldusobjekti väljajätt on muutunud nii regulaarseks, et neid verbe kasutatakse tänapäeval sagedamini intransitiivsena kui transitiivsena, 2) võimalike objektide laienemine hüponüümia ja analoogia alusel (nt *tantsib Musta Luike*, *laulab karaoket*). Kui esimese protsessi toimumisest või mittetoimumisest saab rääkida vaid pärast vastavaid diakroonilisi uurimusi, siis teine protsess on kindlasti toimunud.

Tegusõnad *laulma* ja *tantsima* on üsnagi sarnased 4. ja 5. rühma verbidega *sööma* ja *jooma*, mille puhul on sihitise rollis samuti sageli hüponüümia või analoogia alusel laiendatud sisaldusobjektid (vrd *sööb sööki* ja *sööb võileiba*, *sööb lõunat*) või ebatüüpilised objektid (nt *jõi end purju*). Siiski on nende esinemine objektiga märgatavalt vähem sagedane (verb *sööma* esines 500 korpuselauses objektiga 58% ja *jooma* 67% juhtudest, vt osad 4.4 ja 4.5). Samas eristuvad *laulma* ja *tantsima* teistest selles rühmas testitud tegusõnadest objektiga esinemise sageduse ja võimalike objektide arvu poolest ning jäävad seega rühma parempoolsesse perifeeriasse.

Teise kategooria verbide testimine näitas, et sisaldussihitist ja ebatüüpilist objekti võimaldavatel intransitiivsetel tegusõnadel võib olla väga erinev sihitisega seonduvuse määr. Siia rühma kuuluksid veel näiteks *võistlema*, *kasvama*, *töötama*, *unistama*, *kohtuma*, *naeratama*, *elama*, *surema* ning kindlasti ka paljud liikumisverbid, nt *käima*, *ujuma*, *astuma*, *kõndima*. Kõiki neid tegusõnu ühendab asjaolu, et enamasti võtavad nad agentiivse subjekti, mis võimaldabki liita sisaldussihitist ja ebatüüpilist objekti. Lisaks lubavad paljud selle rühma tegusõnad tõlgendada nendega väljendatud tegevust nii protsessi kui ka piiritletud sündmusena[7], mille toimumise jooksul või selle tulemusena võib juhtuda mingi teine sündmus või kulgeda teine tegevus, nt *kukkus telefoni katki*, *võistles end parimaks ~ esiliigasse*, *laulab elu ilusaks*.

Peab ka mainima, et osa siia kuuluvatest verbidest võib loomulikus või sageli ettetulevas kontekstis võimaldada kas pigem ainult sisaldussihitist või ainult ebatüüpilist objekti. Näiteks ei tundu verbi *töötama* puhul sisaldusobjekt loomulik. Korpusest õnnestus leida vaid üks näide: *võib töötada mitut tööd*. Samas oli väga palju ebatüüpilise sihitise näiteid, nt *töötama end jõukaks ~ haigeks ~ silmist siniseks* jms, ka *töötama end liidriks ~ tippu*, *töötama käed rakku* vms. *Kohtuma* puhul leidus vaid üksikuid näiteid sisaldusobjektiga, nt *laseme riigi parlamendi liikmetel*

[7] Paradoksina on protsessi tõlgendus võimalik ka momentaanse tähendusega verbi *kukkuma* puhul, nt *kukkus 49 korrust*.

kohtuda oma kohtumisi. Seega moodustavad siia rühma kuuluvad verbid objektiga seonduvuse määra poolest justkui omaette kontiinumi, nt *kohtuma* > *töötama* > *kukkuma* > *magama* > *jooksma* > *tantsima* > *laulma*.

4.3. Prototüüpselt ja polüseemselt labiilsed verbid

Nagu saab järeldada eelmises osas käsitletud verbide kasutusjuhtude põhjal, ei või labiilne olla mitte ainult lihtverb, vaid ka analüütiline tegusõna, nt *tass kukkus katki* ja *kukkus tassi katki*, *magas välja* ja *magas väsimuse välja*. Selles osas vaatlen, kui sagedad on prototüüpselt labiilsete tegusõnade *rõõmustama*, *jalutama*, *pöörama*, *suudlema* ja P-labiilsusega polüseemse tegusõna *mängima* transitiivsed ja intransitiivsed kasutusjuhud (vt tabel 3).

Tabel 3. Verbide *rõõmustama*, *jalutama*, *pöörama*, *suudlema* ja *mängima* esinemine 500 korpuselauses

Tegusõna	Sihitisega kasutusjuhtude arv	Sihitiseta kasutusjuhtude arv (sh nullobjekt / muud semantiliselt transitiivsed kasutusjuhud)	Analüüsiks mittesobivate lausete arv
rõõmustama	163	336 (35/1)	1
jalutama	13	484 (0/2)	3
pöörama	414	84 (7/19)	2
suudlema	316	177 (31/3)	7
mängima	243	253 (181/4)	4

P-labiilsel tegusõnal *rõõmustama* on intransitiivne paariline *rõõmustuma*, mis ei ole tänapäeva eesti keeles sageda kasutusega. Nii leidub 2019. aasta eesti keele ühendkorpuses vaid 182 lauset tegusõnaga *rõõmustuma* ning 66 008 lauset tegusõnaga *rõõmustama*.

Rõõmustama puhul oli 500 korpuselause hulgas 300 sihitiseta kasutusjuhtu, mida saab lugeda süntaktiliselt ja semantiliselt intransitiivseks (60%). *Rõõmustama*-verbi intransitiivsete kasutusjuhtude seas oli järgmiseid korduvaid malle: *X rõõmustab millegi üle ~ pärast ~ puhul ~ eest*, *X rõõmustab, et … ~ sest … ~ kui …*, *X-il on põhjust rõõmustada*, *on vara rõõmustada*, *X rõõmustab nagu Y*(*ki*), *X rõõmustab kaasa ~ koos Y-iga*,

X rõõmustab väga ~ meeletult ~ südamest, *kuidas X küll rõõmustas*, *X rõõmustab kellestki*. Samuti avaldub intransitiivne kasutus imperatiiviga (sageli koos sõnaga *ometi* või üttega, nt *Rõõmusta ometi!*. *Ristirahvas, rõõmusta!*), kahe või enama verbi korral (nt *kas nutta või rõõmustada*), ning otsekõnega (26). Kõige regulaarsemad mainitud mallidest olid *rõõmustama millegi üle* ning esinemine koos kõrvallause ja otsekõnega.

(26) „Elu on märksa lihtsamaks läinud," **rõõmustab** Pille.

Sihitisega kasutusjuhtudes (n = 163) esines nii elusaid objekte, sh refleksiivne *end*, kui ka ülekantud tähenduses elutuid sihitisi, nagu *rõõmustab südant ~ silma ~ hinge ~ meeli*. Sageli laiendas transitiivset lauset ka komitatiivne laiend.

Nullobjekti korral (n = 35) olid kõige regulaarsemateks järgmised mallid: (*eriti*) *rõõmustas see, et …*, *paneb rõõmustama* ning *pole midagi rõõmustavat* või muu *v*-kesksõna kasutus. Materjalis esines nii definiitset kui ka indefiniitset nullobjekti, kuid mõnikord oli raske nende vahele piiri tõmmata. Neljal korral oli tegemist loomuliku nullobjektiga, nt *ta võib neid välja vihastada või hoopis _ rõõmustada*.

A-labiilse tegusõnaga *jalutama* oli 500 korpuselauses 13 sihitisega kasutusjuhtu (*ca* 3%), millest vaid viis olid tähendusega 'koera ~ last ~ hobust jalutama' (27). Koera jalutamise puhul oli materjalis palju sagedasem komitatiivne rektsioon: 'koera jalutama' esines kolmel korral ning 'koeraga jalutama' 14 korral. Neid kahte sünonüümset sõnastust peaks semantilisel tasandil eristama see, et sihitisega konstruktsioon lisab olukorrale aspektuaalse piiri võimaluse.

(27) Eriti lahe oli Linda jaoks see, et **pisemat „auat" sai** ta ka ise **jalutada**.

Kaheksal korral 13st esines tegusõna *jalutama* sisaldusobjektiga, sh analüütiliste verbide puhul, nt *jalutavad oma koertega pikki distantse*, *negatiivsed mõtted jalutavad oma rada*, *tigu võib öö jooksul läbi jalutada terve väikese aia*. Peale sihitise kasutati *jalutama*-verbi ka kvantumiosmadega (*lehmakari oli jalutanud kodust 3-4 kilomeetrit*, *rongijaamast on järveni natuke maad jalutada*) ja adverbiaalifraasis *millegi vahet jalutama*. Kahel korral oli olukord semantiliselt transitiivne, nt *koer peab saama jalutatud*.

Lisaotsingud korpusest näitasid, et ka analüütiline tegusõna *ära jalutama* on A-labiilne, vrd nt *Ta keeras selja ja jalutas ära* ning *Kas tuba on ära koristatud ja koer ära jalutatud?*. Nagu ka *jalutama* puhul

on verbiga *ära jalutama* transitiivne kasutus palju haruldasem. Mitteagentiivse subjekti korral võib intransitiivses kasutuses olla ka ülekantud tähendus, nt (28).

(28) Kuusemüüja sõnul peab valvas olema ka päeval, sest vahel **kipuvad** mõned kuused **ära jalutama**.

Refleksiivselt labiilse tegusõna *pöörama* puhul oli ülekaalus sihitisega kasutus (*ca* 83%), sh tänu leksikaliseerunud ühendi *tähelepanu pöörama* sagedusele. Süntaktiliselt ja semantiliselt intransitiivsete kasutusjuhtude korduvateks mallideks olid nt *kuhugi poole pöörama*, *ümber ~ ringi pöörama*, *tülli pöörama*, *kellegi vastu pöörama*. Intransitiivsed on ka ülekantud tähendusega kasutusjuhud *sulale pöörama* ja *sees pöörab* (iivelduse kohta). 19 korral oli tegu semantiliselt transitiivse olukorraga (nt *põhjuse ja tagajärje seos on pahupidi pööratud*, *kaetud pööratud nahaga* jms) ning kuuel korral nullobjektiga. Definiitset nullobjekti esines korduvalt kudumise valdkonnas, nt *pööra _ , tõsta 1 silmus kudumata ja koo 10 silmust rohkem*. Võib oletada, et ka tähenduses 'tegusõnu pöörama', mida analüüsitud materjalis ei leidunud, on samuti võimalik vaid definiitne nullsihitis. Osal juhtudest esines loomulik nullobjekt, nt *võimaldavad suumida, pöörata _ ja kuvada oma tööd spetsiaalse varjurežiimiga*.

Mõnikord oli sihitiseta kasutuse puhul põhimõtteliselt võimalik nii transitiivne kui ka intransitiivne tõlgendus (29). See näitab, et refleksiivselt labiilne *pöörama*-verb võimaldab mõne kindla objekti puhul ka P-labiilsust (vrd ka *pööran autot paremale – auto pöörab paremale*).

(29) /--/ noorte elu **võib** paremuse poole **pöörata** vaid siis, kui riigi majanduslik ja poliitiline kurss kardinaalselt välja vahetada.

Niisiis näitas tegusõna *pöörama* testimine, et see on polüseemne verb, mis võimaldab mitmesugust transitiivset ja intransitiivset kasutust, sh refleksiivset ja P-labiilset. Samuti oli *pöörama* puhul võimalik analüütiliste verbide ambitransitiivne kasutus, nt /--/ *kui too* /--/ *sind uude kulinaarsesse usku ei pööranudki* (transitiivne); *siiani on kõik uskmatud usku pööranud, pöörate ka teie* /--/ (intransitiivne); *pööras ära ja nägi, et* /--/; *enamik endisi kaasvõistlejaid on temast ära pööranud*; *ilm pööras külmaks ära*, *ta on täitsa ära pööranud* ('hulluks läinud') (intransitiivne); *mängimise ajal ei saa mängurit ära pöörata*, *pööras pilgu ära* (transitiivne).

Retsiprookselt labiilse tegusõna *suudlema* testimine näitas, et 500 lause seas oli rohkem sihitisega kasutusjuhte (*ca* 63%). Sihitiseta kasutamisel (n = 177) oli üsnagi sageli raske määrata, kas tegu on nullobjekti või intransitiivse kasutusega, v.a juhud, kus on olemas intransitiivsed (*omavahel ~ kellegagi suudlema*) või transitiivsed markerid (nt *suudles põsele ~ kummalegi poole*, *suudles vastu*, *suudlen* kirja või sõnumi lõpus või muu kontekstisidus viide definiitsele nullobjektile), vrd nt (30), (31) ja (32), (33).

(30) Ma olin 13 (umbes kuu aega tagasi sain), kui esimest korda **suudlesin**. [?kellegagi, ?kedagi]
(31) Ta **ei tulnud** enam **suudlema**, ta läks nüüd päris tõesti uksest välja. [?mind, ?minuga]
(32) Ameeriklane võtab rahakotist 100 dollarit, **suudleb** _ ja viskab alla. [seda]
(33) Igavesti sinu, **suudlen** _, armastan. [sind]

Esmapilgul võib tunduda, et mitmusliku subjekti puhul on retsiprookne sihitiseta kasutus (nt *Nad suudlesid*) intransitiivne (nagu ka näiteks vene keeles), kuid eesti keeles on siiski võimalik kahesugune tõlgendus. Kirjeldatud transitiivsuse ebamäärasus tuleneb tegusõna *suudlema* sihitisega paralleelsest komitatiivsest rektsioonist.

Tegusõna *mängima* oli valitud testimiseks kui mitmetähendusliku labiilse verbi näide, mis võimaldab ka P-labiilsust. Korpusematerjali analüüs kinnitas, et *mängima*-verbi tähendused käituvad transitiivsuse seisukohalt erinevalt. P-labiilsus esineb vaid teatud hulga objektide korral, nt *mängib muusikat – muusika mängib*, *mängib pilli – pill mängib*, *mängib plaati – plaat mängib*, *mängib videot – video mängib*. Tähendused 'kindlat (spordi)mängu mängima', 'kedagi või midagi kehastama, rollis esinema, kellenagi käituma', 'muusikariista mängima' on üldiselt süntaktiliselt transitiivsed, kuid nende puhul on võimalik ka nullobjekt. Säärased sihitised ei ole aga täielikult tegevusega mõjutatud ning seega on Hopperi ja Thompsoni (1980) skaala järgi neid sisaldavad laused väiksema transitiivsusega. Kui objekti rollis on mingi mäng, siis on see pigem sisaldussihitis, ning kui muusikariist, siis pole see semantilises mõttes patsient, vaid instrument (*mängib klaverit = mängib klaveril muusikat*). Materjalis oli ka ebatüüpilisi objekte, nagu nt *mängis külarahva üles*, *mängis palli auti*, *see võimaldas ennast mitmekesi üle võrgu mängida*.

Mängima-verbi puhul osutus sageli raskeks eristada nullobjekti muust süntaktiliselt intransitiivsest kasutusest. Mitmed sihitiseta kontekstid tunduvad pigem kinnistunud intransitiivsed kasutusjuhud kui nullobjekti juhud, nt *teler ~ raadio mängib*, (*seade*) *mängib siis kauem* ('on kauem töökorras'). Leidub ka teisi leksikaliseerunud idiomaatilisi sihitiseta ütlusi, nagu *aeg mängib meie kasuks ~ meie vastu*, *on mille nimel mängida*. Sellise kasutuse puhul ei tundu eksplitsiitse sihitise lisamine alati loomulik ning sageli pole see üldsegi mõeldav. Seepärast ei ole ma lugenud sääraseid kasutusjuhte nullobjekti hulka. Samas näitavad korpuseotsingud, et mõned loetletud kontekstidest võimaldavad siiski sihitise kasutust, nt *Raadio mängib seda muusikat, mida ise tellite*. *Raadio mängib hümni. Muusikat teler mängib, aga keskmised toonid on kusagile kadunud*. Tekib küsimus, kas siis *Teler mängib* on pigem kinnistunud intransitiivne kasutus, aga nt *Paljud audiofiilid eelistavad selliseid taasesitusseadmeid, mis mängivad puhtalt ka vaiksel helinivool* on pigem nullobjekti juhtum. Siin võib lähtuda sellest, et paljude intransitiivsete kasutusjuhtude puhul on põhimõtteliselt võimalik asendada *mängima*-verbi teise verbi või fraasiga, nt *teler mängib* ('on sisse lülitatud, töötab'). Muusikavaldkonnas saab mõnes kontekstis asendada *mängima*-verbi tegusõnaga *esinema* (34).

(34) Esimest korda **mängis** TÜ sümfooniaorkester ülikooli publikule 26. mail 1956.

Kinnistunud intransitiivseks kasutuseks olen samuti pidanud komitatiivse laiendiga tähendusi 'nagu mänguasja käsitsema või kohtlema' (nt *me ei tohi mängida oma demokraatiaga*, *mängisime tulega*), 'loominguliselt lähenema' (nt *annab võimaluse mängida ruumiga*) ning ka juhud, kus oli elutu või väikese agentiivsusega subjekt või kontekst ei eeldanud mingit konkreetset mängu (nt *Istmed tegelikult ilusad valged, seal valgus mängis imelikult*. *Kui lapsed magasid, mängisid akna taga oravad*).

Samas ei ole mängimise kontekst alati transitiivsuse seisukohalt üheselt mõistetav. Kui kutsikas mängib peremehe jalgadega või omanik mängib oma kodulemmikuga, siis on selge, et see olukord ei eelda mingit kindlat mängu. Kas on aga vahet, kui lapsed mängivad näiteks õues või liivakastis, mängutoas ja mänguväljakul? Siin võib lähtuda loogikast, et kui laps mängib õues, võib ta lihtsalt üksi või sõpradega joosta, aga võib ka palli vm mängida. Kui laps mängib liivakastis, mängutoas või mänguväljakul, siis ei eelda need kontekstid tavaliselt kindlat mängu, vaid pigem kirjeldavad

tegevust. Vastuväiteks saab aga öelda, et mängutoas võib näiteks peitust mängida, liivakastis poodi mängida jms. Kui kontekst (sh eelnev või järgnev) ei eeldanud mingit konkreetset mängu, olen siiski liigitanud säärased juhtumid süntaktiliselt ja semantiliselt intransitiivse kasutuse alla.

Nullobjekti ja kinnistunud intransitiivse kasutuse eristust silmas pidades pole alati selge ka paralleelse, muu kui sihitise rektsiooni kasutus *mängima*-verbiga. Ühelt poolt on nt *mängib viiulit*, *mängib viiulil* ja *mängib viiuliga* täiesti sünonüümsed, teiselt poolt saab kahe viimase fraasi puhul lisada täiendiga sihitise, nt *mängib viiulil ~ viiuliga ilusat muusikat*. Samamoodi saab ka fraasi *mängib peaosas* puhul (vrd *mängib peaosa*) öelda nt *mängib peaosas teiselt planeedilt tulnud meest*. Materjalis esinenud *viiuliga mängima* (n = 1) ja *peaosas mängima* (n = 1) arvestasin seega siiski nullobjektide hulka, nagu ka teised n-ö kinnistunud kasutusjuhud spordi-, teatri- ja muusikavaldkonnas: *mängib kaitses ~ tagaliinis ~ ründajana*, *Eesti mängib täna võõrsil Kreekaga ~ Kreeka vastu*, *mängib bändis X*, *tantsuks mängib ansambel X*, *lavastaja X*, *mängivad Y ja Z*. Lisaotsinguga olen korpusest leidnud ka muu kui sihitise rektsiooniga piltlikku kasutust, nt *reklaam mängib emotsioonidel*; *põhiline, millele reklaamis mängitakse, on jooginimi*, mis tunduvad pigem ka semantiliselt intransitiivsed.

Alati polnud kerge eristada ka definiitset ja indefiniitset nullobjekti. Indefiniitsete nullobjektide näiteks võib tuua järgmised esinemisjuhud geneerilist või teatud tüüpi objekti eeldatavas kontekstis, nt *kui mängida, siis ausalt*; *käin FB-s ainult mängimas*; *lapsed tahaksid koju jõudes telefonis mängida või telerist multikaid vaadata*; *peretütar istus klaveri taha ja hakkas mängima*.

Umbes pool 500 korpuselausest oli eksplitsiitse sihitisega. Nende hulgas leidus samuti kinnistunud ühendeid, nagu *olulist ~ tähtsat rolli mängima*, *suurt osa mängima*, *kellelegi vingerpussi mängima*.

Selle rühma verbide testimine näitas, et labiilsetel verbidel võib olla ülekaalus kas transitiivne või intransitiivne kasutus ning peale kindla labiilsustüübi võib tegusõnal olla ka teisigi transitiivseid ja intransitiivseid kasutusjuhte. Sageli on ambitransitiivse kasutuse põhjuseks verbi polüseemsus. Polüseemsete verbide puhul tuleks siiski vaadelda igat konkreetset tähendust või kasutust eraldi. Oma kahesuguse kasutuse poolest paiknevad prototüüpselt ja polüseemselt labiilsed verbid transitiivsuse skaalal intransitiivsete ja transitiivsete verbirühmade vahel, olles sageli lähedasemed kas eelmisele või järgmisele verbirühmale.

Vaatlusalusesse rühma kuuluvad veel näiteks polüseemselt labiilsed verbid *püüdma* (vt näited osas 1), *aitama* (*aitab küll*, *aitab naljast*, *aitab seljavalu vastu ~ korral* (intransitiivne), *aitab sõpra*, *aitab sõbral õppida* (transitiivne)), *lahutama* (*abielu lahutati*, *lahutage viiest kaks*, *lahutab käsi*, *lahutab meelt* (transitiivne), *abielupaar lahutas*, *mees lahutas oma naisest* (intransitiivne)).

4.4. Intransitiivsena kasutatavad transitiivsed verbid

Selle rühma tegusõnade puhul tõstab sihitiseta kasutus fookusesse verbiga väljendatud tegevuse. Objekti eksplitsiitne väljendamine pole seejuures vajalik või tähtis.

Analüüsi eesmärk oli vaadata, kui tihti ja mis kontekstides esinevad verbid *sööma*, *koristama*, *õmblema* ja *kirjutama* sihitiseta. Ilmnes, et mõnevõrra rohkem oli objektita näiteid verbidega *harjutama*, *sööma* ja *koristama* ning mõnevõrra vähem verbidega *kirjutama* ja *õmblema* (vt tabel 4), kuid keskmiselt oli selles kategoorias sihitiseta esinemisjuhte 30–40%.

Tabel 4. Verbide *sööma*, *harjutama*, *koristama*, *kirjutama* ja *õmblema* esinemine 500 korpuselauses

Tegusõna	Sihitisega kasutus-juhtude arv	Sihitiseta kasutusjuhtude arv (sh nullobjekt / muud semantiliselt transitiivsed kasutusjuhud)	Analüüsiks mittesobivate lausete arv
sööma	284	212 (162/4)	4
harjutama	285	214 (206/5)	1
koristama	292	205 (152/53)	3
kirjutama	335	146 (97/49)	19
õmblema	355	145 (138/7)	–

Tegusõna *sööma* oli 46 korral seotud esinemisjuhtudega, kus *sööma* oli kas analüütiliste verbide *süüa tegema ~ süüa valmistama* vms osa, substantiivifraasi osa (nt *enne sööma asumist*) või oli seda kasutatud substantiivi funktsioonis (nt *külmikus peaks midagi süüa olema*, *raha eest on võimalik süüa osta*, *koerale süüa viies*, *kui hästi ja maitsvalt tädi pool alati süüa sai*). Kui objekt võiks laiendada verbivormi *süüa* (mitte

ei asendaks seda), arvestasin eelmistega sarnased juhud (nt *sai kolm korda päevas tasuta süüa* [nt *suppi*], *andsin kaladele süüa* [nt *sööta*]) nullobjektide hulka. Neljal korral viitasid semantilisele transitiivsusele väljendid *kõlbab süüa*, *jätavad koolitoidu söömata* vms. 162 korral oli tegu nullobjektiga, millest definiitse objekti väljajätte oli vaid 13. Sihitiseta esines *sööma*-verb tihti 1) *ma*- ja *da*-infinitiivi juures (nt *hakkas sööma*, *tuli sööma*, *ei taha süüa* jms), 2) *mas*-, *mata*- ja *des*-tarindis (nt *käivad vabal päeval koos söömas*; *seda peab tegema söömata*; *lapsed ei saa süües arugi, et neis köögiviljad on*), 3) imperatiivi vormis (nt *söö mõõdukalt*) ja 4) kinnistunud rindühendis (nt *söövad ja joovad*). Tavalisimad lauseelemendid, mis lisasid konteksti ja aitasid tegevuse fookusesse tõsta, olid erinevad kohamäärused (*kutsuti restorani sööma*, *sõime väljas ~ Kuuba restoranis*, *süüakse ühest toidunõust* jms), kuid ka instrumenti tähistavad ning viisi-, aja-, hulga-, kestus- ja muud määrused (nt *süüakse lusikaga nagu kiivit*; *ei söö iseseisvalt*; *hommikul ma ei söö*; *söön imevähe*; /--/ *olles ise enne seda kaks tundi järjest söönud*). Samuti soodustasid nullobjekti habituaalne tegevus (nt *lasteaialapsed söövad kolm korda päevas*) ning kahe või enama tegevuse seostamine (35, 36).

(35) Ärkasin hommikul kell kaheksa, käisin duši all, **sõin**, vaatasin televiisorit ja tulin kooli.
(36) Kui meie isaga **olime söönud**, lubas ta teised laua äärde.

Verb *harjutama* esines sihitiseta kõige sagedamini kas sporditeemalistes lausetes tähenduses 'trenni tegema' või muudes valdkondades tähenduses 'praktiseerima, treenima'. *Harjutama* kui 'trenni tegema' tundub leksikaalselt kinnistunud nullobjekti kasutus. Sihitise lisamine lausetesse nagu (37) ja (38) pole loomulik, kuid mitte välistatud.

(37) **Harjutasin** kaks kuud Keenias, olen võistluse heaks teinud kõik, mida vaja /--/.
(38) Noole kergejõustikukoolis **harjutab** 152 last.

Ka tähenduse 'praktiseerima, treenima' puhul jäetakse sageli sihitis lausesse lisamata, kuid soovi korral on selle lisamine võimalik ja loomulik (39, 40).

(39) Pulkadega ma eriti osav ei ole, aga küll **harjutan**.
(40) **Harjuta** demokontodega.

Analüüsitud materjalis leidus kausatiivse tähenduse juures *harjutama*-verbiga ka definiitseid nullobjekte (nt *mida suuremaks saab, seda raskem on harjutada _ oma voodiga* [last]). Sihitise asemel kasutati kolmel korral *ma*-infinitiivi (nt *kõik harjutasid seal lahaseid panema*). Viiel korral esines *harjutama* verb semantiliselt transitiivses kontekstis (nt *evakuatsiooniplaan on harjutatud*, *välisõhuga harjutatud taimed*).

Tegusõnade *koristama* ja *õmblema* sihitiseta esinemise süntaktilised mallid ja kontekstid olid üldjoontes samad mis *sööma*-verbil, nt *koristama*: *ei viitsi ~ ei jõua koristada*; *jään täna koju koristama*; *käis siin aeg-ajalt koristamas*; *võid panna mängima lemmikmuusika ja koristades tantsida*; *ma koristan alati öösiti*; *nüüd koristame kõik koos*; *vaatab lapsi, teeb süüa ja koristab*; *kui koristan, kuulan hoogsat muusikat*; *koristan senikaua, kuni maha rahunen*; *õmblema*: *oskan natuke õmmelda*; *õmblen endale ~ heategevuseks ~ masinal ~ teki tehnikas*; *vanemad nägid rohkesti vaeva: kes õmbles, kes joonistas, kes värvis poole ööni, et lapsel oleks tore võlurite päeval olla*. *Koristama* puhul asendab sihitist tihti tegevuskoht (nt *koristasin garaažis*, *tema kodus koristab ema*). Analüüsitud keelematerjalis oli päris sage ka kinnistunud nullobjekti kasutus ’koristama enda või teiste järelt ~ järgi ~ tagant’. Nii *koristama* kui *õmblema* puhul on võimalik ka elutu subjekt (nt *tolmuimeja koristab korralikult*, *õmblusmasin enam ei õmble*). *Koristama* puhul oli 152 implitsiitse sihitise juhu hulgas 21 definiitset nullobjekti, sh tähenduses ’vilja või heina koristama’, ’midagi eest ära koristama’. *Õmblema* puhul leidus 78 definiitset nullobjekti 138st, eelkõige analüütiliste verbidega *kokku õmblema*, *kinni õmblema* ja *läbi õmblema* ning lihtverbiga tähenduses ’mingit kehaosa kinni õmblema’ (nt *Ma läksin traumapunkti õmblema _* [haava]).

Tegusõna *kirjutama* kasutati sihitiseta kõige sagedamini kontekstides ’millestki v millegi kohta kirjutama’, ’mingil teemal kirjutama’, ’kellelegi v kuhugi kirjutama’ (nt *sellest ei taheta eriti kirjutada*; *kirjutasin sel teemal eelmisel aastal*; *kirjuta mulle julgelt*; *lisainfo saamiseks helista või kirjuta meile*; *kirjuta Facebooki*), samuti ’mingis keeles kirjutama’, ’õppima lugema ja kirjutama’ ning *nagu X juba kirjutas*, *nii ~ nõnda kirjutas X*, *üles kirjutanud X*. Lisaks aitasid tegevust fookusesse tõsta eri liiki määrused, nt *kirjutan kunagi pikemalt*, *kirjutan mõne aja pärast enam*, *kirjutab seosetult*, *raske on midagi arvata, kui kirjutatakse niivõrd vähe*. *Kirjutama* puhul ei olnud alati kerge määratleda, kas tegemist on definiitse või indefiniitse nullsihitisega, kuid enamasti esines siiski indefiniitse

objekti väljajätt. 49 korral oli tegu semantiliselt transitiivse kasutusega, nagu *Kas linna nimi on õigesti kirjutatud?*.

Selle rühma tegusõnade iseloomulik joon on see, et nad võimaldavad regulaarseid indefiniitseid nullobjekte. Testimiseks, kas verb kuulub siia või järgmisesse verbirühma, võib pakkuda malli '*mulle meeldib ~ ei meeldi*, *ma oskan hästi ~ ei oska* vms + testitav tegusõna' ilma lisakontekstita ja tähenduse muutmiseta. Nagu ka eelmise rühma puhul, on paljud siia kuuluvad verbid polüseemsed, kuid erinevalt eelmisest rühmast pole neil prototüüpse labiilsuse tunnuseid ning kõik tähendused haakuvad üksteisega. Mõnel selle rühma verbidest on eristumas regulaarsed intransitiivsed kasutusjuhud või alltähendused, mis on järgmise verbitüübi iseloomulikuks jooneks. Eriti paistab see silma *harjutama*-verbi tähenduse 'trenni tegema' puhul, mis annab põhjuse väita, et see tegusõna jääb justkui neljanda ja viienda verbirühma vahepealseks juhtumiks.

4.5. Üldiselt transitiivsed verbid

Siia rühma kuuluvad tegusõnad, millel on paralleelne, muu kui sihitise rektsioon ja/või regulaarseks muutunud sihitiseta alltähendus(ed) või kasutusmall(id). Vaatluse all on verbid *alustama*, *jätkama*, *lõpetama*, *jooma* ja *nägema*, mille puhul fikseerisin kõik sihitiseta esinemise juhud (vt tabel 5).

Tabel 5. Verbide *alustama*, *jätkama*, *lõpetama*, *jooma* ja *nägema* esinemine 500 korpuselause seas

Tegusõna	Sihitisega kasutus-juhtude arv	Sihitiseta kasutusjuhtude arv (sh nullobjekt / muud semantiliselt transitiivsed kasutusjuhud)	Analüüsiks mittesobivate lausete arv
alustama	284	209 (193/9)	7
jätkama	307	192 (192/–)	1
lõpetama	370	126 (80/19)	4
jooma	341	152 (129/12)	7
nägema	436	62 (42/19)	2

Tegusõnad *jätkama*, *alustama* ja *lõpetama* olid valitud testimiseks mitmel põhjusel: 1) faasiverbid on paljudes keeltes labiilsed või labiilsusele kalduvad (vt nt Letuchiy 2013), 2) varasemate teemade korpusepõhisel uurimisel olen tähele pannud, et *jätkama*-verb esineb tihti sihitiseta kinnistunud kontekstides, nt *jätkab oma ametis*, 3) oli huvitav näha, kui palju on nullsihitise kasutamisel ühte semantilisse klassi kuuluvatel verbidel sarnast või erinevat. Selgus, et kõiki kolme verbi kasutatakse tihti nullobjektiga spordivaldkonnas (nt *lõpetas kolmandana ~ isikliku rekordiga*, *pühapäeval peetud viimasel etapil alustasid naised*, *jätkab 20 punktiga 12. kohal*) ja otsekõnega, mis oli eriti regulaarne (n = 18) *jätkama* puhul (41).

(41) „Ma tean, et see kõlab teile uskumatuna“, **jätkas** _ Rian vaikselt. [juttu]

Kolme analüüsitud faasiverbi puhul soodustas nullobjekti sageli komitatiivne laiend (42, 43) ning *alustama* ja *jätkama* puhul ka elatiivne laiend, sh leksikaalselt kinnistunud ütlustes, nt *alustaks iseendast*, *tuli alustada nullist*, *alustasin A-st ja B-st*, *alusta otsast peale*, *ei oska kuskilt alustada*, *jätkas samast kohast*, *jätkatakse seisult 1:0*. Komitatiivne laiend esines mõnikord ka justkui tegevusobjekti rollis (vt põhjalikumalt Metslang jt 2017), nt *jätkab eluga*, *alustab taas treeningutega*, ehkki määruse ja tegevusobjekti vahe ei olnud terav, nt *alustas tabletikuuriga* [= *alustas tabletikuuri*, kuid ka *alustas ravi tabletikuuriga*], *alustab taas treeningutega* [= *alustab taas treeninguid*, kuid on põhimõtteliselt võimalik ka *alustab taas treeningutega tervisliku eluviisi pidamist*], *jätkab eluga* [= *jätkab oma elu*, kuid võimalik on ka *jätkab eluga edasiliikumist*]. Seepärast lugesin kõik säärased juhtumid siiski leksikaalselt kinnistunud nullobjekti alla. Kahtepidi mõistetavust tingivad siin verbidele omane sihitisega paralleelne rektsioon ning keele ökonoomsuse printsiip.

(42) Medici purskkaev on rajatud 1630. aasta paiku, siis, kui Marie de' Medici eestvõttel ehitati Luxembourgi paleed ja **alustati** _ suurejoonelise pargiga.
(43) Kui olevused **on** Bowmaniga _ **lõpetanud**, saadetakse ta justkui mõne superolevusena tagasi Maale.

Peale selle, et nullsihitis esines koos otsekõnega, kus objekti rollis oli nimisõna *jutt* vms, kasutati seda regulaarselt ka koos välja jäetud objektiga *töö*, *tegevus*, *harjutamine* vms (44–47). Mõnes kontekstis oli põhimõtteliselt võimalik asendada transitiivne verb intransitiivsega (48, 49).

Sageli esines koos nullsihitisega essiivne laiend, nt *alustas katlakütjana*, *Stavanger alustab Euroopa kultuuripealinnana*, *jätkas liidrina*. *Lõpetama* ja *alustama* puhul esinesid nullobjekti rollis ka nimisõnad *õpingud*, *kool* vms, nt *vaevalt ta kahe aastaga lõpetab*; *saja viiekümnest inimesest, kes koolitusel alustasid, jõudis eksamile sadakond*.

(44) Admiral Club **lõpetab**.
(45) IRLi ministrid **jätkavad** kuni uute ministrite ametisse astumiseni.
(46) Ma ise **olen alustanud** Prisma kassast, meie müügidirektor ja mitmed meie kaupluse juhatajad **on alustanud** Prisma kassast.
(47) **Alustasin** nöörrajal 6aastasena.
(48) Eelkool **alustab** 4. oktoobrist.
(49) Möödunud nädalal vaatajad telerite ette naelutanud uus kodumaine krimidraama „Nukumaja“ **jätkab** küsimuste ja kahtlustega Kanal 2 ekraanil juba täna kell 21:30.

Nagu ka eelmise verbirühma puhul soodustasid vaadeldud faasiverbidega nullobjekti ka kahe tegevuse seostamine (43), koha-, aja-, viisimäärused, imperatiiv ja infinitiivitarindid, nt *lõpetaks haiglas kipsijalgadega*, *soovib jätkata tegevspordis*, *alustas taas algkoosseisus*, *nii nagu meie omal ajal alustasime*, *äsja alustanud firma*, *tööpäeval alustan kell 7 ja lõpetan kell 20*, *jätka nagu enne*, *jätkake samas vaimus ~ samal lainel ~ valitud kursil*, *ta leidis julguse jätkata*, *tuleb alustada positiivsel noodil*.

Muude sihitiseta kasutusjuhtude hulgas olid *alustama* (n = 7) ja *lõpetama* (n = 27) puhul kaassõnastunud *des*-tarind (vt põhjalikumalt Erelt 2017e: 814), nt *alustades lihtsatest, kohapeal õpitavatest puidutöödest ning lõpetades keerulisemate seadmete operaatoritega.* Semantiliselt transitiivne kasutus esines *alustama-* ja *lõpetama*-verbide puhul vastavalt 9 ja 19 korral, nt *alustatud kriminaalmenetlus*, *läbirääkimised on lõpetatud*.

Verbi *jooma* puhul oli üks eesmärke vaadata, kas tõesti kasutatakse seda nullobjektiga peamiselt tähenduses ’alkoholi tarbima’. Nagu näitasid testimise tulemused, esines verb *jooma* selles tähenduses 129 nullobjektist 85 korral (66%), nt *jõi valget päeva nägemata*, *joome meie kõikide terviseks*, *mõttetus ajab jooma*. Sageli soodustas nullobjekti hulga- või viisimäärus, nt *noored joovad vähem*, *ära palju joo*, *eelistatakse juua mõõdutult*. Otsetähenduses esines sihitiseta kasutust *sööma*-verbiga sarnastes mallides, nt *tahan süüa ja juua*, *öösel annan pojale tilaga tassist juua*, *on söönud ja joonud*, *söömata ja joomata kaua vastu ei pea*, *joo mitu korda päevas*. 11 korral oli tegusõnavorm *juua* substantiivi rollis või kinnistunud

väljendi osa, nt *samuti on palju snäkki ja juua*, *juua täis inimene*, ning 12 korral semantiliselt transitiivses kontekstis, nt *kui hommikukohv joodud*; *maailmas enim joodud õlu*.

Tegusõna *nägema* sihitisega kasutusjuhtude seas oli 500 korpuselauses üsnagi palju (n = 119) analüütilisi tegusõnu (*ette nägema*, *välja nägema*, *pealt nägema*, *ära nägema* ja ka *vaeva nägema*) ning sageli oli sihitise rollis osalause (n = 55), nt *on tore näha, et ta õpib oma vigadest*; *arst aitas näha, mis on valesti*. Sihitiseta esines *nägema*-verb järgmistes kontekstides: *nagu ma näen ~ nagu näha ~ nagu näete* vms, *näed ~ näete* suhtlusvormelitena, nt *aga näed, siiamaani elan*; tähenduses 'kohtuma', nt *näeme iga päev*, *pole ammu näinud*, *näeme* (*homme*); modaalses otsetähenduses *näevad nagu kotkad*; *tegi näo, et ta kaugele ei näe*; *vaatad, kuid ei näe*. Lisaks leidus tulevikku väljendav ütlus *elame, näeme* ning üksikuid definiitseid nullobjekte, nagu *Mina pole poes näinud* _ . Ühel korral oli muu kui sihitise rektsioon: *püüab näha sügavamale*. 19 korral oli tegemist semantiliselt transitiivse kasutusega, nagu *tulemus on kohe näha*, *reisi jooksul nähtud sillad*, *filmi lõpp jääb jälle nägemata*.

Siia rühma kuuluvad veel näiteks *vaatama*- ja *kuulma*-verbid, millel leidub leksikaliseerunud sihitiseta kasutusjuhte, nagu *vaata* või *vaata ja imesta*, *vaatan peeglisse*, *kuulen*, ning paralleelse, muu kui sihitise rektsiooniga verbid, nagu *uskuma* (*usub seda ~ sellesse*), *mõtlema* (*mõtleb seda ~ sellele*).

Eelmisest verbikategooriast eristab siia rühma kuuluvaid verbe see, et nende esinemiseks sihitiseta on üldjuhul vaja n-ö piiratumaid kontekste, nt tundub palju loomulikum öelda *mulle meeldib nullist alustada* kui lihtsalt *mulle meeldib alustada* (vrd ka *ta jätkab praegu samas vaimus ~ ta jätkab praegu liidrina* ja *ta jätkab praegu*). Selle rühma verbidel on sagedasem ja loomulikum definiitne, sh leksikaalselt kinnistunud nullobjekt, eelmise rühma verbidel esineb lisaks definiitsetele nullobjektidele rohkesti indefiniitseid implitsiitseid objekte.

Mitmetähendusliku verbi puhul on mõnikord raske otsustada, kas verb kuuluks pigem siia või polüseemselt labiilsete verbide rühma. Lähtusin verbide jaotamisel sellest, et näiteks *nägema*-verbi puhul on kõik tähendused üksteisele üsna lähedased ning sihitiseta kasutus on pigem leksikaalselt kinnistunud nullobjekti sarnane. Kolmandasse rühma kuuluvate tegusõnade *aitama* ja *lahutama* puhul ei meenuta sihitiseta kasutusjuhud, nagu *aitab küll* ja *nad lahutasid*, nullobjekti juhtumeid.

4.6. Rangelt transitiivsed verbid

Vaatlusaluses kategoorias on analüüsitud verbe *moodustama*, *põhjustama*, *sisaldama*, *eeldama* ja *omama* (vt tabel 6). On täheldatud, et nende verbide puhul on sihitis üldjuhul obligatoorne laiend ning sellesse rühma kuuluvad tegusõnad peaksid võimaldama üksnes definiitse objekti väljajättu ning sedagi väga piiratud kontekstides (Metslang 2017: 261).

Tabel 6. Verbide *moodustama*, *põhjustama*, *sisaldama*, *eeldama* ja *omama* esinemine nullsihitisega 500 korpuselauses

Tegusõna	Nullsihitisega kasutus-juhtude arv: definiitne nullobjekt (sh loomulik nullobjekt) / indefiniitne nullobjekt	Muud semantiliselt transitiivsed kasutus-juhud	Analüüsiks mitte-sobivate lausete arv
moodustama	0/0	0	3
põhjustama	1 (1) / 0	91	5
sisaldama	4 (0) / 0	0	4
eeldama	8 (0) / 0	0	0
omama	11 (6) / 1	1	12

Verb *moodustama* esines materjalis mitmes üksteisega haakuvas tähenduses, tavaliselt substantiivse või kvantorisihitisega, nt *publik moodustab saalis hingava ja köhiva neljanda seina*, *laps moodustab kahesõnalisi lauseid*, *vallavalitsus moodustab hoolekogu*, *eksport moodustab 17% SKPst*. Otseseid definiitseid vm nullobjekte 500 lause seast ei leitud, mis ei tähenda muidugi, et need pole võimalikud. Näiteks saab küsimusele „Kas sinu laps moodustab juba kahesõnalisi lauseid?“ vastata „Moodustab küll“. Samas leidus materjalis kvantumiosmaga sarnane näide, vrd nt (50) ja osmat *See maksab 1900 eurot*. Siin võib kas eeldada väljajäetud objekti (*summa* vms) või vaadelda sääraseid lauseid objekti ja osma piirijuhtumina.

(50) Soome keskmine pension **moodustab** 1 900 eurot.

Analüüsitud lausete seas oli verbi *põhjustama* objekt samuti kas nimisõna- või hulgasõnafraas, nt *Naha kuivamist põhjustavad mitmed asjaolud*; /--/ *troopiliste metsade pindala vähenemine põhjustab 20% maailma*

kasvuhoonegaaside emissioonist. Lisaotsingud näitasid, et sihitise funktsioonis võib olla ka osalause (51).

(51) Hambakivi **põhjustas**, et 2 eesmist alumist hammast ümbritsev ige taandus oluliselt.

Materjalis leidus üks loomuliku nullobjekti näide (/--/ *on see põhjustanud _ja põhjustab jätkuvalt tõsist keskkonnamõju* /--/). Lisaotsingutega leidus näiteid ka definiitse nullobjektiga (52).

(52) Ühtsuse puudumine ju **põhjustabki** _. [sõja]

91 korral oli tegu semantiliselt transitiivse kasutusega, nt *rohkesti on kirjeldatud allergilisi reaktsioone, mis on põhjustatud mesilastest*; *elektrist põhjustatud õnnetuste arv Eestis on väga suur*.

Nagu tegusõnad *moodustama* ja *põhjustama* esines verb *sisaldama* koos substantiivi- või kvantorifraasiga. Neljal korral oli võimalik pidada väljajäetud objektiks osastavas käändes sõna „järgmine“ (53). Võib eeldada, et see on muutumas kasutuseks, kus tegusõna *sisaldama* esineb nullobjektiga.

(53) Raamat **sisaldab** ka _ : ettevõtte riskikeskkond, riskide hindamine ja riskiturud /--/.

Tegusõna *eeldama* sihitis oli substantiivifraas (nt *eeldab järjepidevust ja kannatlikkust*, *eeldatakse võõrkeelte oskust*) või osalause (nt *eeldan, et selline mõte võib tekkida*).

Kaheksal korral esinenud nullsihitise puhul oli võimalik väljajäetud objekti asemele panna demonstratiivpronoomen *see* osastavas käändes, nagu näiteks väljendilaadsetes fraasides *nagu _ eeldada võis*, (*kiirem,*) *kui ma _ eeldasin* ning (54) puhul. Ühel korral esines objekti rollis proadverb *nii* (*eeldan nii, sest ...*). Säärased objektita esinemisjuhud on sarnased eelmise verbirühma regulaarseks muutunud nullobjekti kasutusjuhtudega (vt nt *nägema*) ning samasugust süntaktilist käitumist võimaldavad näiteks ka tegusõnad *ütlema*, *arvama*, *ootama*, *tahtma*[8].

(54) /--/ kes, **ma eeldan** _, olid tegelikult tüdrukud riietatud poisteks.

---

[8] Mainitud tegusõnade puhul on võimalik ka sihitiseta leksikaliseerunud kasutus, nagu *nii öelda*, *ei oska öelda*, *ütleme*, *oota*, *tahan ja kõik*. *Arvama* on ühtlasi ka ditransitiivne verb, kuna seda on võimalik kasutada kahe sihitisega, nt *Ta arvas poisi koju minevat* (Metslang 2017: 258–259).

Verbi *omama* puhul oli sihitise rollis tavaliselt kas substantiivifraas (sageli kollokatiivse ühendina, nt *omab tähtsust*, *omab ülevaadet*) või kvantorifraas (nt *omab 20% Läti turust*). Nullobjekt esines 12 korral. Nendest kuuel korral oli tegemist loomuliku nullobjektiga (nt *omab _ ja juhib 33 kaubanduskeskust*), viiel korral esines definiitne nullsihitis (nt *tuleb veel _ omada* [*haridust*], *vähemalt tundub _ omavat* [*mõju*]) ja ühel korral indefiniitne nullsihitis (*nüüdseks on oluline saavutada, jõuda, omandada, omada _ , vallata*). Ühel korral oli *tud*-tarind atribuudi funktsioonis (*õemehe omatud auto*).

Korpusepõhine analüüs näitas, et mõned rangelt transitiivsed verbid (nt *omama*) võivad põhimõtteliselt esineda indefiniitse nullobjektiga. Tegusõna *eeldama* võimaldab ka üsna regulaarseid sihitiseta konstruktsioone. Kahe mainitud verbi puhul esines samuti rohkem definiitset nullobjekti võrreldes verbidega *moodustama*, *põhjustama* ja *sisaldama*. Võib oletada, et *eeldama* ja *omama* puhul on alanud protsessid, mis viivad kunagi need verbid eelmisse verbikategooriasse. Hetkel jäävad nad pigem 6. rühma perifeeriasse.

Rangelt transitiivsete verbide hulka kuuluksid veel näiteks *vähendama*, *suurendama*, *võimaldama*, *omandama*, *saavutama*.

5. Järeldused ja arutelu

Kuue verbirühma tüüpiliste tegusõnade korpusepõhine testimine näitas, et eesti keeles võib eristada vähemalt kahte tüüpi intransitiivseid ja kolme tüüpi transitiivseid verbe. Nende vahele jäävad prototüüpselt ja polüseemselt labiilsed verbid, mille puhul võib olla ülekaalus kas intransitiivne või transitiivne kasutus. Kuut rühma võib vaadelda verbide transitiivsuse kontiinumina (vt joonis), kus iga kategooria on omakorda skalaarse loomuga. Nagu on kontiinumile iseloomulik, võivad mõned verbid olla mitme kategooria vahel, nt *tantsima*, *laulma*, *harjutama*, *eeldama*, *omama*. Teema edasisel uurimisel võivad ilmneda muudki vahepealsed juhtumid ning seeläbi saab jõuda täpsema ja detailsema jaotuseni.

Tundub loogiline, et üks tähtis kriteerium verbi transitiivsuse skaala kujunemisel on sihitisega esinemise sagedus. Tabelis 7 toodud arvandmed näitavad, et üldiselt intransitiivsete verbide ning prototüüpselt ja polüseemselt labiilsete verbide rühmas võib olla vägagi erinev objektiga

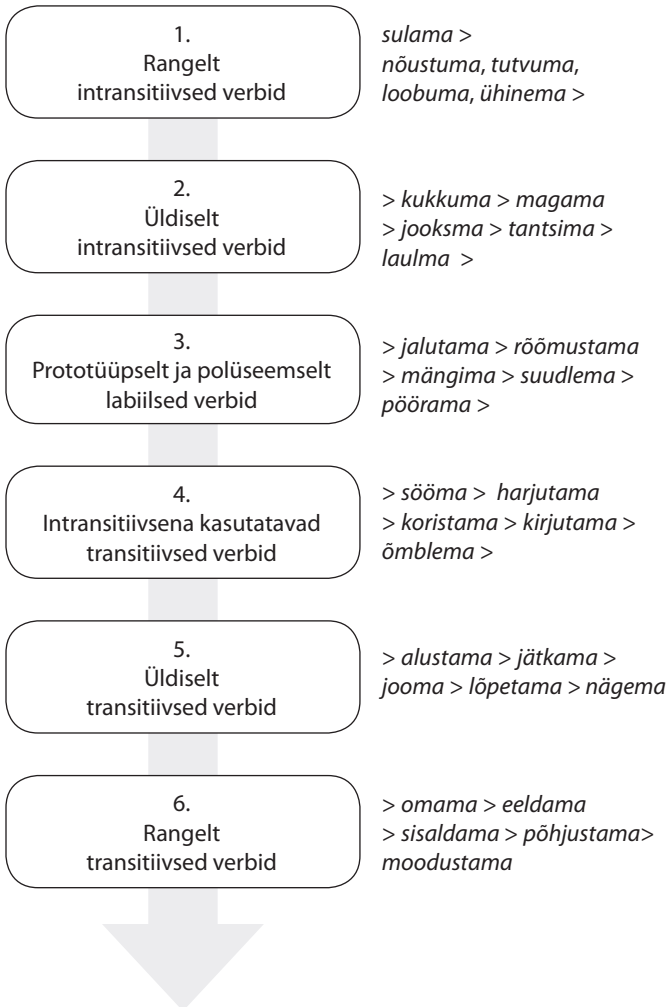

Joonis. Verbide transitiivsuse skaala eesti keeles

seonduvuse määr. Intransitiivsena kasutatavate ja üldiselt transitiivsete verbide rühmas on aga üsnagi sarnane sihitisega esinemise sagedus, mis näitab, et rühmade puhul oleks vaja rohkem andmeid, et saaks otsustada, kas tulevikus on mõistlik vaadelda neid ühe suure kategooria alltüüpidena või ikkagi kahe eraldi rühmana.

Tabel 7. Verbirühmade sihitisega esinemise sagedus 500 korpuselauses

Verbirühm	**Rangelt intransitiivsed verbid**	**Üldiselt intransitiivsed verbid**	**Prototüüpselt ja polüseemselt labiilsed verbid**	**Intransitiivsena kasutatavad transitiivsed verbid**	**Üldiselt transitiivsed verbid**	**Rangelt transitiivsed verbid**
Sihitisega esinemine 500 korpuselauses (%)	0	1–35	3–83	57–71	57–87	97–100

Tabel 8 võtab kokku artiklis analüüsitud verbitüüpide iseloomulikemad jooned: 1) rangelt intransitiivsed verbid: ei esine sihitisega, subjekt on kas mitteagentiivne või esineb agentiivse subjekti korral muu kui sihitise rektsioon; 2) üldiselt intransitiivsed verbid: agentiivse subjekti korral võivad esineda ebatüüpilise või sisaldussihitisega; 3) prototüüpselt ja polüseemselt labiilsed verbid: tihti on ülekaalus transitiivne või intransitiivne kasutus, ka prototüüpselt labiilsed verbid võivad olla polüseemsed; 4) intransitiivsena kasutatavad transitiivsed verbid: võimaldavad regulaarseid indefiniitseid nullobjekte, enamasti lause struktuurist või kontekstist tingituna; 5) üldiselt transitiivsed verbid: võimaldavad pigem definiitset kui indefiniitset nullobjekti, tihti esineb paralleelne, muu kui sihitise rektsioon, mis kas asendab sihitist või mida kasutatakse sellega koos; 6) rangelt transitiivsed verbid: üldjuhul ei võimalda objekti väljajättu.

On huvitav märkida, et Hopperi ja Thompsoni (1980) transitiivsuse kriteeriumitest kerkib analüüsitud materjalis esile eeskätt subjekti agentiivsus, kuid see mängib otsustavat rolli vaid üldiselt intransitiivsete verbide korral (agentiivne subjekt on kohustuslik tingimus sisaldussihitise ja ebatüüpilise objekti liitmiseks).

Korpusematerjali analüüs on kinnitanud, et nagu ka teiste keelte puhul võimaldavad mõned eesti keele transitiivsed verbid nullobjekti habituaalses ja korduvas olukorras ning kahe või enama tegevuse seostamisel. Sageli soodustavad nullobjekti eesti keeles: 1) infinitiivi- vm tarindid, nt *tahan*

Tabel 8. Verbirühmade iseloomulikumate tunnuste esinemine

Verbirühm/ tunnus	**Rangelt intransitiivsed verbid**	**Üldiselt intransitiivsed verbid**	**Prototüüpselt ja polüseemselt labiilsed verbid**	**Intransitiivsena kasutatavad transitiivsed verbid**	**Üldiselt transitiivsed verbid**	**Rangelt transitiivsed verbid**
Ebatüüpiline objekt ja sisaldussihitis	–	++	+	+	+	– (?)
Definiitne nullobjekt	–	+	+	+	++	+
Indefiniitne nullobjekt	–	–	+	++	+	+
Muud semantiliselt transitiivsed kasutusjuhud	–	+	+	+	+	+
Sihitist välistav või asendav määruslik rektsioon	++	– (?)	+	+	++	– (?)
Polüseemsus	– (?)	+	++	+	+	+
Agentiivne subjekt	+	++	+	+	+	+

– ei esine, – (?) materjalis ei esinenud, + esineb (sh vaid konkreetse verbi, tähenduse vms puhul), ++ iseloomulik joon

süüa, *hakkas lõpetama*, *jätkata või mitte*, *käime söömas*, *pole saanud mängida*, *lapsed õpivad mängides*; 2) kõrvallaused, nt *kui me ei harjuta, siis me ei harju*; 3) imperatiiv, nt *söö kohe*; 4) eri tüüpi määrused, nt *sõime restoranis*, *laps joob juba tassist*, *mängib kontserdil*, *mängib ründajana*, *mängis tõesti hästi*, *mängivad koos 2001. aastast*; 5) reduplikatiivne kordus, nt *tuleb muidugi harjutada, harjutada ja harjutada*; 6) otsekõne, nt *„Nii see on“, lõpetas ta*. Tulevikus oleks vajalik ja huvitav põhjalikumalt uurida sihitiseta kasutust spordivaldkonnas ja otsekõne korral.

Intransitiivse-transitiivse kasutusega võib olla mitte ainult lihtverb, vaid ka analüütiline verb, nt *katki kukkuma* esineb nii intransitiivselt ('kukkus ja läks katki') kui ka transitiivselt ('kukkus nii, et miski läks katki'), *jalutama* ja *ära jalutama* on mõlemad A-labiilsed. Samuti on analüütiliste verbide puhul võimalik nullobjekt, nt *maha magama* on sage definiitse nullobjektiga (nt *Magasin _ jälle maha*). Erinevusi lihtverbide ja analüütiliste tegusõnade transitiivsuse vahel peaks veel eraldi uurima.

On täheldatud, et sisaldussihitise ja nullobjekti kasutuse regulaarsus võib diakrooniliselt kas väheneda või suureneda (vt nt Lavidas 2013). Eesti keele puhul puuduvad veel kahjuks uurimused, mis näitavad, mis suunas on eesti keel liikumas. Selle artikli materjali põhjal võib oletada, et sisaldussihitise, ebatüüpilise ja nullobjekti kasutamine laieneb.

Verbi ambitransitiivse käitumise ja kasutusmallide suure variatiivsuse tingib sageli selle mitmetähenduslikkus (vt Luraghi 2004; Lorenzetti 2008). Nii on rangelt intransitiivsete ja rangelt transitiivsete verbide rühmas kõige väiksem tähenduste variatiivsus.

6. Kokkuvõtteks

Nagu paljude keele põhikategooriate puhul võib ka transitiivsust määratleda kui leksikaalgrammatilist kategooriat, mis on oma loomult skalaarne. Ühelt poolt on verbi kasutus transitiivne ehk sihiline siis, kui seda laiendab sihitis (süntaksi tasand), teiselt poolt sõltub see, kas verbi saab laiendada sihitis või mitte, verbi semantikast ja lause kontekstist (leksika tasand).

Artiklis on korpusematerjalil tõestatud, et eesti keeles võib eristada kahte intransitiivset verbiklassi (rangelt ja üldiselt intransitiivsed verbid), prototüüpselt ja polüseemselt labiilsete verbide rühma ning kolme transitiivset verbitüüpi (intransitiivsena kasutatavad, üldiselt ja rangelt transitiivsed verbid). Kõik rühmad koos moodustavad verbide transitiivsuse kontiinuumi ning eraldi vaadelduna võib põhimõtteliselt ka iga verbitüüp kujutada endast omaette kontiinuumi. Edasine uurimine võib pakkuda täpsema ja detailsema liigituse.

Kirjandus

Dixon, R. M. W., Alexandra Y. Aikhenvald 2000. Introduction. – Changing Valency: Case Studies in Transitivity. Ed. by R. M. W. Dixon, Alexandra Y. Aikhenvald. Cambridge: Cambridge University Press, 9–29.

Erelt, Mati 2017a. Öeldis. – Eesti keele süntaks. Toim. Mati Erelt, Helle Metslang. (= Eesti keele varamu III.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 93–239.

Erelt, Mati 2017b. Öeldistäide. – Eesti keele süntaks. Toim. Mati Erelt, Helle Metslang. (= Eesti keele varamu III.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 278–288.

Erelt, Mati 2017c. Ellips. – Eesti keele süntaks. Toim. Mati Erelt, Helle Metslang. (= Eesti keele varamu III.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 590–602.

Erelt, Mati 2017d. Rinnastus. – Eesti keele süntaks. Toim. Mati Erelt, Helle Metslang. (= Eesti keele varamu III.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 603–646.

Erelt, Mati 2017e. Sekundaartarindiga laused. – Eesti keele süntaks. Toim. Mati Erelt, Helle Metslang. (= Eesti keele varamu III.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 756–840.

Goldberg, Adele E. 2001. Patient arguments of causative verbs can be omitted: The role of information structure in argument distribution. – Language Sciences 23 (4–5), 503–524. https://doi.org/10.1016/S0388-0001(00)00034-6

Hopper, Paul J., Sandra A. Thompson 1980. Transitivity in grammar and discourse. – Language 62 (2), 251–299. https://doi.org/10.2307/413757

Horita, Yuko 1996. English cognate object constructions and their transitivity. – English Linguistics 13, 221–247. https://doi.org/10.9793/elsj1984.13.221

Keenan, Edward L., Matthew S. Dryer 2007. Passive in the world's languages. – Language Typology and Syntactic Description. Vol. I: Clause Structure. Ed. by Timothy Shopen. Cambridge: Cambridge University Press, 325–361. https://doi.org/10.1017/CBO9780511619427.006

Kehayov, Petar, Virve-Anneli Vihman 2014. The lure of lability: A synchronic and diachronic investigation of the labile pattern in Estonian. – Linguistics 52 (4), 1061–1105. https://doi.org/10.1515/ling-2014-0016

Kilgarriff, Adam, Vít Baisa, Jan Bušta, Miloš Jakubíček, Vojtěch Kovář, Jan Michelfeit, Pavel Rychly, Vít Suchomel 2014. The Sketch Engine: Ten years on. – Lexicography 1, 7–36. https://doi.org/10.1007/s40607-014-0009-9

Kitahara, Ken-ichi 2010. English Cognate Object Constructions and Related Phenomena: A Lexical-Constructional Approach. PhD Dissertation. University of Tsukuba.

Kont, Karl 1963. Käändsõnaline objekt läänemeresoome keeltes. (= Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused IX.) Tallinn.

Kulikov, 1999. May he prosper in offspring and wealth: A few jubilee remarks on the typology of labile verbs and Sanskrit *púṣyati* 'prospers; makes prosper'. – Typology and Linguistic Theory: From Description to Explanation. For the 60th birthday of Aleksandr E. Kibrik. Ed. by Ekaterina V. Rakhilina, Yakov G. Testelets. Moscow: Languages of Russian Culture, 224–244.

Lavidas, Nikolaos 2013. Null and cognate objects and changes in (in)transitivity: Evidence from the history of English. – Acta Linguistica Hungarica 60 (1), 69–106.

Lehrer, Adrienne 1970. Verbs and deletable objects. – Lingua 25, 227–253. https://doi.org/10.1016/0024-3841(70)90036-7

Letuchiy 2006a = Александр Б. Летучий 2006a. Типология лабильных глаголов: Семантические и морфосинтаксические аспекты. Диссертация. Москва.

Letuchiy 2006b = Александр Б. Летучий 2006b. Лабильность в русском языке: случайность или закономерность? – Computational Linguistics and Intellectual Technologies. International Conference „Dialogue 2006" Proceedings, 343−347.

Letuchiy 2013 = Александр Б. Летучий 2013. Типология лабильных глаголов. Москва: Языки славянской культуры.

Lorenzetti, Maria I. 2008. The null instantiation of objects as a polysemy-trigger. A study on the English verb *see*. – Lexis. Journal of English Lexicology 1, 59–83. https://doi.org/10.4000/lexis.769

Luraghi, Silvia 2004. Null objects in Latin and Greek and the relevance of linguistic typology for language reconstruction. – Proceedings of the Fifteenth Annual UCLA Indo-European Conference. Ed. by Karlene Jones-Bley, Martin E. Huld, Angela D. Volpe, Mirriam R. Dexter. (= Journal of Indo-European Monograph Series 49.) Washington: Institute for the Study of Man, 235–256.

McMillion, Alan 2006. Labile Verbs in English: Their Meaning, Behavior and Structure. PhD Dissertation. Stockholm: Stockholm University.

Metslang, Helena 2008. Sihitisesarnased määrused: kui sarnased? – Lähivõrdlusi. Lähivertailuja 18, 108–143. http://dx.doi.org/10.5128/LV18.06

Metslang, Helle 2017. Sihitis. – Eesti keele süntaks. Toim. Mati Erelt, Helle Metslang. (= Eesti keele varamu III.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 258–277.

Metslang, Helle, Külli Habicht, Tiit Hennoste, Anni Jürine, Kirsi Laanesoo, David Ogren 2017. *Artikkel õnnesoovidega.* Komitatiivi funktsioonidest eri aegade ja registrite eesti kirjakeeles. – Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. The Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 8 (1), 149–178. https://doi.org/10.12697/jeful.2017.8.1.09

Neshcheret, Nataliia 2016. Passive Construction with Intransitiive Verbs: Typology and Distribution. M.A Thesis. Kiel: University of Kiel.

Næss, Åshild 2007. Prototypical Transitivity. (= Typological Studies in Language 72.) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. https://doi.org/10.1075/tsl.72

Næss, Åshild 2011. The grammar of eating and drinking verbs. – Language and Linguistic Compass 5 (6), 413–423. https://doi.org/10.1111/j.1749-818X.2011.00279.x

Onozuka, Hiromi 2007. Remarks on causative verbs and object deletion in English. – Language Sciences 29 (4), 538–553. https://doi.org/10.1016/j.langsci.2006.01.002

Rätsep, Huno 1978. Eesti keele lihtlausete tüübid. Tallinn: Valgus.

Tamm, Anne 2012. Scalar Verb Classes: Scalarity, Thematic Roles, and Arguments in the Estonian Aspectual Lexicon. Firenze: Firenze University Press. https://doi. org/10.36253/978-88-6655-055-6

Torn, Reeli 2002. The status of the passive in English and Estonian. – RCEAL Working Papers in English and Applied Linguistics 7. Ed. by H. Hendrik. Cambridge: Research Centre for English and Applied Linguistics, 81–106.

Veismann, Ann, Mati Erelt, Helle Metslang 2017. Määrus. – Eesti keele süntaks. Toim. Mati Erelt, Helle Metslang. (= Eesti keele varamu III.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 300–375.

Velasco, Daniel G., Carmen P. Muñoz 2002. Understood objects in functional grammar. – Working Papers in Functional Grammar 76. https://home.hum.uva.nl/fg/working_papers/wpfg76.pdf

Võrgumaterjalid

ENC19 = Jelena Kallas, Kristina Koppel 2020. Eesti keele ühendkorpus 2019 [Estonian National Corpus 2019]. Center of Estonian Language Resources. https://doi.org/10.15155/3-00-0000-0000-0000-08489L (01.02.2021)

Kallas, Jelena, Mai Tiits, Maria Tuulik, Kristina Koppel, Madis Jürviste 2015. Eesti keele põhisõnavara sõnastik (veebiversioon). https://doi.org/10.15155/3-00-0000-0000-0000-05925L

The verbal transitivity continuum in Estonian

NATALIA VAISS

The article summarizes the previous findings of research on transitivity in Estonian verbs and offers analysis based on the 2019 Estonian National Corpus to prove a six-stage transitivity continuum in Estonian. The following verb groups are distinguished: 1) strictly intransitive verbs, 2) generally intransitive verbs, 3) prototypical labile (ambitransitive) and polysemic labile verbs, 4) transitive verbs used as intransitives with the focus on activity, 5) generally transitive verbs, and 6) strictly transitive verbs. For the aforementioned groups, five representative verbs have been selected, whose syntactic-semantic features have been controlled through the corpus materials by using Sketch Engine software functions Word Sketch, Concordance, and Shuffle. For each verb, the first 500 results have been analysed. The further research needs are also discussed.

Keywords: verbal syntax, agreement, differential object marking, polysemy, corpus linguistics

Natalia Vaiss
Eesti Keele Instituut

Humanitaarteaduste instituut
Tallinna Ülikool
Narva mnt 25
10120 Tallinn
navaiss@tlu.ee

ÜLEVAATEID

Emakeele Seltsi aastaraamat 66 (2020), 389–407
http://dx.doi.org/10.3176/esa66.16

EMAKEELE SELTSI KEELETOIMKOND XX SAJANDI II POOLEL

TIIU ERELT

Annotatsioon. Artikli esimene pool on ülevaade Emakeele Seltsi keeletoimkonna viljakast I tegevusperioodist aastail 1969–1972. Järgnevail aastail tegutsesid teised keelekomisjonid ning vajadus seltsi keeletoimkonna järele peaaegu puudus kuni 1990. aastateni. 1993. a toimkond taasloodi ja algas praeguseni kestev II tegevusperiood, mida artiklis käsitletakse lühidalt, viidates varem ilmunud ülevaadetele. Nende ülekordamise asemel on võetud sisulise näitena ette algustäheortograafia arutelud läbi aastate, alustades nn käändumatu omadussõna õigekirja korrigeerimisest ning lõpetades selgema reeglistiku „Algustäheortograafiast ja jutumärkidest" valmimisega 1994. a ja selle hilisemate täiendustega. Toimkonna tegevus on alati toetunud eesti keele uurimise tulemustele ja keelekorraldusteooriale.

Võtmesõnad: Emakeele Selts, keeletoimkond, eesti keelekorraldus, keelesoovitus, keelereegel

Eelmise sajandi kahe- ja kolmekümnendail aastail oli põhiline keelenormide kokkuleppimise koht Eesti Kirjanduse Seltsi (EKS) keeletoimkond (Kask 1938). Ent parajasti kerkinud õigekeelsusküsimusi ja väljaannete keelevalikuid lahendati sageli ka Emakeele Seltsis (ES), kus tegutses paar ajutist komisjonigi. Vahel tuli klaarida ESi ja EKSi seisukohtade erinevusi. Tehti ära suur töö keeleõpetuse ja keeleteaduse ning sõjanduse oskussõnavara arendamisel, nõustati teisigi erialasid. Palju tööd oli kohanimedega (raudteejaamad, postiasutused, Setu- ja Ingerimaa, kogu Eesti sõjaväekaardid jm) ja isikunimedega (nimeraamatud).

1940. aastal katkes kaheks kümnendiks Eestile iseloomulik kollektiivse keelekorraldusorgani traditsioon. Neljakümnendail olid keeleasjad arusaadavalt päris kõrvalised ning viiekümnendail otsustati ettetulnud keeleküsimusi kahes asutuses: Keele ja Kirjanduse Instituudi sõnaraamatute sektoris ja Eesti Riiklikus Kirjastuses. Esimeses oli autoriteet Ernst

Nurm, teises Elmar Elisto. Emakeele Seltsi panus keelekorraldusse ja -hooldesse nii kahe- ja kolmekümnendail kui ka vähemal määral nelja- ja viiekümnendail aastail väärib kindlasti uurimist ja eraldi artiklit (sh hiina ja kreeka nimede kirjutamise arutelud). Järgnevas alustan aga mõne aspekti vaatlust alates kuuekümnendaist.

Mõne konkreetse keeleasja selgitamisest eri institutsioonides ei piisanud ning 1960. a loodi eesti kirjakeele kõige üldisemate ja põhimõtteliste probleemide lahendamiseks Eesti NSV Teaduste Akadeemia juurde vabariiklik õigekeelsuskomisjon (VÕK). Selgus aga, et sellelt suurelt heterogeenselt komisjonilt lahendusi peaaegu ei tulnud, enamik uuendusettepanekuid lükati pärast arutamist tagasi.

1962. a otsustas ESi juhatus luua seltsi juurde kaks toimkonda – keele- ja murdetoimkonna. Viimane küll taasluua: esimest korda asutati murdetoimkond ESi juures 1926. Keeletoimkonna ülesandeks seati tegelemine keelekultuuri ja õigekeelsusküsimustega. Algne nimetuski oli keelekultuurikomisjon. Esimeheks valiti Eduard Vääri, oli veel neli liiget. Juba 1963. a vahetati välja nii esimees kui ka pooled liikmed. Paar aastat oli esimees Arnold Kask (kuigi ta toimkonda vajalikuks ei pidanud), siis 1967. a taas Vääri. Seltsi aruandes kirjutati aga endiselt, et „toimkond praktiliselt tegevusse ei asunud“. (Nende aastate kohta vt ka Valge 2020: 52–57.) 1968. a jättis Vääri toimkonna maha ja juhtimine läks Rein Kulli kätte (ametlikult aastakoosolekul 1969). Siit alates hakkas komisjon tegutsema 7-liikmelisena, keelekorralduslik tegevus oli täiesti tema peal kuni 1972. aastani, kui algas vabariikliku õigekeelsuskomisjoni II tegevusperiood.

ESi toimkond andis mitme keeleprobleemi kohta lahendussoovituse. Arutatud oli „laiendatud koosseisuga“, kuid sedagi ei peetud tollases ülimalt alalhoidlikus õhkkonnas piisavaks ning samad asjad arutati veel mitu korda läbi VÕKis, kus üle poolte liikmete olid samad. Tuli saada veel autoriteetsemad otsused. Näiteks adjektiivsete liitüksuste kokkukirjutamist arutati 16. X ja 23. XII 1970 ning 29. I 1971 ESi keeletoimkonnas, 14. IV ja 10. V 1972 VÕKis. Vähemalt oli sellega uuele VÕKi koosseisule 1972. aastaks materjal ette valmistatud.

Miks toimkonna töö pärast pikka vindumist 1968. a lõpus järsku sisukaks läks? Peamine põhjus oli see, et teoksil oleva uue õigekeelsussõnaraamatu tarvis tuli saada kinnitust mõnelegi ÕSi tegijatel küpsenud muutmisettepanekule. Sõnaraamatut, millest sai ÕS 1976, koostasid tol

ajal Tiiu Erelt, Rein Kull, Valve Põlma ja Kristjan Torop, toimetajaiks said Rein Kull ja Erich Raiet. ESi keeletoimkonnas olid Kull ja Raiet, koosolekuil osales protokollijana Erelt, neist said 1972. a ka VÕKi liikmed (seejuures Raiet aseesimees, Erelt teadussekretär).

Rein Kull avaldas ESi aastaraamatus neljaosalise kokkuvõtte toimkonna tollastest otsustest ja soovitustest (Kull 1971: 251–260):

(1) *stik*-sufiksi liitumisest.
(2) Võõrsõnade ortograafia küsimusi.
(3) Adjektiivsete liitüksuste kokkukirjutamisest.
(4) Soovituskiri kaubanduskeele parandamiseks.

Neist kolme esimest 1969. ja 1970. a tööd tutvustati ka ajalehtedes Sirp ja Vasar ning Nõukogude Õpetaja, ajakirjas Keel ja Kirjandus. Toimkonna õigekeelsusotsustega täideti vahet VÕKi tegevuses 1965–1972 ning, nagu öeldud, läksid need 1972. a veel VÕKi.

Eriti mõjus oli omal ajal aga neljas punkt, s.o „Soovituskiri kaubanduskeele parandamiseks. Toidukaupade ja roogade nimetustest“. Kuigi koostatud toidukaupade põhjal, käis see kõigi muudegi toodete kohta. Esitatud seisukohad kiideti heaks toimkonna koosolekul 21. I 1970, lõpliku kuju sai tekst aasta lõpus ning saadeti siis välja kaubandusministeeriumile, toiduainetetööstuse ministeeriumile, liha- ja piimatööstuse ministeeriumile, ETKVLile, sööklate, restoranide ja kohvikute trustile, riiklikule hindade komiteele. Neis keskasutustes ei jäänud soovituskiri sugugi tähelepanuta, vaid seda levitati oma süsteemi allasutustes ja väljaannetes. Suure keelematerjali põhjal ning asjatundjate abi kasutades olid tehtud 11 üldistavat soovitust, mis pole aktuaalsust kaotanud ka praeguseks. Vahetunud on mõjukeel: vene keele asemele on tulnud inglise keel. Kahjuks on see suur töö vajunud unustusse (ikkagi pool sajandit möödas).

Rohkesti tuletatakse meelde hoopis 1972. a sõnavõistlust, mis oli ainulaadne üritus eesti sõnavara arendamise ajaloos. See oli rahvalik sõnaloomevõistlus, mille hoidmiseks kindlamas voolusängis valis keeletoimkond õnnestunud korraldusmalli: huvilistele anti ette 20 mõistet, mis ootasid paremat väljendust. Eeskuju saadi Soomes peetud (küll palju tagasihoidlikumast ja kesise saagiga) võistlusest. Samamoodi on korraldatud ka hilisemad sõnavõistlused, mis küll otsekohe ei järgnenud, aga mida on uuel aastatuhandel olnud rohkesti (vt Maire Raadiku ülevaade raamatus „Uudissõnu uue aastatuhande algusest“ (2017: 165–189)).

1972. a sõnavõistlus andis päris suure hulga siiani kasutusel olevaid sõnu, nagu *kohuke*, *linnak*, *pardel*, *selve*, *sõõrik*, *särgik*, *eirama*, oskuskeeles *meerik*. Omal ajal kasutusse tulnud *taidlust* ja *kolklust* ei lähe praegu enam tarvis, sest sõnade elukäik oleneb suuresti nendega tähistatavate mõistete tarvilikkusest. Võistlust ja selle tulemusi tutvustati laialt ajakirjanduses (Õhtuleht, Noorte Hääl, Edasi, Sirp ja Vasar) ja ESi keelepäevadel. Pikemad artiklid olid Rein Kulli „Sõnavõistlus ja võistlussõnad“ (1972) ja Tiiu Erelti „Võistlussõnade esimene eluaasta“ (1973).

Tollast üritust võib hinnata mitut moodi. Üks arvamus on olnud, et see oli tühi asendustegevus. Teine arvamus on: „Eesti keel on rikastunud mitmete sõnadega. Veelgi hinnatavam on aga olnud sõnavõistluse osa keeleelu elavdamisel ning keelearenduse põhimõtete propageerimisel“ (Erelt 1973: 461). 1970ndail teenis keeleelu elavdamine suuresti just rahvusliku eneseteadvuse hoidmise eesmärki. Ja tuligi 182 kirja, igaühes hulk ettepanekuid, kokku 3600. Osavõtjate vanus ulatus 7 aastast 89 aastani. Eriti kõrgelt hindan aga toonase ja kõigi hilisemate sõnavõistluste antud võimalust õpetada laiale huviliste ringile sõnavara arendamise allikaid ja viise. Mittefilolooge kisub teatavasti sageli üksnes tehissõnu nuputama.

Ent tagasi toimkonna tegevuse juurde 1971. aastal. Koosolekuil olid siis (nagu ka 1969 ja 1970) arutlusel ÕSi uusväljaandega seotud probleemid ning jõuti morfoloogia juurde. Mõne üksiksõna ja sõnarühma käänamist-pööramist arutati toimkonnas neljal koosolekul ning esitati siis oma seisukohad reorganiseeritud vabariiklikule õigekeelsuskomisjonile, kus kolme koosoleku arutelud andsid 1972. aastal otsused (Erelt 1975a). Nii sellest ESi aastaraamatu kirjutisest kui ka ajalehtedes Sirp ja Vasar ja Nõukogude Õpetaja ning ajakirjas Keel ja Kirjandus ilmunust võib lugeda järgmiste sõnade kohta: *köömen* ja *kööme*, *järg* ehk *järi*, *päike*, *äike* ja *väike*, *sümptoom* ehk *sümptom*, *oktaav* ehk *oktav*, *ofset*, *bakšiš*, 3-silbilised *or*-lõpulised *termistor*, *transistor*, *varistor* jts, võõrpäritolu 2-silbilised pika vokaali või diftongi ja lühikese üksikkonsonandiga *us*-sõnad, nagu *gloobus*, *saurus*, *poolus*, *toonus*, *on*-lõpulised sünteeskiu ja elementaarosakeste nimetused, *hälbima*, *pürgima*, *laskma*, *haug* ehk *havi*, 2-silbilised III-vältelised *er*-lõpuga sõnad (mida käänata nagu *album* ja mida nagu *number*). Ei olnud kaelamurdvad probleemid, aga igasugune väikegi muutus oli vanemale põlvkonnale vastukarva (eriti omasõnade käänamises-pööramises). Nõndasamuti oli ESis olnud ka 1920. aastail. Kergem olnuks kaamel läbi nõelasilma ajada kui mõne paralleelvormi

lubamine saavutada. Nende otsuste tuules tulid aga VÕKi II koosseisus pärast kõne alla ka suuremad probleemid: *jalg*-tüüpi sõnade konsonant- ja vokaaltüvelise *te-* ~ *de*-mitmuse vahekord ning *i*-mitmuse ja *i*-ülivõrde esitamine ÕSis (kas otsustada üksiksõnuti või tüübiti). Soovitused nende muuttüübiti lahendamiseks kujunesid kergemini, suuresti tänu prof Paul Alvre tugevale osalusele.

1971. a arutas ESi keeletoimkond veel terminite *soe* ja *soojus* vahekorda. Sellest oli Tallinna Polütehnilise Instituudi professori akadeemik Leo Jürgensoni algatusel ja hoogsa selgitustöö tulemusena saanud tollase tehnikakeele fookus, aga filoloogide kogu polnud probleemipuntra, täpsemalt riiu lahendamiseks õige koht. Jürgensonil kui elamute ja lautade soojapidavust uurival ehitusfüüsikul oli kahe mõiste eristamine tarvilik ning ta ei mõistnud, kuidas ülejäänud inimesed sellest aru ei saa ega hooli.

Koos geograafidega arutas toimkond eesti nimede vene keelde transkribeerimise reeglistikku. Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidium tegi vastavalt sellele 30. XII 1971. a otsusega mõned muudatused: jätta vene kirjapildis kajastamata eesti palatalisatsioon ning muuta *l*-i ja *ee* transkriptsiooni. Geograafid olid muutmiseks saavutanud kokkuleppe ka NSV Liidu MN Geodeesia ja Kartograafia Peavalitsuse eriteadlastega. Ilmus brošüür „Eesti pärisnimede kirjutamine vene keeles“ (1973).

Sellega sai otsa ESi keeletoimkonna eriti aktiivne periood 1969–1972. Kogu selle aja oli tegevust esimehena vedanud Rein Kull. Liikmed olid olnud Elmar Elisto, Mati Hint, Arnold Kask, Henno Meriste, Erich Raiet ja Ellen Uuspõld, töökoosolekuist osa võtnud Heino Ahven, Tiiu Erelt, Valmen Hallap, Ernst Nurm ja Henn Saari. ESi tegevusaasta 1973 aruandes on keeletoimkonna kohta öeldud: „Seoses sellega, et vabariiklik õigekeelsuskomisjon on asunud taas toimekalt tegutsema, on ära jäänud vajadus ulatuslikeks ettevõtmisteks seltsi keeletoimkonnas. Aruandeaastal piirdus töö jooksvate küsimuste lahendamisega (keeleline nõuanne) ning J. V. Veski juubelikonverentsi ja -koosolekute ettekannete ettevalmistamisega“ (Ahven 1975: 331).

Ei ole siiski nii, et keeletoimkond pärast VÕKi töölehakkamist päris üleliigne olnuks. ESi tegevuse 1974. a aruandes on kirjas, et keeletoimkonnas „on kaalutud normimuutmisettepanekuid, esildisi mõnede sõnatähenduste fikseerimiseks, uute sõnade tarvituselevõtmist, keelte lühendeid jm. Toimkond on püüdnud ettevalmistavalt läbi töötada vabariiklikus õigekeelsuskomisjonis arutusele tulevaid probleeme. Toimkond

on andnud jooksvat keelelist nõu nii asutustele kui ka üksikisikuile“ (Ahven 1976: 205).

Keelenõu jagamine oli muidugi suuresti seotud sama tegevusega Keele ja Kirjanduse Instituudis, kus nõu anti alates instituudi asutamisest 1947. a (nõuandepäevikut hakati pidama 1966). Mis puutub aga VÕKi ja ESi keeletoimkonna rööpsesse tegutsemisse, siis tuleb arvestada, et 13-liikmelise VÕKi koosseisust üle poole olid kas ESi keeletoimkonna liikmed või selle tööga seotud inimesed. Suuremate probleemide ja normimuutmisettepanekute kaalumine tähendas aga seda, et Rein Kulli juhitav toimkond sai vähemalt pihta hakata mõnegi asjaga, mille arutamist VÕKis Arnold Kask (kui esimees II perioodil) alustadagi ei lasknud. Toimkonna aruteludega sai näidata, et ettepanekutel on poolehoidu, need pole üksnes ühe-kahe inimese seisukohad. Nii et seda tähendab eeltsiteeritud diplomaatiline lause: „Toimkond on püüdnud ettevalmistavalt läbi töötada vabariiklikus õigekeelsuskomisjonis arutusele tulevaid probleeme.“ Samasugune lause kordub keeletoimkonna kohta 1975. a aruandes: „Toimkond on ettevalmistavalt läbi töötanud vabariiklikus õigekeelsuskomisjonis arutusele tulevaid küsimusi: keelte ja murrete nimetused ning nende lühendid, kokku- ja lahkukirjutamine, *lane*-tuletised kohanimedest jm“ (Ahven 1977: 238).

Vaatame näitena üle murdenimetuste kirjutamise. Kehtis 1954. a koostatud ja ESi juhatuses vastuvõetud keelte ja murrete nimetuste ning lühendite nimestik. Selle parandamiseks koostasin VÕKi teadussekretärina Keele ja Kirjanduse Instituudi soome-ugri keelte sektori abiga 1974. a uue Uurali keelte ja murrete loendi. Eesmärk oli palju laiem kui see parandustöö. Nimelt oli mulle teoksiloleva ÕSi õigekeelsuslisasse suure ja väikese algustähe reeglistikku kirjutades selgeks saanud, et kohanimedest nn käändumatute omadussõnade loomisega ei saa enam jätkata. Olin sellest pidanud ettekande „Suur ja väike algustäht kohanimelistes täiendites“ Emakeele Seltsi kõnekoosolekul 25. IV 1971 Tartus. Tahtmine minna tagasi suure algustähe ja häälduspärastamata kuju peale tõrjuti jäigalt ja edukalt tagasi. Kehtiva reegli rakendamise raskusi ei tahetud arutadagi. (Ülevaadet nn käändumatu omadussõna õigekirja raskustest ja nende ületamise teedest vt Päll 1985.)

Kui oli selge, et terve reegli ühe korraga muutmine pole võimalik, tuli muutma hakata samm-sammult. Kes selle reegli ajalugu tunneb, see teab, et mitme aastakümne jooksul ongi nii toimunud, kuigi keeletarvitajale olnuks palju lihtsam ja kergem üksainus selge tagasiminek aastasse 1919,

mis ajani veel kõiki kohanimesid suure tähega kirjutati (muudatuse alguse kohta ja Lauri Kettuse osa selles vt Erelt 1985: 489–490).

Loogiline samm oli alustada oma erialast. Olgu märgitud, et näiteks arheoloogid polnud kunagi sellele keelereeglile allunud ega kultuurinimetustes kohanimesid moonutanud (*La Tène'i kultuur*, *Hallstatti kultuur*, mitte *lateeni kultuur, halštati kultuur*). Keeleteadlastel kehtis aga separaatreegel, mille järgi murdenimetusi pandi kirja väikese tähega, murrakunimetusi suurega. Oli tarvis sellest loobuda ning kirjutada kohanimi murdenimetuses suure algustähega ja häälduspärastamata kujul (nii nagu murrakunimetusteski), nt ungari keele *Székely murre* (mitte *seekäi*), mittekohanimelised nimetused jäid väikese tähega, nt vadja keele *idamurre*.

Muutmiseks piisanuks ESi juhatusest (nagu 1954. a), kuid asja arutati 1974–75 pikalt „ettevalmistavalt" ESi keeletoimkonnas ja seejärel vabariiklikus õigekeelsuskomisjonis ning lõpuks võeti uus nimestik vastu ESi juhatuse ja VÕKi ühiskoosolekul 12. III 1975. Said sätitud ka keelte ja murrete lühendid, aga nende moodustuse üldpõhimõte jäi samaks (Erelt 1975b, 1977).

Alates 1976. aastast või õigupoolest juba 1975. aastast kandus keelekorraldusliku tegevuse fookus nimekorraldusele ja ESi toimkond enam ei kogunenud ega tegutsenud. Vabariiklikul õigekeelsuskomisjonil oli 1975–78 käsil suur töö – tollaste liiduvabariikide nimede praktilise transkriptsiooni juhiste loomine, s.o üleminek otsetranskribeerimisele ilma vene keele vahenduseta. Eeltööd tuli teha nende keelte asjatundjatega, mitte samade keeleteadlastega kahes komisjonis sama asja topelt arutada. (Et kirjastamisel seisab ees Kolgata tee ja „Nimekirjutusraamat" ilmub alles 1993. a, ma alustades õnneks ette ei kujutanud.)

Järgnevate aastate keeleelu kulges niimoodi, et vajadust ESi keeletoimkonna järele polnud. 1978. aastaks olid küpsenud kaks suurt vastuolu: tegeliku keeletarvituse ja konservatiivse VÕKi ning keelekorralduse ja keeleõpetuse vahel. Edasimineku teid otsides ei saanud üksnes VÕKi või ESi keeletoimkonna peale loota. Nii teaduse (akadeemiksekretär Juhan Kahk) kui ka kooli (haridusminister Ferdinand Eisen) kõrgeimal tasemel otsustati 1979. a sügisel kokku kutsuda ühisnõupidamine. Selle ettevalmistamiseks pandi tööle 15-liikmeline keelekorralduse ja keeleõpetuse komisjon Huno Rätsepa juhtimisel. Ainult ühe aasta, kuid tulemusrikkalt tegutsenud komisjon korraldas sisuka nõupidamise ning andis uued sihid nii emakeeleõpetusele (kirjutada uued õpikud uue ainekava järgi

õpetamiseks) kui ka keelekorraldusele (Erelt 2001). Kavandati VÕKi uue perioodi töökava ja pakuti osale probleemidele lahendused. Kahki taganttõukamisel VÕK reorganiseeriti ja III koosseis sai juba 1979. a tööd alustada. Komisjoni esimene abiesimees, s.o tegelik esimees oli Huno Rätsep (formaalselt Arnold Kask).

Aastail 1979–83 tegi VÕK kümme kaalukat otsust. Tollase töö põhimõtteid ja otsuseid eesti kirjakeele õigekirja, vormiõpetuse ja sõnavara alalt käsitleb „Kirjakeele teataja 1979–1983. Õigekeelsuskomisjoni otsused“ (1985).

Pingelises töös said läbi arutatud nii keelekorralduse ja -õpetuse komisjonilt 1979. a saadud ettepanekud kui ka uued esildised VÕKi liikmetelt. Kõige pakilisemate probleemide kohta olid sellega keeleteadlaste põhiseisukohad ja autoriteetse komisjoni otsused olemas. Tegutses suur, aga siiski üllatavalt teovõimas keeleteadlaste kogu (17 liiget).

Seejärel tegevus vaibus, ainult 1987. a suvel arutas VÕK veel EELK Konsistooriumi soovil piiblis olevate isiku- ja kohanimede kirjutamist. Sellega lõppes sisuline tegevus. 17. XII 1993 kogunes komisjon ühe korra, kuid sel koosolekul arutati iseennast: mida endaga peale hakata. Otsustati paberil edasi olla – ehk läheb millekski tarvis ja uuesti asutada oleks raskem. Komisjoni III koosseis oli tööle pandud ENSV Teaduste Akadeemia presiidiumi otsusega, nii saanuks ka lõpetada.

Vaadates aastaarvu 1993 teame, kui suured muutused olid Eesti ühiskonnas vahepeal toimunud. Keel ja keeleelu ei jäänud sellest puutumata. Suurele keele demokratiseerumise lainele ja selle haripunktile 1979. a järgnes 1990ndate alguses uus, veel suurem demokratiseerumise laine. Ilmnes aina rohkem nii pika aja jooksul kujunenud kui ka uusi muutusi. Vajadus tegutseva keelekomisjoni järele oli ilmselge ning juba enne VÕKi viimset koosolekut oli Tartus Veski päeval 27. VI 1993 otsustatud taasluua Emakeele Seltsi keeletoimkond. Tolle XXVI Veski päeva teema oli „Eesti keelehoole“.

Enne kui asuda käsitlema uue keeletoimkonna lugu, tuleb öelda natuke taustaks kogu seltsi kohta. Kaheksa- ja üheksakümnendate vahetusel oli Emakeele Selts kriisis. 1988. a aprillis oli surnud kauaaegne teadussekretär Heino Ahven ja novembris astus sellesse ametisse Mart Meri. Temal ja ta mõttekaaslastel oli kihk kõike muuta, mis on üsna seaduspärane: suured

ühiskondlikud muutused tekitavadki inimestes uuendusmeelsust ja tegutsemisindu. Andes aru seltsi tegevusest 1989. aastal rääkis Meri, et selts on tegutsenud juba 70 aastat, teda kammitsevad vanad väärtused ja see „võib endas peita rutiinsust“. Sellest ülesaamiseks sõnastas ta varasemast erinevalt uued sihid: „.. tegevuse eesmärgiks on teadusliku informatsiooni kogumine ja talletamine ning selle informatsiooni levitamine, käigushoidmine. Lihtsamalt öeldes – Eesti filoloogide seltskondliku läbikäimise korraldamine. See tegevus sünnitab uut informatsiooni, n.ö lisaväärtust“ (Meri 1998a: 191). Sama mõtet kordas Meri ka 1990. a aruandekõnes (Meri 1998b: 203). Seega olid sihid sõnastatud uue, infoajastu fraasidega. Juhatuse esimees Huno Rätsep taandus mitte ainult juhatuse, vaid ka seltsi tegevusest täielikult. Kardinaalne uuendus ja uutele väärtustele üleminek jäi aga ainult sõnadeks ning tegudeni ei jõutud, nendeks polnud seltsil oskust ega hakkamist. Majandusolud olid ka rasked ning ühiskondlik aktiivsus suunatud mujale kui keelele. Juba 1990. a aruandes väljendas Meri oma suurt pettumust seltsis ja tema liikmetes; ei tahetud, osatud, viitsitud uusi väärtusi teadvustada (samas, lk 203).

Ometi oli selts tollal ühiskonnale väga tarvilik, sest käsil oli uue keelepoliitika loomine. 1988. a asus ES tegutsema selle nimel, et sätestada eesti keel põhiseaduse tasemel riigikeeleks, ning 1989. a kirjutati uude põhikirja seltsi eesmärgina sisse ka „kaasa aidata eesti keele takistamatule kasutamisele riigikeelena“. 1994. a töötas ESi ajutine toimkond läbi keeleseaduse eelnõu. Juhatusel ja Mart Merel tuli korraldada neid keelepoliitilisi töid (Meri 1998c: 250).

Ent tagasi keeletoimkonna juurde, mille taassünni kirjeldamist eespool alustasin ja mis seltsi üldise elu taustal on seda hinnatavam. Vajadusest sellise toimkonna järele uuel keelepoliitilisel taustal oli räägitud mitmel aastakoosolekul ning lõpuks oli loomisotsus küps. 27. VI 1993 seltsi üldkoosolekul Veski päeval valitud keeletoimkonna vanem Jaak Peebo moodustas 8-liikmelise toimkonna, kaasates neli liiget Tallinnast ja Peebot ennast arvestades neli liiget Tartust. 17. XII 1993 seltsi juhatus selle koosseisu ka kinnitas. Tasub tähele panna, et samal päeval oli veel korraks koos olnud ka vabariiklik õigekeelsuskomisjon, kes endale enam tegevust ei kavandanud (nagu eespool kirjeldatud). Eestis ei jätku inimesi mitme keelekomisjoni aktiivseks tööks. Nüüd oli taas Emakeele Seltsi keeletoimkonna kord. (Ülevaade XX sajandil tegutsenud keelekomisjonidest leidub raamatus „Eesti keelekorraldus“, vt Erelt 2002: 224–250.)

Seltsi üldkoosolek ja toimkonna tartlastest liikmed kujutasid eesseisvat tegevust ning ülesandeid ette kui vajaduse korral kaasarääkimist keeleküsimustes (nt otsustada vaidlus, kas *magistrant* või *magistrand*). Üheksakümnendate aastate algul oli näha, et kirjakeel ei püsi enam varasemates rangetes raamides. Küllap kujutleti toimkonda keele valvaja, kaitsja ja hoidjana. Eesti Keele Instituudi keelekorraldajaile jäi sellest väheks (toimkonnas olid Tiiu Erelt, Peeter Päll ja Maire Raadik), sest teoksil oli keelekorraldussõnaraamat (millest sai „Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999“) ja raamat „Eesti ortograafia“ (Erelt 1995). Nad soovisid, et toimkond vaataks läbi kirjakeele norme ja terveid reeglistikke ning annaks soovitused või, nagu varem öeldi, võtaks vastu otsused. (Eks seda *otsuse*-sõna võib tegelikult kohata hiljemgi, ka praegu on tegevuse tulemused veebis pealkirjaga „Emakeele Seltsi keeletoimkonna otsused“.)

Eelkirjeldatud olukord tähendas, et 1993. a tuli ESi keeletoimkonnal sisuliselt teist korda hakata täitma vabariikliku õigekeelsuskomisjoni tegevuse vaibumise järel keelekorraldusse jäänud lünka. Nii oli olnud ka kuuekümnendail aastail. 1997. a võttis toimkond VÕKi ülesanded üle ametlikult: selle kohta on komisjoni abiesimeeste Rein Kulli ja Henn Saari kiri Eesti Teaduste Akadeemia juhatusele ja akadeemia juhatuse otsus. 1993. a *de facto* lõpetanud komisjon tuli lõpetada ka *de iure*. Selleks ajaks oli selge, et ESi keeletoimkond töötab ning VÕKi pole enam tarvis igaks juhuks paberil hoida. Oli ebamugav esitada aastaaruandeid, et midagi ei tehta.

Seoses keeletoimkonna töölerakendamisega arutati ESi juhatuses 1993. a ka seltsi keelebüroo asutamist, mis annaks nõu, korrastaks tarbetekste ja asutustesisest keeletarvitust jne. Büroo peeti tarvilikuks luua Tartus ja hõlmata Lõuna-Eesti. Samas nenditi, et selle asutamine ja tööle hakkamine eeldaks korralikku ettevalmistust ning algkapitali olemasolu. Osaliselt kommertsalustel tegutsev büroo võiks aga edaspidi ehk seltsi majanduslikku olukordagi parandada. Tookordne mõte teostus teisenedes ja mitme asutuse koostöös palju hiljem, 2007. a, kui Tartusse asutati keelehooldekeskus.

1993. a lõpus ESi juhatuses kinnitatud uus keeletoimkond andis juba 1994. a mitu olulist soovitust. Toimkonna vanem oli kuni 1996. a kevadeni Jaak Peebo, 1996–2000 Tiiu Erelt. Seda perioodi käsitleb „Kirjakeele teataja II 1993–2000. Emakeele Seltsi keeletoimkonna soovitused“ (2000), mis on sisult ja vormilt samasugune keelekorralduse väljaanne kui 1985. a

ilmunud esimene „Kirjakeele teataja“. ESi juhatuses ja keeletoimkonnas oli küll 1993–1994 arutatud ka keelehooldebülletääni väljaandmist, kuid selleks ei saadud raha ega polnud ka vabu tegijaid (Valge 2020: 79–80).

Raamat „Kirjakeele teataja II“ algab Tiiu Erelti kirjutisega toimkonna tegevusest 1993–2000 ja selle aluseks olevatest põhimõtetest (lk 5–13). Järgnevad keelesoovitused koos iga esildise teinud autori selgitustega. Viimastes on kirjas, miks üldse mingi probleemi arutelu algatati ja reegli või isegi reeglistiku muutmise eelnõu koostati. Tegu võis olla mingi valdkonnaga, kus on praktilises tarvituses olnud raskusi, aga tervik pole juba kaua tähelepanu all olnud (nt rahvaste ja keelte nimetuste õigekiri). On kirjeldatud ka eelnõu arutamise kulgu ning nimetatud inimesi, keda on toimkonna liikmetele lisaks kaasatud (nt väliskohanimede õigekirja puhul Tartu Ülikooli ja Eesti Entsüklopeediakirjastuse geograafid). Mõni soovitus on vajanud veel kommentaari või hilisemaid täpsustusi. Alati on märgitud ka see, kus soovitus on varem avaldatud (Keeles ja Kirjanduses, Õiguskeeles või Riigi Teataja Lisas). Peale täiskujul avaldamise tutvustati soovitusi olenevalt adressaadist ka ajalehtedes Õpetajate Leht, Sirp jm, Eesti Raadio saates „Keelekõrv“, ESi keelepäevadel, õpetajaile ja toimetajaile peetud loengutes ja ettekannetes.

Üks olulisemaid ja laiema haardega probleemiringe, mida 1994. aastal, varsti pärast ESi keeletoimkonna taasloomist arutati, oli jutumärkide ja suurtähe kasutamine nimede markeerimisel. Tiiu Ereltit sundis seda arutamist algatama ja koostöös Peeter Pälliga eelnõu koostama kaks asjaolu: „1) emakeeleõpetajad, toimetajad ja teised eesti keele eest hoolt kandvad inimesed on aastaid rääkinud vajadusest otsida uusi, kergemaid lahendusi jutumärkide ja algustäheortograafias; 2) tegelik nimekasutus on koos ühiskonnaelu muutumisega niivõrd teiseks saanud, et 1976. aasta ÕSi reeglistikust ei leia uue aja nimede kirjutamiseks enam tuge“ (Erelti selgitus, lk 14; vt ka Pälli lisakommentaarid, lk 20–23). Muudatuse mõte, mille järgi reeglistik ümber kirjutati, oli reguleerida mallide kasutust: rakendada kõige rohkem kõige üldisemat eesti nimemalli SSS + väiketäheline liigisõna ees või järel (*õpetaja Peeter Pirn*, *Hea Lootuse neem*, *Valge Roosi orden*), „SSS“ jääks käibest kõrvale või vähemalt tagaplaanile (poleks tarvis jutumärke, nt ajakiri *Eesti Loodus*, *Kirju Kuke kohvik*, *valimisliit Selg Sirgeks*), „Svv“ jääks ainult pealkirjamalliks (*romaan „Tõde ja õigus“*, *saade „Rahvusülikooli sajand“*), Svv järele puuduks vajadus. Uus reeglistik „Algustäheortograafiast ja jutumärkidest“ (lk 15–19) tekitas

muidugi mitmesugust vastukaja nagu uuendused ikka, kuid on üldjoontes püsinud.

Hiljem on ESi keeletoimkond sügavamalt arutanud ja andnud soovitused veel järgmiste sama reeglistiku osade kohta:

1) kaupade nimetamine (Maire Raadiku eelnõu, neli arutamist 1997–1998);
2) ajaloosündmuste algustäheortograafia (Urve Pirso jt 2012);
3) kujundlike (ümberütlevate) nimetuste algustäht (Peeter Päll 2018);
4) sordinimede kirjutamine (2005, ei aktsepteeritud Eesti aiandusliidu puuviljakomisjoni soovi kirjutada sordinimedes kõik sõnad suure algustähega);
5) nimedes esinevate abisõnade kirjutamine (Peeter Päll 2006; otsustati väikese tähega alustada ainult sidesõnu);
6) stratigraafiaterminite keeleline vorm ja algustäht (Peeter Päll 2011).

Sellest ei ole aga muutunud üldpõhimõtted, pigem on nende rakendamisega mindud edasi, mitte tagasi. Näitena tuleb tuua kohanimelise täiendi suurtäheline kirjutamine. Siinses kirjutises oli eespool juttu sellest, kuidas ei õnnestunud ühe korraga pidurdada nn käändumatuid omadussõnu, aga kuidas 1974. a siiski läks korda sellega vähemalt algust teha – hakata suure algustähega kirjutama kohanime murrete nimetamisel. Teise suure sammu tegi ESi keeletoimkond oma 1998. a soovitusega „Kaupade nimetamine“ (Kirjakeele teataja II: 115–121). Maire Raadiku poolt toidukaupade õigekirja põhjal alustatu laienes arutelu tulemusena avaramaks soovituseks. ESi keeletoimkond pidas võimalikuks kirjutada kohanimi suure algustähega 1) mis tahes toodete, 2) nähtuste, viiside, meetodite jm ning 3) haiguste, ravimite, keemiliste ühendite, värvuste jm puhul (nt *Camemberti juust*, *Türgi diivan*, *Hiina köök*, *Rootsi laud*, *Siberi katk*, *Berliini roheline*). Algustähel ei tulnud nimetamisel enam kanda rasket koormat eristada liiki (väike täht) ja päritolu (suur täht). Väiketähelised nimetused tulnuks pealegi häälduspärastada (nt *kamambeeri juust*). Kõnealune soovitus kaupade nimetamiseks andis muidki kasulikke juhatusi, olles sellega ilus jätk ESi keeletoimkonna „Soovituskirjale kaubanduskeele parandamiseks“ (1970), mida on käsitletud siinse kirjutise algul. Kas soovitus laieneb ka taime- ja loomanimetustele, jäi vastavate alade eriteadlaste otsustada. Igatahes ei oleks kohanime reeglipärane suure algustähega kirjutamine nendes mingi eksimus.

Kuigi kirjeldatud avara soovitusega oli väikese algustähe kasutamine ahenenud üksnes keele või rahvusega seotud ühendite peale, on veel ka hiljem kaks korda tekkinud praktilisi küsimusi. 2006. a palus Peeter Päll toimkonnal kaaluda, kuidas saaks õigekirja poolest ühtlustada sageli kõrvuti kasutatavad *Rooma numbrid* (kohanimi Rooma) ja *araabia numbrid* (araablastelt pärit). See on kõne all olnud hiljemgi, kuid praeguseni pole midagi muudetud. 2011. a oli toimkond nõus Maire Raadiku ja teiste ÕSi koostajate ettepanekuga kasutada ÕSi tähendusseletustes senisest rohkem kohanimede suurt algustähte, nt *Egiptuse päikesejumal*, *Kreeka mütoloogia*, *Vana-Kreeka keelpill*. Need oleksid kooskõlas võetud suunaga (Raadik 2019: 62). Nii et tasapisi on jäänud ainult rahvuskuuluvuse näitamine, nt *eesti keel*, *eesti luule*, *eesti jonn*.

Tahtmata siinjuures korrata raamatu „Kirjakeele teataja II“ teksti (soovitused 1993–2000), kirjeldasin üksnes ühe suure probleemipuntra lahtiharutamist läbi aastakümnete. Kahtlemata oli aga väga kasulik soovituste andmine paljude muudegi keeleteemade kohta, nagu numbrite kirjutamine (esildis Tiiu Ereltilt), põhiarvsõnade käänamine (Erelt), Eesti kohanimede õigekiri (Peeter Päll), maailma maade nimed ja nende elanike nimetused (Päll), rahvaste ja keelte nimetuste õigekiri (Päll). Selliseid soovitusi on „Kirjakeele teatajas II“ kuusteist.

Peale selle oli neil aastail arutusel veel probleemiringe, kus selgitati välja ühised seisukohad, kuid üldsuse tarvis ei peetud soovituse teksti tarvilikuks avaldada. Siia hulka kuuluvad nt ÕS 1999 toimetaja nõuküsimised tugevaastmeliste seisundivormide ja tuletiste välte nõrgenemise kohta. Üsna palju saabus toimkonnale ka kirju ning vahel küllaltki raskeid. Toimkonna kõigi liikmete seisukohtade ärakuulamise järel sai neilegi vastata, nt õigustõlkekeskuse kiri Euroopa Liidu institutsioonide nimetuste kirjutamise kohta. (ESi keeletoimkonna tegevusest pärast aastat 2000 saab lugeda veebilehelt http://www.emakeeleselts.ee/keeletoimkond.htm; vt ka Päll 2010; Kerge 2012b; Raadik 2019.)

Ajakirjades Keel ja Kirjandus, Oma Keel, Õiguskeel ja ajalehtedes on ilmunud rohkesti kirjutisi üksikute otsuste (soovituste) ning seisukohavõttude kohta. Vahel on olnud poleemikat – mõne otsuse ümber liiga palju (ajaloosündmuste nimetuste õigekiri 2012), mõne ümber liiga vähe ning vahel polegi olnud (ühend- ja väljendverbituletiste kokku- ja lahkukirjutamine 2012). Teisena nimetatud otsuse küsitavused jäid ilmselt esimesena nimetatu suure kära varju.

Maire Raadik on keeletoimkonna tegevuse kohta aastail 1993–2018 kirjutanud, et tehtava töö „võib jagada laias laastus kolmeks: otsuste (soovituste) sõnastamine, protokollilised seisukohavõtud ning keelekorraldusallikate retsenseerimine ja heakskiitmine“. Ta on loendanud, et 25 aasta jooksul on toimkond teinud kokku ligi 30 otsust ja üle 40 protokollilise seisukohavõtu (Raadik 2019: 55). Samas kirjutises on kokkuvõte olulisematest tulemustest keelevaldkondade kaupa: ortograafias, morfoloogias, semantikas ja nimekirjutuses (lk 66). Toimkond on kõik need aastad ilma pikemate katkestusteta tegutsenud.

Pärast 2000. aastat on toimkonda juhtinud Reet Kasik, Tiit-Rein Viitso, Peeter Päll, Krista Kerge, Külli Habicht, Maire Raadik ja alates 2020. a sügisest Urve Pirso. Toimkonna juurde on 2018. a asutatud välisnimede töörühm. See on loodud Peeter Pälli algatusel päevakajaliste kohanimeküsimuste operatiivseks arutamiseks. Peale toimkonna liikmete kuulub rühma nimeuurijaid, geograafe, ajakirjanikke, keeletoimetajaid ja riigiametnikke. Arutelud käivad e-posti teel ja juba osaliste loetelust nähtub, kuidas kokkulepitu peaks kohe käiku minema.

Eestis on tugev kollektiivse keelekorraldusorgani traditsioon. Iseloomulik on, et see on asjatundjate kogu, mitte riigiasutus. Taustajõuks on seejuures läbi aegade olnud selline ühistegevuse vorm nagu selts: Eesti Kirjameeste Selts, Eestimaa Rahvahariduse Selts, Eesti Kirjanduse Selts, Emakeele Selts. Pisut teist moodi staatusega oli vabariiklik õigekeelsuskomisjon, mis töötas Eesti NSV Teaduste Akadeemia juures, aga selle I koosseisu pani 1960. a erandlikult tööle riigivõim: komisjon loodi Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrusega. II ja III koosseis kinnitati bürokraatia vähendamiseks juba ainult teaduste akadeemia tasandil. Siinses artiklis olen kirjeldanud üksnes keeletoimkonna tööd ESi juures. Selleks et toimkonnal oleks Eesti ühiskonnas autoriteeti, peab ES ise olema autoriteetne akadeemiline selts. Seda ta on suutnud olla juba terve sajandi. Praegu annab ESi keeletoimkonnale eesti kirjakeele normi tagamise õigused Vabariigi Valitsuse 9. juuni 2011. a määrusega nr 71 kinnitatud „Eesti kirjakeele normi rakendamise kord“ (esimene kinnitati aastal 1995, teine 2006).

Oma kodukorra kohaselt arutab ja otsustab Emakeele Seltsi keeletoimkond „üldisi keeleküsimusi, mis talle on kirjalikult esitanud asutused või isikud või mis toimkond on ise algatanud“. Senises töös on formuleeringu „üldisi“ alla mahtunud peale põhimõtteliste keeleprobleemide ka „avalikku huvi“ tekitanud üksikküsimusi. Kogu II tegevusperioodi

jooksul on silmas peetud, et peale keelekorraldajate oleks toimkonnas ka õppejõude, keeleuurijaid, keeletoimetajaid, vajadust mööda kaasatakse muudegi erialade asjatundjaid.

Vastates küsimusele Emakeele Seltsi keeletoimkonna osatähtsusest Eesti keeleelus, olen 20 aastat tagasi kirjutanud, et toimkond ei ole kumbki äärmus – ei vigade vabakslaskja ega muutuva keele paigalhoidja. „Toimkond kui mitme asutuse keeleteadlaste ühiskogu püüab olla keele tasakaalustaja, s.o nii püsiväärtustest kinnihoidja kui ka uute väljendusvajaduste ja -võimaluste arvestaja ning arendaja, keele suundumuste arvestaja, ühiskonna keeleprobleemide lahendamisele kaasaaitaja“ (Kirjakeele teataja II: 13). Paistab, et sellega on nõus olnud ka toimkonna hilisematest vanematest vähemalt Peeter Päll (2006–2010), Krista Kerge (2010–2014) ja Maire Raadik (2016–2020) (vt nt Kerge 2012a; Päll 2019; Raadik 2019).

Olen siinse kirjutise esimeses pooles pikemalt vaadelnud ESi keeletoimkonna I tegevusperioodi aastail 1969–1972. See oli lühike, aga sisukas aeg, ning kompaktne ülevaade tehtust on seni puudunud. Päris tegevuseta ei oldud ka aastail 1973–1975: valmistati VÕKile ette normimuutusettepanekuid, vastati keelenõuannet vajajaile. 1993. a alanud ja praegugi kestev II tegevusperiood on vajalikul määral üle vaadatud raamatus „Kirjakeele teataja II“ ja Maire Raadiku artiklis „Emakeele Seltsi keeletoimkonna veerandsajand“, mistõttu uus läbikirjutamine või ka otsuste-seisukohavõttude kronoloogia esitamine polnud otstarbekas. Selle asemel olen kätte juhatanud allikad, vaadelnud toimkonna taasloomise käiku ning võtnud sisulise näitena ette algustäheortograafia arutelud läbi aastate. Reeglistiku liikumist selguse ja lihtsuse poole oleks kõrvalseisjal muidu raske tabada. Ülejäänud otsuste ja seisukohavõttude läbiuurimisega saab hakkama iga huviline. Nimesoovituste puhul on abiks Peeter Pälli kirjutised, nt „Miks maanimed muutuvad“ (Päll 2018). Uuel sajandil said toimkonnalt abi 2006., 2013. ja 2018. a ÕSi tegijad.

XX sajandi II poolele tagasi vaadates paistab silma korrapära, et ÕSi ilmumine tõi alati kaasa keelelise mõttevahetuse elavnemise ühiskonnas (1953, 1960, 1976, 1999). 1976. ja 1999. aasta ÕSi ilmumise eelsel kümnendil tegutsesid aga hoogsalt ÕSi tegijate taotlusi toetavad keelekomisjonid, sh ESi keeletoimkond.

Praegusele ajale, XXI sajandi kolmanda kümnendi algusele on iseloomulik keelekorpuste kasutamine. Korpused annavad uurijale rohke ainese lausa kandikul kätte. Palju kergemini saavad keelekasutust jälgida ka praegused keelekorraldajad. Korpustest saadavad kasutusarvud on tulusad siis, kui ühtlasi pannakse tähele, mis tekstiliikidest ja allikatest need arvud moodustuvad, ning juureldakse, miks see nii on. Keele varieerumine ja muutumine on keelekorraldajate tähelepanu all olnud vähemalt viimasel poolsajandil. Missugused olid seisukohad siinses kirjutises käsitletud ajal, selle olen lühidalt esitanud raamatu „Eesti keelekorraldus“ peatükis „Keele muutumine“ (Erelt 2002a: 24–34). Mõistmisele peaks kaasa aitama ka artiklid „ÕS-i toimetaja selgitab“ (Erelt 2003) ning „Keelekorralduse mõttest ja algusest“ (Erelt 2002b).

Keelekorraldajale on keelekasutuse andmed siiski vaid üks vajalikke kriteeriume kõige muu kõrval, et mõnda keelenähtust hinnata ja soovitus anda. Talle ei ole „kasutuspõhisus“ ainus kriteerium. Alati on püütud arvestada, missugune muutus on keele selgusele ja väljendusrikkusele kasulik, mis neutraalne ja mis kahjulik (vt nt Saari 2004 [1995]: 740). Laial põhjal on keelenormides tehtud sadu muutusi, mis üldjuhul pole kedagi häirinud. Veel enam: neid pole tähelegi pandud, sest arvesse on võetud ka kasutuse muutumine. Kasutuse ainukriteerium tooks aga tagasi nelja aastakümne taguse moevoolu, et keel olevat täielikult isereguleeriv süsteem. Veel varasemast ajast meenuvad 1940. ja 1950. aastad: tollane „rahvakeelsus“ oli samasugune võlusõna kui nüüd „kasutuspõhisus“. Praeguses päris täbaras keelepoliitilises olukorras oleks keelearendusest (sh professionaalide nõuannetest) loobumine karuteene meie rahvuskultuurile.

Kirjandus

Ahven, Heino 1975. Emakeele Seltsi 54. tegevusaasta (1973). – Emakeele Seltsi aastaraamat 19–20 (1973–1974). Tallinn: Eesti Raamat, 325–334.

Ahven, Heino 1976. Emakeele Seltsi 55. tegevusaasta (1974). – Emakeele Seltsi aastaraamat 21 (1975). Tallinn: Eesti Raamat, 199–209.

Ahven, Heino 1977. Emakeele Seltsi 56. tegevusaasta (1975). – Emakeele Seltsi aastaraamat 22 (1976). Tallinn: Eesti Raamat, 229–241.

Eesti pärisnimede kirjutamine vene keeles. Tallinn: Valgus, 1973.

Erelt, Tiiu 1973. Võistlussõnade esimene eluaasta. – Keel ja Kirjandus 8, 457–461.

Erelt, Tiiu 1975a. Vabariiklik õigekeelsuskomisjon 1972. aastal. – Emakeele Seltsi aastaraamat 19–20 (1973–1974). Tallinn: Eesti Raamat, 338–344.
Erelt, Tiiu 1975b. Murdenimetuste kirjutamine. – Keel ja Kirjandus 7, 429–431.
Erelt, Tiiu 1977. Vabariiklikus õigekeelsuskomisjonis. 1. Murdenimetuste kirjutamine. – Emakeele Seltsi aastaraamat 22 (1976). Tallinn: Eesti Raamat, 243–246.
Erelt, Tiiu 1985. Lauri Kettunen ja eesti keelekorraldus. – Keel ja Kirjandus 8, 483– 492.
Erelt, Tiiu 1995. Eesti ortograafia. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. [5. trükk 2016.]
Erelt, Tiiu 2001. Keelekorralduse ja -õpetuse komisjon 1979. – Emakeele Seltsi aastaraamat 46 (2000). Peatoim. Mati Erelt. Tartu, 88–115.
Erelt, Tiiu 2002a. Eesti keelekorraldus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
Erelt, Tiiu 2002b. Keelekorralduse mõttest ja algusest. – Keel ja Kirjandus 8, 589–590.
Erelt, Tiiu 2003. ÕS-i toimetaja selgitab. – Keel ja Kirjandus 6, 448–460.
Kask, Arnold 1938. Tänapäeva kirjakeele kujunemisteedelt. Mõningaid jooni EKS-i keelekorralduslikust tegevusest. – Eesti Kirjandus 5, 241–256. [Taastrükk Erelt 2002, 361–376.]
Kerge, Krista 2012a. Keelekorraldus: kas ka täna? – Sõnaga mõeldud mõte. Pühendusteos Tiiu Ereltile. Koost. ja toim. Maire Raadik, Tiina Leemets. (= Eesti Keele Instituudi toimetised 14.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 67–75.
Kerge, Krista 2012b. Uusimaid soovitusi ESi keeletoimkonnalt. – Oma Keel 2, 77–83.
Kirjakeele teataja 1979–1983. Õigekeelsuskomisjoni otsused. Koost. Tiiu Erelt, Henn Saari. Tallinn: Valgus, 1985.
Kirjakeele teataja II 1993–2000. Emakeele Seltsi keeletoimkonna soovitused. Koost. ja toim. Tiiu Erelt, Maire Raadik. Emakeele Selts, 2000.
Kull, Rein 1971. Emakeele Seltsi keeletoimkonna otsuseid ja soovitusi. – Emakeele Seltsi aastaraamat 17 (1971). Tallinn: Eesti Raamat, 251–260.
Kull, Rein 1972. Sõnavõistlus ja võistlussõnad. – Keel ja Kirjandus 9, 524–530.
Meri, Mart 1998a. Emakeele Seltsi 70. tegevusaasta (1989). – Emakeele Seltsi aastaraamat 35–42 (1989–1996). Tartu, 191–195.
Meri, Mart 1998b. Emakeele Seltsi 71. tegevusaasta (1990). – Emakeele Seltsi aastaraamat 35–42 (1989–1996). Tartu, 203–208.
Meri, Mart 1998c. Emakeele Seltsi 75. tegevusaasta (1994). – Emakeele Seltsi aastaraamat 35–42 (1989–1996). Tartu, 245–251.
Päll, Peeter 1985. Nn. käändumatu omadussõna õigekirjast. („Kirjakeele korraldus nüüd ja praegu“.) – Keel ja Kirjandus 5, 274–281.
Päll, Peeter 2010. Mida on uut keeletoimkonnas. – Oma Keel 1, 40–43.
Päll, Peeter 2018. Miks maanimed muutuvad. – Oma Keel 2, 54–58.

Päll, Peeter 2019. Pilk eesti kirjakeele korraldamise sajandile ja tänapäevale. – Keel ja Kirjandus 1–2, 107–111.
Raadik, Maire 2017. Uudissõnu uue aastatuhande algusest. Tallinn: Tänapäev.
Raadik, Maire 2019. Emakeele Seltsi keeletoimkonna veerandsajand. – Oma Keel 1, 54–67.
Saari, Henn 2004. Keelehääling. Eesti Raadio „Keeleminutid“ 1975–1999. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
Valge, Jüri 2020. Sajand koos Eestiga. Emakeele Selts 1920–2020. Tallinn.

The language committee of the Mother Tongue Society in the second half of the 20th century

TIIU ERELT

The first half of the article is an overview of the fruitful first period of activity of the language committee of the Mother Tongue Society, from 1969–1972. Afterwards, other language committees began operating and the Society's language committee remained largely unnecessary until the 1990s. In 1993 the committee was recreated, thus beginning the second period of its activity (continuing up to the present day), which is described briefly in the article, referring to previously published overviews. Instead of repeating these, the article focuses on the discussions of initial letter orthography through the years, beginning with the correction of the orthography of so-called indeclinable adjectives and ending with a clearer set of rules, as published in the 1994 "On initial letter orthography and quotation marks" and its subsequent supplements. The activity of the committee has always been founded on the results of the study of Estonian and on language planning theory.

Keywords: Mother Tongue Society, language committee, Estonian language planning, recommended language use, language rules

Tiiu Erelt
Emakeele Selts
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
mati.erelt@ut.ee

Emakeele Seltsi aastaraamat 66 (2020), 408–428
http://dx.doi.org/10.3176/esa66.17

SADA AASTAT EMAKEELE SELTSI: TEE JA TÄHISED

JÜRI VALGE

Annotatsioon. Artiklis vaadeldakse Emakeele Seltsi arengut ja tegevust selle asutamisest 23. märtsil 1920 kuni tänapäevani. Kirjeldatakse seltsi nime muutmist ja suhteid Tartu ülikooli ja teaduste akadeemiaga. Vaatluse alla võetakse seltsi liikmeskond ja selle kujunemist mõjutanud põhikirjamuudatused. Analüüsitakse seltsi tuntust ja mõju, võrreldakse 100 aastat tagasi püstitatud põhikirjalisi eesmärke tänapäevastega ning kirjeldatakse saavutusi nende täitmisel seltsi peamistes tegevusvaldkondades: murdekogumisel, keelearenduses, nimede eestistamisel, keelelises mainekujunduses ja keelepoliitikas.

Võtmesõnad: Emakeele Selts, eesti keel

Enam-vähem kõikidel oma saja-aastase olemasolu aegadel on Emakeele Selts olnud Eesti keele-, teadus- ja kultuurielus, sh kogu rahvuslikus eneseteadvustamisprotsessis, nähtav ning neid ka mõjutanud, eri aegadel küll erinevate võimalustega ja eri aspekte rõhutades ning erineva edukusega. Emakeele Seltsi tegevusperioode on käsitlenud Heino Ahven (1955, 1970), Arnold Kask (1930, 1940) ja Mati Erelt (2010); ilmunud on ka seltsi lühikroonika (Valge 2020). Järgnevalt üritagem võrrelda selle sajandipikkuse teekonna algust ja lõppu ning kirjeldagem üldjoontes vahepeal tehtut, aga ka sunnitud pause ja põiklemisi.

Kokkuvõttest alustades võib öelda, et asutamisaegne selts mahub oma ettevõtmistega praegu eksisteeriva sisse: tollal kokku lepitu ja eesmärgiks seatu on ühel või teisel kujul kas saavutatud või alles, üht-teist aga on juurde tulnud, sest nii eesti keel kui ka selle kasutusruumi tagav ühiskond ja riik on läbi elanud muutusi.

Seltsi nimi

Seltsi esimene ametlik nimi oli Emakeele Selts, kuigi juba esimeses, ülikooli ajutises nõukogus 19. mail 1920 kinnitatud põhikirjas viitas kõik sellele, et mõeldi akadeemilist ühendust: kinnitati ülikooli juurde kuulumist, peamiste liikmetena käsitleti „akadeemia kodanikke“ ning esimehekski pidi olema „keegi ülikooli õppejõududest“. Kui juhatus laskis esimese põhikirja ära trükkida, oligi „akadeemiline“ sinna lisatud. Ametlikuks muutus täpsustatud nimi siis, kui algul üldkoosolek ja seejärel 29. aprillil 1925 ka Tartu-Võru Rahukogu seltsi nimele „Akadeemilise“ ette pani (Pk-II).

1950ndate algul jäid nii selts kui ka tema nimi tollastele EKP keskkomitee VIII pleenumi (1950) vaimus tegutsevatele võimudele jalgu. Kui ENSV Teaduste Akadeemia (TA) presiidiumis 31. märtsil 1951 tehtud seltsi likvideerimise otsus õnnestus silmapaistvalt aktiivse ja oludele vastava tegutsemisega tõrjuda (19. detsembril 1951 tühistas presiidium oma märtsikuise otsuse), siis nimemuudatus tuli vaid teadmiseks võtta: seltsilt küsimata võttis Ministrite Nõukogu oma 13. septembri 1952. aasta otsusega nr 43 „Akadeemilise“ seltsi nimest lihtsalt ära ja tõi ühenduse oma arust niimoodi massidele lähemale. Seltsile teatas toimunust akadeemia kaadriosakonna ülem I. Kuzminõh, tehes ühtlasi korralduse vahetada ära vanad pitsatid ja stambid (TA 1952). Tõsi, juba varem oli akadeemiaski seltsi juhatusele märku antud, et „kodanluseaegne nimi“ hästi ei sobi.

Nimeprobleem kerkis taas esile siis, kui 1980ndate lõpul riigi taasiseseisvumise tuules hakkas sõltumatuks arenema ka selts. Uue, 30. märtsil 1989 vastu võetud põhikirja (Pk-X) koostamisel oli seltsi taas akadeemiliseks nimetamine üpris tugevalt päevakorral, aga sellest loobuti. Mööndes nimemuudatusega kaasnenud võimalikku prestiižikadu ja ajalooliste seoste nõrgenemist, tuleb tunnistada, et uus nimi võimaldas seltsi lihtsamalt vastu võtta paljusid teenekaid, aga akadeemilise hariduseta murdekorrespondente ja teisi keeleprofessionaalide ringist väljaspool olijaid ning sobib seltsi hilisema laienenud tegevusega.

Suhe ülikooliga

Asutatud Tartu Ülikooli juurde, on (A)ES olnud ülikooliga seotud tegelikult kogu oma olemasolu aja. Kuni 1925. aastani tuli TÜ-le igal aastal esitada ka liikmete nimestik ning aruanne „tegevusest ja varanduste seisust“ (Pk-I). Hiljem seda kohustust enam polnud, kuid sidemed ülikooliga tagasid nii kontori- ja koosolekuruumide saamise ülikoolilt, võimaluse deponeerida oma kogud selle allasutustesse (eesti keele ja sugukeelte arhiivi / eesti keele arhiivi) kui ka ülikooli korralised rahalised toetused (nende tagamiseks jätkas selts ka oma tegevuse kohta info esitamist ülikoolile). Sellist sidet soodustavaks teguriks, selle aluseks on jätkuvalt olnud paljude seltsi liikmete, eelkõige selle juhtide seos Tartu Ülikooliga.

Tihedaim oli seltsi seos ülikooliga II maailmasõja ning sellele eelnenud ja järgnenud aastail, ulatudes kuni täieliku sõltuvuseni rektoraadi otsustest. Juba Nõukogude perioodil 1940–41 võeti AESi töövõtulepingulise staatusega töötajad lepingulistena tööle ülikooli. Saksa ajal, mil seltsi tegevus oli juriidiliselt peatatud, oli seltsi peaaegu ainus rahastusallikas ülikool ning võimalikku säilinud tegevust juhtis valimisjärgse, aga taanduma sunnitud esimehe Andrus Saareste asemel rektor Edgar Kanti poolt seltsi hooldajaks määratud põhikirjajärgne abiesimees Johannes Voldemar Veski. Ka hinnaliste murdekogude evakueerimine (= päästmine) toimus koos ülikooli teiste kultuurivarade päästmisega ning ülikooli ja seltsi ühiskorraldusel toodi need ka Tartusse tagasi, kus need jõudsid 1945. aasta kevadeks peahoone keldri kaudu linnalt ülikoolile ja ülikoolilt seltsile kasutada antud ruumidesse aadressil Mäe 33. (Order 1944)

Negatiivseks tahuks muidu asjalikus ja võimalustele vastavas koostöös on ülikooli otsus mitte tunnistada seltsi 7. märtsil 1944. aastal rektori kinnitatud põhikirjas (Pk-V) juriidilise isikuna. Ei rahalise toetuse tagamiseks ega koosolekuloa saamiseks polnud seltsil muud võimalust kui sellele kategoorilisele nõudmisele vastu tulla. Tegelikkuses ei muutunud seeläbi küll midagi – nagu ka mitte seetõttu, et see staatus poolteist aastat hiljem nõukogulikus ülikoolis kinnitatud põhikirjaga tagasi saadi.

Suhe teaduste akadeemiaga

Eesti Teaduste Akadeemia (ETA) asutati 28. jaanuaril 1938. Kuna selts 1930ndate lõpul akadeemiaga ei ühinenud, siis polegi nende toonase suhte kohta peale suure konflikti ja selle lahendamise katsete kirjeldamise palju öelda. Tõenäoliselt on see ka periood – või perioodi algus –, mil mõnede seltsiliikmete krussis suhted kõige enam seltsi tegevust on mõjutanud (tundub, et teiste asjaosaliste rolli lõpuni kirjeldamata on Mihkel Toomsele veidi liiga tehtud). Konflikt oli tekitatud juba ETA asutamisel plaaniga, mille järgi taheti tuua kõik teadusseltsid vast asutatud akadeemia alluvusse, et tõsta selle mainet. Vastuolu põhisisuks oli küsimus, kas selts on 1925. aasta põhikirjale vastavalt juriidiline isik ning oma varade peremees või kaotab ta selle staatuse ja koos sellega ka varad, k.a hinnalised murdekogud.

See, et enamiku sõjaeelsest lühikesest ajast sisustas AESi ja akadeemia suhteid konflikt, ei ole siiski absoluutne. Mingil määral otsiti kompromissi mõlemal pool. Et „tulevikus Vabariigi Valitsusel ja Eesti Teaduste Akadeemial eri aladel tehtava teadusliku töö paremat reguleerimist võimaldada“, kinnitas selts 19. märtsi 1939. aasta erakorralisel peakoosolekul, et on „iseseisva teadusliku asutisena ja juriidilise isikuna valmis astuma Eesti Teaduste Akadeemiaga lähedasse koostöösse eesti ja sugukeelte uurimise alal, esitades Akadeemiale igal aastal oma tegevuse aruanded, eelarved ja kavad, eeldusega, et vastastikused informatsioonid ja nõupidamised sel ühisel tööalal teevad võimalikuks senisest veel suuremate tulemuste saavutamise“ (Niilus 1940: 50). Akadeemiagi ei ajanud alati ainult oma joont, vaid aitas vähemalt seltsi 1938. aasta murdekogumistoetuse bürokraatlike takistuste tagant välja (Schlossmann 1939a). Muidugi tuleb silmas pidada, et akadeemial oli kohustus ellu viia riiklikku poliitikat, mis ei pruukinud seltsile kõige sobivam olla ning millele selts püüdis oma väheste võimaluste piires vastuväiteid esitada: „--- Ak. Emakeele Selts ei näi arvestavat soowe Seltsi uurimistöö ümberkorraldamise alal“ (Schlossmann 1939b).

Teist korda tuli akadeemia AESi ellu 1946. aastal, siis juba ENSV TAna. Sõjajärgne akadeemia jättis seltsile juriidilise isiku staatuse küll Nõukogude perioodi lõpuni alles, kuid tegelikkuses oli see üks paljudest süsteemi silmakirjalikkuse väljendustest. Iseseisvust seltsil ei olnud. Tõsi, ega akadeemia isegi mingi sõltumatu organisatsioon olnud, vaid väga piiratud omaotsustusega NSV Liidu teadus- ja muu poliitika elluviimise instrument.

Seos TAga on säilinud ka pärast Eesti iseseisvumist, aga 4. veebruaril 1998. aastal sõlmitud assotsiatsioonilepingu kohaselt seisneb see vaid sisulises partnerluses, infovahetuses ja teineteise toetuses ning akadeemia rahalises dotatsioonis. Sisuliselt on selts tagasi jõudnud 1925. aasta põhikirjaga kehtestatud olukorrani (n-ö emaorganisatsiooniks on ülikooli asemel akadeemia): ta on juriidilise isikuna iseseisev ja oma otsustes sõltumatu.

Nõukogude aja suhe akadeemiaga algas seltsi jaoks 31. mail 1946, mil see allutati TAle ning varad (sh murdekogud) võeti ülikoolilt ja seltsilt üle: „--- Eesti NSV Teaduste Akadeemia on võtnud vastu kõik Akadeemilisele Emakeele Seltsile kuuluvad õigused ja vara inventariraamatutes loetletud koosseisus vara asukohas Tartus, Mäe tn. nr.33“ (TA 1946).

Kirjeldades suhteid 1940ndate ja 1950ndate ning kohati ka hilisemate aegade akadeemiaga, tuleb möönda, et see alluvussuhe tõi seltsile küll kaasa mitmeid ebameeldivusi, mis oleksid ilmselt aset leidnud ka TAta, ent samas pakkus ka võimalusi, mida vahest muidu poleks olnud. Tõenäoliselt olid – ka personaalsetest suhetest tulenevalt – pehmemad keskvõimude võimalikud löögid. Piisaval määral või mitte, aga tõsiasi on see, et ESi rahastati pikka aega valdavas osas akadeemia kaudu, liikmemaksud moodustasid (ja moodustavad) kulude katmiseks vajalikust vaid väikese osa ning nendegi kättesaamisel on olnud ergutav ja oluline TA roll. TA kaudu toimus kirjastamisprotsess ning vähene välissuhtluski oleks ilma akadeemia vahenduseta tõenäoliselt olnud veel piiratum või lausa mõeldamatu. Sõjajärgse ja hilisemagi suure ruumipuuduse kontekstis on kindlasti põhjust hinnata ruume, mille kasutamist akadeemia seltsile võimaldas.

Sellel, et akadeemia paiknes Tallinnas ning sinna viidi ka Keele ja Kirjanduse Instituut koos sellele seltsilt üle võetud murdekogudega, oli AESi tegevusele esialgu kahtlemata negatiivne mõju: kogud hajutati, uurimisvõimalused Tartus ahenesid, keskasutuse kontroll ning mõju läksid vahetumaks ja suuremaks, seltsile järjekordsest koha kättenäitamise löögist rääkimata. Halva mängu juures, kus TA asepresident G. Naan kordas oma 25. septembri 1953. aasta kirjas nõuet ka seltsi asjaajamine „k.a. oktoobrikuu jooksul Tartust Tallinna“ tuua (Naan 1953), on tunnustust vääriv juhatuse esimehe Veski kategooriline vastus: „Seni, kuni Emakeele Seltsi ruumide küsimus Tallinnas ei ole rahuldavalt lahendatud, ei pea Seltsi juhatus otstarbekohaseks ega soovitavaks Seltsi asjaajamise üleviimist Tallinna ja teeb Teile ettepaneku jätta Seltsi asjaajamine seniks

Tartu“ (Veski 1953). Lõpptulemusele vaatamata tuleb nentida, et Tallinnas paiknevate kogudega pandi alus teise tugeva murdeuurimiskeskuse tekkele Eestis, lisaks laiendas asjaajamise ning ettekande- ja hiljem aastakoosolekutegi korraldamine ka Tallinnas seltsi seni valdavalt Tartu-keskset tegevussfääri.

Liikmeskond

Suure osa tegevuste ja asjaajamise viimine Tallinna mõjutas loomulikult seltsi liikmeskonna kujunemist, luues eeldused ESi tänini kestvaks laienemiseks nii liikmete arvu kui ka päritolu(koha) mõttes. Seltsi esimesest asutamiskoosolekust osavõtjaid registreeriti 14, 23. aprillil 1920 teisel asutamiskoosolekul põhikirjale alla kirjutanuid on 41, kellest 17 on märgitud asutajaliikmeiks (nende hulgas professorid Lauri Kettunen, Matthias Johann Eisen ja Max Vasmer, aga samuti August Annist, Oskar Loorits, Julius Mägiste, Ernst Nurm, Ants Oras, Andrus Saareste). Teiste allkirjastajate hulgast leiame veel kaks professorit (Hans Oldekopi ja Hugo Bernhard Rahamäe[1]) ning Villem Ernitsa, Mihkel Kampmaa, Paulopriit Voolaine, Johannes Voldemar Veski, Gustav Vilbaste jt (AESA 1920: 3); ülikooli nõukogule adresseeritud põhikirja kinnitamise palvele on alla kirjutanud ka 23. märtsi koosolekust osa võtnud Jaan Jõgever. Enamik neist oli Tartu Ülikooliga seotud. Ka seltsi vastuvõtmisel, samuti nagu aruandluseski tehti vahet ülikooli- ja mitte-ülikooliinimeste vahel, hilisemas valimisprotseduuris ka Tartu ja mitte-Tartu päritolu liikmete vahel.

Tänapäevased vastuvõtutingimused on ühesugused kõigi jaoks ning aastaaruannetes on kirjas elukoht. Ka sellise liikmeskonnastatistikaga nagu 1950ndail (vt Ahven 1959: 316) enam ei tegelda. 31. detsembril 2019 kuulus ESi 379 tegevliiget (Mei 2020: 328). Suur hulk seltsiliikmeid on praegugi TÜst või selle lõpetanute hulgast, ent nendega liituvad ka Tallinna Ülikooli vilistlased ja Eesti Keele Instituudi mõlema kõrgkooli lõpetanutest töötajad. Seltsi on tuldud ka muudest ametiasutustest. Geograafiliselt on enim liikmeid Tallinnast (170), järgneb Tartu (133); kui saared välja arvata, siis pole ühtki maakonda, kus ES esindatud poleks.

Jõudsalt on 1980ndate lõpust alates kasvanud ESi välisliikmete arv. Sisuliselt olid välisliikmed juba seltsi asutaja Lauri Kettunen ise ning teinegi asutajaliige, Peterburist Tartu kaudu (töötas TÜs 1919–21)

[1] Teistel andmetel dotsent.

Leipzigi siirdunud slavist professor Max Vasmer; hiljem lisandus teisigi, nt 1937. aastal võeti vastu Lauri Posti (Soome) ja Jenö Fazekas (Ungari). 1940.–1989. aastani pääseti seltsi ainult „raudse eesriide“ idapoolelt. Seltsiga liitus soome-ugri hõimurahvaste esindajaid, esmajoones Paul Ariste õpilasi, nt Lidia Vassikova (Joškar-Ola), Ivan Tarakanov (Iževsk), Maria Zaitseva (Petroskoi), Ivan Galkin (Joškar-Ola), Üzbäk Baitšura (Kaasan), samuti NSV Liitu, k.a Tartusse õppima saabunud ungarlasi: Sándor Mokány (Leningrad), Imre Zékány (Užgorod). Lätist tulid Hilda Grīva ja Silvia Rage jt. Välisliikmete tõeline juurdevool algas koos taasiseseisvumise käigus vastu võetud uue põhikirjaga 30. märtsil 1989. Esimesed olid Kalevi Wiik Turust ja Raimo Raag Uppsalast. Järgnesid Mauno Koski, Kari Laukkanen, Matti Punttila, Harri Mürk, Ilse Lehiste jt.

Lauri Kettunenil oli au olla ka AESi esimene auliige (valiti 01.02.1925) ja sõja eel said selle tiitli veel 11 teenekat keelemeest Eestist (Oskar Kallas, Johannes Voldemar Veski ja Johannes Aavik), Soomest, Norrast ja Ungarist; küllap seltsi heaolu silmas pidades valiti auliikmeks ka Päts ja Laidoner (1939). Pärast sõja ja võimuvahetustega seotud pausi sai 1948. aastal auliikmeks Leningradi akadeemik Dmitri Bubrich – küll teenitult, aga temagi täiesti selge tagamõttega. Seejärel läks veel 18 aastat järgmise auliikme, Friedebert Tuglase valimiseni (1966). Kokku oli selts Kettunenist alates kuni oma juubelini valinud 54 auliiget, neist väljastpoolt Eestit pärast sõda ainult ühe – komi Vassili Lõtkini. 1960ndate lõpu ja 1970ndate alguse üritus valida seltsile au-, aga ka teisi liikmeid läänest ebaõnnestus EKP keskkomitee vastuseisu tõttu. 23. märtsiks 2020 kavandatud juubelikoosolekul oli kavas Eevi Rossi kõrval valida kaks auliiget ka Soomest: Auli Hakulinen ja Hannu Remes. Paraku sundis Covid-19 pandeemia koosolekut edasi lükkama ning valimine sai teoks alles 27. augustil.

Auliikmete võimalus tegevliikmete kõrval on olnud olemas kõikide põhikirjade järgi, v.a päris esimene ja 1941. aastal jõustamata jäänud põhikirjaprojekt. Nii on see ka praegu. Seltsile rahalise toetuse hankimiseks otsustas aga juhatus juba asutamisaastal luua toetajaliikme institutsiooni (üldkoosolek kiitis vastava põhikirjamuudatuse heaks 06.02.1921). Nõukogude võimule see termin ega sellega seostuv tegevus ei sobinud, kuigi 1947. aasta põhikirjas olid *toetajad liikmed* Saksa-aegse põhikirja inertsist tulenevalt veel alles; võimalik, et see nimetus sobis 1944. aasta põhikirja

kirjutatud *lihtliikmest* veidi pareminigi ning lisaks võisid määratluse „tunnevad huvi, aitavad kaasa“ alla mahtuda ka võimalikud annetajad. Lihtliikmeid ei võetud seltsi vastu kunagi.

Juba 1941. aastal oli toetajaliikme asemele sisse toodud asjaosalise haridustaset mittetähtsustav kirjavahetajaliikme staatus ning see võeti kasutusele ka 1953. ja 1961. aastal. Viimasel juhul mahtusid selle mõiste alla ka seltsi ainelised toetajad. Vahetult pärast Stalini surma vastu võetud 1953. aasta põhikiri meenutas aga 1941. aasta projekti, milles ainelisest toetusest polnud sõnagi: 1953. aasta põhikirja järgi oli kirjavahetajaliikme ülesanne kaasa aidata „keelelise materjali kogumisel“. Muu hulgas avas see tee seltsi ka erialase hariduseta murdekorrespondentidele. 1989. aastast alates, kui nii sisus kui ka vormis üritati liikuda tagasi esimese iseseisvuse aegse, 1925/33. aasta põhikirja poole, võeti toetajaliikme staatus tavapärasest suurema liikmemaksu või annetusega seltsi toetaja tähenduses taas kasutusele, laiendades seda ka juriidilistele isikutele. Alates 1999. aastast toetajaliikme terminit enam ei kasutata ning seltsi saab toetada liikmestaatust vastu saamata.

ESi aastaraamatu numbrites 35–42 toodud seltsi liikmete nimestikus on 30 ESi liikme kohta kasutatud terminit „välisliige“, mida ükski põhikiri pole ette näinud. Lihtsalt informatiivsel eesmärgil on seltsi väljaspool Eestit elavaid liikmeid eraldi nimekirjadena esitatud hiljemgi.

Tuntuse ja mõju kasvatamine

Geograafilise haarde laienemine ei ole loomulikult seotud mitte ainult seltsi liikmete elu- ja töökohaga, vaid ka sellega, kus selts oma tööd teeb, st üritusi korraldas/korraldab. Siin on erinevus 1920ndate ja praeguse aja vahel väga suur. Ainult Tartus peetavate ettekandekoosolekutega ei piirdunud tegevus muidugi ka 1920. ja 1930. aastail. Osaleti vaimse kultuuri päevadel ja raamatuaasta üritustel, nimede eestistamisel ja keelenõu jagamisel, ka üle riigi ulatuvate toetuskampaaniate korraldamisel – rääkimata murdekogumisest, mille käigus saadeti stipendiaate kümnetesse kihelkondadesse. Loomulikult mõjutas selts Eesti keeleelu ka kaudselt, suunates ja survestades nii haridusministeeriumi (ja kogu haridussüsteemi), ajalehe- jm toimetusi (ja kogu lugejaskonda), postivalitsust kui ka kindralstaapi kasutama seltsi põhimõtete järgset kirjakeelt. AESi kirjavahetus oli aukartustäratav.

Tänapäeval ja veelgi olulisemalt 1960.–1980. aastatel laienes ESi tuntus ja mõju üle maa keelepäevade kaudu. Vaevalt oskas regulaarselt ESi tööd arutanud ja ettepanekuid teinud TA presiidium ette kujutada, missuguse ulatuse ja vormi omandab ühingu „Teadus“ juhtidega 4. novembri 1959. aasta ühisistungil otsustatu elluviimine: „Teha ülesandeks Akadeemia teaduslikele seltsidele ning Ühingu sektsioonidele arendada koostööd teadmiste levitamise alal, eriti tugevdada seda tööd maal ja väikestes keskustes“ (TAP 1959). Pisut enam kui aasta pärast, 15. veebruaril 1961 kordas akadeemia presiidium otsuse veelgi konkreetsemas vormis üle, sidudes selle täitmise seltsi vastutava sekretäriga (JProt 525), ning laupäeval, 8. aprillil 1961 otsustas ESi juhatus: „ Korraldada Viljandis septembrikuu teisel poolel keelepäev“ (JProt 528). Koostöös Viljandi rajooni haridus- ja kultuuriosakonnaga korraldatigi 7. oktoobril 1961 Viljandis esimene keelepäev, mis pani aluse tänini kestvale traditsioonile.

Keelepäevade koguarvu on tänapäeval raskem öelda kui nende korraldamise algusaastatel (vt Tender 2000), sest selle nimega on hakatud tähistama mitmesuguseid, paljude korraldajate poolt eesti keelele pühendatud üritusi. Tõsiasi on, et nende hulk küünib sadadeni ja osavõtjate arv paljude tuhandeteni. Keelepäevade korraldamine viis okupatsiooni lõpukümnenditel seltsi Eesti paljudesse kohtadesse, kujutades muu hulgas varjatud vastupanu üha tugevnevale venestussurvele. Keelepäevade kahtlusteta õnnestunud sarjast ei ole võimalik rääkida nimetamata Heino Ahvenat, kes oli kuni surmani nende korraldamise hing ning võttis seda tööd lausa isikliku missioonina (vt Tender, Viikberg 2020).

Emakeelekeskse rahvusliku eneseteadvuse toetamisele on suunatud ka ESi tänapäevane, sh Tallinna- ja Tartu-väline tegevus. Loomulikult aitavad sellele suuresti kaasa raadio ja televisioon ning internet, mis seltsi kodulehe www.emakeeleselts.ee kaudu ja juhatusel pakuvad võimaluse seltsi tegevusest osa saada tegelikult igale soovijale. Kasvanud tehnilistele võimalustele vaatamata on otseste kontaktide tähtsus säilinud või kohati kasvanudki; selles mõttes on väga olulised ESi Eesti äärealade keelepäevad, mis on toimunud Kihnus, Ruhnus, Muhus, Vormsis, Pranglil, Narvas ja Missos. 12. märtsil 1989 korraldati koos Läti Eesti Seltsiga Riias esimene keelepäev väljaspool Eestit, pärast 12-aastast vaheaega teine Peterburis (vt Hussar 2010) ning sellest alates on nende korraldamine muutunud pidevaks, hõlmates Euroopale lisaks teisi kontinente (Ameerika, Austraalia), kus eestlasi elab.

Tegevusvormide kujunemine ja mitmekesistumine

Geograafilise laienemise kõrval on seltsi tegevus jagunenud ka sisuliselt, kuid tänapäeval vormiliselt ilmselt mõnevõrra vähem kui algusaastakümneil. Seltsi esimeses põhikirjas pole toimkondadest juttu (küll juba 1925. aasta omas), ent sisuliselt algas nende moodustamine kohe – nimede eestistamise ja murdekogumisega, hiljem ka ühenduses stenograafiaga ja Eesti Keele väljaandmisega (selle toimetus oli toimkonna staatuses seltsi osa). Lisaks oli hulgaliselt mingi konkreetse probleemi lahendamiseks moodustatud ja lühikest aega toiminud komisjone, k.a 1939. aastal moodustatud keelekomisjon.

Tänapäeva ESis tegutseb esimest korda 1963. aastal loodud keeletoimkond: asutatud, suletud ja siis jälle moodustatud. Pärast Vabariigi Valitsuse 2006. aasta määrust nr 196 kannab see ka eesti kirjakeele normi tagamise riiklikku funktsiooni (VV 2006). Ka sõjajärgne murdetoimkond moodustati 1963. aastal ja tegutses muu hulgas murdekogumisvõistlusi korraldades aktiivselt 1990ndate keskpaigani, mille järel tegevus aegamööda hääbus. Aastas kaks korda planeerimiseks kogunev ja artiklikäsikirju arutav Oma Keele toimetuskolleegium on oma ülesandega hakkama saanud, kuid kunagise Eesti Keele toimetuse pideva tegutsemisega pole selle tegevus võrreldav. Pikemat või lühemat aega toimivad ja toimetaja vaeva vähem või rohkem kergendavad toimetuskolleegiumid on / on olnud ka teistel ESi väljaannetel, eelkõige muidugi seltsi aastaraamatutel.

Aktiivselt tegutseb ka poolformaalne noortesektsioon – mõningaid paralleele võib tõmmata kunagise üliõpilaste keeleringiga (asutatud 1945) – ja vahepealsest ajast tuleb kindlasti nimetada aastail 1966–95 tegutsenud ESi rahvaluulesektsiooni ning 1977. aastal asutatud ja 1980ndate keskpaigast alates aeglaselt hääbunud lingvistilise poeetika ja stilistika sektsiooni. Nende sektsioonide puhul on oluline see, et ESi kattevarjus sai võimalikuks 1940. aastal suletud Akadeemilise Rahvaluule Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi sisuline elluäratamine ja tööleasumine. Kui tekkis võimalus need taastada, kadus ka vajadus ESi kõnealuste sektsioonide järele.

Väiksema haarde ja konkreetse tähtajalise ülesandega töörühmadest võib nimetada mitmeid sõnaraamatu-, terminoloogia-, kohanime- jm komisjone 1920. ja 1930. aastatest; hiina ja kreeka nimede, konverentside ja võistluste korraldamise, keeleseaduse eelnõu analüüsi jm komisjone viimastest aastakümnetest. Tundub, et viimasel ajal on komisjonidele

koos nende kodukordade ja muude bürokraatlike protseduuridega vähem tähelepanu pööratud: lihtsalt lepitakse kokku ja tehakse vajalikud asjad ära.

ESi on ikka iseloomustanud osavõtt teiste, ka riiklike või üleriigiliste töörühmade tegevusest. Juba päris alguses, 1920. aastal saadeti oma esindajad Ants Oras ja Oskar Loorits Eesti Kirjanduse Seltsi „õigekirjutuse sõnaraamatu väljaandmise komisjoni“ (AESA 1920: 11), töötati äsja asutatud Eesti Kultuurkapitali kirjanduse sihtkapitali valitsuses ja Fenno-Ugrias, 1930ndate lõpul ka Rahvuskultuuri ja Rahvahariduse Nõukogus. Praegune ES on esindatud rohkete keelega tegelevate ühenduste juhtorganites: Eesti keelenõukogus, teadus- ja uurimisasutuste ning kõrgkoolide nõukogudes, auhinnakomisjonides, riiklike programmide juhtkomiteedes jm.

Rohkesti näiteid on seltsi osaluse kohta suurte üleriigiliste ürituste, nt raamatuaasta (1935) ja eestikeelse piibli juubeliaasta korraldamisel (1939) ning loomulikult oma toimkonnaga nimede eestistamisel peaaegu kogu esimese iseseisvusaja jooksul. Viimase aja ettevõtmistest kuuluvad silmapaistvamate hulka osavõtt keeleseaduse väljatöötamisest, seejuures öeldi keeleseaduse idee esimest korda avalikult välja just ESi koosolekul (1988), ja kõikide eesti keele arengukavade koostamisest (sisuliselt alates 1999. aastast), eesti keele aasta ürituste korraldamine terve 2019. aasta jooksul. Kuni viimase ajani on leidnud kõrgel tasemel järgimist (ELi esinduse poolt, presidendi algatatuna) ja saanud ka seltsi tuge ESi keeletoimkonnas sündinud idee korraldada sõnaloomevõistlus „Kes leiab sobiva sõna?“ (1972) ning populaarsust on kogumas seltsi (kaas)korraldatavad kokkuvõttevõistlus „Tuum“ ja eestikeelsete ettevõttenimede võistlus „Ehe Eesti – Eesti ettevõttele eesti nimi“, emakeelepäeva etteütlusest rääkimata. Mainitagu sedagi, et ühendus ei ole kõhelnud tegemast ka poliitilisi otsuseid, kui seda eesti keele eest seismisel vaja on olnud (1980. ja 1990. aastate vahetusel).

Olukordi, kus seltsi aktiivne eesti keelt soosiv tegevus ei olnud täiesti riskivaba, tuli muidugi ette okupatsioonide ajal: Saksa võimudele polnud meelt mööda ei seltsi katsed oma tegevusele ka ametlikke raame saada (Kiri 567-K) ega Andrus Saareste ja Hella Keema pühendumus. Nõukogude ajalgi teenis selts akadeemia presiidiumi 13. juuni 1952. aasta koosolekul süüdistuse nõukogudevastasuses, kuna seltsi juhatus „ei taha tunnistada valitsuse määrusi ega suhtu neisse nõukogulikult“ (JProt 399), kui üritas – tõsi, tulutult – vastu seista murdekogude hajutamisele ning

seltsi enda keskuse viimisele akadeemilisest Tartust võimukesksesse ja kontrollialusesse Tallinna.

Riiklikule ja peavoolule vastu seismist on tulnud loomulikult rohkem ette rahulikumatel aegadel. 1920ndatel protesteeriti vene keele liigkasutamise vastu ülikoolis ning eesti keele tundide vähesuse üle seminaride õpetajakoolituses, avaldati survet nimede eestistamise kiirendamiseks. Kui vaidlusi paljude kohanimede üle võib pidada normaalse tööprotsessi osaks, siis vastasseis pealinna nimega seoses oli põhimõttelist laadi. Võimalik, et kohati jäid AESi seisukohad nendes klaarimistes liigagi domineerivalt peale (nagu näiteks sõnaraamatukeele levitamises), kohati aga oldi sunnitud tõdema, et võimu vastu ei saa: pealinnaks tuli *Tallinn* seltsi soovitatud nimekuju *Tallinna* asemel; ei läinud käiku ka *eet* rahaühikuna ega *riigivanem*, mille asemele tuli *president*. Tagantjärele targana võib küll tõdeda, et vahest keerati vint kohati üle. Sõjajärgsetest vastasseisudest nimetagem eesti keele uue tähestiku ning võõrpärisnimede häälduspärase kirjutamise ettepanekute tõrjumist; hiljem võitlemist Katariina kolledži ning lauluvõistluste liigse inglise ja vähese eesti keele kasutamise vastu. Siingi on läinud kord nii, kord jälle teisiti.

Põhikirjaliste eesmärkide püstitamine ja elluviimine

Ideaalide ja tehtu võrdlemist sobib alustada seltsi esimeses ning praegu kehtivas põhikirjas kirjapandut kõrvutades. 1920: „Emakeele Seltsil --- on ülesandeks äratada huvi eesti keele tundmise, arendamise ja uurimise vastu, selles mõttes ka kirjandust, rahvaluulet, rahvateadust ja sugulaskeeli silmas pidades“ (AESA 1920: 1–2). 2011: „Emakeele Seltsi eesmärgid on: a) kaasa aidata eesti keele, sugulaskeelte ja etnoloogia teaduslikule uurimisele; b) kaasa aidata eesti keele kasutamisele riigikeelena ning ülemaalise suhtluskeelena; c) äratada avalikku huvi eesti keele ja sugulaskeelte vastu; d) edendada filoloogide akadeemilist suhtlemist ja ühisüritusi, samuti nende koostööd eesti keele huvilistega“ (Pk-XIII).

Kui 1920. aastal seati eesmärgiks „äratada huvi“, siis tänapäevane põhikiri kutsub kolmes alapunktis neljast „kaasa aitama“ ja neljas langeb sisuliselt kokku 100 aastat tagasi sätestatuga. On arusaadav, et keele arendamist sellisel kujul, nagu oli sajand tagasi eesmärgiks seatud, ei ole tänapäeval vaja: keeletoimkonna töö on siiski vaid peenhäälestus. Kindlasti on tänapäevases põhikirjas suurem roll eesti keele kasutusel. 1920. aastal

ei mainita kasutamist üldse, 1925. aastal on laiemad ringkonnad, kelles tuleb „eesti keele ühiskondliku seisundi vastu“ huvi äratada, küll märgitud, aga praeguse põhikirja eesmärgist „kaasa aidata eesti keele kasutamisele riigikeelena ning ülemaalise suhtluskeelena“ jäävad need kaugele. Mainigem, et 1989. aasta eesmärk, kui kasutamist oli täpsustatud laiendiga „takistamatu“, oli veelgi ajakohasem ja võitluslikum. Vahepealsetel aastakümnetel oleks sellise täpsustuse kasutamine olnud kas olulisel määral tarbetu või siis okupatsioonide ajal võimatu.

Sajand tagasi polnud kirja pandud filoloogide ja teiste keelehuviliste (akadeemilise) suhtluse edendamist. Ettekande- ja peakoosolekute asjalikust ja mõnikord konfliktsestki õhkkonnast erineva stiiliga tee- ja auõhtuid korraldas AES ka enne sõda (seltsi aastapäevad, teenekate liikmete tähtpäevad), ent nende tähtsus ja tähendus ei saanudki ulatuda hilisemate, sõjajärgsete kohtumiste tasemele, kui vajadus seltsikaaslase siira toetuse järele oli varasemast suurem. Loomulikult arutati võõra võimu aegsetel seltsiliikmete koosolemistel ka otseseid, poliitiliselt neutraalseid keeleasju. Samas räägiti ka paljust muust, mille kuulamiseks AESis/ESis oli soovimatuid kõrvu küllap keskmisest vähem. Iseloomulik on, et kõnealune eesmärk – edendada suhtlust – jõudis põhikirja siis, kui suu kinni hoidmiseks enam vägivallaaastatega võrreldavat põhjust ei olnud. Suurem hulk vabadust oli mõningaid endisi võimalusi kärpinud ja uusi piire tekitanud.

Loomulikult on seltsiliikmete vahel ja seltsis tervikuna olnud vastuolusid, aga need jäävad usalduse, empaatia, abistamissoovi ja teiste eesti keelt ning kaasseltsilisi ja partnereid väärtustavate omaduste varju. Majanduslikult rasketel aegadel aidati Setu lauluemasid ning osteti liivi ja lutsi lastele raamatuid, värvipliiatseid ja jõulupuid; hiljem on toetatud seltsi auliikmeid. Seltsilt saadi abi nimede eestistamise sageli delikaatsete ja raskete otsuste tegemisel; selts tõttas üpris suuri riske võttes aitama oma hätta sattunud korrespondenti Aadu Toomessalu (1956) ning toetas kohati uskumatu järjekindlusega Armin Kukke ja Valter Niilust mobilisatsioonist pääsemisel ning Andrus Saarestet sõnaraamatutöös (1944).

Hinnates kõrgelt aegade jooksul ESi kuulunud ja sellega koostööd teinud inimeste panust ja pühendumust, tuleb siiski eriliselt tunnustada seltsi rasketest aegadest läbi tüürinud juhtide, eelkõige Johannes Voldemar Veski, Arnod Kase, Paul Ariste ja Heino Ahvena teeneid. Selts on olnud oma juhtide nägu. Juhatuseliikmete koosolekul 11. veebruaril 1945 tõdeti, et: „ei jäetaks kasutamata ühtki võimalust, et seda tööd, mida AES

seni on teinud, jätkata ja edasi viia“ (JProt 329). Mõlema okupatsiooni kõige keerulisematel aegadel seda ka tehti – ja tulemuslikult. Selts mitte ainult ei jäänud alles, vaid ka tegutses. Nii nagu eesti keelel, ei ole ESilgi päris lihtsaid aegu olnud. Seepärast väärivad kindlasti tunnustamist seltsi pikaaegsemad esimehed (juba nimetatute kõrval) Huno Rätsep, Mati Erelt ja Helle Metslang. Toetava ja hoolitsevalt pehme vormi andis enam kui poole sajandi jooksul ESi tegevusele Helju Kaal.

Lühikeste põhikirjatekstide enam-vähem ühesuguste ja üldiste eesmärkide alla mahub mitmeid konkreetseid tegevusi. Saja aasta taha ulatuvalt jätkub tänapäevalgi ettekandekoosolekute korraldamine. Selle kõrvale on tulnud 1968. aastast alates J. V. Veski päev, Eesti keeleinimeste prestiižsseim foorum (Kingisepp 1989; Valge 2018), ning üpris tugevasti on kinnistunud vaheldumisi Tartus ja Tallinnas toimuvate ESi üliõpilaskonverentside tava. Aastakümnetetagused harvad rahvusvahelise suhtluse võimalused kahvatuvad tänapäevase konverentsikülluse ees.

Ulatusliku ja aktiivse nimede eestistamise lõpetas küll Nõukogude võim, kuid teisalt – suur osa võõrapärase nime omanikest, ligi 210 000, oligi juba oma perekonnanimele eestipärase kuju leidnud. Lõpusirgele, kuigi mitte päris lõppu, jõudis 1940ndate alguseks süstemaatiline murdekogumine; tõeline lõpetamine algusaastate kriteeriumide järgi läks suuremalt jaolt Keele ja Kirjanduse Instituudi hoolde. Ei jäänud sellest aga seltski kõrvale, tehes koostööd nii instituudi kui kõrgkoolidega, korraldades kogujate koolitust ja kogumisvõistlusi ning organiseerides üleliidulistki koostööd. Veel 1992 algatas ES (koostöös TÜga) Eesti Rahvuskultuuri Fondi toetusel Vastseliinale ja Kihnule keskenduva mitmeaastase projekti „Eesti murdeainese süvendav kogumine“ – ning sai sada aastat pärast Paulopriit Voolaine minekut lutside juurde jälle oma stipendiaadid.

Seltsi väljaanded

Saavutus, mille esimesi vilju saadi nautida juba ESi teisel tegutsemisaastal, on seltsi väljaanded. Kui tähtsaks publitseerimistegevust peeti, osutab selle kirjutamine põhikirja. Üllatavalt kiiresti publitseerimiskohustuse täitmisega läkski: toimetised hakkasid ilmuma juba 1921. aastal ja samal aastal ilmus ka esimene aastaraamat. Pärast arusaadavat katkestust on neist – koos vahepealse 48. vihiku kaotamise ja leidmisega ning juba enne sõda alanud numeratsioonisegadusega – jõudnud tänapäevani seltsi

toimetiste sari. Ka enne sõda olid lausa klassikaks saanud mitmed väljaanded, nagu Elmar Muugi raamatud „Eesti keeleõpetus I. Hääliku- ja vormiõpetus“ ja „Lühike eesti keeleõpetus I“ (mõlemad 1927, vastavalt AESi toimetised 12 ja 13), Valter Tauli „Õigekeelsuse ja keelekorralduse põhimõtted ja meetodid“ (1938, nr 17), Andrus Saareste ja A. R. Cederbergi „Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi“ (1930, nr 16), Julius Mägiste toimetatud „Soome-eesti sõnaraamat“ (1931, nr 19), aga üldiselt oli ikkagi tegemist õhukeste vihikukestega. Eraldi tuleb muidugi mainida liivi lugemikke, millest sai toimetiste sari alguse, ning nimede raamatuid. Kui toimetiste väljaandmine 1958. aastal taas jätkus, olid esimesed „Johannes Voldemar Veski keelelisi töid“ ja Arnold Kase „Võitlus vana ja uue kirjaviisi vahel XIX sajandi eesti kirjakeeles“. Nimetatagu veel Juhan Peegli „Nimisõna poeetilised sünonüümid eesti regivärssides“ (1982–1991, nr 15), Toomas Pauli „Eesti piiblitõlke ajalugu“ (1999, nr 72), seitsmesse väljaandesse ulatuvat Paul Ariste vadja tsüklit, Huno Rätsepa „Eesti keele lihtlausete tüüpe“ (1978, nr 12) ja mitmeid teisi. Käsitletava perioodi lõpuks on ilmunud kokku 78 toimetiste väljaannet, viimastena Asta ja Katre Õimu „Lähtekohti eesti fraseoloogia käsitlemiseks“ (2019, nr 76), Heli Laanekase „Eesti filoloog olla“ (2020, nr 77) ja Reet Kasiku „Elav ja muutuv keel“ (2021, nr 78). Autori ja toimetajate väga pika töö tulemusena ilmus seltsi väljaandel Gustav Vilbaste „Eesti taimenimetusi“ (1993, nr 20).

Seltsi aastaraamat taastati 1955, kuid juba selle esimene number meenutas vähe esimest viit, aastail 1921–26 ilmunud aastakokkuvõtet, mille põhiosa moodustasidki aruanded, põhikirjad ja kodukorrad ning liikmete ja komisjonide nimestikud. Eelretsenseeritava ja rahvusvaheliselt tunnustatuna pakub tänapäevane ESA avaldamisvõimalust ja lugemisrõõmu nii seltsi liikmeile kui ka väljaspool seltsi. Sõjaeelsest aastaraamatute traditsioonist on üle võetud aastaaruannete, liikmenimekirjade jm kroonikat puudutava avaldamine. Aastaraamatute hulgas väärib esile tõstmist „Eesti keele arendamise strateegia 2004–2010“ koostamistööde käigus valminud number 48, mis 255 leheküljel võtab kokku eesti keele uurimise analüüsi.

Ajakiri Eesti Keel, mis nägi ilmavalgust 1922, oli viimane seltsi kolmest asutamisperioodi väljaandest, mida hakati välja andma. Avanumbri saatesõnades määratakse kindlaks ajakirja tegevuskava: „Emakeele Seltsi ajakirjana on Eesti Keele ülesanne sama kui Emakeele Seltsil, s. o. eesti

keele kõigekülgne uurimine. --- Puhtteaduslik olles ei või Eesti Keel ka tegelikust eesti keele tarvitamisest ja selle korraldamisest täitsa vaikides mööda minna, eraldi mis puutub eesti keele õpperaamatutesse. --- Keele ühtlust, täpipealsust ja korrapärasust püütakse ajakirjas eriti rõhutada“ (Toimetus 1922).

Ka sõja järel taastatud väljaannete hulgas oli ajakiri viimane. Kui valdavalt populaarteadusliku Oma Keele esimene number 2000. aasta hilissügisel ilmus, oli Eesti Keele seismajäämisest 1941. aastal (1940. aasta viimase, (kaksik)numbriga) kulunud 60 aastat. Tõsi, vahepeal olid olnud nii Kodumurre kui ka ilmumist jätkav aastaraamat, mis võtsid keeleajakirja rolli vähemalt sisuliselt enda kanda. Tõsi on ka see, et Eesti Keelt Oma Keelega eriti võrrelda ei saa. Viimase eesmärgid ja sihtrühm, aga ka tase on teised: „Oma Keel on esimene kõigile keelehuvilistele mõeldud ajakiri Eestis. --- Kirjutiste valikul ja ainestiku esitusviisil peame eriti oluliseks, et kõik see oleks huvitav, vajalik ja jõukohane gümnaasiumiõpilastele“ (Erelt 2000: 5).

Nimetatud kolme väljaande – toimetiste, aastaraamatu, ajakirja – kõrval väärivad kindlasti mainimist kogumikeks koondatud ESi murdekorrespondentide tekstivalimikud. Eesti Keele veergudel avaldatud üksiktekstide järel on alates 1956. aastast ilmunud üheksa valimikku. Tähtsustamaks üht ESi ajaloolist peaülesannet ja -tegevust, murdekogumist, olgu need kõik siin ära toodud: „Valimik korrespondentide murdetekste I“ (1956), „Pajatusi põhjarannikult“ (1957), „Tuulik, kadakas ja leib“ (kogunud Aadu Toomessalu; 1969), „Lahemaa lugusid“ (koostanud Mari Must; 1989), „Tartumaa saja-aastaste jutud“ (kogunud Hella Keem; 1995), „Kuiss vanal Võromaal eleti“ (2005), „Ennemuistitsel Mulgimaal“ (2008), „Minevikupärandit Häädemeestelt“ (kogunud Marta Mäesalu; 2012), „Loode-Eesti murdelood. Risti ja Harju-Madise“ (Evi Juhkam; 2017).

Sugulaskeelte uurimise toetamine

Üks tegevusvaldkond, millesse ESi juhtide isiklikulgi algatusel seltsi esimestel aastatel lausa sukelduti, oli „sugukeelte silmaspidamine“. Alustati lähemate, liivi, ingeri ja vadjaga. Kõiki kolme toetati materiaalselt, emakeelekõnelejatel võimaldati Eestisse, eelkõige Tartusse õppima tulla. Soodustati ka õppurite tegevust oma emakeelte talletamiseks: Arnold Kask kirjutab AESi tegevusülevaates, et „tuleb märkida A. Angere ingeri

keele sõnakogu ja Dm. Tsvetkovi[2] poolt koostatud vadja sõnastikku“ (Kask 1940: 43). Liivlane, kelle kaudu ja kelle keeletöö toetuseks seltsi abi sageli liikus, oli Karl Stalte. Nõukogudeaegsed esimesed põhikirjad hõimurahvaste keeltega tegelemist ette ei näinud, kuid seltsiliikmete, eelkõige Paul Ariste, Eduard Vääri, Tiit-Rein Viitso, Mati Hindi jt algatusel ja osalusel see töö jätkus – kõrgkoolide ning Keele ja Kirjanduse Instituudi kaudu. Silmapaistvateks saavutusteks hõimukeeltega seoses on Paul Ariste ideede levik idapoolsete soomeugrilaste (komide, maride, udmurtide, ersade, mokšade, karjalaste) juurde tema aspirantide kaudu ning seeläbi nende rahvuslike fennougristikakoolkondade toetamine.

Lõpetuseks

ESi teekonnal on alanud teine aastasada. Lauri Kettuneni kutse 23. märtsil 1920 vastu võtnud tosinkonna „akadeemilise kodaniku“ üritusest on saanud elujõuline, mitmesaja liikme ning kindla tulevikuvaatega ühendus.

Saja aasta jooksul on seltsi liikmed kogunud murdekeelt ja aidanud eestistada nimesid, osalenud keelearenduses ja keelelises mainetegevuses. Kõike seda on ka kirja pandud ning niiviisi meie keeleväärtusi talletatud – tehtud kättesaadavaks nii tänapäeva kui ka tuleviku huvilistele. Oluline koht seltsi tegevuses on olnud ettekandekoosolekutel, mis on levitanud teadmisi emakeelest ja pakkunud võimalust kõrgetasemeliseks filoloogiliseks suhtluseks. Nagu põhikirjaski öeldud, pole unustatud sugulaskeeli ega naabervaldkondi.

Kõikidel aladel, millega selts on tegelnud, on saavutusi, mis sageli on eeldanud ennastületavaid pingutusi. Nii töörohketel massilise murdekogumise aastatel kui hiljemgi on ESi pühendunud liikmetele pisikesest või olematust töötasust olulisem olnud võimalus järgida oma sisetunde kutset. Riigikeele ja ülemaalise suhtluskeele rolliga emakeelt tuleb hoida ja harida, eriti kui mänguväljaks on üleilmastumine ning partneriteks inglise keel, arvuti ja eestlastest oluliselt suuremad rahvad, kes kõik oma emakeeli kasutavad. Keskmisest madalama keelelise valuläve ja vahest suurema vastutustundega inimesed ja neid ühendav selts on vajalikud, et selles kõrges mängus tulemuslikult kaasa mängida.

---

[2] Tsvetkov koostas ka käsikirjalise vadja keele grammatika, mis ilmus Jüri Viikbergi toimetatuna 2008. aastal.

Eelkirjeldatud vajadusest koorub nähtavale veel üks ESi iseloomustav omadus: kui keele ja ühiskonna areng on seltsi mõnest selle ülesandest ilma jätnud, st koos seltsiga selle lahendanud, on ikka esile kerkinud mingi uus keeleline probleem, mille lahendamiseks on ESi ühinenud keeleinimeste abi vajatud. Sajandi jooksul saavutatud tuntus ja omandatud maine lubavad seltsil seda abi ka pakkuda. Säilitanud oma akadeemilisuse, on Emakeele Selts samal ajal arenenud kogu rahva seltsiks olemise poole.

Kirjandus

AESA 1920 = Liikmete nimestik. – Akadeemilise Emakeele Seltsi aastaraamat. I. 1920. Tartu, 1921, 3.

Ahven, Heino 1955. Emakeele Seltsi tegevusest sõjajärgseil aastail (1945–1954). – Emakeele Seltsi aastaraamat I (1955). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 5–26.

Ahven, Heino 1959. Aruanne Emakeele Seltsi tööst aastal 1957. – Emakeele Seltsi aastaraamat IV (1958). Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 312–317.

Ahven, Heino 1970. Emakeele Selts. Lühiülevaade minevikust ja tänapäevast. [Tallinn]: ENSV Teaduste Akadeemia.

Erelt, Mati 2000. Saateks. – Oma Keel 1, 5–6.

Erelt, Mati 2010. 90 years of the Mother Tongue Society. – Linguistica Uralica 2, 144–153. https://doi.org/doi.org/10.3176/lu.2010.2.05

Hussar, Annika 2010. Emakeele Seltsi väliskeelepäevad. – Keelekosti kodumaalt. Kümme aastat Peterburi keelepäevi. Koost. ja toim. Jüri Valge. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 153–159.

Kask, Arnold 1930. Ülevaade Akadeemilise Emakeele Seltsi kümneaastasest tegevusest. – Eesti Keel 4/5, 114–116; 6, 135–143.

Kask, Arnold 1940. Ülevaade AES-i kahekümneaastasest tegevusest. – Eesti Keel 1/2, 34–49.

Kingisepp, Valve 1989. 20 J. V. Veski päeva. – Keelest ja kultuuriloost. Emakeele Seltsi aastaraamat 33. Tallinn: Eesti Raamat, 140–143.

Mei, Killu 2020. Emakeele Seltsi 100. tegevusaasta (2019). – Emakeele Seltsi aastaraamat 65. Peatoim. Mati Erelt. Emakeele Selts. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 321–330.

Niilus, V. 1940. Akadeemilise Emakeele Seltsi üldaruanne 20. tegevusaasta (1939.) kohta. – Eesti Keel 1/2, 48–51.

Tender, Tõnu 2000. Emakeele Seltsi keelepäevad – trepp elevandiluust tornist maale. – Emakeele Seltsi aastaraamat 44–45. Peatoim. Mati Erelt. Tartu: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts, 123–134.

Tender, Tõnu, Jüri Viikberg 2020. Tagasivaateks Heino Ahvena 100. sünniaastapäeval. – Emakeele Seltsi aastaraamat 65. Peatoim. Mati Erelt.

Emakeele Selts. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 288–302. http://dx.doi.org/10.3176/esa65.13
Toimetus 1922. Saatesõna. – Eesti Keel 1, 1–2.
Valge, Jüri 2018. Pool sajandit Johannes Voldemar Veski päevi. – Emakeele Seltsi aastaraamat 63. Peatoim. Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 295–306. http://dx.doi.org/10.3176/esa63.13
Valge, Jüri 2020. Sajand koos Eestiga. Emakeele Selts 1920–2020. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.
VV 2006 = Eesti kirjakeele normi kehtestamise kord. Vastu võetud 07.09.2006, nr 196. – Riigi Teataja, RT I 2006, 40, 303.

Arhiivimaterjalid

JProt 329 = RA, ERA.R-2362.2.96. AES-i juhatuse koosolekute protokollid. 10.10.1939–01.12.1949.
JProt 399 = RA, ERA.R-2362.2.162. ENSV TA Emakeele Selts. AES-i juhatuse koosolekute protokollid. 14.12.1949–20.05.1957.
JProt 525 = RA, ERA.R-2362.2.223. Emakeele Seltsi juhatuse koosolekute protokollid. 30.08.1957–03.03.1962.
JProt 528 = RA, ERA.R-2362.2.223. Emakeele Seltsi juhatuse koosolekute protokollid. 30.08.1957–03.03.1962.
Kiri 567-K = Eesti Omavalitsuse Haridusdirektooriumi kiri nr 567-K 5. veebr. 1942 Tartu Ülikooli Rektorile. – F 2100.19.15. E. W. Tartu ülikooli walitsuse Sekretariaat. Akadeemilise Emakeele Seltsi põhikiri, liikmete nimestikud ja kirjavahetus tegevuse asjus. Algus 15. mail 1920. Lõpp 20. juulil 1942.
Naan, G. 1953. Kiri J. V. Veskile, H. Tobiasele, E. Normannile. 25.09.1953. – RA, ERA.R-2362.1.139. Kirjavahetus organisatsioonilistes ja majanduslikes küsimustes. Seltsi kinnitatud põhikiri. 20.03.1953–04.12.1953.
Order 1944 = Order nr. 7538. Tartu Linna Täitevkomitee Elamute Valitsus. 25.nov. 1944 a. – RA, F 5311.1.24.
Pk-I = Emakeele Seltsi põhikiri. – RA, ERA.R-2362.1.1.
Pk-II = Akadeemilise Emakeele Seltsi põhikiri. Registreeritud Tartu-Võru Rahukogus 29. aprillil 1925. a. nr 1959 all. Tartu: „Postimehe“ trükk, 1925.
Pk-V = Akadeemilise Emakeele Seltsi põhikiri. – RA, ERA.R-2362.1.1.
Pk-X = Emakeele Seltsi põhikiri. Vastu võetud Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi üldkoosolekul 30. märtsil 1989.
Pk-XIII = Emakeele Seltsi põhikiri. Heaks kiidetud Emakeele Seltsi üldkoosolekul 24.03.2011 Tallinnas.
Schlossmann, K. 1939a. Kiri Haridusministeeriumi Teaduse ja Kunsti Osakonnale. 6. juunil 1939. – RA, ERA.R-2362.1.83. Materjalid toetuste taotlemise kohta. 16.01.1939–19.12.1939.

Schlossmann, K. 1939b. Kiri Haridusministeeriumi Teaduse ja Kunsti Osakonnale. 21.III 1939. a. – RA, ERA.R-2362.1.83. Materjalid toetuste taotlemise kohta. 16.01.1939–19.12.1939.

TA 1946 = Akt. Koostatud 31. mail 1946. – F 5311.1.42.

TA 1952 = Kiri nr 9–820, 16.10.1952. – Väljavõtted TA Presiidiumi koosolekute protokollidest ja ENSV Ministrite Nõukogu otsustest Emakeele Seltsi kohta. Alustatud 13. II 1952. Lõpetatud … . XII 1952. – RA, ERA.R-2362.1.130.

TAP 1959 = Väljavõte Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidiumi ja Eesti NSV Poliitiliste ja Teadusalaste Teadmiste Levitamise Ühingu Juhatuse Presiidiumi ühise istungi protokollist 4. novembril 1959. a. – ENSV TA Presiidiumi otsuste ning TA presidendi käskkirjade ärakirjad ja nende juurde kuuluvad materjalid. Ministrite Nõukogu määrused. Alustatud 23. jaan. 1959. Lõpetatud 16. nov. 1959. – RA, ERA.R-2362.1.167.

Veski, J. V. 1953 = Kiri Gustav Naanile. 14.10.1953. – RA, ERA.R-2362. Kirjavahetus organisatsioonilistes ja majanduslikes küsimustes. Seltsi kinnitatud põhikiri. 20.03.1953–04.12.1953.

100 years of the Mother Tongue Society: the path and landmarks

JÜRI VALGE

The article gives an overview of the development and activity of the Mother Tongue Society from its founding on March 23, 1920 to the present day. The formation of the society's name is described, along with its relations with the University of Tartu and the academy of sciences. Also examined are the society's membership and the changes to the society charter that have affected the formation thereof. The Society's notoriety and influence are analysed, the goals set in the charter 100 years ago are compared with the goals of today, and the accomplishments of the Society in relation to those goals are summarized, covering the Society's primary spheres of activity: dialect collection, language development, Estonianization of names, language image building and language planning.

Keywords: Mother Tongue Society, Estonian language

Jüri Valge
Emakeele Selts
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
juri.valge@ut.ee

RINGVAADE

EMAKEELE SELTSI 101. TEGEVUSAASTA (2020)

I. Üritused

1. Konverentsid

Emakeele Selts korraldas 2020. aastal kaks konverentsi, ettekandeid esitati kokku 16.

27. juunil toimus Tartus J. V. Veski päev (LIII) e-päevana. Veebiettekande nimede eestistamisest pidas Annika Hussar. Jüri Valge tutvustas seltsi kroonika „Sajand koos Eestiga. Emakeele Selts 1920–2020“ lühivarianti ning Mati Erelt andis ülevaate Emakeele Seltsi aastaraamatu (ESA 65) artiklitest. Tava kohaselt asetati J. V. Veski kalmule lilled, J. V. Veski panusest kõneles Riina Reinsalu ning kõlas ühislaul.

Euroopa keelte päeva tähistati iga-aastase üliõpilaskonverentsiga 27. septembril Tartu Ülikoolis. Esinesid gümnasistid, bakalaureused, magistrid ja doktorandid erinevatelt keelega haakuvatelt aladelt. Kokku peeti 13 ettekannet kahes teemaplokis.

Seltsi 100 aasta juubeli piduliku tähistamise Tartus olime sunnitud edasi lükkama. Sellest hoolimata sai seltsi sünnipäev väärilise märgi: 23. märtsil süüdati lahkunud auliikmete ja esimeeste mälestuseks nende kalmudel küünlad nii Eestis kui ka Soomes, Rootsis, Norras, Ungaris ja Venemaal. Juubeliks valmis Emakeele Seltsi erikujundusega postmark ning uuenes ka seltsi koduleht (www.emakeeleselts.ee).

2. Kõnekoosolekud, väliskeelepäevad ja keelepäevad Eesti koolides

Emakeele Selts korraldas 2020. aastal kaks kõnekoosolekut, ühe raamatuesitluse, kaks väliskeelepäeva Soomes, ühe keelepäeva Eesti koolis ning viis noortesektsiooni keeleõhtut. Ettekandeid esitati aasta jooksul 19.

Toimus kaks kõnekoosolekut ja üks raamatuesitlus. Heli Laanekase artiklikogumikku „Eesti filoloog olla“ esitleti 27. veebruaril Tartus, kus kõnelesid raamatu autor, samuti Ellen Niit toimetajana. 4. septembril

tähistati seltsi juhatuse esimehe Helle Metslangi juubelit kõnekoosolekuga „Helle Metslang. 70 aastat noor“, kus peeti kolm ettekannet. 13. novembril tähistati seltsi auliikme Valve-Liivi Kingisepa 85 aasta juubelit kõnekoosolekuga, kus peeti neli ettekannet. Üritusel esitleti Valve-Liivi Kingisepa äsja ilmunud raamatut „Otto Wilhelm Masingu „Marahwa Näddala-Lehhe“ sõnastik“.

Seltsi aastakoosolekul 27. augustil Tartus esitas tegevusaruande teadussekretär Killu Mei.

F. J. Wiedemanni keelepäev toimus koostöös Haridus- ja Teadusministeeriumi ning Väike-Maarja vallavalitsusega 2. oktoobril Väike-Maarjas. 2020. aasta riikliku F. J. Wiedemanni keeleauhinna pälvis Emakeele Seltsi esimees Helle Metslang pühendunud töö eest grammatikauurimisel, keeletoimetajate ja keeleuurijate põlvkondade harimisel ning keelehuviliste innustamisel. Laureaat Helle Metslang istutas keeletammikusse tamme. Laureaati tutvustas Reili Argus, ettekande pidasid laureaat Helle Metslang („Mitmetahuline eesti keel“) ning Margit Langemets ja Kirsi Laanesoo. Järgnes vestlusring „Eesti keele elujõud: noorte vaatenurk“, mida juhtis Helena Metslang.

Väljaspool Eestit peeti Haridus- ja Teadusministeeriumi, kohapealsete eesti seltside ja eesti keele õpetuskeskuste kaaskorraldusel veebi teel kaks keelepäeva Soomes. Indrek Koff esines 25. novembril vestlusõhtul Helsingi Tuglase Seltsi keelehuvilistele teemal „Pilguheit kirjaniku ja tõlkija töötuppa“ ning Peeter Päll 10. detsembril Pirkanmaa Tuglase Seltsi korraldatud vestlusõhtul eesti keele õppijatega teemal „Kohanimedest Eestis ja mujal“.

Emakeele Selts korraldab jätkuvalt koolide keelepäevi. 2020. aastal toimus üks keelepäev viie ettekandega. Tavapäraselt esinevad koolides eri alade eesti filoloogid ja keeleteadlased ning keelepäevad on eeskätt mõeldud ärgitama kooliõpilastes huvi eesti keele edasiõppimise vastu. Keelepäeval Haljala koolis 20. jaanuaril esinesid ettekannetega Miina Norvik, Linda Freienthal, Hant Mikit Kolk ja Airika Harrik.

II. Muu tegevus

Emakeele Selts korraldas koostöös Haridus- ja Teadusministeeriumiga 2019. aasta keeleteo valimise. Auhindu oli kaks: haridusministrite nimetatud peaauhind, mille võitsid Tallinna Tehnikaülikooli keeletehnoloogia laboris välja töötatud kõnetuvastussüsteem ja Tartu Ülikoolis loodud

neurotõlge, ning rahva valitud auhind, mille sai Õigekirjagurmaani Instagrami konto. Selts oli kaaskorraldaja keeleteo lõpuüritusel, mis toimus 11. märtsil Põlva Riigigümnaasiumis. Konkursil sai Emakeele Seltsi korraldusmeeskond tunnustuse konverentsi „Keeleseadus 30“ kui eesti keelt väärtustava teo eest.

Alljärgnevalt on esitatud loetelu muudestki ettevõtmistest.

1. Osaleti eesti keele akadeemiliste tervikkäsitluste ettevalmistamisel, korraldati eesti keele grammatika retsenseerimine. Tervikkäsitluste valmimist on rahastanud Haridus- ja Teadusministeerium. Palju tänu selle eest!
2. 6. ja 7. novembril toimus koostöös Haridus- ja Teadusministeeriumi, Eesti Rahvusringhäälingu, Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi, Emakeele Seltsi ja Eesti Emakeeleõpetajate Seltsiga kokkuvõttevõistlus „Tuum“. Üheksandat aastat sai iga osaleja panna proovile oma oskuse teha kuni 200-sõnaline kokkuvõte žürii antud tekstist. Seekord oli alustekstiks Jaan Tallinna essee „Digikultuur. Mis on ühist kultuuril ja tehisintellektil?“.
3. Jätkusid Vikerraadio „Keelesäutsud“ (jaanuaris) ning üliõpilaste õppekäigud Tartusse ja Tallinna.
4. Kuuendat korda andis Emakeele Selts koostöös Haridus- ja Teadusministeeriumiga välja stipendiumi eesti keele ja kirjanduse õpetaja õppekava üliõpilastele. Taotlusi oli 13, stipendiumi sai kuus üliõpilast: Maia Bubnov, Kertu Kook, Katrin Kullo, Tiina Niin, Kristiina Praakli ja Hannamari Soidla.
5. Jätkati 2016. aastal alguse saanud ettevõtmisi. Koostöös Eesti keelenõukogu ning Väike- ja Keskmiste Ettevõtjate Assotsiatsiooniga korraldati eestikeelse ettevõttenime võistlus „Ehe Eesti – Eesti ettevõttele eesti nimi“. Võistlus kuulutati välja emakeelepäeval, 2020. aasta auhinnad anti üle 6. oktoobril Tallinna ettevõtluspäeval viies kategoorias: teenindusettevõte − Kiiks ja Knihv (OÜ Trilevik) ning Rüüüürija OÜ, aasta uustulnukas − MTÜ Hõimulõimed, vabaühendus − MTÜ Õuering, tootmisettevõte − AegaOn OÜ, haridus- ja kultuuriasutus − ära märgiti Helivus OÜ. Septembris valmis videoklipp „Ärinimed keelemaastikul“, milles vestlesid Tallinna TV toimetaja ajakirjanik Maris Johannes ja ettevõttenime võistluse žürii esimees, Keeleameti peadirektor Ilmar Tomusk ning sõna said ka ühe auhinnatu, kellatootja AegaOn esindajad.

Jätkusid noortesektsiooni keeleõhtud. Tartu Ülikoolis on keeleõhtute korraldaja Miina Norvik ja Tallinna Ülikoolis Andra Kütt. Eesti Teadusagentuuri toetusel peeti novembris-detsembris Facebooki grupi „Emakeele Seltsi noortesektsiooni keeleõhtud“ kaudu viis keeleõhtut, kus esinesid Tallinna Ülikooli keeleuurijad. Eesti keele professor Reili Argus rääkis keeleomandamisest, üldkeeleteaduse professor Anna Verschik mitmekeelse perekonna keelepoliitikast, võrdleva kirjandusteaduse dotsent Ave Mattheus avas laiemalt kirjanduse uurimise temaatikat, eesti keele lektor Annika Hussar kõneles nimeuurimisest ja eesnimedest ning vanemteadur Peep Nemvalts eesti keelest teaduses.

III. Kirjastamine

2020. aastal on trükis ilmunud

- Emakeele Seltsi aastaraamat 65 (2019). Peatoimetaja Mati Erelt, toimetaja Riina Reinsalu. Eesti Teaduste Akadeemia, Emakeele Selts. Tallinn, 2020. 373 lk;
- Heli Laanekask. Artiklikogumik „Eesti filoloog olla“. ESi toimetised nr 77, Emakeele Selts, 2020. 479 lk;
- Jüri Valge. Emakeele Seltsi kroonika „Sajand koos Eestiga. Emakeele Selts 1920–2020“. Tallinn, 2020. 118 lk;
- keeleajakiri Oma Keel nr 1, 116 lk;
- keeleajakiri Oma Keel nr 2, 111 lk.

Seltsi kroonika ja toimetiste sarja väljaandmist on toetanud Eesti Kultuurkapital, aastaraamatu ja Oma Keele väljaandmist Haridus- ja Teadusministeerium.

IV. Raamatukogu

Emakeele Seltsi raamatukogu täienes 2020. aasta jooksul 51 trükisega, mis on saadud vahetuse, annetuse või ostu teel. Raamatukogus on arvel 6768 inventeeritud trükist. ESTERisse on seitsme aasta jooksul kantud 2367 meie trükist. Raamatumüük on sujunud endiselt väga hästi.

Jätkatakse varasemate väljaannete digiteerimist. Digiteeritud väljaandeid saab lugeda Eesti Rahvusraamatukogu digiarhiivis Digar. Digiteeritud on kõik Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised.

V. Keeletoimkond

Emakeele Seltsi keeletoimkonna vanemaks valiti 27. augustil 2020 Urve Pirso. Keeletoimkonda kuuluvad Reili Argus, Külli Habicht, Reet Kasik, Krista Kerge, Katrin Kern, Einar Kraut, Helika Mäekivi, Peeter Päll, Maire Raadik ja Arvi Tavast.

Keeletoimkond pidas koosoleku 6. märtsil Tapal. Jooksvaid küsimusi arutati meili teel. Valmisid otsuse kavandid, mis käsitlesid ersa, komi, mari, mokša ja udmurdi nimede kirjutamist eesti tekstis ning ÕSi 7. tüübi omadussõnade rööpkäänamist.

VI. Liikmeskond

2020. aasta algul kuulus Emakeele Seltsi 395 liiget, 31. detsembri 2020 seisuga 380 tegevliiget ja 17 auliiget. Seltsi auliikmed on Mati Erelt, Tiiu Erelt, Enn Ernits, Auli Hakulinen, Helju Kaal, Reet Kasik, Valve-Liivi Kingisepp, Uno Liivaku, Viivi Maanso, Helmi Neetar, Ellen Niit, Hannu Remes, Eevi Ross, Huno Rätsep, Lembit Vaba, Tiit-Rein Viitso ja Asta Õim.

Tegevusaasta jooksul võeti vastu kolmteist uut tegevliiget: Erika Ader, Pille Arnek, Sirje Arro, Reet Hendrikson, Elisabeth Kaukonen, Riina Kasser, Mari-Liis Korkus, Irene Käosaar, Jari Pärgma, Lydia Raadik, Mirell Talbre, Svea Tarkin, Trivimi Velliste.

Viis seltsiliiget avaldasid soovi välja astuda.

Meie hulgast lahkusid 2020. aastal jäädavalt Paul Kokla († 16.05.2020), Ain Kaalep († 09.06.2020), Helle Leemets († 02.09.2020), Mari Tarand († 05.10.2020) ja August Eelmäe († 07.12.2020).

VII. Juhatus

Emakeele Seltsi juhatusse kuuluvad esimees Helle Metslang, abiesimehed Jüri Valge ja Jüri Viikberg ning liikmed Reili Argus, Kersti Lepajõe, Miina Norvik ja Karl Pajusalu. Seltsi juhatus pidas 2020. aastal seitse koosolekut (enamasti veebi teel), lisaks hoiti pidevalt ühendust e-posti teel.

2006. aastast esindab Emakeele Seltsi juhatust Eesti keelenõukogus Helle Metslang. Eesti Keele Sihtasutuse nõukokku kuuluvad Jüri Viikberg ja Karl Pajusalu. Eesti Keele Instituudi teadus- ja haldusnõukogus on Karl Pajusalu. Riigi F. J. Wiedemanni keeleauhinna komisjonis esindab seltsi

Reili Argus. Wiedemanni fondi halduskogus on seltsi esindajana Jüri Valge. Eesti keele ja kultuuri akadeemilise välisõppe nõukokku kuulub Miina Norvik. Emakeele Seltsi aastaraamatu kolleegiumis on Helle Metslang, Karl Pajusalu ja Jüri Viikberg ning keeleajakirja Oma Keel kolleegiumis Reili Argus, Helle Metslang ja Jüri Valge.

VIII. Töötajad

Teadussekretärina töötab Killu Mei ja raamatukogu juhatajana Annika Oherde. Raamatupidaja on Ülle Tamm.

IX. Üldiseloomustus

Emakeele Seltsi 2020. aasta ettevõtmisi varjutas tugevalt koroonakriisi tõttu tekkinud keeruline olukord ja riigi kehtestatud piirangud. Olime sunnitud paljud tavapärased üritused ära jätma, lootes, et need saavad teoks 2021. aastal.

Koroonapuhangu tõttu on ära jäänud keeleüritused koolides ja noorte keelelaager, kõnekoosolekud ja konverentsid. Samuti on ära jäänud juba planeeritud väliskeelepäevad (Peterburi, Greifswald, Kopenhaagen).

Vahendame seltsi liikmetele infot mitmesuguste ürituste ja algatuste kohta. Meil on hea kontakt teiste Eestis tegutsevate humanitaarseltsidega, näiteks Eesti Emakeeleõpetajate Seltsi, Õpetatud Eesti Seltsi, Laurentsiuse Seltsi ja Eesti Keeletoimetajate Liiduga. Samuti teeme koostööd välismaal tegutsevate eestlaste kogukondadega ja Eesti saatkondadega.

Seltsi tegevust rahastatakse Eesti Teaduste Akadeemia ning Haridus- ja Teadusministeeriumi tegevustoetusest, seltsi väljaannete müügist ning liikmemaksudest ja annetustest. Tegevust on toetanud ka koostööpartnerid Tartu Ülikool, Tallinna Ülikool ja Eesti Keele Instituut.

Rahaliselt oli 2020. aasta Emakeele Seltsile soodne. Selts sai toetust Kultuurkapitalilt kroonika koostamiseks ja väljaandmiseks, samuti Eesti Teadusagentuurilt noorte keeleõhtute korraldamiseks. Seltsi tegevusi on tõhusalt toetanud Haridus- ja Teadusministeerium, mistõttu saame ette valmistada seltsi väljaandeid, neid publitseerida ja nende taset hoida, korraldada keelepäevi jm keeleüritusi, toetada keeletoimkonna tegevust jne.

KILLU MEI

2020. AASTAL EMAKEELE SELTSI ÜRITUSTEL PEETUD ETTEKANDED

1. **Reili Argus** – Wiedemanni keeleauhinna laureaadi Helle Metslangi tutvustus. Wiedemanni keelepäeval 2. oktoobril Väike-Maarjas.
2. **Reili Argus** – Mõni huvitav fakt keeleomandamise kohta. Emakeele Seltsi noortesektsiooni keeleõhtul 25. novembril veebis.
3. **Jelena Berezina** – Mängustatud õppe mõjust õpilaste eesti keele kui teise keele kasutamisele 3. klassi näitel. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil 25. septembril Tartus.
4. **Mati Erelt** – ESA 65 ülevaade. LIII Veski päeval 27. juunil veebis.
5. **Linda Freienthal** – Läände või vasakule? Keelepäeval 20. jaanuaril Haljala koolis.
6. **Külli Habicht, Külli Prillop** – Valve-Liivi Kingisepp ja Otto Wilhelm Masing. Juubelikoosolekul „Valve-Liivi Kingisepp 85“ 13. novembril Tartus.
7. **Airika Harrik** – Kirjutada raamatuid ja postitada kalambuure: keelekasutuse praktilisi näiteid. Keelepäeval 20. jaanuaril Haljala koolis.
8. **Annika Hussar** – Nimede eestistamisest. LIII Veski päeval 27. juunil veebis.
9. **Annika Hussar** – Nimeuurimine ja eesnimed. Emakeele Seltsi noortesektsiooni keeleõhtul 9. detsembril veebis.
10. **Killu Mei** – Emakeele Seltsi 99. tegevusaasta (2019) ülevaade. Emakeele Seltsi aastakoosolekul 27. augustil Tartus.
11. **Valve-Liivi Kingisepp** – Kuld on jäänud jälgedesse. Juubelikoosolekul „Valve-Liivi Kingisepp 85“ 13. novembril Tartus.
12. **Indrek Koch** – Pilguheit kirjaniku ja tõlkija töötuppa. Väliskeelepäeval 25. novembril Helsingi Tuglase Seltsis veebi kaudu.

– **Agnes Kolga**, vt Aleks Käämer

13. **Hant Mikit Kolk** – Värvinimed. Keelepäeval 20. jaanuaril Haljala koolis.
14. **Kertu Kook** – *mina*-isik eesti kirjanduse eriala bakalaureusetöödes. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil 25. septembril Tartus.

15. **Mari-Liis Korkus** – Miks nad *blandavad*? Koodivahetuse funktsioonidest viie rootsi-eesti kakskeelse teismelise näitel. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil 25. septembril Tartus.
16. **Mihhail Kremez** – Eesti, Bulgaaria ja Saksamaa uudisteportaalide ajakirjanike sõnakasutus Venemaad kajastavates uudistes kahe juhtumi analüüsi põhjal (ERR, DELFI, Postimehe, Õhtulehe, Deutsche Welle ja News.bg näitel). Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil 25. septembril Tartus.
17. **Piret Kuusk** – Vastustest tekkivad suhtlusprobleemid Eesti hädaabikõnedes. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil 25. septembril Tartus.
18. **Aleks Käämer, Agnes Kolga** – Kuidas väljendati asutuste uksesiltidel töö ümberkorraldust eriolukorras. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil 25. septembril Tartus.
19. **Kirsi Laanesoo** – *Aga keda see huvitab?* Küsilausetest, millega ei küsita. Wiedemanni keelepäeval 2. oktoobril Väike-Maarjas.
20. **Margit Langemets** – Sõnaraamat ei saa kunagi valmis. Juubelikoosolekul „Helle Metslang. 70 aastat noor“ 4. septembril Tartus.
21. **Margit Langemets** – Geenius ja hullumeelne. Wiedemanni keelepäeval 2. oktoobril Väike-Maarjas.
22. **Ave Mattheus** – Miks ja kuidas uurida kirjandust? Emakeele Seltsi noortesektsiooni keeleõhtul 16. detsembril veebis.
23. **Helena Metslang** – Keeleõppijate iseseisvuse toetamine kui konksuga probleem? Juubelikoosolekul „Helle Metslang. 70 aastat noor“ 4. septembril Tartus.
24. **Helle Metslang** – Ei saa me läbi grammatikata. Juubelikoosolekul „Helle Metslang. 70 aastat noor“ 4. septembril Tartus.
25. **Helle Metslang** – Mitmetahuline eesti keel. Wiedemanni keelepäeval 2. oktoobril Väike-Maarjas.
26. **Peep Nemvalts** – Eesti keel teaduses. Emakeele Seltsi noortesektsiooni keeleõhtul 30. detsembril veebis.
27. **Miina Norvik** – Eesti keel ja teised keeled. Keelepäeval 20. jaanuaril Haljala koolis.
28. **Miina Norvik** – Läänemeresoome keeled ja rahvad tänapäeval. Keelepäeval 20. jaanuaril Haljala koolis.
29. **Deisy Nursi** – Viie sotsiaalreklaami keeleline analüüs ning pildi ja teksti koostoime reklaamis nende näitel. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil 25. septembril Tartus.

30. **Linda Palts, Monika Urb** – Eestikeelne A2-tasemel lugemistekstide kogumik „Meie elu“ täiskasvanud õppijale. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil 25. septembril Tartus.

– **Külli Prillop**, vt Külli Habicht

31. **Peeter Päll** – Kohanimedest Eestis ja mujal. Väliskeelepäeval 10. detsembril Pirkanmaa Tuglase Seltsis veebi kaudu.
32. **Jari Pärgma** – Küsilause ja küsimuse moodustamine eesti viipekeeles. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil 25. septembril Tartus.
33. **Kristiina Ross** – 17.–18. sajandi eesti asjaajamiskeelest. Juubelikoosolekul „Valve-Liivi Kingisepp 85“ 13. novembril Tartus.
34. **Kai Simson** – Teehoolde terminivara korrastamine. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil 25. septembril Tartus.
35. **Karina Šorohhova** – Eesti ja Tšehhi venekeelse meedia võrdlev analüüs. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil 25. septembril Tartus.

– **Monika Urb**, vt Linda Palts

36. **Jüri Valge** – Emakeele Seltsi kroonika „Sajand koos Eestiga. Emakeele Selts 1920–2020“ lühivariant. LIII Veski päeval 27. juunil veebis.
37. **Mari Vallik** – Eesti tõlkijate hoiakud seoses tundlike tekstide tõlkimisega. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil 25. septembril Tartus.
38. **Anna Verschik** – Mitmekeelse perekonna keelepoliitika. Emakeele Seltsi noortesektsiooni keeleõhtul 30. novembril veebis.
39. **Jüri Viikberg** – Palper, avita! Juubelikoosolekul „Valve-Liivi Kingisepp 85“ 13. novembril Tartus.
40. **Kaarel-Vahur Vingisaar** – Iraagi sõja kajastamise kallutatus meedias. Euroopa keelte päeva üliõpilaskonverentsil 25. septembril Tartus.

KILLU MEI

2020. AASTAL EMAKEELE SELTSILE SAADETUD VÕI KINGITUD KIRJANDUS

Ajakirjad, kogumikud ja aastaraamatud

Acta Semiotica Estica. XVI. Tartu: Eesti Semiootika Selts, 2019.

Avain. Kirjallisuudentutkimuksen aikakauslehti. 1, 2, 3. Helsinki: Kirjallisuudentutkijain Seura, 2020.

Eesti Teaduste Akadeemia aastaraamat. XXV. 52 (2019). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2020. 120 lk.

Eesti Vabariigi preemiad …: teadus, F. J. Wiedemanni keeleauhind, sport, kultuur, haridus. 2020. 358 lk.

Estonian Academy of Sciences Year Book. XXV. 52 (2019). Tallinn: Estonian Academy of Sciences, 2020. 184 lk.

Horisont. Sissevaade keeleteadusesse. 6. 2020.

Lähivõrdlusi = **Lähivertailuja.** 30. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing, 2020.

Neuphilologische Mitteilungen. CXX. 1, 2. Neuphilologischer Verein in Helsinki, 2019.

Virittäjä. Kotikielen Seuran aikakauslehti. 1, 2, 3, 4. Helsinki: Kotikielen Seura, 2020.

Muid väljaandeid

Aavik, Johannes. **Soome keele õpik ühes lugemiku ja sõnastikuga.** Tallinn: Kooli-kooperatiiv, 1940. 256 lk.

Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala: Uppsala Universitet.

44. Forslund-Brondén, Birgitta. Nicht auf Sand gebaut: diachrone und kognitive Studien zu Bibelidiomen. 2004. 328 lk.

Eesti Teaduste Akadeemia in words and images. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2019. 120 lk.

Eesti Teaduste Akadeemia sõnas ja pildis. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2020. 112 lk.

Frändén, Märit. **„Att blotta vem jag är“: släktnamnsskick och släktnamnsbyten hos samer i Sverige 1920–2009.** Uppsala: Uppsala Universitet, 2010. 312, [2] lk.

Haridusmõte. Koost. ja toim. Mati Heidmets. Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2020. 550 lk.

Hellquist, Elof. **Svensk etymologisk ordbok.** Band I, A–N. Lund: Gleerup, 1966. XII, 721 lk.

Hellquist, Elof. **Svensk etymologisk ordbok.** Band II, O–Ö. Lund: Gleerup, 1966. 722–1484 lk.

Language variation: A factor of increasing language complexity and a challenge for language policy within Europe. Ed. by Tanneke Schoonheim, Johan Van Hoorde. Budapest: EFNIL, 2019. 250 lk.

Leppik, Peep. **Carpe diem!** Helme: Eesti Ülikoolide Kirjastus, 2020. 79 lk.

Manninen, Ilmari. **Die Sachkultur Estlands. Bd. 1.** Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1931. XV, 276 lk.

Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki. Helsinki: Société Néophilologique.

CV. Finland's door to Europe: Proceedings of the Seminar in Honour of the 120th Anniversary of the Foundation of the Chair of Germanic and Romance Philology at the University of Helsinki (1898–2018). Herausgegeben von Enrico Garavelli & Juhani Härmä. 2020. 213 lk.

CVI. Living in a political world: Social commentary from singer-songwriters to rap. Ed. by Hans Giessen. 2020. 129 lk.

CVII. Italianistica 2.0. Tradizione e innovazione: atti del XII Congresso degli Italianisti della Scandinavia Helsinki-Tallinn, 13–14 giugno 2019. A cura di Enrico Garavelli, Daniele Monticelli, Ülar Ploom, Elina Suomela-Härmä. 2020. 333 lk.

Mikita, Valdur. **Mikita keeleaabits: põliskeele omailm.** Vara: Välgi Metsad, 2019. 167 lk.

Punttila, Matti. **Suuri suomalainen kaskukirja.** Helsinki: Minerva, 2020. 328 lk.

Põhjala, Priit. **Keelekaste: artikleid keelest ja kirjandusest.** Tallinn: Kultuurileht, 2020. 238 lk.

Schrijnen, Josef. **Einführung in das Studium der indogermanischen Sprachwissenchaft: mit besonderer Berücksichtigung der klassischen und germanischen Sprachen: Bibliographie, geschichtlicher Überblick, allegemeine Prinzipien, Lautlehre.** Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1921. X, 340 lk.

Seto eripäraste sõnade sõnaraamat. Tallinn, Tartu: EKSA, 2020. 394 lk.

Steinitz, Wolfgang. **Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. 1. Teil, Grammatische Einleitungen und Texte mit Übersetzungen.** Tartu, 1939. 460 lk.

Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia. Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura.

275. Ёмас сымыӈ нэ̄кве вō̄ртур э̄тпост самын патум: scripta miscellanea in honorem Ulla-Maija Forsberg. Toim. Sampsa Holopainen [*et al.*].

Survo, Arvo. **Itku Inkerille.** Helsinki: Akateeminen Kustannusliike, 1992. 159 lk.

Survo, Arvo. **Korvekko.** Kupantsa: InKarNatio, 2019. 192 lk.

Survo, Arvo. **Lamentations over Ingria.** Tuscon (Ariz.): Polaris Press, 1995. 143 lk.

Tael, Kaja. **An approach to word order problems in Estonian: CIFU-7, Debrecen, 27. Aug. – 2. Sept. 1990.** Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1990. 46 lk.

Tietolipas. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

262. Kielenoppiminen luokan ulkopuolella. Toim. Lari Kotilainen, Salla Kurhila, Jyrki Kalliokoski. 2019. 360 lk.

264. Kuvittelu ja uskonto: taustoja, tulkintaa ja sovelluksia. Toim. Aila Viholainen [*et al.*]. 2020. 350 lk.

266. Virtuaalinen kotiseutu. Toim. Sulevi Riukulehto, Ari Haasio. 2020. 235 lk.

Toomsalu, Ülo. **Setu verbi grammatika ja sõnastikud.** Tallinn: Ajakiri „Keel ja Kirjandus", 1995. 135 lk.

Tuomikoski, Pekka. **Ikkunat jäässä: talvisodan väestönsiirtoja ja evakkotarinoita.** Helsinki: Atlasart, 2019. 115 lk.

Valmet, Aino. **Pluurali partitiiv XVII sajandi lõpu eesti kirjakeeles.** Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1963. 84 lk.

Viidalepp, Richard. **A.O. Väisänen Viron kansasävelmiä keräämässä.** Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1970. 84 lk.

Viht, Annika, Külli Habicht. **Eesti keele sõnamuutmine.** Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2019. 438 lk.

Viikberg, Jüri. **Eesti murrete grammatika.** Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2020. 360 lk.

Koostanud
ANNIKA OHERDE

2020. AASTAL MANALA TEELE LÄINUD EMAKEELE SELTSI LIIKMED

Paul Kokla 17.08.1929–16.05.2020
Ain Kaalep 04.06.1926–09.06.2020
Helle Leemets 13.07.1936–02.09.2020
Mari Tarand 14.01.1941–05.10.2020
August Eelmäe 28.10.1931–07.12.2020

IN MEMORIAM
HELMI NEETAR

29. I 1934 – 1. II 2021

Tänavu lahkus meie hulgast Emakeele Seltsi auliige filoloogiadoktor Helmi Neetar, suurepärane keeleteadlane, dialektoloog, kes on olnud tegev nii seltsi väljaannete toimetamisel kui ka murdetoimkonna töös. Tema esinemisi oleme kuulnud paljudel kõnekoosolekutel ja keelepäevadel ning tema kirjutisi on sageli avaldanud ka Emakeele Seltsi aastaraamat, Kodumurre ja Oma Keel.

Järvamaalt pärit teadmishimuline neiu lõpetas Tartu Riikliku Ülikooli 1958. aastal eesti filoloogi ning keele ja kirjanduse õpetaja diplomiga, kitsamaks erialaks soome-ugri keeled. Pärast mõneaastast õpetajatööd jätkas ta õpinguid aspirantuuris. Kaitsnud 1965. aastal edukalt kandidaadiväitekirja „Aluse ja öeldise ühildumine eesti murretes“, asus Helmi Neetar tööle Keele ja Kirjanduse Instituudis (praegune Eesti Keele Instituut). Järgnes ligi pool sajandit tulemusrohket tegevust murdesektoris leksikograafi ja murdeuurijana. 1990. aastal ilmunud monograafia „Deverbaalne nominaaltuletus eesti murretes“ I eest anti talle 1994. aastal filoloogiadoktori kraad.

Instituudis ei saanud Helmi Neetar pühenduda üksnes individuaaluurimisele, nagu oleks soovinud, vaid täitis murdesektorile ette nähtud kollektiivseid ülesandeid. Paarkümmend aastat kuulus ta suure „Eesti murrete sõnaraamatu“ töörühma, kus oli esmalt tegev murdesõnade koondkartoteegi loomisel, seejärel koostas ja lõpuks toimetas sõnaraamatu käsikirja. Ta võttis osa ka „Eesti murrete sõnaraamatu“ struktuuri loomisest ning kirjutas selle kohta üksikasjaliku juhendi sõnaraamatu sissejuhatusse.

1976. aastal tehti Helmi Neetarile ettepanek osaleda rahvusvahelises projektis „Atlas Linguarum Europae“ (ALE). Selles kõiki Euroopa keeli hõlmava murdeatlase töös oli ta üks eesti murdesõnade kogujaid ja läänemeresoome ainese süstematiseerijaid. Pärast Eesti taasiseseisvumist, aastal 1992 määrati Helmi Neetar ALE Eesti rahvuskomitee esimeheks ja toimetuskolleegiumi liikmeks, kelle ülesandeks jäi eelkõige koondkommentaaride ja kaartide koostajate nõustamine eesti murdeainese osas ning käsikirjade korrigeerimine. 1987. aastal algas Soome-Eesti-Karjala lingvistide ühistöö läänemeresoome keeli käsitleva murdeatlase „Atlas Linguarum Fennicarum“ (ALFE) toimetuses. Koos läbiti kõik atlase loomise etapid alates küsitluskava koostamisest ja murdeainese kogumisest kuni kolmeköitelise teose ilmumiseni aastatel 2004–2010. Helmi Neetar on ühtlasi ALE 38 artikli autor.

Kollektiivsete projektide kõrval tegeles Helmi Neetar pidevalt ka uurimistööga, keskendudes enim eesti murdegrammatika uurimisele. Selle tulemused on avaldatud rohketes teadusartiklites ja sõnatuletust käsitlevas monograafias „Deverbaalne nominaaltuletus eesti murretes“ I. Murdeatlaste (ALE ja ALFE) koostamisel tuli leida keeleajalooline ühisosa konkreetseid mõisteid tähistavates eri keelte vastetes, nende struktuuris ja semantikas ning määrata sõnatüvede päritolu. See inspireeris Helmi Neetarit süvitsi analüüsima mitmeid läänemeresoome sõnavaranähtusi. Nii on valminud hulk uurimusi eesti murdesõnadest ja nende suhetest sugulaskeeltega ning põhjalikud ülevaated ilmakaarte nimetustest ja inimese kehaosade nimetustest läänemeresoome murretes. Peale selle on ta käsitlenud keelegeograafia üldküsimusi, nagu nimetamismotiivide kaardistamine või foneetilise ja morfoloogilise info vahendamine ning leksikaalsete seoste esiletoomine.

Hinnatud murdespetsialistina tegutses Helmi Neetar mitme keeleajakirja toimetuskolleegiumis, esines Tallinna Ülikoolis loengutega ja juhendas teadustöid, lisaks avaldas teadust populariseerivaid artikleid,

käis murdekogumisretkedel ning koostas küsitluskavu murdekorrespondentide jaoks.

Helmi Neetari rahvusvahelise ulatusega töö on saanud tunnustust nii Soomest kui ka Eestist. 2000. aastal valiti ta Soome Kirjanduse Seltsi kirjavahetajaliikmeks. 2009. aastal autasustas Vabariigi President teda Valgetähe IV klassi teenetemärgiga.

Arvukad sõbrad ja kolleegid mäletavad Helmit mitte ainult tõsise, targa ja tööka keeleteadlasena, vaid ka laialdase kultuuri- ning ajaloohuviga heatahtliku, sõbraliku ja abivalmis kaaslasena. Helmit mälestades saabus kümneid südamlikke sõnumeid paljudelt kolleegidelt teistest riikidest üle Euroopa, kellega koos ta rahvusvahelistes projektides osales.

VILJA OJA

Foto: Jüri Viikberg

EMAKEELE SELTSI JUUBILARID 2020. AASTAL

JAANUAR	15.01	Kadri Muischnek	55
	27.01	Kai Adamson	65
	30.01	Sirje Õim	80
VEEBRUAR	09.02	Helin Puksand	50
	27.02	Heli Laanekask	70
MÄRTS	06.03	Helju Kaal	90
	16.03	Jaan Õispuu	65
	17.03	Szilárd Tibor Tóth	50
APRILL	08.04	Arvi Sepp	65
	09.04	Urve Salus	70
	17.04	Ülle Tomson	65
	21.04	Pekka Erelt	55
MAI	05.05	Enn Ernits	75
	06.05	Pille Eslon	70
	15.05	Joel Sang	70
	23.05	Sirje Nilbe	65
	27.05	Lembit Vaba	75
JUUNI	03.06	Kristiina Ross	65
	28.06	Mari Koik	50
JUULI	06.07	Meelis Mihkla	65
	07.07	Klaus Laalo	65
	18.07	Andra Veidemann	65
	24.07	Kaja Tael	60
	27.07	Anne Uusen	65

	29.07	Helle Metslang	70
	31.07	Eberhard Winkler	65
	31.07	Liina Kesküla	60
AUGUST	01.08	Reet Kroll	80
	03.08	Halliki Põlda	50
	21.08	Marja Kallasmaa	70
	23.08	Tiina Leemets	55
SEPTEMBER	05.09	Eleonora Mäger	85
	07.09	Vahur Laiapea	60
	14.09	Helje Laas	70
	24.09	Elle Vaimann	60
OKTOOBER	04.10	Peep Nemvalts	70
	19.10	Sirje Ainsaar	70
	24.10	Pille Kippar	85
	25.10	Olaf Langsepp	90
NOVEMBER	03.11	Ingrid Rüütel	85
	11.11	Valve-Liivi Kingisepp	85
	13.12	Pire Teras	50
	14.11	Marju Kõivupuu	60
	15.11	Õie Sarv	65
	20.11	Aldo Kals	75
	21.11	Tõnu Tender	55
	22.11	Vaike Potseps	90
	23.11	Toomas Väljataga	60
	28.11	Peeter Torop	70
DETSEMBER	24.12	Vilja Oja	75
	24.12	Piret Norvik	70
	26.12	Mari Kendla	50

HELJU KAAL 90

6. märtsil 2020 täitus 90. eluaasta Emakeele Seltsi kauaaegsel raudvaral Helju Kaalul, kes on pühendanud seltsile oma elust üle poole sajandi. Alates 1958. aastast, kui juubilarist sai seltsi töötaja, on teda jätkunud täitma paljusid ülesandeid. Pikemat aega oli ta seotud murdekeele kogumisega, juhendades korrespondentide tegevust ning koordineerides iga-aastaste murdevõistluste läbiviimist. Need ajamahukad hoogtööd hõlmasid nii võistluste ettevalmistamist, üleskutsete kirjutamist, küsitluskavade levitamist, hulgalisi kirjavahetusi kui ka võistlustööde vastu- ja arvelevõttu. Helju Kaalu järjepidevaks hooleks olid veel keeleliste bibliograafiate koostamine ning seltsi raamatukogu korrashoid. Ta on hoidnud silma peal lisandunud teostel ja korraldanud väljaannete vahetust. Vajaduse korral on ta filoloogi ja murdetundjana olnud abiks nii käsikirjade trükiks ettevalmistamisel kui ka toimetamisel. Ta on koos Mari Musta ja Eevi Rossiga toimetanud trükki korrespondentide kogumikud „Kuiss vanal Võromaal eleti“ (2005), „Ennemustitsel Mulgimaal“ (2008) ja „Minevikupärandit Häädemeestelt“ (2012). Kõiki oma mitmesuguseid ülesandeid on ta täitnud suure hoole ja armastusega. Helju Kaalu enesestmõistetava kohalolu,

abivalmiduse ja sõbralikkuse tõttu on nii seltsi liikmed kui ka külalised pidanud teda seltsi tõeliseks perenaiseks.

Emakeele Seltsi juhatus õnnitleb teenekat kolleegi ja seltsi auliiget suursuguse juubeli puhul ning soovib talle tugevat tervist, jätkuvat elurõõmu ja uudishimu keeleelu jälgimiseks.

HELLE METSLANG 70

29. juulil 2020 sai 70-aastaseks Eesti nimekamaid keeleteadlasi Helle Metslang, Tartu ülikooli tänapäeva eesti keele emeriitprofessor, Emakeele Seltsi juhatuse esimees. Helle Metslangi põhiliseks uurimisvaldkonnaks on olnud eesti keele süntaks. Keele ja Kirjanduse Instituudi teadurina osales ta teadusliku grammatika süntaksiosa (EKG II 1993) koostamisel, olles selle üks põhiautoreid. Süntaksit (eelkõige morfosüntaksit) käsitles ka tema doktoriväitekiri „Temporal relations in the predicate and the grammatical system of Estonian and Finnish“ (1994), mis sisaldas ühelt poolt eesti ajasüsteemi võrdlust soome ajasüsteemiga, teiselt poolt aga eesti ja soome keele kogu grammatilise süsteemi tüpoloogilist võrdlust.

Pärast doktoriväitekirja kaitsmist sai Helle Metslangist õppejõud. 1995–2000 oli ta Helsingi ülikooli lektor, 2000. a valiti Tallinna ülikooli professoriks. Seejärel töötas ta 2004–2007 taas Helsingi ülikoolis, seekord külalisprofessorina. 2007. a sai temast Tartu ülikooli tänapäeva eesti keele professor ning ühtlasi eesti ja üldkeeleteaduse instituudi juhataja.

Ka professorina jäi Helle Metslangi teadustöö põhisuunaks eesti keele süntaks ja morfosüntaks, seda eriti keele dünaamika ja varieerumise

aspektist ning kontrastiivse ja tüpoloogilise lähenemise raames. Ta on pidanud palju ettekandeid rahvusvahelistel konverentsidel ja kongressidel, avaldanud hulganisti artikleid nii siinsetes kui ka välismaa ajakirjades, kas üksi või koos teiste autoritega, ning pälvinud rahvusvahelise tunnustuse.

Viimaste aastate suurimaid ning eesti keeleteaduse seisukohast olulisemaidki töid on aga olnud koos Mati Ereltiga eesti keele süntaksi tervikkäsitluse „Eesti keele süntaks“ koostamine ja toimetamine (2017) ning peagi ilmuva „Eesti grammatika“ toimetamine. Mõlemad suurtööd kuuluvad „Eesti keele varamu“ sarja, kusjuures sarja peatoimetajaks on samuti Helle Metslang.

Silmapaistev on olnud Helle Metslangi teadusorganisatoorne tegevus. Ta on juhtinud paljusid teadusprojekte, kuulunud korralduskomiteedesse, ekspertkomisjonidesse, toimetuskolleegiumidesse, teadusseltsidesse jne, seejuures nii kodu- kui ka välismaistesse.

Kui professor väärib Helle Metslang esiletõstu ka väitekirjade juhendajana. Tema juhendusel on valminud 10 doktoriväitekirja ning 17 magistritööd, praegu juhendab ta 7 doktoriväitekirja.

Helle Metslangi töö on saanud rohkesti tunnustust. Nimetatagu neist vaid mõningaid olulisemaid. Ta on kahekordne Eesti Vabariigi teaduspreemia laureaat. 1995. a sai ta selle preemia autorite kollektiivi liikmena „Eesti keele grammatika“ eest, 1996. a aga väljapaistva doktoriväitekirja eest. 2020. a anti talle Ferdinand Johann Wiedemanni keeleauhind, samal aastal tunnustas Tartu ülikool teda ülikooli suure medaliga ning Tallinna ülikool valis ta oma auliikmeks. Eriti tähelepanuväärne on aga see, et 2016. a valis Euroopa Akadeemia (Academia Europaea) ta oma liikmeks.

Emakeele Seltsi kuulub Helle Metslang 1975. aastast alates, seltsi juhatuse esimeheks valiti ta 2006. a. Rahuliku ja meeskonnatööd hindava juhina on ta hoidnud seltsi taset ikka kõrgel ning küllap teeb ta seda ka edaspidi.

Edu Sulle, hea kolleeg, nii eesti keele uurimisel kui ka uurimise korraldamisel.

MATI ERELT

Foto: Külli Habicht

EMAKEELE SELTSI LIIKMETE NIMESTIK SEISUGA 31.12.2020

AULIIKMED

Mati Erelt (Tallinn)
Tiiu Erelt (Tallinn)
Enn Ernits (Tartu)
Auli Hakulinen (Helsingi)
Helju Kaal (Tallinn)
Reet Kasik (Tartu)
Valve-Liivi Kingisepp (Tartu)
Uno Liivaku (Tallinn)
Viivi Maanso (Tallinn)
Helmi Neetar (Tallinn)
Ellen Niit (Tartu)
Hannu Remes (Kajaani)
Eevi Ross (Tallinn)
Huno Rätsep (Tartu)
Lembit Vaba (Saku)
Tiit-Rein Viitso (Tartu)
Asta Õim (Muraste)

TEGEVLIIKMED

Kätlin **Aare** (Tartu)
Katrin **Aava** (Tallinn)
Kai **Adamson** (Tallinn)
Erika **Ader** (Tallinn)
Aino **Admann** (Tallinn)
Mari **Aigro** (Tartu)
Sirje **Ainsaar** (Saku)
Marit **Alas** (Tallinn)
Tiina **Alekõrs** (Tartu)
Pilvi **Alp** (Tallinn)
Jaan **Alver** (Tallinn)
Reili **Argus** (Tallinn)
Pille **Arnek** (Tallinn)
Kari **Aro** (Turu)
Sirje **Arro** (Tallinn)
Madis **Arukask** (Tartu)
Eva Liina **Asu-Garcia** (Tartu)
Rogier **Blokland** (Uppsala)

Kersti **Boiko** (Riia)
Antoine **Chalvin** (Pariis)
Anna **Edela** (Tartu)
Kaja **Eenlaid** (Tartu)
Martin **Ehala** (Tallinn)
Mart **Eiman** (Tallinn)
Maret **Einmann** (Tallinn)
Pekka **Erelt** (Tallinn)
Liis **Ermus** (Tallinn)
Valts **Ernštreits** (Carnikava, Tartu)
Pille **Eslon** (Tallinn)
Mariko **Faster** (Võru)
Linda **Freienthal** (Vinni)
Jingyi **Gao** (Peking)
Olga **Gerassimenko** (Tartu)
Riho **Grünthal** (Helsingi)
Satu **Grünthal** (Helsingi)
Anu **Haak** (Tallinn)
Külli **Habicht** (Tartu)
Paul **Hagu** (Tartu)
Tiina **Halling** (Tartu)
Andres **Hallmägi** (Tallinn, Narva)
Sirje **Hassinen** (Vantaa)
Anu-Reet **Hausenberg** (Tallinn)
Egle **Heinsar** (Tallinn)
Reet **Hendrikson** (Tartu)
Heinike **Heinsoo** (Tartu)
Ülle **Hendrikson** (Tartu)
Tiit **Hennoste** (Tartu)
Mall **Hiiemäe** (Tartu)
Katrin **Hiietam** (Manchester)
Rutt **Hinrikus** (Tartu)
Helen **Hint** (Tallinn)
Annika **Hussar** (Tallinn)
Anu **Ilus** (Tallinn)
Sulev **Iva** (Tartu)
Tiiu **Jaago** (Tartu)
Marje **Joalaid** (Tallinn)
Piret **Joalaid** (Tallinn)
Maris **Johannes** (Tallinn)
Evi **Juhkam** (Tallinn)
Laura **Jõe** (Tõstamaa)
Maris **Jõks** (Tallinn)
Priit **Järve** (Tallinn)
Piret **Järvela** (Tallinn)
Lea **Jürgenstein** (Tartu)
Maria **Jürimäe** (Tartu)
Anni **Jürine** (Tartu)
Brita **Kaasik** (Tallinn)
Üllar **Kadai** (Hargla)
Mall **Kaevats** (Tallinn)
Annekatrin **Kaivapalu** (Tallinn)
Karin **Kaldamäe** (Tallinn)
Jelena **Kallas** (Tallinn)
Marja **Kallasmaa** (Tallinn)
Jussi **Kallio** (Helsingi)
Aldo **Kals** (Tartu)
Mari-Liis **Kalvik** (Noarootsi)
Kalli-Merike **Karise** (Tallinn)
Ellen **Karu** (Tallinn)
Maarja **Kasema** (Tallinn)
Aleks **Kasepalu** (Tartu)
Ann **Kask** (Tartu)
Kristin **Kaskema** (Jõhvi)
Riina **Kasser** (Tallinn)
Tiina **Kattel** (Tartu)
Elisabeth **Kaukonen** (Tartu)
Leelo **Keevallik** (Linköping)
Petar **Kehayov** (Tartu)
Mari **Kendla** (Tallinn)
Krista **Kerge** (Tallinn)
Katrin **Kern** (Tartu)
Tiiu **Keskpaik** (Tartu)
Liina **Kesküla** (Tallinn)
Aili **Kiin** (Viljandi)
Taima **Kiisverk** (Tallinn)
Tiina **Kikerpill** (Tartu)
Leelo **Kingisepp** (Tallinn)
Pille **Kippar** (Tallinn)
Mare **Kitsnik** (Tallinn)
Evelin **Kivimaa** (Tallinn)
Birute **Klaas-Lang** (Tartu)

Aime **Klandorf** (Kehtna)
Väino **Klaus** (Tallinn)
Mari **Koik** (Tallinn)
Agnes **Kolga** (Keila)
Kaidi **Kolsar** (Tallinn)
Kristina **Koppel** (Tallinn)
Eino **Koponen** (Helsingi)
Kadri **Koreinik** (Tartu)
Mari-Liis **Korkus** (Tallinn)
Ekaterina **Kornilitsina** (Tartu)
Ingrid **Krall** (Tallinn)
Einar **Kraut** (Tallinn)
Mihhail **Kremez** (Tallinn)
Piret **Kriivan** (Tallinn)
Reet **Kroll** (Tartu)
Valve **Kullus** (Tallinn)
Ott **Kurs** (Tartu)
Margit **Kuusk** (Tartu)
Kristin **Kuutma** (Tallinn)
Mari **Kõiv** (Tallinn)
Mare **Kõiva** (Tartu)
Ottilie **Kõiva** (Tallinn)
Marju **Kõivupuu** (Tallinn)
Irene **Käosaar** (Tallinn)
Inge **Käsi** (Tartu)
Irina **Külmoja** (Tartu)
Annika **Küngas** (Kopenhaagen)
Ago **Künnap** (Tartu)
Aili **Künstler** (Tallinn)
Andra **Kütt** (Tallinn)
Astrid **Küüts** (Laagri)
Johanna **Laakso** (Helsingi)
Klaus **Laalo** (Helsingi)
Heli **Laanekask** (Tartu)
Kirsi **Laanesoo** (Tartu)
Helga **Laanpere** (Tallinn)
Tiina **Laansalu** (Tallinn)
Triinu **Laar** (Tartu)
Helje **Laas** (Tartu)
Ilmari **Lahti** (Tallinn)
Vahur **Laiapea** (Tallinn)
Kaisa **Lamsoo** (Tallinn)
Margit **Langemets** (Tallinn)
Olaf **Langsepp** (Tartu)
Kari **Laukkanen** (Helsingi)
Tiina **Leemets** (Tallinn)
Maeve **Leivo** (Põlvamaa)
Kersti **Lepajõe** (Tartu)
Jane **Lepasaar** (Tallinn)
Merle **Leppik** (Võrumaa)
Nansi **Leppik** (Tallinn)
Peep **Leppik** (Helme)
Sander **Liivak** (Rakvere)
Irja **Lindström** (Vantaa)
Liina **Lindström** (Tartu)
Maria-Maren **Linkgreim** (Tallinn)
Siret **Linnas** (Tallinn)
Järvi **Lipasti** (Helsingi)
Anna-Olga **Luga** (Narva)
Tauno **Lähteenkorva** (Oulu)
Aita **Maasik** (Tartu)
Sirje **Maasikamäe** (Tallinn)
Tiit **Maksim** (Tallinn)
Alo **Malt** (Luksemburg)
Tiina **Malt** (Luksemburg)
Piret **Malv** (Tallinn)
Aive **Mandel** (Tartu)
Margit **Maran** (Tallinn)
Tiia **Margus** (Tartu)
Killu **Mei** (Tallinn)
Mart **Meri** (Tallinn)
Arne **Merilai** (Tartu)
Alo **Merilo** (Tallinn)
Helle **Mets** (Viimsi)
Mari **Mets** (Põlva)
Helena **Metslang** (Tallinn)
Helle **Metslang** (Tallinn)
Iris **Metsmägi** (Tallinn)
Andres **Mihkels** (Tallinn)
Krista **Mihkels** (Tartumaa)
Meelis **Mihkla** (Tallinn)
Merilin **Miljan** (Tallinn)

Ruth **Mirov** (Tallinn)
Kadri **Muischnek** (Tartu)
Argo **Mund** (Rakvere)
Sirje **Mäearu** (Tallinn)
Helika **Mäekivi** (Tartu)
Marju **Märtson** (Tallinn)
Merit **Müller** (Tartu)
Peep **Nemvalts** (Tallinn)
Silvi **Nemvalts** (Tallinn)
Tiia **Neuvonen** (Tartu)
Sirje **Nilbe** (Tartu)
Leena **Nissilä** (Oulu)
Miina **Norvik** (Tartu)
Piret **Norvik** (Tallinn)
Anu **Nurk** (Tartu)
Eduard **Odinets** (Tallinn)
Anni **Oja** (Tartu)
Vilja **Oja** (Tallinn)
Tiiu **Ojanurme** (Tartu)
Peeter **Olesk** (Tartu)
Sirje **Olesk** (Tartu)
Katrin **Olhovikov** (Tartu)
Martin **Ollisaar** (Tallinn)
Mare **Onga** (Tartu)
Sirje **Ootsing** (Tallinn)
Heili **Orav** (Tartu)
Mart **Orav** (Tartu)
Heido **Ots** (Tallinn)
Sigrid **Ots** (Tartu)
Leelo **Padari** (Tartu)
Tiina **Paet** (Tallinn)
Madis **Paide** (Tartu)
Elsa **Pajumaa** (Tallinn)
Hille **Pajupuu** (Tallinn)
Jaan **Pajupuu** (Tallinn)
Karl **Pajusalu** (Tartu)
Renate **Pajusalu** (Tartu)
Linda **Palts** (Viljandi)
Annika **Pant** (Tartu)
Toomas **Paul** (Tallinn)
Pille **Penjam** (Tartu)
Mall **Pesti** (Tallinn)
Mare **Piho** (Tartu)
Liisi **Piits** (Tallinn)
Katrin **Piller** (Tartu)
Urve **Pirso** (Tallinn)
Helen **Plado** (Tartumaa)
Raili **Pool** (Tartu)
Vaike **Potseps** (Tartu)
Kristiina **Praakli** (Tartu)
Külli **Prillop** (Tartu)
Esta **Prangel** (Tallinn)
Külvi **Pruuli** (Tartu)
Helin **Puksand** (Tallinn)
Leili **Punga** (Tartu)
Matti **Punttila** (Vantaa)
Fred **Puss** (Tartu)
Halliki **Põlda** (Tallinn)
Aivar **Põldvee** (Järvamaa)
Peeter **Päll** (Tallinn)
Jari **Pärgma** (Tartu)
Liina **Pärismaa** (Tartu)
Mirel **Püss** (Tallinn)
Lydia **Raadik** (Tallinn)
Maire **Raadik** (Tallinn)
Raimo **Raag** (Uppsala)
Virve **Raag** (Uppsala)
Marta **Raisma** (Tartu)
Sirje **Rammo** (Tartu)
Øyvind **Rangøy** (Tartu)
Mart **Rannut** (Narva)
Sirje **Ratso** (Tallinn)
Pärle **Raud** (Tallinn)
Stella **Raudsepp** (Pärnu)
Tuuli **Rehemaa** (Tallinn)
Riina **Reinsalu** (Tartu)
Kristel **Ress** (Tartu)
Anne **Romet** (Tallinn)
Ethel **Roosna** (Tallinn)
Helen **Roots** (Tallinn)
Jaan **Ross** (Tallinn)
Kristiina **Ross** (Tallinn)

Margit **Ross** (Tallinn)
Andra **Rumm** (Tartu)
Ingrid **Rummo** (Tartu)
Maia **Rõigas** (Tartu)
Andriela **Rääbis** (Tartu)
Ingrid **Rüütel** (Tartu, Tallinn)
Tiina **Rüütmaa** (Tallinn)
Edgar **Saar** (Tartu)
Eva **Saar** (Tartu)
Evar **Saar** (Võru)
Heete **Sahkai** (Tallinn)
Tiiu **Salasoo** (Roseville)
Age **Salo** (Tartu)
Monika **Salo** (Tartu)
Urve **Salus** (Tallinn)
Anu **Saluäär** (Tallinn)
Kristi **Salve** (Tartu)
Tiina **Sammelselg** (Tartu)
Joel **Sang** (Tallinn)
Mari **Sarv** (Tartu)
Õie **Sarv** (Võrumaa)
Rein **Saukas** (Tartu)
Meeli **Sedrik** (Tartu)
Tõnu **Seilenthal** (Tartu)
Elena **Selge** (Tartu)
Arvi **Sepp** (Raplamaa)
Ene **Sepp** (Tallinn)
Ann **Siiman** (Tartu)
Maarja **Siiner** (Tartu)
Sillen **Sillar** (Rapla)
Hanna **Sinijärv** (Tallinn)
Siiri **Soidro** (Tallinn)
Karin **Soodla** (Tartu)
Sven-Erik **Soosaar** (Tallinn)
Claudia Maria **Steinhardt** (Hamburg)
Helena **Sulkala** (Kempele)
Urmas **Sutrop** (Tartu)
Tiina **Södermann** (Helsingi)
Ele **Süvalep** (Tartu)
Anastassia **Zabrodskaja** (Tallinn, Tartu)

Kaja **Tael** (Tallinn)
Ilze **Tālberga** (Tartu)
Mirell **Talbre** (Tallinn)
Anne **Tamm** (Budapest)
Kadri **Tamm** (Elva)
Vally **Tamm** (Tartu)
Eha **Tammo** (Võru)
Kairi **Tamuri** (Tallinn)
Joonas **Taniloo** (Tartu)
Piia **Taremaa** (Tartu)
Svea **Tarkin** (Tartu)
Lehte **Tavel** (Haabneeme)
Tõnu **Tender** (Tallinn, Tartu)
Elery **Teor** (Pärnu)
Maarika **Teral** (Tartu)
Pire **Teras** (Tartu)
Mai **Tiits** (Tallinn)
Silva **Tomingas** (Saku)
Ülle **Tomson** (Valga)
Ilmar **Tomusk** (Tallinn)
Maren **Toom** (Tallinn)
Reeli **Torn-Leesik** (Tartu)
Peeter **Torop** (Tartu)
Szilárd Tibor **Tóth** (Tartu, Narva)
Jekaterina **Trainis** (Tallinn)
Tuuli **Tuisk** (Tartu)
Tarmo **Tuule** (Kose)
Maria **Tuulik** (Tallinn)
Igor **Tõnurist** (Tallinn)
Helen **Türk** (Tartu)
Udo **Uibo** (Tallinn)
Jaan **Undusk** (Tallinn)
Rein **Undusk** (Tallinn)
Anne **Uusen** (Keila)
Mari **Uusküla** (Tallinn)
Marja **Vaba** (Saku)
Piret **Vahtra** (Tallinn)
Elle **Vaimann** (Tartu)
Ene **Vainik** (Tallinn)
Natalia **Vaiss** (Tallinn)
Tiia **Valdre** (Tallinn)

Jüri **Valge** (Tartu)
Mare **Valge** (Tartu)
Anu **Vane** (Tallinn)
Silvi **Vare** (Tallinn)
Reet **Varik** (Tallinn)
Andra **Veidemann** (Tallinn)
Rein **Veidemann** (Tallinn)
Ann **Veismann** (Tartu)
Trivimi **Velliste** (Tallinn)
Eva **Velsker** (Tartu)
Kullo **Vende** (Tallinn)
Anna **Verschik** (Tallinn)
Leidi **Veskis** (Tallinn)
Aime **Vettik** (Tabasalu)
Kadri **Vider** (Tartu)
Helgi **Vihma** (Tallinn)
Mati **Vihman** (Tallinn)
Virve-Anneli **Vihman** (Tartu)
Annika **Viht** (Tallinn, Tartu)
Jüri **Viikberg** (Tallinn)
Anni **Viirmets** (Tallinn)
Maigi **Vija** (Tartu)
Ülle **Viks** (Tallinn)
Marju **Vilbaste** (Tallinn)
Eha **Viluoja** (Tallinn)
Piret **Voll** (Tallinn)
Kai **Võlli** (Tallinn)
Maia-Ülle **Väkram** (Tallinn)
Toomas **Väljataga** (Tallinn)
Reet **Vääri** (Tartu)
Eberhard **Winkler** (Göttingen)
Haldur **Õim** (Tartu)
Sirje **Õim** (Tartu)
Jaan **Õispuu** (Saue)
Eliisa **Ülevain** (Tartu)

LÜHENDID

a) Arhiivid, asutused, kogud, väljaanded

ACUT = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), Tartu
EEW = J. Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch, Helsinki, 1982–1983, 2000
EK = Eesti Keel, Tartu
EKI = Eesti Keele Instituut
EKirj = Eesti Kirjandus, Tartu
EKG = Eesti keele grammatika (II – 1993, I – 1995), Tallinn
EKK = Eesti keele käsiraamat. 3. tr 2007, Tallinn
EKM = Eesti Kirjandusmuuseum
EKMS = A. Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat, Stockholm, 1958–1979
EKmS = Eesti Kirjameeste Selts
EKS = Eesti Kirjanduse Selts
EKSA = Emakeele Sihtasutus
EKSS = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat, 1988–2007; Eesti keele seletav sõnaraamat [täiendatud uustrükk], 2009, Tallinn
EMS = Eesti murrete sõnaraamat, 1994–, Tallinn
ERA = Eesti Rahvaluule Arhiiv
ES = Emakeele Selts
ES KS = Emakeele Seltsi murdekorrespondentide sõnavarakogu (1940–1999) eesti murdearhiivis
ES KT = Emakeele Seltsi murdekorrespondentide tekstid (1941–2000) eesti murdearhiivis
ES MT = Emakeele Seltsi murdetekstide kogu (1923–1991) eesti murdearhiivis
ESA = Emakeele Seltsi aastaraamat, Tallinn–Tartu
EST = Emakeele Seltsi toimetised, Tallinn
EÕS = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat, Tartu, 1925–1937
EV = Eesti vanasõnad, Tallinn 1980–1983
FU = Fenno-ugristica, Tartu
FUF = Finnisch-ugrische Forschungen, Helsinki
Km = Kodumurre, Tallinn
KK = Keel ja Kirjandus, Tallinn
KKI = Keele ja Kirjanduse Instituut
KKIU = Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused, Tallinn

KM = ENSV TA F. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum
KM KO = kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond
KM RO = kirjandusmuuseumi rahvaluule osakond
LSFU = Lexica Societatis Fenno-Ugricae, Helsinki
LU = Linguistica Uralica, Tallinn
RAKA = ENSV Riiklik Ajaloo Keskarhiiv (praegu Eesti Ajalooarhiiv)
SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja, Helsinki, 1955–1981
SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia, Helsinki
SMS = Suomen murteiden sanakirja, Helsinki
SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja, Helsinki, 1992–2000
SUS = Suomalais-ugrilainen Seura
SUSA = Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja, Helsinki
SUST = Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia, Helsinki
СФУ = Советское финно-угроведение, Таллинн
TA = Eesti Teaduste Akadeemia
TLÜ = Tallinna Ülikool
TPÜ = Tallinna Pedagoogikaülikool
TRÜ = Tartu Riiklik Ülikool
TÜ = Tartu Ülikool
UAJb = Ural-altaische Jahrbücher, Wiesbaden
Ujb = Ungarische Jahrbücher, Berlin–Leipzig
VhGEG = Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Dorpat (Tartu)
VI = Võru Instituut
Vir = Virittäjä, Helsinki
VÕS = E. Muuk, Väike õigekeelsus-sõnaraamat
Wied = F. J. Wiedemann, Ehstnisch-deutsches Wörterbuch
ÕES = Õpetatud Eesti Selts
ÕEST = Õpetatud Eesti Seltsi toimetused, Dorpat (Tartu)
ÕS 1999 = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999
ÕS 2006 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006
ÕS 2013 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2013
ÕS 2018 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018

b) Keeled, murded, murrakud

alb = albaania keel
Amb = Ambla
Ann = Anna
Ans = Anseküla
asks = alamsaksa keel
Aud = Audru
blt = balti algkeel, balti keeled
bsks = baltisaksa keel
bulg = bulgaaria keel
e, **ee** = eesti keel
eL = Lõuna-Eesti murded
eM = eesti Mulgi murre
Emm = Emmaste
eP = Põhja-Eesti murded
er (mdE) = ersa (~ ersamordva) keel
eR = eesti rannikumurre (~ kirderannikumurre)
eRI = eesti rannikumurde idaosa (~ kirderannikumurde idaosa)
erts = eestirootsi murded
eS = saartemurre
germ = germaani keeled
gt = gooti keel
h = handi keel
Hag = Hageri
Han = Hanila
Har = Hargla
Hel = Helme
Hi = Hiiumaa
hisp = hispaania keel
HJn = Harju-Jaani
Hlj = Haljala
hlms = hilisläänemeresoome algkeel
Hls = Halliste
HMd = Harju-Madise
holl = hollandi keel
Hää = Häädemeeste
I (ePI) = idamurre
i-e, ieur = indoeuroopa algkeel, indoeuroopa keeled
Iis = Iisaku
ingl = inglise keel
is = isuri keel
isAL = isuri keele Alam-Lauga murre
isH = isuri keele Hevaha murre
isO = isuri keele Oredeži murre
isS = isuri keele Soikola murre
it = itaalia keel
Jaa = Jaani
JJn = Järva-Jaani
JMd = Järva-Madise
Juu = Juuru
Jõe = Jõelähtme
Jõh = Jõhvi
Jäm = Jämaja
Jür = Jüri
k = komi keel
K (ePK) = eesti keskmurre
Kaa = Kaarma
Kad = Kadrina
Kam = Kambja
kam = kamassi keel
Kan = Kanepi
kasks = keskalamsaksa keel
klms = kesklläänemeresoome algkeel
Kei = Keila
Khk = Kihelkonna
Khn = Kihnu
kholl = keskhollandi keel
Kir = Kirbla
KJn = Kolga-Jaani
Kod = Kodavere
Koe = Koeru
Kos = Kose
kr = kreeka keel
Kra = Kraasna
Krj = Karja
krj = karjala keel

krjA = Aunuse murre
krjK = Tveri murre ~ murrakud
krjL = lõunamurre (lõunakarjala m)
krjLü = lüüdi murre
krjP = põhjamurre (põhjakarjala m)
Krk = Karksi
Krl = Karula
Kse = Karuse
Ksi = Kursi
Kul = Kullamaa
Kuu = Kuusalu (rannamurre)
Kõp = Kõpu
Käi = Käina
Kär = Kärla
küsks = keskülemsaksa keel
L (ePL) = eesti läänemurre
lad = ladina keel
Lai = Laiuse
ld = leedu keel
Lei = Leivu
Lih = Lihula
lms = läänemeresoome algkeel, läänemeresoome keeled
LNg = Lääne-Nigula
lp = lapi keel
lpl = lõunalapi keel
lpP = põhjalapi keel
lpN = Norra murre (norralapi m)
lt = läti keel
Lut = Lutsi
lv = liivi keel
lvK = kuraliivi keel
lvS = salatsiliivi keel
lü = lüüdi keel
Lüg = Lüganuse
M (eLM) = Mulgi murre
Mar = Martna
md = mordva keeled
mdE vt **er**
mdM vt **mo**
Mih = Mihkli
MMg = Maarja-Magdaleena
mns = mansi keel
mo (mdM) = mokša (~ mokšamordva keel)
mpr = muinaspreisi keel
mr = mari keel
Muh = Muhu
Mus = Mustjala
Mär = Märjamaa
Nai = Naissaare
Nis = Nissi
Noa = Noarootsi
Nõo = Nõo
Ote = Otepää
ou = obiugri keeled
Pai = Paide
Pal = Palamuse
Pee = Peetri
pl = poola keel
Pha = Püha
Phl = Pühalepa
Pil = Pilistvere
PJg = Pärnu-Jaagupi
Plt = Põltsamaa
Plv = Põlva
pm = Permi keeled
pr = prantsuse keel
prov = provanssaal
Pst = Paistu
Puh = Puhja
Pä = Pärnumaa
Pär = Pärnu
Põi = Põide
Rak = Rakvere
Ran = Rannu
Rap = Rapla
Rei = Reigi
Rid = Ridala
Ris = Risti
rts = rootsi keel
Ruh = Ruhnu
Rõn = Rõngu
Rõu = Rõuge

Räp = Räpina
S (ePS) = saarte murre
Sa = Saaremaa
Saa = Saarde
sam = samojeedi keeled
San = Sangaste
Se = Setu(maa)
Sim = Simuna
SJn = Suure-Jaani
skr = sanskriti keel
sks = saksa keel
sl = slaavi algkeel, slaavi keeled
sm = soome keel
srts = soomerootsi murded
s-u = soome-ugri keeled
T (eLT) = Tartu murre
Tln = Tallinn
TLä = Tartu murde lääneosa
TMr = Tartu-Maarja
Tor = Tori
Trm = Torma
Trt = Tartu
Trv = Tarvastu
Tõs = Tõstamaa
Tür = Türi
udm = udmurdi keel
ug = ugri keeled
ukr = ukraina keel
ung = ungari keel
Urv = Urvaste
uu = Uurali keeled
uüsks = uusülemsaksa keel
V (eL) = Võru murre
Vai = Vaivara
Var = Varbla
Vas = Vastseliina
vblg = vanabulgaaria keel
vdj = vadja keel
vdjKu = vadja keele Kukkusi murre
Vi = Virumaa
VId = Võru murde idaosa
Vig = Vigala
Vil = Viljandi
vingl = vanainglise (anglosaksi) keel
visl = vanaislandi keel
VJg = Viru-Jaagupi
vld = vanaleedu keel
vlg = Volga keeled
vlgvn = valgevene keel
vlms = varalääneme resoome algkeel
Vll = Valjala
VMr = Väike-Maarja
vn = vene keel
VNg = Viru-Nigula
Vor = Vormsi
vpr = vanaprantsuse keel
vprs = vanapreisi keel
vprov = vanaprovanssaal
vps = vepsa keel
vpsK = keskvepsa murre
vpsL = lõunavepsa murre
vpsP = põhjavepsa murre
vrts = vanarootsi keel
vsl = vanaslaavi (kirikuslaavi) keel
vvn = vanavene keel
Võn = Võnnu
Vän = Vändra
vüsks = vanaülemsaksa keel
Äks = Äksi
üsks = ülemsaksa keel

9 770206 373123